

ISSN 2520-6966
ISSN Online 2618-0022

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 92

Серія "Історичні науки"

№ 10

Ніжин
2018

УДК 80:008
ББК 81+83
Л64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 4 від 24.11.2018 р.

Рішенням Атестаційної колегії від 30 червня 2015 р. та наказом МОН
України від 13 липня 2015 р., № 747 збірник перереєстрований і
включений до переліку наукових видань, публікації яких зарахо-
вуються до результатів дисертаційних робіт з історії

ISSN 2520-6966 ISSN Online 2618-0022

Збірник засновано у 1990 р. проф. Г. В. Самойленком

Збірник з 2013 року виходить двома серіями:
"Історичні науки", "Філологічні науки"

Редакційна колегія:
відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко

члени редакційної колегії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н.,
проф. А. О. Буравченков; д. і. н. В. Ф. Голубев (Білорусь); д. і. н., проф.,
член-кор. НАН України В. М. Даниленко; д. і. н., проф. В. О. Дятлов;
д. і. н., проф. С. А. Леп'явко; д. і. н., проф. Є. М. Луняк; д. і. н., проф. С. І. Ми-
хальченко (РФ); д. і. н., доц. Мязга М. М. (Білорусь); к. і. н., доц.
О. Г. Самойленко; к. і. н., доц. Є. М. Страшко; д. і. н., проф. Л. В. Таран;
д. і. н., проф. Ю. І. Шаповал

Література та культура Полісся. Вип. 92. Серія "Історичні
Л64 науки". № 10 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. Ніжин: НДУ
ім. М. Гоголя, 2018. 374 с.

**УДК 80:008
ББК 81+83**

© Г. В. Самойленко, упорядкування, 2018
© НДУ ім. М. Гоголя, 2018

ISSN 2520-6966
ISSN Online 2618-0022

Nizhyn Gogol State University

LITERATURE AND CULTURE OF POLISSYA

COLLECTION OF RESEARCH PAPERS

Volume 92

Series "History Research"
№ 10

Nizhyn
2018

UDC 80:008
LBC 81+83
L64

Collection of research papers is approved by
Scientific Board of Gogol State University at Nizhyn
(NDU named after Gogol)
Record № 4 of 24 November, 2018

According to Resolution of Higher Attestation Board of 30 June 2015 and order of the Ministry of Education and Science № 747 this collection of research papers is re-registered and listed among the scientific periodicals appropriate for publishing the results of dissertation theses in history

ISSN 2520-6966 ISSN Online 2618-0022

This periodical was founded in 1990 by Prof. H. V. Samoylenko

Since 2013 the periodical has been published in two series:

"History Research", "Philology Research"

Editorial Board:

Editor-in-Chief – Doctor of Sciences (Philology), Prof. H. V. Samoylenko

members of the editorial board:

Doctor of Sciences (History), Prof. M. K. Boyko; Doctor of Sciences (Political Sciences), Prof. O. D. Boyko; Doctor of Sciences (History), Prof. A. O. Buravchenkov; Doctor of Sciences (History) V. F. Golubev (Belarus); Doctor of Sciences (History), Prof., Corresponding Member of the National Academy of Sciences V. M. Danylenko; Doctor of Sciences (History), Prof. V. O. Dyatlov; Doctor of Sciences (History), Prof. S. A. Lepyavko; Doctor of Sciences (History), Prof. Ye. M. Lunyak; Doctor of Sciences (History), Prof. S. I. Mykhalchenko (Russian Federation); Candidate of Sciences (History), Associate Prof. M. M. Myazga (Belarus); Candidate of Sciences (History), Associate Prof. O. H. Samoylenko; Candidate of Sciences (History), Associate Prof. Ye. M. Strashko; Doctor of Sciences (History), Prof. L. V. Taran; Doctor of Sciences (History), Prof. Yu. I. Shapoval

Literature and Culture of Polissya. Vol. 92. Series "History Research". № 10 / editor-in-chief H. V. Samoylenko. Nizhyn: NDU named after Gogol, 2018. 374 p.

**UDC 80:008
LBC 81+83**

© H. V. Samoylenko, arrangement, 2018
© NDU named after Gogol, 2018

ІСТОРІЯ

УДК 94(477)... "084":91–047,22

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-5-19

О. Ю. Москаленко

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Виникнення географічних знань у первісного населення України (пізній палеоліт, мезоліт)

У статті розглядається процес виникнення і накопичення географічних знань у первісного населення України в пізньопалеолітичний і мезолітичний час. Наголошується на прикладному характері ранньої географії зумовленому потребами ефективного ведення мисливсько-збиральницького господарства. Даний тип господарства зумовлює рухливий спосіб життя, віддалені сезонні міграції за об'єктами промислу. Вироблялися вміння і навички орієнтування на місцевості за різноманітними природними об'єктами земної поверхні та небесної сфери; з'являються перші картосхеми. Приходило усвідомлення особливостей ландшафтних смуг макро і мікрорельєфу земної поверхні, наявної флори і фауни. Накопичувався досвід короткочасного і довготривалого прогнозування погодно-кліматичних умов, формувалося поняття географічного середовища.

Ключові слова: географічні знання, орієнтування, ландшафт, рельєф, мінеральні ресурси, погода, клімат.

Питання виникнення географічних знань є складовою частиною широкої і цікавої та актуальної проблеми зародження і розвитку корисних знань за часів первісності.

В українській історіографії заявлене питання на даний час ще не отримало свого належного висвітлення. Окремі його сегменти у стислому, констатуючо-узагальнюючому форматі вміщені у навчальних посібниках [1], статтях Г. Денисика, В. Жупанського [2]. Значний інтерес становить спеціалізоване дослідження В. Шевченка, присвячене картографічній інтерпретації графічного зображення на мамонтовій кістці з Межирицького пізньопалеолітичного поселення [3]. Не претендуючи на повноту розкриття, автор статті робить спробу відтворення

більш-менш цілісної картини процесу зародження і накопичення географічних знань у первісного населення на теренах України.

Рання первісність – пізній палеоліт і мезоліт за археологічною схемою періодизації історії або рання родова община за етнологічною: характеризується цілковитим пануванням привласнювального господарства – мисливства, рибальства та збиральництва. Специфіка його ведення зумовлювала рухливий спосіб життя як необхідну умову підтримки власного існування. Мисливцям, збирачам, рибалкам конче потрібно було вивчати і досконало знати географію промислових угідь своїх родових общин, шляхи сезонних міграцій та повсякденного пересування тварин, місць гніздування птахів, мережі річок і озер, орієнтуватися на місцевості під час здійснення промислових експедицій, географічні координати різноманітних мінеральних ресурсів, та шляхів до них, вміти передбачати погоду на найближчу, середню і довготривалу перспективу. Інакше кажучи, щоб успішно добувати життєдайний продукт на своїх промислових територіях люди мали засвоїти і пам'ятати всі її прикмети, знати флору і фауну у відповідній територіальній "прив'язці", погодно-кліматичні чинники та орієнтуватися у них безпомилково. Саме так, оволодівши певною сумою географічних знань, можна було успішно вполювати тваринну і пташину здобич, зібрати і заготовити їстівні коріння, ягоди, гриби, лікарські рослини, наловити риби, назбирати річково-озерних молюсків, дістатися до потрібних покладів сировини. Виникла нагальна практична потреба складання первинно "мисленої географічної карти" тих або інших місцевостей, а у подальшій перспективі і вміння орієнтуватися у просторі за допомогою певних умовних "картографічних зображень" [4].

Для доби ранньої первісності відсутні будь-які писемні свідчення появи перших географічних знань. Їхнє виникнення, подальший розвиток фіксуються виключно за археологічними, етнографічними, лінгвістичними та усними джерелами: графічними зображеннями, виконаними на кістках впольованих тварин, залишками використаних родовищ корисних копалин, мінеральної сировини, досліджених археологами, словниковим фондом ранньоїіндоєвропейської прамови мезолітичного часу реконструйованими фахівцями, народним календарем різноманітних погодно-кліматичних прикмет і явищ, який дійшов до нас крізь товщу тисячоліть, завдячуючи усній традиції передачі набутих знань від покоління до покоління під час підготовки підлітків до обряду ініціації – посвяти у дорослу вікову категорію.

Географічні знання на етапі формування за часів первісності мали прикладний характер, виникали і накопичувалися у царині

фізичної географії, як науки про географічне середовище, компоненти земної природи, різноманітні природні комплекси і використання географічних знань на практиці [5]. Одним з найважливіших практичних географічних знань, які первісні мисливці-збирачі опанували і збагачували протягом пізнього палеоліту та мезоліту були знання про особливості природних ландшафтів, рельєфу земної поверхні, різних за висотою, обрисами, будовою і, виходячи з усвідомлених особливостей, уміння раціонально обрати місце для заснування базового поселення або тимчасового сезонного табору.

Пізнюпалеолітична доба збігається у часі з холодним, різкоконтинентальним кліматом валдайської фази Великого льодовика. Уздовж південного краю льодовика, який проходив поблизу верхів'їв Дніпра, Десни, Дону простяглися тундрові обшири, вкриті пагорбами глини, валунами, прильодовиковими озерами, яка поступово переходила у прильодовиковий лісостеп, а ще південніше простяглися холодні степи з острівцями лісостепу по долинах річок і балок [6].

Аридність клімату зумовила велику кількість ясних сонячних днів. Відкриті простори прильодовикових ландшафтів у середніх географічних широтах у поєднанні зі значною кількістю сонячної енергії, яку отримувала земна поверхня, стимулювали процеси фотосинтезу рослин, у першу чергу трав – основного корму, а це сприяло зростанню чисельності промислових тварин. Водночас діяв ефект бумерангу: чим чисельнішим було поголів'я, тим швидше тварини виїдали і витоптували трав'яний покрив, об'їдали гілки кущів та дерев, тим рухливіший спосіб життя вони вели, рухаючись у пошуках кормів, а також здійснювали сезонні міграції [7]. Слідом за ними рухалися і мисливці.

На прильодовикових обширах Північної України основною промисловою твариною був мамонт. Шляхи сезонних міграцій мамонтів проходили річковими долинами. Відповідно стаціонарні зимові поселення розташовувалися у долинах Дніпра, Десни, Дністра, Дону, Осколу, – річки, які текли у меридіональному напрямку та їхніх приток. Промисловики розташовували житла в ярах та балках під захистом високих берегів від холодних північних вітрів (Мізин, Межиріч, Новгород-Сіверський, Гінці). Весною мисливці переходили до легких літніх стійбищ, розташованих топографічно вище на плато, бо саме там влітку паслися промислові тварини. З настанням холодів восени тварини мігрували південніше, а мешканці, заготувавши м'ясо, вовну, шкіри, бивні, кістки верталися до зимівників у річкові долини [8].

У степах Південної України основною промисловою твариною був бізон. Взимку бізони харчувалися гілками кущів у прирічкових

заростях, а навесні переходили на вододіли і плато, де паслися протягом літа нагулюючи запаси жиру. Цим зумовлювалися особливості топографії поселень: зимові помешкання розташовувалися на місцях осіннього забою тварин у долинах, а весною мисливці йшли за бізонами на плато у літні табори; восени знову спускалися у затишні річкові долини для нового полювання і зимівлі (Амвросіївка, Анетівка, Сагайдак).

У горах Карпат мисливці прильодовикових гір улітку на полонинах впольовували куланів, сайгаків, гірських козлів, а взимку у передгірських лісах, куди восени спускалися промислові тварини. Весною знову з передгір'їв вирушали на гірські літні пасовища. Рух здійснювався гірськими долинами, якими траводні піднімалися весною на гірські пасовиська й спускалися з них восени [10].

У фінальному палеоліті у зв'язку з потеплінням і зволоженням клімату мамонтовий фауністичний комплекс зникає. На півночі України його на два тисячоліття заступає північний олень. Він і став тепер основним об'єктом полювання. Влітку олені рухалися у широтному напрямі через швидке поїдання кормів; весною-восени мігрували за меридіаном у південно-північному напрямку. М'ясо, шкури, панти мисливці добували під час колективних весняних і осінніх полювань на річкових переправах прийомомі поколки, коли олені спускалися до води балками чи руслами невеликих річок [11].

Так протягом річних господарських циклів у пізньопалеолітичних мисливців різних ландшафтних смуг України формувалося уявлення про рельєф земної поверхні, зокрема середні та дрібні форми рельєфу, такі як річкові долини, яри, балки, плато, вододіли, гори і передгір'я, рівнини з їх флорою і фауною. Багатоденні походи за мігруючими тваринами розширювали обрії навколишнього світу; складалося уявлення про географічне середовище.

Одним з найважливіших практичних знань та вмінь у царині фізичної географії, які мисливці-збирачі виробили протягом пізнього палеоліту та збагатили у мезоліті було вміння орієнтуватися у просторі. Сезонні походи за об'єктами промислу могли сягати декількох десятків кілометрів від базових довготривалих поселень. Орієнтування означало здатність визначити своє місцеперебування на місцевості відносно сторін горизонту за допомогою форм рельєфу земної поверхні, якихось деталей на ній, об'єктів небесної сфери, а зорієнтувавшись – знайти потрібний напрямок до об'єктів промислу або потрібних сировинних ресурсів, дотримуватися його на маршруті, а потім повернутися назад на місце постійного чи сезонного проживання.

Археологічні джерела дозволяють досить упевнено стверджувати знання сторін горизонту вже пізньопалеолітичними мисливцями-збирачами. Положення двох груп трубчастих кісток мамонта у четвертому житлі поселення Межиріч у долині р. Росави на Черкащині відповідає лінії південь-північ. Лінія схід-захід фіксується двома великими бивнями, котрі знаходяться за межами житла в горизонтальній площині і звернені опуклими боками до споруди. Отже, споруда має чітке орієнтування у просторі за сторонами горизонту і це переконливо свідчить про знання пізньопалеолітичною людністю України сторін світу, що є природним і необхідним для орієнтування у просторі мисливців-збирачів, які мали здійснювати маршрутні походи по території свого мешкання [12]. На думку автора, можливо, четверте житло Межиріцького поселення крім свого прямого функціонального призначення могло слугувати своєрідним стаціонарним компасом, за яким звірялися, щоб зорієнтуватися перед виходом на маршрути.

У промислових експедиціях орієнтування на місцевості відбувалося за допомогою певних природних об'єктів. Мабуть, першими досить точними і надійними орієнтирами для визначення сторін горизонту були об'єкти небесної сфери – Сонце вдень, Місяць та зорі і сузір'я – вночі. Спочатку були вироблені вміння визначати сторони горизонту за сходом і заходом Сонця. Практичний досвід показував, що, незважаючи на певну зміну розміщення точки сходу світила, протягом року Сонце вранці сходить на сході, перебуває у зеніті на півдні, сідає увечері за обрій на заході. Ще одним денним орієнтиром слугувала полуденна лінія, котра збігається з напрямом тіні, яка опівдні падає від вертикально розташованих предметів або випростаного тіла людини. Безхмарної ночі, а протягом пізнього палеоліту сухість клімату зумовила незначну хмарність і велику кількість ясних ночей, сторони горизонту навчилися визначати за положенням Місяця на небосхилі. У середніх географічних широтах, у межах яких перебувають українські терени повний Місяць перебуває увечері на сході, вночі на півдні, а вранці – на заході; протягом першої чверті – на заході ввечері, на півдні – вночі, на сході – вранці; у останню чверть – вночі на сході, а вранці на півдні. Полярна зірка розташована близько умовного північного полюсу світу відносно горизонту і вказує на північний напрям.

На відкритих передльодовикових обширах пульсуючий льодовик залишив велику кількість морен, поодиноких каменів-валунів. З північного боку вони завжди вкриті мохом та лишайниками; кора берези світліша з південної сторони. Взагалі дерева, які ростуть окремо від інших, мають більше гілок й густіше листя з південної сторони,

оскільки там краще освітлення сонячними променями. З південного боку у лісотундрі та лісостепу розташовувалися і мурашники.

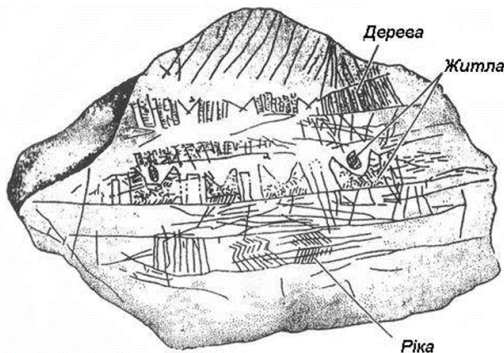
Накопичувався подібний досвід і вміння орієнтування на місцевості протягом багатьох тисячоліть. Самі природні об'єкти не є абсолютно точними вказівниками орієнтування і для надійності мисливці-збирачі ймовірно використовували відразу декілька таких ознак.

Формуванню і накопиченню географічних знань сприяла постійна потреба первісного населення у різних видах сировини. Про кам'яну сировину вже йшлося вище у тексті. Не випадково, що географія найбільш доступних і багатих родовищ співпадала з локалізацією більшості пізньопалеолітичних поселень. Однак деякі види сировини містилися далеко від людських осель. За приклад може слугувати пізньопалеолітична стоянка Добраничівка, розташована на лівому березі р. Супой Яготинського району лівобережної Київщини. Там знайдені знаряддя з гірського кришталю – дуже міцного матеріалу. Його поклади містилися поблизу Сміли на Черкащині, у межах Житомирщини та у Нагольному Кряжі Донбасу. Від Добраничівки ці пункти розташовані на відстані 150, 300 та 500 км. Відповідно [13] на середньо- і верхньодніпровських стоянках Межиріч, Мізин, Тимонівка, Єлісеєвичі для виготовлення ювелірних прикрас використовувалися викопні морські мушлі з виходів аж на північному березі Азовського моря та південнокримського узбережжя. Сировину для виготовлення фарб, зокрема червону вохру на Мізинській стоянці діставали з Харківщини, а на Межиріцькій – з Криворіжжя: дистанційно це 170 та 250 км [14].

Факти наведених археологічних знахідок засвідчують знання пізньопалеолітичною людністю України географії корисних копалин навіть віддалених одна від одної місцевостей на десятки і сотні кілометрів. Добичники долали рівнини й пагорби, річки й річкові вододіли, яри та балки. Відстань вимірювалася приблизно кількістю денних переходів. Такі далекі промислові й обмінні експедиції слугували накопиченню різноманітних географічних спостережень, торувалися шляхи і маршрути, в людській уяві складалася і закарбовувалася "мисленна карта" промислових територій, ближніх і віддалених, отримувалася "практична" географічна інформація про природу, її ресурси. З'являються і перші картографічні зображення.

Унікальним артефактом, котрий ілюструє вміння здійснювати картографування місцевості є уламок мамонтового бивня завдовжки у 21 см з Межиріцької стоянки. На ньому рукою мисливця нанесено чіткий графічний візерунок. Керівник розкопок академік І. Підоплічко першим звернув увагу на те, що малюнок має стилізоване зображення.

Вивчаючи знахідку він відзначив, що чотири куполоподібні фігури у центрі зображення мають означати будівлі [15]. Думку І. Підоплічка підтримав і розвинув відомий український археолог Д. Телегін. За Д. Телегіним "серед різноманітних прямих і кривих ліній, смуг, драбинок, подано чотири підковоподібні фігури з "плямою" вогнищ у центрі. Цілком імовірно, що перед нами дійсно зображення жител зі схематичним позначенням нерівностей рельєфу і ландшафту навкруги" [16].

Ґрунтове дослідження Межиріцької знахідки з наступною картографічною реконструкцією здійснив науковий співробітник Інституту географії НАН України, кандидат географічних наук В. Шевченко. Вона настільки вражаюча, що заслуговує на максимальну повноту викладу тексту. За В. Шевченком, "уся композиція малюнку складається з кількох видовжених елементів, що дає змогу визначити зображення як відбиток певної території". Саме так паралельно чергуються елементи місцевості на березі річки: берегова лінія, піщаний пляж, зарості куштів, уступи терас тощо.

Поглиблене вивчення змісту окремих зображень дає все більше підстав говорити про нього як про карту (курсив мій).

Нижче зображень будівель чітко розрізняються дві групи зигзагоподібних відрізків. Це відомий серед археологів інтернаціональний знак води, який, безсумнівно, означає річку. Достовірність відображення підсилюють дві оконтурюючі паралельні лінії – береги.

На протилежному кінці зображення, вище будівель – подвійні відрізки, що дуже нагадують стовбури дерев. Зовсім короткі штришки всередині них можуть означати, що це береза. Характерно, що ці знаки розташовані саме там, де може рости береза – на підвищеній частині долини ріки.

Ще вище – безлісий, можливо, глиняний схил пагорбу, порізаний численними рівчаками, які так чітко видно на малюнку.

Взагалі, поперечні лінії, які перетинають головні видовжені композиційні елементи, можуть означати напрямок "верх-низ" – окремі кущі, дерева, або ж видимі на поверхні лінії – стежки, рівчаки, тим більше, що деякі з них ведуть до самого "низу", до води.

Цікаво, що ламані дрібні штришки на знаках будівель нагадують щелепи мамонта, а саме їх стародавні будівельники використовували для спорудження нижньої частини житла" [17].

Здійснивши змістовний, всебічний аналіз графічної композиції, вигравійованої первісним мисливцем на мамонтів Середнього Подніпров'я В. Шевченко дійшов логічного, обґрунтованого висновку, який є цілком об'єктивним: "Безсумнівно, межирицька знахідка має найголовніші ознаки справжньої карти: оглядовість, вибірковість зображення, використання умовних знаків. Деякі обставини дають підставу говорити навіть про наявність елементів картографічної проекції. Як видно з інших матеріалів розкопок, межирицькі будівлі у плані розташовані не по одній прямій лінії, так як на зображенні. З цього зокрема можна зробити висновок, що давній картограф створював карту, використовуючи точку спостереження, яка знаходилась на протилежному від поселення березі річки, і з якої будівлі зображуються в одну лінію, паралельну руслу річки... і це найстаріша з усіх відомих у світі карт" [18].

Може виникнути питання, а чи спроможна була людина пізнього палеоліту до таких тонкощів картографування, чи не "осучаснив" В. Шевченко вигравійоване зображення на уламку мамонтового бивня? Думаємо, що ні! Антропологічні джерела, зокрема зліпки ендокранів *Homo sapiens* – людини розумної засвідчують не тільки збільшення маси й об'єму мозку порівняно з його еволюційними попередниками, а й ускладнення його структури, прогресивний розвиток лобових частин, де зосереджені асоціативні центри необхідні для функціонування складного абстрактного мислення, формулювання певних понять, образних уявлень, абстракцій; здатність "ставити перед собою певні завдання і розв'язувати їх" [9].

Накопичення і подальший розвиток прикладних географічних знань у первісного населення України мав місце у наступну, мезолітичну добу. Близько 10 300 років тому останній холодний період пізнього льодовиків'я змінився теплим. Помірна зона Європи вкрилася майже суцільними лісами [20]. Відбувається глобальна зміна клімату, ландшафтів, складу рослинного і тваринного світу, настає сучасна геологічна доба – голоцен.

Колишні відкриті холодні простори тундро-степів і рідкого лісостепу північної та центральної частин України почали швидко заростати величезними масивами сосново-березових лісів з домішками ялинки на Поліссі, смерек у Карпатах, а також мішаними листяними лісами з дубу, в'язу, вільшани, осики, клену, ліщини. Лісові галявини Полісся, відкриті ділянки лісостепу, степові обшири вкрилися різнотрав'ям, барвистим килимом польових квітів. Поширилися "голоценові" тварини, серед яких найбільше промислове значення для людини мали тури, лосі, благородні олені, косулі, дикі кабани, бурі ведмеді, а також вовки, лисиці, білки, зайці, бобрі. Нову орнітофауну репрезентували глухарі, тетеруки, куріпки, філіни, сови, ворони, галки, сороки, граки, горобці, синиці; водоплаваючу дичину – лебеді, гуси, качки. Величезні обшири талої води заповнили низини, річки, озера стали середовищем для риб, раків, моллюсків. У теплу пору року в повітрі поширилися комахи, на поверхні землі, в лісах, перелісках, степу – бабаки, хом'яки, щури, миші, ящірки, мурахи тощо. Сформувалися нові ландшафтно-географічні смуги: північна лісова, центральна лісостепова та південна степова з лісами у долинах річок, ярах та байраках. Мисливство продовжувало залишатися провідною галуззю господарства, але зросла роль збиральництва, зокрема річкового – ловлі раків, моллюсків; новим видом господарської діяльності стало рибальство.

Господарська діяльність на вкритих лісовими хащами місцевостях з численними річками, озерами, болотами детермінувала пошук нових прийомів орієнтування на місцевості. Займаючись полюванням, збиральництвом, рибальством для орієнтування на місцевості промисловики підмічали природні явища, прикмети, котрі стали справжньою скарбницею народної географії, не втратили свого значення до сьогодні: на стовбурах хвойних порід дерев смоли завжди накопичується більше з південної сторони, тож протилежна вказує на північ, праворуч буде захід, ліворуч – схід; у поодиноких дерев кора з північного боку тонша, а з південного товстіша і вкрита мохом; листяні породи дерев – дуб, граб, в'яз, клен, акація ростуть на південних схилах пагорбів; мурашники завжди розташовані з південного боку пнів, дерев та кущів. Навесні сніг тане раніше на південних схилах берегів річок та озер, вкриті ще снігом – північ [21]. Опосередковано наявність умінь та прийомів орієнтування в умовах закритих ландшафтів, нерівностей рельєфу з різноманітними породами дерев, річками, озерами, болотами свідчить словниковий фонд індоєвропейської прамови, реконструйований М. Андрєєвим. Її носії проживали у помірній кліматичній смузі серед хвойних та мішаних лісів, річок, озер, боліт; були знайомі та гірською місцевістю, вели

рухливе мисливське господарство..., займалися рибальством та збиральництвом їстівних рослин. Серед елементів ландшафтів фігурують слова та словосполучення: лісова хаща, дерева, кущі, сук, корінь, хвоя, листя, гора, скеля, пагорб, холм, схил, ріка, озеро, болото, кочка [22]. Серед назв порід дерев і квітів фігурують сосна, ялинка, береза, дуб, бук, граб, осика, верба, тис, ясен, горіх, верес, кульбаба, конюшина, волошка, мох; тварин – ведмідь, дикий кабан, вовк, лисиця, заєць, бобер, тур, змія-вуж, миша, мурашка, комар, блоха, собака; птахів – гуска-лебідь, дика качка, журавель, лелека, ворона-грак, дятел; риба [23]. Як і у попередню, пізньопалеолітичну добу, у мезоліті орієнтування у просторі передбачало усвідомлення порядку руху основних об'єктів небесної сфери – Сонця, Місяця, сузір'їв, означення яких теж наявні у словнику індоєвропейської прамови [24].

У мезоліті продовжували пізнаватися і розширюватися знання про властивості гірських порід, мінералів. На мезолітичних поселеннях України знайдені уламки дрібнозернистого озалізованого пісковіку, темно-бурого мергелю, вохри [25].

Складовою частиною географічних знань первісного населення України, які накопичувалися протягом мезоліту були знання про погоду та клімат. Орієнтування у погодно-кліматичних умовах означало вміння спостерігати і враховувати стан атмосфери, процеси в ній, які відбувалися протягом невеликого відрізка часу, а також і у багаторічному режимі погоди у даній місцевості – кліматі.

Погодно-кліматичні умови близькі до сучасних склалися у мезоліті. Відповідно до них у лісовій та степовій смугах України з їх рослинним та тваринним світом сформувалися два типи привласнювального господарства, їх річний господарський цикл як сукупність характерних ознак конкретного типу первісної економіки, розміщених у сезонній послідовності і продиктованих природним циклом, опрацювавши значний археологічний і етнографічний матеріал реконструював відомий український вчений-історик у царині первісності Л. Залізняка.

Мезолітичні мисливці, рибалки, збирачі вели рухливий спосіб життя. Він був спричинений сезонними змінами у природі протягом року, які призводять до пересувань промислових тварин з пасовиськ на пасовища, руху риб на нерестилища, а потім у зворотному напрямі, літуванні чи зимуванні раків, моллюсків, вегетації об'єктів рослинного збиральництва. Відповідно промисловики періодично переселялися у межах своїх промислових територій. У голоцені чотири пори року весна, літо, осінь та зима у середніх географічних широтах виокремилися чітко, повторюючись щороку, а тому господарський рік їхній теж мав замкнений річний цикл й складався з чотирьох сезонів:

веснівки, літвіки, осенівки та зимівки [26]. Здійснюючи промислову діяльність протягом річного циклу, промисловики за певними прикметами визначали, передбачали, якою ймовірно може бути та чи інша пора року за погодними умовами, якими можуть бути примхи погоди протягом найближчих днів і приймали рішення та діяли відповідно до таких прогнозів. Орієнтирами слугувала поведінка диких птахів, тварин, комах, мурашок, рослин, квітів, риб. Дикі птахи, тварини, комахи, мурашки, риби дуже чутливі до змін погодних умов; по-своєму на них реагують рослини, квіти, дерева тощо.

Схарактеризуємо спочатку набутий досвід довгочасного прогнозування погодно-кліматичних умов, які з мезоліту мають місце у помірному кліматичному поясі середніх географічних широт, де спостерігається чітка зміна протягом року сезонних умов погоди і температурного режиму. Ранній приліт граків, лелек, лебедів, диких гусок і качок з великою ймовірністю визначав і ранній прихід весни – початок весняного річного господарського циклу. Навпаки, якщо дике птаство прилетить жирне і запізно, а довкола дерев лежить сніг, що тане поволі, – бути затяжній, пізній і прохолодній весні, а отже, весняний промисловий сезон затримається. Коли птахи мостили гнізда на сонячному боці дерев, вільха одягається листям перед березою, а береза дає багато соку, то й літо прогнозували дощовим та прохолодним. Якщо ж береза перед вільхою розпустить листя, дає мало соку, а птахи в'ють гнізда на тіньовій стороні дерев та ще й ранньою весною у небі блискавка, а грому не чути – літо, як правило, мало бути посушливим і спекотним. Жарке та посушливе літо водночас прогнозувалося за великою кількістю трав'яних жуків і павутиння між лісовими деревами. Прохолодну й дощову осінь віщував пізній цвіт горобини та багатий врожай диких ягід і грибів, мало – й осінь випадала сухою. Сухе й спекотне літо було провісником холодної та малосніжної зими; вологе й дощове літо і тепла осінь прогнозували тривалу і сніжну зиму; її також передбачали багатий врожай лісових горіхів і мала кількість грибів. Теплу зиму можна було передбачити за поведінкою білок, якщо вони будували гнізда високо на деревах, кроти розташовували нори з виходом на північ і не утеплювали їх; холодну – нагулювання зайцями багато жиру, хутро у них, а також лисиць, куниць, білок, лісових котів, рисей, вовків – густе, білки будували гнізда низько, дружно відлітали на південь дикі птахи, на дубах багато жолудів у поєднанні з пізнім листопадом [27].

Практичне значення для мисливсько-рибальсько-збиральницького господарства мало і короткочасне прогнозування очікуваних змін погодних умов. Це допомагало підібрати взуття і одяг, вчасно

знайти природній або спорудити штучний прихисток, а то й прийняти рішення вийти на промисел чи завбачно залишитися у поселенні чи стійбищі. У теплу пору року стійку гарну погоду передбачали за наступними ознаками: ніжно-блакитне небо при слабкому вітерці, зоря золотава або жовто-рожева, удень на сонці – жарко, а увечері й вночі – прохолодно, вранці – росяно, а сонце сідає за обрій при чистому небі, без жодної хмаринки. На найближчі дні гарну погоду прогнозували ластівки і стрижі, якщо літали високо, а також роїння комарів, мошок, плетіння павуком нового павутиння, "тріщання" цвіркунів. Блакитно-сіре небо влітку й відсутність скільки-небудь помітного вітерця взагалі віщували тривалу спекотну погоду. У зимовий час сонячну морозну погоду впевнено визначали на найближчі дні багато інею на деревах, безхмарне зоряне небо вночі, ясний місяць з "ріжками", каркання воронів зранку, виття вовків біля житла та "тріщання" дерев. Наступне погіршення погоди засвідчували такі прикмети: удень і вночі літньої пори року помірно тепло, вітер змінює напрям та посилювався ввечері, хмари різного вигляду на різній височині з їхнім рухом врізнобіч; вдень небо закривали щільні хмари, а вночі – висока вологість повітря. Дощові черв'яки виповзали на поверхню перед дощем, кульбаба та фіалка закривали квіти, конюшина опускала листя та голівки, гуси й качки пірнали, риба вистрибувала з води, "шумів" ліс, плакали клен, осока, верба, мурашки ховалися у мурашник, ластівки та стрижі низько літали, тетеруки, горобці "купалися" у піску, мовчали глухарі. Коли вдень сильно парило, ймовірно могла бути сильна гроза, злива. Взимку снігові опади та заметіль віщували наступні прикмети: сонце за хмарою, місяць блідий, білі хмари рухаються низько, туманне коло довкола сонця або розірване довкола місяця, каркання вороння та галок. Після негоди покращання погоди очікувалося, коли увечері на небосхилі нарешті з'являється сонце, вітер послаблювався і змінював напрям; удень – мінлива хмарність із розривами у хмарах; місяць сідає при чистому небі, перед сходом сонця на траві роса, у низинах стелиться туман, а квіти нагідок розкриваються вранці, широко розкриваються квіти польового в'юнка тощо. Негода триватиме довго, коли на воді бульбашки, небо суцільно затягнене хмарами. Взимку вдень ясно, а надвечір небо вкривається за відсутності вітру легкими хмаринками – збережеться безсніжна морозна погода [28].

Наведені прикмети є лише частиною накопиченої за тисячоліття народної скарбниці прикмет короткочасного і довготривалого прогнозування погодних умов, які своїми витокami сягають мезоліту, але мають наукове підґрунтя.

Поява і розвиток перших географічних знань протягом пізнього палеоліту і мезоліту зумовлювалася потребами функціонування мисливсько-рибальсько-збиральницького господарства. Їх складовими частинами стали навички та вміння орієнтування на місцевості, знання ландшафтних смуг та особливостей рельєфу місцевостей, гідрологічного режиму річок та озер, географії запасів сировини і маршрутів до її покладів, вміння робити короточасні й довготривалі прогнози погодних умов. Створювався перший усний інформаційний банк даних у царині фізичної географії, з'являються перші графічні карто-схеми довкілля.

Література

1. Земледух Р. Картографія з основами топографії. Київ: Вища школа, 1993. 456 с.; Ратушняк Г. Топографія з основами картографії "УНІВЕРСУМ". Вінниця, 2002; Загородній В., Криловець М., Чернов Б. Основи топографії та картографії. Ніжин, 2011. 143 с.
2. Денисик Г. Основні етапи розвитку географії в Україні. *Географія та основи економіки в школі*. 1998. № 1; Жупанський Я. Стародавня картографічна інформація про Україну. *Український географічний журнал*. 1993. № 1.
3. Шевченко В. Національна реліквія. *Український географічний журнал*. 1994. № 1–2.
4. Загородній В., Криловець М., Чернов Б. Вказана праця. С. 21.
5. Маринич О., Шищенко П. Фізична географія України. Київ, 2003. С. 9.
6. Давня історія України: в 3 т. 1997. Т. 1. 54 с.
7. Залізник Л. Первісна історія України. Київ, 1999. С. 25.
8. Там само. С. 28.
9. Там само. С. 34.
10. Там само. С. 37–38.
11. Там само. С. 43–44.
12. Давня історія України: у 3 т. 1997. Т. 1. С. 80.
13. Там само. С. 107.
14. Там само. С. 103.
15. Шевченко В. Вказана праця. С. 59.
16. Телегін Д. Речі говорять. Київ, 1978. С. 23.
17. Шевченко В. Вказана праця. С. 59.
18. Там само. С. 59.
19. Сеґеда С. Антропологія. Київ, 2009. С. 197.
20. Сейбутис А. Индоевропейцы: палеоэкология и природные сюжеты мифов. *Природа*. 1987. № 8. С. 103.
21. Амчиславский С., Амчиславский В. Народный календарь. Чернигов, 1991. 80 с.
22. Андреев К. Индоевропейский праязык. Москва, 1986. С. 12, 13, 28, 49, 51, 62, 91, 99, 175, 242, 270, 275, 271.
23. Там само. С. 87, 276.
24. Давня історія України: в 3 т. Київ, 1997. Т. 1. С. 147.

25. Залізняка Л. Вказана праця. С. 65.
26. Амчиславский С., Амчиславский В. Вказана праця. С. 79.
27. Там само. С. 79.

References

1. Zemleduh R. Kartografija z osnovamy topografii / R.Zemleduh. – K.: Vyshha shkola. – 1993. – 456 s.; Ratushnyak G. Topografija z osnovamy kartografii "UNIVERSUM" / G.Ratushnyak. – Vinnycya. – 2002.; Zagorodnij V., Krylovecz M., Chernov B. Osnovy topografii ta kartografii / V.Zagorodnij, M. Krylovecz, B.Chernov. – Nizhyn. – 2011. –143 s.
2. Denysyk G. Osnovni etapy rozvytku geografii v Ukraini / G.Denysyk // Geografija ta osnovy ekonomiky v shkoli. – 1998. – № 1.; Zhupanskyj Y. Starodavnya kartografichna informacia pro Ukrainu / Y.Zhupanskyj // Ukrayinskyj geografichnyj zhurnal. – 1993. – №1.
3. Shevchenko V. Nacionalna relikvia / V.Shevchenko // Ukrayinskyj geografichnyj zhurnal. – 1994. – №1 – 2.
4. Zagorodnij V., Krylovec M., Chernov B. Vkazana praca. – S. 21.
5. Marynych O., Shyshenko P. Fizychna geografiya Ukrayiny / O.Marynych, P.Shyshenko. – K., 2003. – S.9.
6. Davnya istoriya Ukrayiny: V 3 T. – T.1. – 1997. – 54.
7. Zaliznyak L. Pervisna istoriya Ukrayiny / L.Zaliznyak. – K., 1999. – S. 25.
8. Tam samo. – S. 28.
9. Tam samo. – S. 34.
10. Tam samo. – S. 37–38.
11. Tam samo. – S. 43–44.
12. Davnya istoriya Ukrayiny: U 3 t. – T.1. – 1997. – S. 80.
13. Tam samo. – S. 107.
14. Tam samo. – S. 103.
15. Shevchenko V. Vkazana praca. – S. 59.
16. Telegin D. Rechi govoryat / D.Telegin. – K., 1978. – S. 23.
17. Shevchenko V. Vkazana praca. – S. 59.
18. Tam samo. – S. 59.
19. Segeda S. Antropologiya / S.Segeda. – K., 2009. – S. 197.
20. Sejbutys A. Indoevropejci: paleekologia pryrodni suzhety mifov / A.Sejbutys // Pryroda. – 1987. – №8 – S. 103.
21. Amchyslavskij S., Amchyslavskij V. Narodnyi kalendar / S.Amchyslavskij, V.Amchyslavskij. – Chernigov. – 1991. – 80 s.
22. Andreev K. Indoevropejskij prayazik / N.Andreev. – M. – 1986. – S.12, 13, 28, 49, 51, 62, 91, 99, 175, 242, 270, 275, 271.
23. Tam samo. – S. 87, 276.
24. Davnya istoriya Ukrayiny: V 3 t. – T. – K., 1997. – S. 147.
25. Zaliznyak L. Vkazana praca. – S.65.
26. Amchyslavskij S., Amchylavskij V. Vkazana praca. – S.79.
27. Tam samo. – S.79.УДК 94(47) "9/12"

Москаленко А. Ю.

кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины
Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

**Возникновение географических знаний у первобытного населения Украины
(поздний палеолит, мезолит)**

В статье рассматривается процесс возникновения и накопления географических знаний у первобытного населения Украины в позднепалеолитическое и мезолитическое время. Подчеркивается прикладной характер ранней географии, обусловленный потребностями эффективного ведения охотничье-собирающего хозяйства. Данный тип хозяйства обуславливает подвижный способ жизни, отдаленные сезонные миграции за объектами промысла. Вырабатывались умения и навыки ориентирования на местности по разнообразным природным объектам земной поверхности и небесной сферы; появляются первые картосхемы. Приходило осознание особенностей ландшафтов макро- и микрорельефа земной поверхности, имеющейся флоры и фауны. Накапливался опыт кратковременного и долговременного прогнозирования погодно-климатических условий, формировалось понятие климатической географической среды.

Ключевые слова: географические знания, ориентирование, ландшафт, рельеф, минеральные ресурсы, погода, климат.

O. Yu. Moskalenko

Candidate of Historical sciences and Associate Professor at the Department of History of Ukraine Nizhyn Mykola Gogol State University

**The genesis of geographical knowledge of the initial population of Ukraine
(late Paleolithic, Mesolithic)**

The article deals with the process of emergence and accumulation of geographical knowledge in the primitive population of Ukraine during the late Paleolithic – Mesolithic.

The applied character of early geography due to the needs of effective hunting and gathering economy is noted. This type of management determines the mobile way of life, seasonal migration for the object of hunting. Accordingly, the ability and skills of orientation on the ground with different natural objects of the earth's surface and the celestial sphere were developed. Had to realize the features of landscape bands, macro and microrelief of the earth's surface, the existing flora and fauna.

A significant factor in the acquisition of geographical knowledge was the need to provide material deposits of some of them were at a distance of ten to seven hundred kilometers from their places of residence.

Experience of short-term and long-term forecasting of weather and climatic conditions on the soil of supervision of the state of the atmosphere during different seasons of an annual economic cycle, behavior of insects, ants, animals, fishes, features of vegetation of various breeds of trees, the available condition of plants, field flowers were accumulated.

The concept of geographical environment was formed.

Key words: geographical knowledge, orientation, landscape, relief, mineral resources, weather, climate.

УДК 94(47)"9/12"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-20-36

П. И. Гайденко

доктор исторических наук, председатель редакционного совета журнала
"Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях"

Миротворчество епископата во внутрикняжеских и политических конфликтах Руси: христианское примирение сторон или отстаивание интересов?

Участие древнерусских архиереев в различных межкняжеских и внутригородских конфликтах неоднократно привлекало внимание исследователей. Однако при этом деятельность и усилия древнерусских архиереев идеализировались. Причины этого можно найти в неоправданном обобщении немногочисленных сообщений источников об участии архипастырей в примирении конфликтующих сторон. В представленной статье предпринята попытка понять причины крайне редкого упоминания источников о привлечении епископата к переговорам между противоборствующими сторонами.

Ключевые слова: Киевская Русь, Домонгольская Русь, Древняя Русь, церковно-государственные отношения, древнерусский епископат, миротворчество древнерусского епископата, межкняжеские конфликты, городские восстания в Киевской Руси.

Интерес российских историков к миротворческой деятельности русской православной церкви не нов и уже сегодня имеет обширную историографию. Этой стороне жизни православной иерархии посвящено несколько диссертационных исследований¹ и сопутствующих им публикаций, а тема участия церкви в преодолении конфликтов уже давно стала одной из ключевых на различного рода конференциях и форумах, приобретая черты явной идейной спекуляции. Что же

¹ Главным образом, это диссертации, связанные с изучением миротворческой деятельности Русской православной церкви в середине и во второй половине XX в.: Церпицкая О. Л. Международная деятельность Русской Православной Церкви в контексте внешней политики Российской Федерации в условиях глобализации: дисс. ... к. полит. н. Санкт-Петербург, 2003. 198 с.; Шкуратова И. В. Советское государство и внешнеполитическая деятельность Русской православной церкви: 1945–1961 гг.: дисс. ... к. и. н. Москва, 2005. 188 с.; Касаткин П. И. Роль Русской православной церкви в современных мировых политических процессах: дисс. ... к. полит. н. Москва, 2010. 190 с. и др.

касається древнейшого періода церковної історії, то запит про залученні древнеруського єпископату в міжкняжескіє і інші політичні конфлікти в домонгольській Русі неоднократно з більшою або меншою уважливостю розглядалися в працях дослідників. Якщо не докладно і виснажливо, то достатньо системно і найбільш послідовно і об'єктивно дана проблема була позначена і розкрито в двох роботах: в невеликій монографії Ф. А. Терновського "Участь древле-руських архиєреєв в справах громадських: В період удільно-вечевої"¹, а також в обширній статті Б. М. Клосса в великому тематичному збірнику Інституту російської історії РАН "Миротворчість в Росії: Церква, політика, мислителі. Від раннього середньовіччя до рубежа ХІХ–ХХ століть"². Дане обставина не означає, що історіографія питання повинна бути обмежена виключно вузьким колом позначених досліджень. В дійсності, тема миротворчих зусиль монахів, священників і архиєреєв Древньої Русі затрагивалась в значительному числі наукових робіт. Не обходили стороною дану тему ні громадянські, ні церковні історики, неоднократно звертаючись як до окремих сюжетів минулого, пов'язаних з пастирськими трудами по примиренню ворожованих політичних сторін, так і до більш широких процесів, на основі яких виносились ставили на сьогодні традиційними суждення об зусиллях пастирських і архиєрських на поприщі служіння справі встановлення миру³.

Необхідно признати, що, з точки зору подавляючого більшості дослідників, участь древнеруських ієрархів в умиротворенні політичних конфліктів оцінюється, безусловно, позитивно. Таке ставлення до цих фрагментів минулого характерно як для дореволюційних робіт, так і робіт наступуючих епох. Примічально, що навіть в радянський період вітчизняної історіографії, дуже критично налаштованої до церкви, здається, тільки ця сторона церковної дійсності продовжувала розглядатися позитивно, а традиційні оцінки до стосунку миротворчих зусиль древнеруських ієрархів не піддавались перегляду. Між тим, при розгляді цієї ідилічної

¹ Терновський Ф. А. Участь древле-руських архиєреєв в справах громадських: В період удільно-вечевої. Київ, 1870. 38 с.

² Клосс Б. М. Миротворчість церкви в ХІ – початку ХV вв. (на матеріалі літописей і життів святих). *Миротворчість в Росії: Церква, політика, мислителі. Від раннього середньовіччя до рубежа ХІХ–ХХ століть* / ІРИ РАН; отв. ред. Е. Л. Рудницька. Москва, 2003. С. 28–38.

³ Даний погляд присутствує в роботах митр. Макарія (Булгакова), А. П. Доброклонського і др.

картины в деле участия церкви в деле устройства мира возникают вопросы, которые, с одной стороны, еще не озвучивались в научной дискуссии, с другой, – как это видится, уже своей артикуляцией позволяют лучше понять и по иному оценить как сами конфликты, так и участвующие в них стороны, включая посредников, которыми выступали сами церковные иерархи.

Число вопросов, которые должны быть заданы к сообщениям источников, может оказаться значительным. В рамках представленного очерка целесообразно ограничиться лишь несколькими из таковых. Например, чем можно объяснить привлечение духовенства к примирению сторон? Какие можно найти объяснения тому, что принимая участие в одних конфликтах, древнерусское духовенство практически никак не проявляло себя в других политических столкновениях? Насколько искренним и бескорыстным было участие архиереев в подобных акциях примирения и в чьих интересах это примирение осуществлялось? Как часто епископат вовлекался в конфликты, и насколько это было систематическим явлением? Уже этот небольшой перечень возникающих вопросов вполне наглядно демонстрирует неоднозначность и сложность затрагиваемой проблемы.

* * * * *

Затрагивая вопрос церковного участия в деле примирения враждующих сторон, необходимо заметить, что отношение восточно-христианской церкви к конфликтам и к участию в них христиан видится неоднозначным и едва ли может быть сведено к какой-то одной определённой оценке. Не вносит однозначности в поиск ответов и Евангелие. Так, Иоанн Креститель не осуждал воинской службы, хотя и обращал внимание приходивших к нему воинов на соблюдение ими минимальных этических норм¹. Что же касается Христа, то если в Нагорной проповеди, обращаясь к своим ученикам, он благословлял миротворцев², а в час своего ареста запретил апостолу Петру поднимать оружие на воинов и пришедших с ними людей³, то в ином месте Иисус прямо говорит о том, что его миссия связана с неминуемым разделением между его последователями и

¹ "Спрашивали его также и воины: а нам что делать? И сказал им: никого не обижайте, не клеветайте, и довольствуйтесь своим жалованьем" [Лк. 3: 14].

² "Блаженны миротворцы, ибо они будут наречены сынами Божиими" [Мф. 5: 9].

³ "И вот, один из бывших с Иисусом, простерши руку, извлек меч свой и, ударив раба первосвященникова, отсек ему ухо. Тогда говорит ему Иисус: возврати меч твой в его место, ибо все, взявшие меч, мечом погибнут" [Мф. 26: 51–52].

остальным миром¹. Столь же специфичным видится святоотеческое отношение к войне и воинской службе. Например, святитель Афанасий Великий в "Послании к монаху Амуну" высказывался так: "Ибо и касательно всего прочего, что бывает в жизни, найдем в известном отношении разности, например: убивать непозволено, но истреблять неприятелей на войне и законно, и достойно похвалы, почему, отличившиеся во бранях удостоиваются великих почестей, и им воздвигаются памятники, возвещающие об их заслугах. Так, одно и тоже в известном отношении и не во время непозволительно, а в другом отношении и благовременно не воспрещается, и дозволяется"². С уверенностью можно констатировать, что отношение Евангелия, церковной иерархии и христианского сообщества к войне и кровопролитию зависело от множества обстоятельств и постоянно эволюционировало, обладая внутренней двойственностью и противоречивостью³. Более того, по мере кристаллизации церковных институтов на Западе и на Востоке Римской империи, а также в пределах наследовавших её территории и культуру государств и народов, христианство на долгие столетия отошло от идей, характерных для его наиболее раннего периода, т. е. от воззрений, которые сегодня можно квалифицировать как пацифизм⁴. В равной мере это можно

¹ "Не думайте, что Я пришел принести мир на землю; не мир пришел Я принести, но меч" [Мф. 10: 34].

² Афанасий Великий, свт. Послание к монаху Амуну. *Афанасий Великий, свт. Творения*: в 4 т. / пер., вступ. ст. А. В. Горского. Москва, 1994. Т. 3. С. 369.

³ См. подробнее: Plaster David R. The Christian and war: a matter of personal conscience. *Grace Theological Journal*. 1985. № 6.2. P. 435–455.

⁴ Откровенное неприятие не только войны, но и воинской службы как можно встретить в раннем христианстве, а именно работах Марка Минуция Феликса († ок. 210), Ипполита Римского (ок. 170–235) и Тертуллиана (155/165–220/240), мнение которого об армии и воинской службе во многом опирались на взгляды Минуция (Минуций Феликс. Октавий. URL: http://apologia.narod.ru/earlyfat/fath/apol/felix_2.htm, (дата обращения 07.10.2018; Ипполит Римский, сщмч. О Христе и антихристе. URL: <https://lib.pravmir.ru/library/readbook/678>, свободный Проверено 07.10.2018; Ипполит Римский, сщмч. Апостольское предание. Москва, 2014. С. 20; Тертуллиан Квинт. О венце воина / пер. и коммент. Р. Ю. Ткаченко. *Альманах "Богомыслие"*. 2014. Вып. 15. С. 189–209; Гололоб Г. А. Пацифизм Тертуллиана – исключение или традиция? URL: <https://christianpacifism.org/2014/12/24/%D0%BF%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%84%D0%B8%D0%B7%D0%BC-%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%82%D1%83%D0%BB%D0%BB%D0%B8%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%B8%D1%81%D0%BA%D0%BB%D1%8E%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D0%B8%D0%BB%D0%B8-3/>, (дата обращения 07.10.2018); Пантелеев А. Д. Христиане и римская армия во второй половине

отнести и к церковной иерархии Древней Руси. Известный сюжет о пришедших к князю Владимиру епископах, потребовавших от крестителя Руси смертных наказаний и расправы над преступниками, вполне наглядно демонстрирует, что для прибывших на Русь византийцев, введение византийских норм, предполагавших пролитие крови разбойников, не вступало в противоречие с нормами христианского милосердия. Подобная неоднозначность прослеживается и в политической практике церковного миротворчества.

Привлечение древнерусского епископата и в том числе митрополитов к посредничеству в период княжеских и иных политических конфликтов, с одной стороны, видится совершенно обоснованным и логичным шагом. С другой стороны, едва ли было эффективным. При оценке деятельности архиереев необходимо принимать во внимание их крайнюю экономическую и социальную зависимость от городской знати или княжеской власти¹. Поэтому участие в переговорном процессе святителей, как лиц, заинтересованных, а поэтому лишённых полноценной возможности занимать нейтральную позицию, едва ли могло устраивать все стороны, включая самих иерархов. Сомнительно, чтобы миротворческие усилия такой слабой стороны могло иметь большой успех, и данное обстоятельство, кажется, хорошо осознавалось и представителями княжеского рода, и в кругу городского нобилитета. Отмеченное положение дел отчетливо и наглядно

III в. Мнемон: Исследования и публикации по истории античного мира. 2012. № 11. С. 329–350). Что же касается более позднего христианства, то оно не только не отвергало войну, но и допускало месть врагам, что в целом было противно духу первых поколений последователей Спасителя (см. подробнее: Cadoux John Cecil. *The Early Christian Attitude to War: A Contribution to the History of Christian Ethics, with a Foreword by the Rev. W.E. Orchard, D.D.* London, 1919. Pp. XXXII, 274; Palmer Harold. *Christian pacifism and just war theory. Discipleship and the Ethics of War, Violence and the Use of Force.* Chicago, 2016. P. 17–20).

¹ Судя по всем на протяжении всего домонгольского периода высшая церковная иерархия испытывала крайнюю зависимость от внешних донаторов (Гайденко П. И. Были ли епископат и духовенство Киевской Руси феодалами? *Православие в судьбе Урала и России: история и современность.* материалы всероссийской научно-практической конференции. (г. Екатеринбург, 18–20 апреля 2010 г.) / отв. ред. В. В. Алексеев. Екатеринбург, 2010. С. 85–89; Гайденко П. И. Священная иерархия Древней Руси (XI–XIII вв.): Зарисовки власти и повседневности. Москва, 2014. С. 17–28). Изменение ситуации произошло только в период монгольского господства (Галимов Т. Р. Место киевского митрополита в церковно-ордынских отношениях: 1237–1281 гг.: дисс. ... к. и. н. Ижевск, 2017. С. 131–176).

прослеживается в целом ряде политических событий, в которых так или иначе было отмечено участие архиереев.

В большинстве конфликтов архипастыри не только не занимали нейтральной позиции, но и выступали на одной из враждующих сторон. Примечательно, что впервые и, судя по всему, вопреки своей воле древнерусский архиерей был привлечён к ведению переговоров в период политического противостояния только в 1097 г., т.е. более чем через столетие после крещения Руси, в период продолжительного и крайне острого внутрдинастического конфликта, вспыхнувшего внутри княжеского рода после ослепления теребовльского князя Василька¹. В 1197 г. дружины Владимира Мономаха подошли к Киеву. Накал конфликта был настолько горяч, а решимость правителя Переяславля и его черниговских союзников призвать виновников злодеяния к ответу так непоколебима, что киевский князь Святополк Изяславич намеревался бежать из столицы, а горожане отправили к Владимиру посольство в составе мачехи Владимира и митрополита Николая². Примечательно, что, переговорщики выступали не с позиции третьей стороны, а в качестве представителей города, принёсших Владимиру послание горожан, укорявших сына Всеволода в обострении мекняжеского противостояния³. При том, что знатные послы в полной мере выполнили возложенную на них миссию, по мнению летописца, составителя данной записи, главная заслуга в умирении гнева Владимира Всеволодовича принадлежала, всё же не русскому первосвятителю, а Анне, вдове князя Всеволода⁴. Отмеченное в летописании подчёркнутое почтение

¹ ПСРЛ. Т. 1. Стб. 257–262; ПСРЛ. Т. 2. Стб. 231–236.

² "С[вя]тополкъ же хотяше побегнути ис Києва и не даша ему Кияне побегнути. но послаша Оусеволожую. и митрополита Николу. къ Володимеру" (ПСРЛ. Т. 1. Стб. 263; Т. 2. Стб. 237).

³ "молимся. княже тебе и братома твоима. не мозете погубити Русьскои земле. аще бо возьмь рать межю собою. погани имуть радоватися. и возьмуть землю нашу. юже беша стяжали ваши деди. и отци ваши. трудомъ великимъ и хоробороствомъ побаряюще по Русьскои земли. а ины земли приискаху. а вы хочете погубити Русьскую землю" (ПСРЛ. Т. 1. Стб. 263–264; Т. 2. Стб. 237–238).

⁴ "и приклонися на молбу княгинину. чтяшетъ ю акы м[а]т[е]рь отца ради своего бе бл любим отцю своему повелику. и в животе и по см[е]рти не ослушася его ни в чемже. темже и послуша ея акы м[а]т[е]ре и митрополита такоже чтяше санъ с[вя]т[и]т[е]льскыи. [и] не преслуша молбы его" (ПСРЛ. Т. 1. Стб. 263; Т. 2. Стб. 238). Весьма примечательно, что об итогах переговоров с Владимиром Мономаха киевлянам сообщила вдовствующая княгиня, а не митрополит: "Княгини же бывши оу Володимера, приде Киеву,

Владимира Всеволодовича к митрополиту, скорее всего, является вставкой, призванной отметить в князе его истинно императорскую добродетель. Преамбула к 6 новелле Юстиниана прямо указывает на обязанность императора оказывать почтение святителям (иереям): "По этому (τοίνυν) мы усерднейшим образом печемся как о догматах божественной истины, так и о почете иереев, при наличии и вследствие которого, мы уверены, нам будут дарованы от Бога великие блага – причем те из них, которые уже имеются, мы сохраним в целости, а те, что мы до сих пор не получили, при обретем. Но все это может совершиться по-доброму и подобающим образом толь ко если делу будет положено достойное и богоугодное начало"¹. Поэтому летописный пассаж о почтительном отношении князя к русскому первосвятителю, епископам и монахам был призван восславить не усилия Николая, а добродетели князя, как истинного отпрыска императоров Византии. Тем не менее, участие митрополита Николая в переговорах стало прецедентом. И уже через год, русский первосвяtitель, судя по всему, уже вступился за арестованного и приведённого в Киев оковах Ярослава Ярополчича: "и привеле и до Киева. и молися о немъ митрополить и игумени оумалиша С[вя]тополка. оузаводиша и оу раку с[вя]тою Бориса и Глеба и сняша с него оковы и пустиша и"². В этом видимом успехе митрополита Николая прослеживается три обстоятельства, нуждающиеся в комментарии.

Прежде всего, обращает на себя внимание то, что митрополит действовал не сам, а совместно с игуменами монастырей. Примечательно, что в истории ослепления князя Васильска Теревольского за арестованного князя к Святополку также первоначально являлись игумены³, в то время, как митрополит в тот час никак не проявил себя в судьбе несчастного теревольского князя. При этом составитель записи, судя по всему, поп Василий, особо обратил внимание на то, что настоятели киевских монастырей обратились к Святополку о снисхождении к арестованному Васильку без промедлений, как

и поведи вся речи С[вя]тополку [и Кияном яко миръ будет, в наша межи собою моуже слати и оумириша на семь, яко реша С[вя]тополку]" (ПСРЛ. Т. 1. Стб. 264; Т. 2. Стб. 238).

¹ Максимович К. А. Церковные новеллы св. императора Юстиниана I (527–565 гг.) в современном русском переводе: Из опыта работы над проектом. *Вестник ПСТГУ*. Серия I: Богословие. Философия. 2007. Вып. 17. С. 31.

² ПСРЛ. Т. 2. Стб. 250.

³ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 234.

только "уведеша" о произошедшем. Таким образом, возникает вопрос: кто был 1101 г. инициатором прихода митрополита к Святополку Изяславичу? Сам первосвященник? Или же он действовал в интересах и по просьбе игуменов? Если принять во внимание, что в описываемый период игумены ктиторских обителей фактически представляли и защищали интересы своих патронов в Киеве, а территории княжеских монастырей обладали экстерриториальностью¹, которая впервые была нарушена только во время погрома 1146 г.², исключать того, что вмешательство митрополита Николая в судьбу Ярослава Ярополчича было обусловлено требованиями или просьбами игуменов столичных монастырей никак нельзя.

Нельзя исключать того, что участие митрополита стало своего рода гарантией успеха церковной делегации. Благоприятный исход посольства был во многом предreshён тем, что Святополк в определённой мере оставался обязанным киевскому митрополиту, как второму лицу переговоров 1097 г. (с Владимиром Мономахом).

Не менее важными видятся обстоятельства освобождения Ярослава Ярополчича. Снятие возложенных на князя оков произошло не в княжеском дворе, а в храме, у мощей Бориса и Глеба. Шаг, несомненно, символический и дерзновенный, поскольку напоминал княжеской власти в лице Святополка и Ярослава о правах церкви, а также о святости храма, как места убежища. В результате акт освобождения, совершавшегося у мощей страстотерпцев, приобрёл множество глубоких христианско-политических смыслов. Остаётся догадываться, кто был инициатором организованного действия. Но, несомненно то, что автор задуманного прекрасно осознавал символическую сторону спланированного акта, напоминавшего Святополку о его братстве с другими представителями рода, а другим князьям об их долге братского послушания великому князю.

В результате, пример "миротворчества" митрополита Николая видится неоднозначным. Такими же двойственными представляются и его поступки. Однако подобная двойственность характерна для летописных образов и иных архиереев. Принимая во внимание обширность и масштабность межкняжеских и городских конфликтов, захлестнувших Русь, было бы естественным ожидать, что столь же

¹ Гайденко П. И., Москалёва Л. А., Фомина Т. Ю. Церковь домонгольской Руси: иерархия, служение, нравы. Москва: Университетская книга, 2013. С. 32, 51–52, 72; Гайденко П. И., Фомина Т. Ю. О правовом положении церковной собственности в домонгольской Руси (историко-правовые этюды). *Клио*. 2011. № 4. С. 38–42.

² ПСРЛ. Т. 2. Стб. 327–328.

масштабными должны были стать и усилия архипастырей. Однако этого не наблюдается, а в ряде случаев архиереи открыто занимали позицию одной из конфликтующих сторон.

В 1146 г., во время обострения очередного межкняжеского конфликта, вызванного новым перераспределением столов в землях вокруг Киева, туровский епископ Иоаким, поддержал права на Туров князя Вячеслава, который в свою очередь расширил границы туровской земли, вернув в её состав несколько отобранных от неё прежде городов. Однако уже вскоре Ростислав изгнал Вячеслава, а его сторонников, туровских посадников и местного епископа Иоакима "исковав приведе" на княжеских суд Изяслава в Киев¹. Столь же сложной рисуется ситуация в отношении митрополита Климента Смолятича, который оставался верен Изяславу и его семейству, не признав и не благословив княжения ни одного из соперников Изяслава Мстиславича. Не менее примечателен пример черниговского епископа Антония-грека (1158–1166) во время внутрисемейного княжеского спора черниговской ветви Рюриковичей за обладание Черниговом после смерти Святослава Ольговича (†1164). Архиерей не только дал крестоцеловальную клятву верности вдове и сыну покойного князя, но и уже вскоре нарушил таковую, тайно призвав на черниговский стол Святослава Всеволодовича, племянника покойного князя, чем едва ли не спровоцировал войну между двоюродными братьями². Едва ли были способны к каким-либо самостоятельным действиям в период городских конфликтов новгородские архиепископы второй половины XII – первой трети XIII вв.: Арсения, Митрофана и Антония (Добрыни Ядрейковича). Все они были заложниками стоявших за ними новгородских боярских и купеческих партий³.

¹ ПСРЛ. Т. 1. Стб. 314; Т. 2. Стб. 330; Гайденок П. И. Священная иерархия Древней Руси: (XI–XIII вв.): Зарисовки власти и повседневности... С. 100, 131–133; Фомина Т. Ю. Туровская епископия: этапы становления и развития (XI–XIII вв.). *Христианское чтение*. 2018. № 2. С. 245–246.

² ПСРЛ. Т. 2. Стб. 522–524.

³ О боярских и церковных конфликтах см. подробнее: Петров А. В. От язычества к святой Руси. Новгородские усобицы (к изучению древнерусского вечаевого уклада). Санкт-Петербург, 2003. С. 133–209; Янин В. Л. Очерки истории средневекового Новгорода. Москва, 2008. С. 57–116; Фомина Т. Ю., Заляева Г. Ш. К вопросу о периодизации истории новгородской епископии (до начала XIII в.). *Церковь. Богословие. История: материалы III Международной научно-богословской конференции, посвященной 130-летию Екатеринбургской епархии и памяти Собора новомучеников и исповедников Церкви Русской / Екатеринбургская митрополия, Екатеринбургская духовная семинария, Миссионерский институт, Уральский федеральный университет*

Летописание донесло не так много примеров участия архиереев в преодолении крупных политических конфликтов. В 1134 г. в Новгород для удержания новгородцев от войны с ростовскими и суздальскими князьями отправился митрополит Михаил. Скорее всего, инициатором этого продолжительного и беспрецедентного путешествия стали епископ Нифонт¹ и Ярополк Владимирович, желавший не допустить столкновения своих родственников, сидевших в Новгороде и Суздале. При том, что это путешествие предстоятеля русской митрополии было первым в своём роде, достичь желаемого примирения русскому первоиерарху не удалось. Новгородцы отказались слушать митрополита даже тогда, когда Михаил наложил на город интердикт. К тому же, не смотря на высокий статус и призывы отказаться от войны, первосвятитель подвергся в городе "удержанию", т.е. своего рода почетному аресту, и был отпущен только после того, как поход завершился².

Однако уже через год, в самом начале 1136 г. митрополит Михаил сумел примирить и привести к кресту Ольговичей и Мономахичей³. Успех Михаила во многом был обеспечен участием еп. Нифонта, специально прибывшего для этого из Новгорода в Киев: "На зиму иде в Русь архиепископъ Нифонтъ с лучшими моужи и заста Кияны и с Черніговци стояще противу себе, и Божию волею смришася"⁴. Однако в 1138 г. условиях обострения межкняжеских противоречий митрополиту Михаилу вновь пришлось примирять враждующих Ольговичей и Мономахичей⁵. Последнее летописное упоминание о миротворческих усилиях Нифонта стали известия о 1148 г. об участии Нифонта в малоуспешных переговорах с Суздальцами. Примирить новгородцев и их соседей архиепископу так и не удалось. Однако Нифонт добился главного – укрепления

имени первого Президента России Б. Н. Ельцина, Институт гуманитарных наук и искусств, Лаборатория археографических исследований. Екатеринбург: Изд-во ЕДС, 2015. С. 611–618.

¹ Печников М. В. Новгородский свт. Нифонт, княжеская власть и Киевская митрополия (30–50-е гг. XII в.). *Вестник церковной истории*. 2017. № 3/4 (47/48). С. 242–243.

² ПСРЛ. Т. 4. Ч. 1. С. 145–146; Т. 9. С. 158–159; Терновский Ф. А. Участие древле-русских архиереев в делах общественных (В период удельно-вечевой)... С. 9–10; Цветков С. Э. Древняя Русь: Эпоха междоусобиц. 1054–1212. Москва, 2009. С. 228–230.

³ "в 12. генваря. и целовавше хрестъ. меюю собою. ходячю ме ими ч[е]стьному Михаилу. митрополиту. со гр[е]с[т]омъ" (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 299).

⁴ ПСРЛ. Т. 4. Ч. 1. С. 146.

⁵ ПСРЛ. Т. 4. Ч. 1. С. 149.

отношений с Юрием Владимировичем Долгоруким и освобождения пленных новгородских купцов¹.

Не менее примечательным видится ещё один пример святительского участия в усмирении городской толпы, отмеченный под 1147 г.: напрасная попытка Климента Смолятича и горстки защитников остановить убийство князя-инока Игоря. Однако слова первосвятителя не подействовали, и над князем была совершена жестокая и бессмысленная расправа².

Впрочем, любой разговор о вовлечении митрополитов в процессы примирения князей не будет полным без принятия во внимание цикла текстов, прежде всего, святительских назидательных поучений и посланий к князьям и к знати о снисхождении к своим политическим оппонентам. Наиболее рельефно подобные темы звучат в эпистолиях митрополита Никифора, обращавшегося к Владимиру Мономаху³. К ним примыкают поучения епископа Кирилла Туровского. Желая предотвратить церковно-политический раскол или раздел киевской митрополии, обращался к Андрею Боголюбскому, "хромцу", и епископу Феодору, "слепцу"⁴, и прибегая к аллегориям, созданным на основе богатой восточно-христианской литературы⁵. Тем не менее, едва ли эти эпистолии и назидания рассматривать в качестве однозначных и, что не менее важно, успешных примеров святительского участия в примирении конфликтующих сторон. В большинстве случаев не известны последствия этих обращений и главное, не известно, были ли эти последствия "положительными", то есть приводили стороны к примирению. Более того, история Андрея Боголюбского и епископа Феодорца показывает, что обличения и научения еп. Кирилла

¹ "Ходи архиепископ Нифонтъ к Соуждалю мира деля къ Юрьеви, и Юрью приимъ его с любовию; и церковь освяти Богородицю великимъ освященемъ, и Новоторжци выправи вси и гость цельъ всь, и посла съ честью Новугороду, но мира не дасть" (ПСРЛ. Т. 4. Ч. 1. С. 152).

² ПСРЛ. Т. 2. Стб. 347–354.

³ Послание Никифора, митрополита Киевского к великому князю Владимиру, сыну Всеволода, сына Ярослава. Памятники общественной мысли Древней Руси Т. 1: Домонгольский период / сост., автор вступ. ст. и коммент. И. Н. Данилевский. Москва, 2010. С. 303. (далее – ПОМДР)

⁴ Кирилл Туровский, свт. Притча о человеческой душе и теле (о слепце и хромце). ПОМДР. Т. 1... С. 202–212; Воронин Н. Н. Андрей Боголюбский. Москва, 2007. С. 115.

⁵ Баранкова Г. С. Место "Притчи о душе и теле" Кирилла Туровского в кругу его повествовательных и риторических сочинений. *Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях*. Санкт-Петербург: К. А. Костромин, 2016. Вып. 6. С. 185–217.

Туровского не возымали желаемого результата, да и едва ли были приняты владимирским князем в расчёт. Во всяком случае, нет никаких известий о том, чтобы Андрей ответил Кириллу.

* * * * *

В представленном очерке были рассмотрены, главным образом, политические конфликты и городские волнения с участием епископата. При том, что высказанные суждения имеют предварительный характер, ситуация вокруг вовлечения архиереев в различного рода внутренние конфликты не видится такой однозначной, какой она предстаёт в оценках большинства исследователей. Являясь экономически зависимыми лицами, не обладая безусловным авторитетом и находясь под контролем городской верхушки и княжеской власти, епископы не были нейтральными сторонами конфликтов. Чаще всего они представляли интересы одной из враждующих групп. К тому же число упоминаний о подобных усилиях со стороны святителей невелико, как невелик и перечень имён этих архипастырей. Всё же вовлечение в конфликт требовало от святителя не только дипломатической мудрости, но и обычной человеческой храбрости, поскольку имело свои риски и несло угрозы для жизни архиерея. К тому же в большинстве случаев присутствие архипастырей в переговорах о примирении противостоящих друг другу сторон следует оценивать не через призму миротворчества, а через призму посредничества. Столь же скромной была и эффективность таких усилий. Опыт митрополита Михаила и близкого к нему епископа Нифонта, проявлявших удивительные упорство и решительность при отстаивании политического мира выглядит не нормой, а исключением из правил. Однако всё перечисленные выводы следует рассматривать как предварительные и нуждающиеся в уточнении.

Література

1. Афанасий Великий, свт. Послания к монаху Амуну. *Афанасий Великий, свт. Творения*: В 4 т. / пер., вступ. ст. А. В. Горского. Москва: Спасо-Преображенский Валаамский монастырь, 1994. Т. 3. С. 366–370.

2. Баранкова Г. С. Место "Притчи о душе и теле" Кирилла Туровского в кругу его повествовательных и риторических сочинений. *Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях*. Санкт-Петербург: К. А. Костромин, 2016. Вып. 6. С. 185–217.

3. Воронин Н. Н. Андрей Боголюбский. Москва: Водолей Publishers, 2007. 320 с.

4. Гайденко П. И. Были ли епископат и духовенство Киевской Руси феодалами? / иером. Пётр (Гайденко). *Православие в судьбе Урала и России: история и современность*: материалы всероссийской научно-практической

конференции. (г. Екатеринбург, 18–20 апреля 2010 г.) / отв. ред. В. В. Алексеев. Екатеринбург: ИИА УрО РАН, изд-во Екатеринбургской епархии, 2010. С. 85–89.

5. Гайдено П. И. Священная иерархия Древней Руси (XI–XIII вв.): Зарисовки власти и повседневности. Москва Университетская книга, 2014. 212 с.

6. Гайдено П. И., Москалёва Л. А., Фомина Т. Ю. Церковь домонгольской Руси: иерархия, служение, нравы. Москва: Университетская книга, 2013. 150 с.

7. Гайдено П. И., Фомина Т. Ю. О правовом положении церковной собственности в домонгольской Руси (историко-правовые этюды). *Клио*. 2011. № 4. С. 38–42.

8. Галимов Т. Р. Место киевского митрополита в церковно-ордынских отношениях: 1237–1281 гг.: дисс. к. и. н. Ижевск, 2017. 230 с.

9. Гололоб Г. А. Пацифизм Тертуллиана – исключение или традиция? URL: <https://christianpacifism.org/2014/12/24/%D0%BF%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%84%D0%B8%D0%B7%D0%BC-%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%82%D1%83%D0%BB%D0%BB%D0%B8%D0%B0%D0%BD%D0%B0-%D0%B8%D1%81%D0%BA%D0%BB%D1%8E%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D0%B8%D0%BB%D0%B8-3/>, (дата обращения: 07.10. 2018).

10. Кирилл Туровский, свт. Притча о человеческой душе и теле (о слепце и хромце) / сост. автор вступ. ст. и коммент. И. Н. Данилевский. Москва: РОССПЭН, 2010. Памятники общественной мысли Древней Руси: Т. 1: Домонгольский период. С. 202–212.

11. Клосс Б. М. Миротворческая роль церкви в XI – начале XV вв. (на материале летописей и житий святых). *Миротворчество в России: Церковь, политики, мыслители. От раннего средневековья до рубежа XIX–XX столетий* / ИРИ РАН; отв. ред. Е. Л. Рудницкая. Москва: Наука, 2003. С. 28–38.

12. Максимович К. А. Церковные новеллы св. императора Юстиниана I (527–565 гг.) в современном русском переводе: Из опыта работы над проектом. *Вестник ПСТГУ. Серия I: Богословие. Философия*. 2007. Вып. 17. С. 27–44.

13. Минуций Феликс. Октавий. URL: http://apologia.narod.ru/earlyfat/fath/apol/felix_2.htm, (дата обращения) 07.10.2018.

14. Пантелеев А. Д. Христиане и римская армия во второй половине III в. *Мнемон: исследования и публикации по истории античного мира*. 2012. № 11. С. 329–350.

15. Петров А. В. От язычества к святой Руси. Новгородские усобицы (к изучению древнерусского вечевого уклада). Санкт-Петербург: Изд-во Олега Абышко, 2003. 352 с.

16. Печников М. Новгородский свт. Нифонт, княжеская власть и Киевская митрополия (30–50-е гг. XII в.). *Вестник церковной истории*. 2017. № 3/4 (47/48). С. 237–278.

17. Полное собрание русских летописей. Москва: Языки славянской культуры, 2001. Т. 1: *Лаверентьевская летопись*. 496 с.

18. Полное собрание русских летописей. Москва: Языки славянской культуры, 2001. Т. 2: *Ипатьевская летопись*. 648 с.

19. Полное собрание русских летописей. Москва: Языки славянской культуры, 2000. Т. 4. Ч. 1. Новгородская четвёртая летопись. 728 с.

20. Полное собрание русских летописей. Москва: Языки славянской культуры, 2000. Т. 9: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. 288 с.

21. Послание Никифора, митрополита Киевского к великому князю Владимиру, сыну Всеволода, сына Ярослава. *Памятники общественной мысли Древней Руси*: Москва: РОССПЭН, 2010. Т. 1: Домонгольский период / сост., автор вступ. ст. и коммент. И. Н. Данилевский. С. 298–304.

22. Преображенский П., прот. О Минуции Феликсе и его сочинении "Октавий". *Преображенский П., прот. Сочинения древних христианских апологетов* / пер. прот. Петра Преображенского. Санкт-Петербург, 1895. С. 49–112.

23. Терновский Ф. А. Участие древле-русских архиереев в делах общественных: В период удельно-вечевой. Киев, 1870. 38 с.

24. Фомина Т. Ю. Туровская епископия: этапы становления и развития (XI–XIII вв.). *Христианское чтение*. 2018. № 2. С. 243–253. 245–246.

25. Фомина Т. Ю., Заляева Г. Ш. К вопросу о периодизации истории новгородской епископии (до начала XIII в.). *Церковь. Богословие. История: материалы III международной научно-богословской конференции, посвященной 130-летию Екатеринбургской епархии и памяти Собора новомучеников и исповедников Церкви Русской / Екатеринбургская митрополия, Екатеринбургская духовная семинария, Миссионерский институт, Уральский федеральный университет имени первого Президента России Б. Н. Ельцина, Институт гуманитарных наук и искусств, Лаборатория археографических исследований*. Екатеринбург: Изд-во ЕДС, 2015. С. 611–618.

26. Церпицкая О. Л. Международная деятельность Русской Православной Церкви в контексте внешней политики Российской Федерации в условиях глобализации: дисс. ... к. полит. н. Санкт-Петербург, 2003. 198 с.

27. Янин В. Л. Очерки истории средневекового Новгорода. Москва: Языки славянских культур, 2008. 400 с.

28. Cadoux John Cecil. The Early Christian Attitude to War: A Contribution to the History of Christian Ethics, with a Foreword by the W. E. Rev, D. D. Orchard. London: Headly Bros, 1919. Pp. XXXII, 274.

29. Palmer Harold. Christian pacifism and just war theory. Discipleship and the Ethics of War, Violence and the Use of Force. Chicago: Tellerbooks, 2016. Pp. 68.

30. Plaster David R. The Christian and war: a matter of personal conscience. *Grace Theological Journal*. 1985. № 6. 2. P. 435–455.

References

1. Afanasij Velikij, svt. Poslanii k monahu Amunu // Afanasij Velikij, svt. Tvorenija: V 4 t. / per., vstup. st. A. V. Gorskogo. Москва, Spaso-Preobrazhenskij Valaamskij monastyr', 1994. Т. 3. S. 366–370.

2. Barankova G. S. Mesto "Pritchki o dushe i tele" Kirilla Turovskogo v krugu ego povestvovatel'nyh i ritoricheskikh sochinenij // *Drevnyaya Rus'*: vo vremeni, v lichnostyah, v ideyah. SPb.: K. A. Kostromin, 2016. Vyp. 6. S. 185–217.

3. Voronin N. N. Andrej Bogolyubskij. M.: "Vodoley Publishers", 2007. 320 s.

4. Gajdenko P. I. Byli li episkopat i duhovenstvo Kievskoj Rusi feodalami? / ierom. Pyotr (Gajdenko) // *Pravoslavie v sud'be Urala i Rossii: istoriya i*

sovremennost'. Materialy vserossijskoj nauchno-prakticheskoy konferencii. g. Ekaterinburg, 18-20 aprelya 2010 g. / otv. red. V. V. Alekseev. Ekaterinburg: IIA UrO RAN, izd-vo Ekaterinburgskoj eparhii, 2010. S. 85-89.

5. Gajdenko P. I. Svyashchennaya ierarhiya Drevnej Rusi: (XI-XIII vv.): Zarisovki vlasti i povsednevnosti. M.: "Universitetskaya kniga", 2014. 212 s.

6. Gajdenko P.I., Moskalyova L.A., Fomina T.YU. Cerkov' domongol'skoj Rusi: ierarhiya, sluzhenie, nrawy. M.: "Universitetskaya kniga", 2013. 150 s.

7. Gajdenko P. I., Fomina T. YU. O pravovom polozhenii cerkovnoj sobstvennosti v domongol'skoj rusi (istoriko-pravovye ehthyudy) // Klio. 2011. № 4. S. 38-42.

8. Galimov T. R. Mesto kievskogo mitropolita v cerkovno-ordynskih otnosheniyah: 1237–1281 gg.: Diss. k.i.n. Izhevsk, 2017. 230 s.

9. Gololob G. A. Pacifizm Tertulliana – iskluyuchenie ili tradiciya? URL: [10. Kirill Turovskij, svt. Pritcha o chelovecheskoj dushe i tele \(o slepce i hromce\) // Pamyatniki obshchestvennoj mysli Drevnej Rusi: T. 1: Domongol'skij period / sost, avtor vstup. st. i komment. I. N. Danilevskij. M.: ROSSPEHN, 2010. S. 202–212.](https://christianpacifism.org/2014/12/24/%D0%BF%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%84%D0%B8%D0%B7%D0%BC-%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%82%D1%83%D0%BB%D0%BB%D0%B8%D0%B0%D0%BD%D0%B0-%D0%B8%D1%81%D0%BA%D0%BB%D1%8E%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D0%B8%D0%BB%D0%B8-3/, svobodnyj – Provereno 07.10.2018.</p></div><div data-bbox=)

11. Kloss B. M. Mirotvorcheskaya rol' cerkvi v XI – nachale XV vv. (na materiale letopisej i zhitij svyatyh) // Mirotvorchestvo v Rossii: Cerkov', politiki, mysliteli. Ot rannego srednevekov'ya do rubezha XIX-XX stoletij / IRI RAN; otv. red. E. L. Rudnickaya. M.: "Nauka", 2003. S. 28-38.

12. Maksimovich K. A. Cerkovnye novely sv. imperatora YUstiniana I (527–565 gg.) v sovremennom russkom perevode: Iz opyta raboty nad proektom // Vestnik PSTGU. Seriya I: Bogoslovie. Filosofiya. 2007. Vyp. 17. S. 27–44.

13. Minucij Feliks. Oktavij [EHlektronnyj resurs] // http://apologia.narod.ru/earlyfat/fath/apol/felix_2.htm, svobodnyj – Provereno 07.10.2018.

14. Panteleev A. D. Hristiane i rimskaya armiya vo vtoroj polovine III v. // Mne-mon: Issledovaniya i publikacii po istorii antichnogo mira. 2012. № 11. S. 329–350.

15. Petrov A. V. Ot yazychestva k svyatoj Rusi. Novgorodskie usobicy (k izucheniyu drevnerusskogo vechevogo uklada). SPb.: "Izd-vo Olega Abyshko", 2003. 352 s.

16. Pechnikov M. Novgorodskij svt. Nifont, knyazheskaya vlast' i Kievskaya mitropoliya (30-50-e gg. XII v.) // Vestnik cerkovnoj istorii. 2017. № 3/4 (47/48). S. 237–278.

17. Polnoe sobranie russkih letopisej. T. 1: Lavrent'evskaya letopis'. Moskva, "Yazyki slavyanskoj kul'tury", 2001. 496 s.

18. Polnoe sobranie russkih letopisej. T. 2: Ipat'evskaya letopis'. M.: "Yazyki slavyanskoj kul'tury", 2001. 648 s.

19. Polnoe sobranie russkih letopisej. T. 4. CH. 1. Novgorodskaya chetyortaya letopis'. M.: "Yazyki slavyanskoj kul'tury", 2000. 728 s.

20. Polnoe sobranie russkikh letopisej. T. 9: Letopisnyj sbornik, imenuemyj Patriarshej ili Nikonovskoj letopis'ju. M.: "Yazyki slavyanskoj kul'tury", 2000. 288 s.
21. Poslanie Nikifora, mitropolita Kievskogo k velikomu knyazyu Vladimiru, synu Vsevoloda, syna YAroslava // Pamyatniki obshchestvennoj mysli Drevnej Rusi: T. 1: Domongol'skij period / sost. avtor vstup. st. i komment. I. N. Danilevskij. M.: ROSSPEHN, 2010. S. 298-304.
22. Preobrazhenskij P., prot. O Minucie Felikse i ego sochinenii "Oktavij" // Preobrazhenskij P., prot. Sochineniya drevnih hristianskikh apoletetov / per. prot. Petra Preobrazhenskogo. SPb., 1895. S. 49-112.
23. Ternovskij F. A. Uchastie drevle-russkikh arhiereev v delah obshchestvennyh: V period udel'no-vechevoj. Kiev, 1870. 38 s.
24. Fomina T. YU. Turovskaya episkopiya: ehtapy stanovleniya i razvitiya (XI–XIII vv.) // Hristianskoe chtenie. 2018. № 2. S. 243-253. 245–246.
25. Fomina T. YU., Zalyaeva G. SH. K voprosu o periodizacii istorii novgorodskoj episkopii (do nachala XIII v.) // Cerkov'. Bogoslovie. Istoriya. Materialy III Mezhdunarodnoj nauchno-bogoslovskoj konferencii, posvyashchennoj 130-letiyu Ekaterinburgskoj eparhii i pamyati Sobora novomuchenikov i ispovednikov Cerkvi Russkoj. Ekaterinburgskaya mitropoliya, Ekaterinburgskaya duhovnaya seminariya Missionerskij institut Ural'skij federal'nyj universitet imeni pervogo Prezidenta Rossii B. N. El'cina, Institut gumanitarnykh nauk i iskusstv Laboratoriya arheograficheskikh issledovanij. 2015. Ekaterinburg: Izd-vo EDS, 2015. S. 611-618.
26. Cerpickaya O. L. Mezhdunarodnaya deyatel'nost' Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi v kontekste vneshnej politiki Rossijskoj Federacii v usloviyah globalizacii: Diss. k. polit. n. SPb., 2003 198 s.
27. Yanin V. L. Ocherki istorii srednevekovogo Novgoroda. M.: "Yazyki slavyanskikh kul'tur", 2008. 400 s.

П. І. Гайденко

доктор історичних наук, голова редакційної ради журналу
"Давня Русь: в часі, в особах, в ідеях"

Миротворчість єпископату у внутрішньокнязівських і політичних конфліктах Русі: християнське примирення сторін чи відстоювання інтересів?

Участь давньоруських архієреїв у різних міжкнязівських і внутрішньоміських конфліктах неодноразово привертала увагу дослідників. Однак при цьому діяльність і зусилля давньоруських архієреїв ідеалізована. Причини цього можна знайти в невіпрованому узагальненні нечисленних повідомлень джерел про долю архієпископів в примиренні конфліктуючих сторін. У статті зроблено спробу зрозуміти причини край рідкісної згадки джерел про притягнення єпископату до переговорів між протилежними сторонами.

Ключові слова: Київська Русь, домонгольська Русь, Давня Русь, церковно-державні відносини, давньоруський єпископат, миротворчість давньоруського єпископату, міжкнязівські конфлікти, міські повстання в Київській Русі.

P. I. Gaidenko

Doctor of History, Chairman of the Editorial Board "Ancient Russia: in time, in personalities, in ideas"

Peacekeeping episcopacy in intra-political and political conflicts of Russia: Christian reconciliation of the parties or defending interests?

The participation of ancient Russian bishops in various inter-princely and intra-urban conflicts repeatedly attracted the attention of researchers. However, the activities and efforts of the Old Russian bishops were idealized. The reasons for this can be found in the unjustified generalization of the few reports of sources about the fate of the archpastors in reconciling the conflicting parties. In the present article, an attempt was made to understand the reasons for the extremely rare mention of sources about the involvement of the episcopate in negotiations between the warring parties.

Key words: *Kievan Rus, Pre-Mongolian Rus, Ancient Russia, church-state relations, Old Russian episcopate, peacemaking of Old Russian episcopate, inter-principled conflicts, urban uprisings in Kievan Rus.*

УДК 271.4-9(476)"15":929*1.В.Руцкі;94(476)"15"
DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-37-47

С. Ф. Верамееў (С. Ф. Веремєєв)

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян і спеціальних історичних дисциплін Гомельського державного університету імені Франциска Скорини

Мітрапаліт Іосіф Вельямін Руцкі і Яго Роля ў гістарычным развіцці Беларусі

У даній статті представлені основні біографічні відомості про митрополита Йосипа Руцького. Характеризується його внесок у розвиток традиції східного чернецтва на білоруських землях. Руцький ініціював у 1617 р. чернечу реформу, в результаті якої був створений базиліанський орден. Митрополит є автором його статуту. Відзначається, що в подальшому базиліанський орден став оплотом Унійної церкви.

У статті розглядається роль Руцького в розвитку освіти на білоруських землях. Митрополит Руцький виступив з ініціативою створення "руської" системи освіти в рамках Унійної церкви. Він заснував уніатські школи в ряді населених пунктів Білорусі. Школами повинні були монополярно займатися базиліани. У 1615 р уніатські школи були зрівняні в правах з єзуїтськими школами. Руцький також направляє ченців для отримання освіти в Європу. Показана роль митрополита Руцького в підвищенні статусу Унійної церкви в державі та суспільстві. Він домогся включення представників вищого уніатського духовенства до складу Ради ВКЛ. Руцький відстоював позиції Унійної церкви на сеймах, виступав проти відродження альтернативної православної ієрархії, яка виступала проти унії з Римом, і її легітимізації. Автор статті зазначає, що досить успішною була кадрова політика митрополита. Ключові церковні посади займали талановиті діячі (Р. Корсак і ін.). У результаті церковних реформ єпископами могли ставати тільки ченці. Це зміцнювало Уніатську церкву зсередини. Руцький виступив з ініціативою беатифікації полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича, убитого в Вітебську в 1623 р. Надалі культ І. Кунцевича набув широкого поширення на білоруських землях.

Показана позиція митрополита Руцького у взаєминах уніатів і православних. Руцький закликав до діалогу, мирного вирішення спірних питань. Він виступав з проектом створення патріархату, який би об'єднав уніатів і православних.

У статті розглядається місіонерська діяльність Руцького. Відзначається, що в молоді роки він був у Москві, де обговорював плани унії Московської церкви з Римом. Руцький хотів поїхати в Персію як місіонер, але поїздка не відбулася. Як митрополит він направляє місіонерів на Балкани.

Автор статті заперечує тезу про те, що Руцький хотів перетворити православних жителів Білорусі в католиків латинського обряду. У висновку

азначається, що діяльність митрополита Йосипа Руцького сприяла зміцненню становища Унійної церкви на білоруських землях.

Ключові слова: унія, митрополит, Йосип Велямин Руцький, Київська митрополія, Уніатська церква, білоруські землі, базіліани.

Гісторыя беларускіх і украінскіх земляў першай паловы XVII стагоддзя непарыўна звязана з асобай Іосіфа Вельяміна Руцкага, які ўзначальваў Кіеўскую мітраполію на працягу 24 гадоў (1613–1637) і правёў шэраг рэформаў, прадвызначаўшых далейшае развіццё Уніяцкай царквы. Нягледзячы на маштабнасць яго постаці і здзяйсненняў, як уяўляецца, дзейнасць Руцкага і яго спадчына ў дачыненні да беларускай гісторыі яшчэ цалкам не асэнсаваны. У дадзеным артыкуле мы зрабілі спробу вызначыць, якой была яго роля ў сучасным яму грамадстве і які ўплыў ён аказаў на развіццё ўсходняй хрысціянскай традыцыі на Беларусі.

Будучы мітрапаліт нарадзіўся ў 1574 г. у родавым маёнтку Рута Навагрудскага ваяводства (цяпер гэта в. Дольная Рута Карэліцкага раёна Гродзенскай вобласці Рэспублікі Беларусь). Яго бацькі належалі да шляхты кальвінісцкага веравызнання, але па невядомай прычыне ахрысцілі свайго сына ў праваслаўнай царкве, даўшы яму імя Ян. Руцкі атрымаў бліскучую адукацыю: ён паслядоўна вучыўся ў кальвінісцкай школе ў Вільні, Карлавым універсітэце ў Празе, Вюрцбургскім універсітэце (Баварыя), потым у Грэцкай калегіі с. Афанасія ў Рыме [1, с. 17–19; 2, с. 3–4]. Адукацыю яго ўзроўня не меў ніхто з прадстаўнікоў тагачаснага беларускага духавенства [3, с. 90]. Падчас вучобы ў Празе Руцкі стаў каталіком, а ў Рыме, пераадолеўшы сумненні, прыняў усходні абрад, у якім заставаўся на працягу ўсяго жыцця.

Вярнуўшыся пасля заканчэння Грэцкай калегіі на радзіму, Руцкі выкладаў у семінарыі, заснаванай мітрапалітам І. Пацеём у Вільні, а ў 1607 г. уступіў у манастыр Св. Троіцы ў Вільні, дзе прыняў манаства з імем Іосіф у і святарскае пасвячэнне. Яго далейшая царкоўная кар’ера развівалася імкліва: у 1611 г. ён быў прызначаны каад’ютарам (намеснікам) мітрапаліта Іпацця Пацея, а ўлічваючы той факт, што Пацей быў невылечна хворым, Руцкі, фактычна, стаў кіраўніком Уніяцкай Царквы. Пасля смерці Пацея ў 1613 г., Іосіф Вельямін Руцкі становіцца кіеўскім мітрапалітам.

Вельмі значным быў уклад Руцкага ў развіццё і ўдасканаленне традыцыі ўсходняга манаства на беларускіх землях. Яшчэ падчас свайго знаходжання ў манастыры Св. Троіцы ў Вільні ён увёў практыку частага прыняцця Св. Тайнаў, асабліва для тых, хто толькі

пачаў манаскае жыццё. Як святар ён займаўся выхаваннем моладзі ў навіцьяце. Вынікам дзейнасці Руцкага стала павялічэнне колькасці манахаў у манастыры Св. Троіцы, сярод якіх ён карыстаўся вялікім аўтарытэтам [4, с. 1096–1097]. У наступны перыяд намаганнямі Руцкага былі заснаваны новыя манастыры на беларускіх землях: у Быцені, Жыровічах, да ўніі далучыўся праваслаўны манастыр у Мінску [5, с. 62].

Справай усяго жыцця Руцкага стала манаская рэформа. У ліпені 1617 г. у сваім фальварку Навагародавічы мітрапаліт Іосіф склікаў з'езд (капітулу) прадстаўнікоў пяці манастыроў (Віленскага, Наваградскага, Мінскага, Жыровіцкага, Быценскага, на якім была створана Віленская кангрэгацыя Св. Троіцы, аб'яднаўшая вышэйназваныя манастыры ў межах адзінай цэнтралізаванай структуры [6, с. 29]. Гэтая структура вядома ў гістарыяграфіі таксама як ордэн базыльянаў. На беларускіх землях у розныя часы існавала каля 55 базыльянскіх манастыроў [5, с. 65–66].

Руцкі з'яўляўся аўтарам статуту ("Правілы манаскага жыцця") базыльянаў, які спалучаў правілы св. Васіля Вялікага і нормы езуіцкай духоўнасці. Базыльянамі маглі стаць прадстаўнікі розных сацыяльных груп, кожны з іх, згодна сваім уласным здольнасцям, меў магчымасць атрымаць адпаведнае месца ў ордэнскай іерархіі [7]. Стварэнне базыльянскага ордэну стала вынікам рэалізацыі праекта Руцкага па пераадоленні крызісу Уніяцкай царквы. Гэты праект быў ім падрыхтаваны выкладзены яшчэ ў 1605 г. у творы пад назвай "Разважанні аднаго русіна аб выпраўленні ладу грэчаскага абраду" [6, с. 371–380]. У выніку рэформы Руцкага пачаў фарміравацца новы тып манаха, для якога было характэрна актыўнае душпастырства, прапаведніцкая, місіянерская, настаўніцкая, выдавецкая дзейнасць, уменне весці палеміку з апанентамі, багаслоўскія веды [8, с. 111]. Ордэн базыльянаў, створаны мітрапалітам Іосіфам, у далейшым стаў аплотам уніі на беларускіх землях. Невыпадкова, што адной з найпершых мер расійскага ўрада, накіраваных на далучэнне ўніятаў да праваслаўя ў XIX ст., стала паслабленне пазіцыі базыльянаў у Уніяцкай царкве.

Руцкі прыклаў намаганні для развіцця адукацыі на беларускіх абшарах. По яго плану Уніяцкая царква павінна была стварыць сваю ўласную ("рускую") адукацыйную сістэму, якой манапольна займаліся б базыльяне. На першым этапе яе функцыянавання планавалася запрасіць лепшых настаўнікаў тагачаснай Еўропы – езуітаў. Пры жыцці Руцкага "рускія" школы былі заснаваны ў Наваградку (1613 г.), Мінску (каля 1615 г.), Быцені, Полацку, Жыровічах, Барунах,

Чэрэі (каля 1617 г.), Белай, Магілёве (каля 1624 г.). У 1615 г. Папа Павел V зраўняў іх статус з езуіцкімі. У іх мелі магчымасць вучыцца прадстаўнікі розных веравызнанняў, а выпускнікі гэтых школ маглі далей паступаць ва ўніверсітэты. Вучнямі базыльянаў былі як свецкія асобы, так і прадстаўнікі духавенства [3, с. 90–91].

Сістэма ўніяцкай адукацыі лічылася адной з лепшых і праіснавала да 40-х гг. XIX ст., а сам ордэн базыльянаў атрымаў статус "адукацыйнага ордэна" [9, с. 192]. У базыльянскіх школах вучыліся знакамітыя людзі, напрыклад, Сімяон Полацкі. Як адзначае буйнейшы ў беларускай гістарыяграфіі даследчык гісторыі Ўніяцкай царквы С. Марозава, уніяцкія школы фарміравалі інтэлігенцыю, садзейнічалі стварэнню новай фармацыі духавенства на беларускіх землях, узрастанню рэлігійнай свядомасці вернікаў [3, с. 94]. Мітрапаліт Іосіф садзейнічаў распаўсюджванню еўрапейскай адукацыі ў беларускім грамадстве. Да 1617 г. ён накіраваў больш за 20 манахаў на вучобу ў папскія калегіі [2, с. 13].

Руцкі імкнуўся ўзвысіць статус Уніяцкай царквы ў дзяржаве, і з гэтай мэтай намагаўся, каб найвышэйшыя ўніяцкія іерархі ўваходзілі ў склад Рады ВКЛ. Дасягнуць дадзенай мэты мітрапаліт здолеў – некалькі прадстаўнікоў Уніяцкай Царквы было ўключана ў склад Рады [5, с. 63]. Сам Руцкі выступаў у абарону існавання ўніі на сеймах 1620 і 1622 г., якія можна назваць антыўніяцкімі. Таксама ён аспрэчваў законнасць аднаўлення ў 1620 г. праваслаўнай іерархіі ў ВКЛ ерусалімскім патрыярхам Тэфанам III. Па прапанове мітрапаліта кароль Жыгімонт III у 1621 г. выдаў загад арыштаваць І. Барэцкага, высвячанага на кіеўскага мітрапаліта, і М. Смярыцкага, высвячанага, адпаведна, на полацкага архіепіскапа [10, с. 355–359].

Даволі паспяховай была кадравая палітыка мітрапаліта Руцкага. Менавіта пры ім ключавыя царкоўныя пасады занялі таленавітыя асобы: Я. Кунцэвіч стаў полацкім архіепіскапам, Леў Крэўза-Ржэвускі – архімандрытам манастыра Св. Тройцы ў Вільні, а потым смаленскім архіепіскапам, Я. Марахоўскі – уладзімірскім і берасцейскім епіскапам, Р. Корсак – протаархімандрытам базыльянскага ордэна, а пасля смерці Руцкага – яго пераемнікам на чале Кіеўскай мітраполіі. Адзначым таксама, што у выніку рэформ Руцкага царкоўныя пасады (напрыклад, епіскапскія кафедры) мелі права займаць толькі манахі. Гэты прынцып быў замацаваны ў адпаведным прывілеі караля Уладзіслава IV [2, с. 14], і, безумоўна, умацоўваў Уніяцкую царкву знутры, пазбавіўшы яе ад патэнцыйна шкоднага свецкага ўплыву.

Адзначым таксама, што менавіта Руцкі ініцыяваў працэс беатыфікацыі Язафата Кунцэвіча (быў аб'яўлены блажэнным у 1643 г.,

кананізаваны ў 1867 г.) [11, с. 124], культ якога с цягам часу набыў вялікую папулярнасць сярод уніяцкіх вернікаў на беларускіх землях.

У адносінах з праваслаўнымі, якія не прынялі Берасцейскага аб'яднання, Руцкі заклікаў да паразумення, супольнага і мірнага вырашэння ўсіх пытанняў. Вядомы яго заклік "каб Русь не знішчала Русі" [12]. У другой палове 1620-х г., пасля забойства І. Кунцэвіча, мітрапаліт Руцкі высунуў некалькі ініцыятыў, накіраваных на з'яднанне ўніятаў і праваслаўных у межах ВКЛ, у тым ліку прапаноўваў ідэю стварэння патрыярхата, які б знаходзіўся ў еднасці з Рымам. Аднак гэтыя ініцыятывы скончыліся беспаспяхова, сумесныя саборы праваслаўных і ўніятаў не адбыліся.

Руцкі адыграў важную ролю ў развіцці палемічнай літаратуры. У сваіх палемічных творах ён выступаў як апанент поглядаў айцоў Рэфармацыі: М. Лютэра, Ж. Кальвіна і інш., а пазней – праціўнікаў еднасці Праваслаўнай царквы з Рымам. Прыблізна ў 1607–1608 гг. на старабеларускай і польскай мовах былі выдадзены "Тэзісы" Руцкага, дзе адстойваўся традыцыйны погляд на царкоўныя таінствы, згодна якому гэта не толькі сімвалы ("знаменія"), але рэальныя чыннікі ласкі, з дапамогай якіх Бог ачышчае грахі і дапамагае людзям у іх духовым жыцці.

У адказ на з'яўленне твора "Верыфікацыя нявіннасці" М. Смярыцкага, у якім абгрунтаўвалася законнасць аднаўлення праваслаўнай іерархіі на тэрыторыі ВКЛ, Руцкі напісаў і выдаў твор "Дваяная віна", дзе аспрэчваў вышэйназваныя сцвярджэнні. М. Смярыцкі ў тым жа годзе апублікаваў "Абарону верыфікацыі", на якую, у сваю чаргу, Руцкі адказаў "Экзаменама абароны". Як адзначае беларускі даследчык Д. Лісейчыкаў, за палемікай Іосіфа Руцкага з М. Смярыцкім сачыла ўся тагачасная інтэлектуальная эліта ВКЛ, да яе далучыліся і іншыя праваслаўныя і ўніяцкія інтэлектуалы [13, с. 33]. Азнямленне з творамі Руцкага дае падставу сцвярджаць аб наяўнасці ў яго літаратурнага таленту, што праявілася ў багацці выкарыстоўваемых ім мастацкіх прыёмаў, вобразнасці мовы, паэтычнасці стылю, ужыванні прыказак, сюжэтаў з грэцкай і рымскай міфалогіяй. Руцкі меў дачыненне і да з'яўлення твораў іншых аўтараў. Так, у 1617 г. у Вільні быў выдадзены трактат Л. Крэўзы "Абарона царкоўнага яднання", рэдактарам якога з'яўляўся мітрапаліт Іосіф. У 1628 г. пры ўдзеле Руцкага ў Вільні быў выдадзены першы поўны ўніяцкі катэхізіс пад назвай "Наука, яко верити мает каждый, который щитится наречением Православия, згодная з Письмом Святым и со святыми учителями церковными, и принятая от Соборное Апостольское Церкви" [14, с. 44, 63].

На нашу думку, няма падстаў лічыць Руцкага чалавекам, які яўна ці патаемна імкнуўся да пераўтварэння праваслаўных жыхароў ВКЛ ў каталікоў лацінскага абрада. Факты сведчаць аб адваротным: у выніку яго намаганняў Папа Урбан VIII у 1624 г. выдаў дэкрэт, які забараняў пераходы з усходняга на лацінскі абрад. Негатыўна ставіўся мітрапаліт і да фактаў навяртання езуітамі моладзі ў "лацінскую" царкву. Руцкі патрабаваў ад езуітаў спыніць гэтую практыку, пагражаючы ў адваротным выпадку забараніць бацькам пасылаць дзяцей у іх школы [12]. Аправяргаў ён абвінавачванні праціўнікаў уніі ў тым, што апошняя прывядзе да знікнення ўсходніх абрадаў і ў сваіх творах, у прыватнасці, у "Разважанні аднаго русіна аб выпраўленні ладу грэчаскага абраду". Ён звяртаў увагу на тое, што Фларэнційскі сабор прызнаў усходнія абрады сакральнымі, а Папа Клімент VIII пасля заключэння Брэсцкай уніі дазволіў і захаваў іх, пагражаючы адлучэннем тым, хто будзе іх знішчаць [6, с. 376–377]. У сваім тастаменце ён выказаў занепакоенасць тым, што багатая шляхта не падтрымлівае Уніяцкую царкву, забываючыся, што яна не менш важная, чым "Лацінская" царква. Супярэчыць вядомым фактам і тэзіс аб лацінізатарскай і паланізатарскай дзейнасці Руцкага. Змест яго тастаменту, напісаны, дарэчы, на "рускай" мове, сведчыць аб тым, што мітрапаліт аддаваў таксама прыярытэт "рускай" навуцы перад "лацінскай" [13, с. 40].

Яшчэ адзін важны аспект, звязаны з Руцкім – гэта яго місіянерская дзейнасць. У 1605–1606 г. ён ездзіў у Маскву, дзе ў той час правіў Ілжэдзімітрый, і абмяркоўваў магчымасці з'яднання Маскоўскай царквы з Рымам. З Масквы Руцкі імкнуўся паехаць у якасці місіянера ў Персію, аднак гэтая паездка не адбылася. У 1629 г., праз 12 год пасля базыльянскай рэформы, мітрапаліт адправіў у Харватыю манаха Мятода Тарлецака да так званых "ускокаў" – бежанцаў-сербаў з Асманскай імперыі [2, с. 14]. У "Разважаннях аднаго русіна аб выпраўленні ладу грэчаскага абраду" адзначалася, што манаская рэформа адчыніла б "шлях для дапамогі іншым нашым братам, якія маюць той самы абрад" [6, с. 380]. Манахі-місіянеры павінны былі прывесці да еднасці з Рымам не толькі Масковію, але і вернікаў Валахіі, Малдавіі, Венгрыі, Сербіі, Балгарыі, з мэтай іх падрыхтоўкі планавалася адкрыць місіянерскую семінарыю ў Мінску [15, с. 196]. Як бачым, місіянерскія планы Руцкага былі грандыёзнымі. Калі дапусціць, што яны былі б рэалізаваны, то гэта прывяло б да значнага павелічэння ўплыву ўніяцкай Кіеўскай мітраполіі ў хрысціянскім свеце.

Некаторыя ідэі Руцкага пераўзыходзілі свой час. Практыка частага прыняцця Св. Тайнаў, якую ён ўвёў ў манастыры Св. Тройцы,

паўсюдна ўсталявалася ў Каталіцкай царкве толькі ў XIX–XX ст. Прапанова Руцкага аб стварэнні галін усходняга абраду заходніх каталіцкіх ордэнаў пачаў здзяйсняцца толькі ў 20–30-я гг. XX ст. у Заходняй Беларусі падчас так званай неауніі, калі там з'явіліся езуіты, капуцыны, рэдэмптарысты, студыты і інш., прыняўшыя візантыйскі абрад. У часы посттрыдэнцкага каталіцызму, для якога была характэрна ўпэўненасць у перавазе лацінскага абраду, Руцкі заклікаў да талерантнасці да абраду ўсходняга, аб чым сведчыць яго твор "Пра іншыя сродкі дапамогі Грэкам і Русінам" [6, с. 384].

У Каталіцкай царкве Руцкі і яго дзейнасць атрымалі высокія ацэнкі. Папа Рыгор XV адзначаў "стойкасць пабожнасці і светлы розум" мітрапаліта, які "прысвяціў сябе і ўсе свае сілы годнасці каталіцкай рэлігіі", а яго пераемнік Папа Урбан VIII назваў Руцкага "Атлантам Уніі, Афанасіем Русі" [1, с. 35]. У сваю чаргу, з праваслаўнага боку яго дзейнасць сустрэла супраціў, гучалі пагрозы і ў адрас самога Руцкага. У сакавіку 1609 г. віленскі землянін Сямён Шэмбель нават пагражаў яму смерцю [16, с. 83–84]. Улічваючы гісторыю з замахам на жыццё мітрапаліта І. Пацея, падобныя пагрозы маглі быць небезпадстаўнымі.

Падсумоўваючы, адзначым, што Іосіф Вельямін Руцкі аказаў вызначальны ўплыў на сучасны яму стан Уніяцкай царквы, садзейнічаў выхату яе з крызістага стану і ўзмацненню яе пазіцый у тагачасным грамадстве. Як слушна адзначае С. У. Марозава, рэформы Руцкага надалі Уніяцкай царкве "большую мабільнасць, адаптаванасць да сацыяльна-палітычных умоў Рэчы Паспалітай, спрыялі павышэнню яе аўтарытэта" [3, с. 79]. Манаская рэформа, якую здзейсніў мітрапаліт, мела выкікам утварэнне цэнтралізаванай манаскай структуры, вядомай як ордэн базільянаў, які стаў у далейшым аплотам уніі на беларускіх землях. Вялікая роля належыць Руцкаму ў развіцці адукацыі, палемічнай літаратуры, пашырэнні асветы. Ён з'яўляўся аўтарам праектаў, накіраваных на далейшае збліжэнне ўніятаў і праваслаўных. Некаторыя яго ідэі і прапановы пераўзыходзілі свой час і былі рэалізаваны толькі праз стагоддзі. З іншага боку, дзейнасць мітрапаліта Руцкага паслабляла пазіцыі праціўнікаў уніі з Рымам з ліку праваслаўных у дзяржаве і грамадстве, таму выклікала іх негатывную рэакцыю і супрацьдзеянне.

Літаратура

1. Назарко І. Київські і Галицькі Митрополити: біографічны нарысы (1590–1960). Рим: ОО. Васіліяні, 1962. 272 с.
2. Пidrучны П. Мітрапаліт Язэп (Вельямін-Руцкі): ідэя рэформы маанства ва Усходняй царкве і яе рэалізацыя. Берасце: Царква, 2017. 16 с.

3. Марозава С. У. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596–1839 гады). Гродна: ГрДУ, 2001. 352 с.
4. Жукович П. Н. Жизнеописание митр. Иосифа Вельямина Рутского, составленное митр. Рафаилом Корсаком, и сочинение Рутского об улучшении внутреннего строя униатской церкви. *Христианское чтение*. Август-сентябрь 1909. С. 1089–1108.
5. Конан У. Я. Руцкі і станаўленне Уніяцкай царквы. *З гісторыі уніяцтва на Беларусі (да 400-годдзя Брэсцкай уніі)*. Мінск: Экаперспектыва, 1996. С. 54–71.
6. Підручний П., П'єтночко Б. Василянські генеральні капітули від 1617 по 1636 рік. Рим–Львів: Місіонер, 2017. Т. 1. 510 с.
7. Климов С. Базилиане на землях Великого Княжества Литовского во второй половине XVIII в. URL: <http://belhist.ru/2012/10/sergej-klimov-baziliane-na-zemljah-velikogo/>.
8. Казуля С. Праекты манастырскай рэформы ў ранніх творах мітрапаліта Язэпа Руцкага. *Гістарычны альманах*. 2008. Т. 14. С. 94–111.
9. Гарбуль П. І., Рамановіч П. С. Роля Іосіфа Руцкага ва ўмацаванні Уніяцкай царквы ў Рэчы Паспалітай. *Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа*: зб. навук. арт.: у 2 ч. Гродна: ГрДУ, 2009. Ч. 1. С. 191–194.
10. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильна, 1867. Т. 1.
11. Пануцэвіч В. Сьвяты Язафат, архіепіскап полацкі. Полацак: Сафія, 2000. 274 с.
12. Марозава С. Берасцейская ўнія і этнічная свядомасць беларусаў. URL: <http://www.belhistory.eu/category/1996-t-3-ssh-2/>.
13. Лісейчыкаў Д. Мітрапаліт Іосіф Вельямін-Руцкі і яго тастамент. *Асоба і час. Беларускі біяграфічны альманах*. 2010. Вып. 2. С. 33–49.
14. Саверчанка І. Апостал яднання і веры. Мінск: Навука і тэхніка, 1994. 72 с.
15. Казуля С. В. Місіянерская дзейнасць ордэна базильян у першай палове XVII ст. *Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа*: зб. навук. арт.: у 2 ч. Гродна: ГрДУ, 2009. Ч. 1. С. 195–201.
16. Акты, издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею. Т. VIII. Акты Виленского градского суда. Вильна, 1875.

References

1. Nazarko I. KiYivskl I Galitskl Mitropoliti: biografichnl narisi (1590–1960). Rim: OO. Vasillani, 1962. 272 s.
2. Pidruchnyi P. Mitrapaliti Yazep (Velyamin-Rutski): ideya reformyi manastva va Ushodnyay tsarkve i yae realizatsyiya. Berastse : Tsarkva, 2017. 16 s.
3. Marozava S. U. Uniyatskaya tsarkva ў etnakulturnym razvitstsi Belarusi (1596–1839 gadyi). Grodna : GrDU, 2001. 352 s.
4. Zhukovich P. N. Zhizneopisanie mitr. Iosifa Velyamina Rutskogo, sostavlennoe mitr. Rafailom Korsakom, i sochinenie Rutskogo ob uluchshenii vnutrennego stroya uniatskoy tserkvi. *Hristianskoe chtenie. Avgust-sentyabr 1909*. S. 1089–1108

5. Konan U. Ya. Rutski i stannaulenne Uniyatskay tsarkvy. Z gistoryi uniyatstva na Belarusi (da 400-goddzya Brestskay unii). Mn.: Ekaperspektyiva, 1996. S. 54–71.
6. Pidruchniy P. Vasil'yanski generalni kapituli vid 1617 po 1636 rik. T. 1. B. P'etnochko. Rim–Lviv: Misioner, 2017. 510 s.
7. Klimov S. Baziliane na zemlyah Velikogo Knyazhestva Litovskogo vo vtoroy polovine XVIII v. URL: <http://belhist.ru/2012/10/sergej-klimov-baziliane-na-zemljah-velikogo/>
8. Kazulya S. Praektyi manastyirskay reformy i rannih tvorah mitrapalita Yazepa Rutskaga / S. Kazulya // Gistaryichnyi almanah. 2008. T. 14. S. 94–111.
9. Garbul P. I. Rolya Iosifa Rutskaga va umatsavanni Uniyatskay tsarkvy i Rechyi Paspalitat. *Hryistsyanstva i gistaryichnyim lyose belaruskaga naroda*: zb. navuk. art. U 2 ch. Ch.1. Grodna: GrDU, 2009. S. 191–194.
10. Arheograficheskiy sbornik dokumentov, odnosyaschihsya k istorii Severo-Zapadnoy Rusi. T. 1. Vilna, 1867.
11. Panutsevich V. Svyatyi Yazafat, arhiyepiskap polatski / V. Panutsevich. Polatsak: Safiya, 2000. 274 s.
12. Marozava S. Berastseyskaya uniya I etnichnaya svyadomasts belarusau URL: Rezhym dostupu: <http://www.belhistory.eu/category/1996-t-3-ssh-2/>.
13. Liseychikau D. Mitrapalit Iosif Velyamin-Rutski i yago tastament. Asoba I chas. Belaruskij biyagrafichny almanah. 2010. Vyip. 2. S. 33-49
14. Saverchanka I. Apostal yadnannya i veryi. Mn. : Navuka i tehnika, 1994. 72 s.
15. Kazulya S. V. Misiyanerskaya dzeynasts ordena bazyilyan u pershay palove XVII st. // *Hryistsyanstva u gistaryichnyim lyose belaruskaga naroda*: zb. navuk. art. U 2 ch. Ch.1. – Grodna : GrDU, 2009. – S. 195-201
16. Aktyi, izdavaemyie Vilenskoyu Arheograficheskoyu Komissieyu. T. VIII. Aktyi Vilenskago grodskago suda. – Vilna, 1875.

С. Ф. Веремеев

кандидат исторических наук, доцент кафедры истории славян и специальных исторических дисциплин Гомельского государственного университета имени Франциска Скорины

Митрополит Иосиф Вельямин Руцкий и его роль в историческом развитии Беларуси

В данной статье представлены основные биографические сведения о митрополите Иосифе Руцком. Характеризуется его вклад в развитие традиции восточного монашества на белорусских землях. Руцкий инициировал в 1617 г. монашескую реформу, в результате которой был создан базилианский орден. Митрополит является автором его устава. Отмечается, что в дальнейшем базилианский орден стал оплотом Униатской церкви.

В статье рассматривается роль Руцкого в развитии образования на белорусских землях. Митрополит Руцкий выступил с инициативой создания "русской" системы образования в рамках Униатской церкви. Он основал униатские школы в ряде населённых пунктов Беларуси. Школами должны были монопольно заниматься базилиане. В 1615 г. униатские школы были уравнены в правах с иезуитскими школами. Руцкий также направлял монахов для получения образования в Европу.

Показана роль митрополита Руцкого в повышении статуса Униатской церкви в государстве и обществе. Он добился включения представителей высшего униатского духовенства в состав Рады ВКЛ. Руцкий отстаивал позиции Униатской церкви на сеймах, выступал против возрождения альтернативной православной иерархии, выступавшей против унии с Римом, и её легитимизации. Автор статьи отмечает, что довольно успешной была кадровая политика митрополита. Ключевые церковные должности занимали талантливые деятели (Р. Корсак и др.). В результате церковных реформ епископами могли становиться только монахи. Это укрепляло Униатскую церковь изнутри.

Руцкий выступил с инициативой беатификации полоцкого архиепископа Иосафата Кунцевича, убитого в Витебске в 1623 г. В дальнейшем культ И. Кунцевича получил широкое распространение на белорусских землях.

Показана позиция митрополита Руцкого во взаимоотношениях униатов и православных. Руцкий призывал к диалогу, мирному решению спорных вопросов. Он выступал с проектом создания патриархата, который бы объединил униатов и православных.

В статье рассматривается миссионерская деятельность Руцкого. Отмечается, что в молодые годы он был в Москве, где обсуждал планы унии Московской церкви с Римом. Руцкий хотел поехать в Персию как миссионер, но поездка не состоялась. Как митрополит он направлял миссионеров на Балканы.

Автор статьи оспаривает тезис о том, что Руцкий хотел превратить православных жителей Беларуси в католиков латинского обряда. В заключении отмечается, что деятельность митрополита Иосифа Руцкого способствовала укреплению положения Униатской церкви на белорусских землях.

Ключевые слова: уния, митрополит, Иосиф Вельямин Руцкий, Киевская митрополия, Униатская церковь, белорусские земли, базилиане.

S. F. Veremeev

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of the History of Slavs and Special Historical Disciplines of the Francisc Skaryna Gomel State University

Metropolitan Iosif Velyamin Rutsky and his role in the historical development of Belarus

This article presents basic biographical information about Metropolitan Joseph Rutskoj. Characterized by his contribution to the development of the tradition of Eastern monasticism in the Belarusian lands. In 1617, Rutsky initiated the monastic reform, as a result of which the Basilian Order was created. Metropolitan is the author of his charter. It is noted that in the future the Basilian Order became a stronghold of the Uniate Church.

The article discusses the role of Rutsky in the development of education in the Belarusian lands. Metropolitan Rutsky initiated the creation of a "Russian" educational system within the framework of the Uniate Church. He founded Uniate schools in a number of settlements in Belarus. Schools were supposed to be monopolized by the Basilians. In 1615 uniate schools were equalized with Jesuit schools. Rutsky also sent monks to study in Europe.

The role of Metropolitan Rutsky in raising the status of the Uniate Church in the state and society is shown. He has achieved the inclusion of representatives of the highest Uniate clergy in the Rada ON. Rutsky defended the position of the Uniate Church in the Seimas, opposed the revival of the alternative Orthodox hierarchy, which opposed the union with Rome, and its legitimization. The author of the article notes that the personnel policy of the Metropolitan was quite successful. Key church positions were occupied by talented figures

(R. Korsak and others). As a result of church reforms, only monks could become bishops. This strengthened the Uniate Church from within.

Rutsky came up with the initiative of beatification of the Polotsk archbishop Josaphat Kuntsevich, who was killed in Vitebsk in 1623. Later, the cult of I. Kuntsevich was widely spread in the Belarusian lands.

The position of Metropolitan Rutsky in the relations between the Uniates and the Orthodox is shown. Rutsky called for dialogue, a peaceful resolution of controversial issues. He spoke with the project of creating a patriarchy that would unite the Uniates and the Orthodox.

The article deals with the missionary activity of Rutsky. It is noted that when he was young, he was in Moscow, where he discussed plans for a union of the Moscow Church with Rome. Rutsky wanted to go to Persia as a missionary, but the trip did not take place. As a metropolitan, he sent missionaries to the Balkans.

The author of the article disputes the thesis that Rutsky wanted to turn the Orthodox inhabitants of Belarus into Catholics of the Latin rite. In conclusion, it is noted that the activities of Metropolitan Joseph Rutsky contributed to strengthening the position of the Uniate Church on Belarusian lands.

Key words: *Union, Metropolitan, Joseph Velyamin Rutsky, Kiev Metropolis, Uniate Church, Belarusian lands, Basilians.*

УДК 94(477)"1618"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-48-57

Є. М. Луняк

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Чи належав Ніжин Московському царству до 1618 р.?

У статті розглянуто дискусійне питання про політичну приналежність Ніжина до укладення Деулінського перемир'я між Річчю Посполитою та Московським царством у 1618 р. На підставі фактичних і картографічних свідчень доводиться помилковість поширеного в історіографії твердження про те, що Ніжин на початку XVII ст. належав Московському царству і був переданий Речі Посполитій за умовами Деулінської угоди. Розкривається важливе значення цієї угоди для соціально-економічного розвитку міста.

Ключові слова: Ніжин, Річ Посполита, Московське царство, Деулінське перемир'я, карти, кордон.

Як відомо, у грудні 1618 р. між Річчю Посполитою та Московським царством було укладене Деулінське перемир'я терміном на 14,5 років, яке завершило багаторічне протистояння цих великих держав. Його умови були досить принизливими для Москви. Крім того, що вона втрачала значні території, цар позбавлявся права титулуватися лівонським, смоленським і чернігівським правителем, натомість королевич Владислав зберігав за собою право титулуватися царем руським.

Для нашого регіону важливим є те, що за підсумками угоди Чернігово-Сіверщина перейшла до складу Речі Посполитої під назвою князівства, а з 1635 р. – воєводства, Чернігівського. На землях цього воєводства були утворені два повіти – Чернігівський і Новгород-Сіверський, до складу яких входили території сучасних північних районів Чернігівщини.

Зазвичай, у літературі можна зустріти твердження, що саме тоді під владою польських королів опинився і Ніжин, або ж територія, на якій згодом з'явився Ніжин. Подібні твердження можна знайти в багатьох довідниках. Зокрема, в томі 7 чудової "Енциклопедії історії України", підготовленій в 2010 р. в статті про Ніжин, написаній

відомими знавцями історичної регіоналістики Ярославом Володимирівною Верменич і Дмитром Яковичем Вортманом можемо прочитати наступне:

"Заселення Ніжинського городища почалося одразу після приєднання Задесення (пд. Чернігівщини) до Речі Посполитої згідно з Деулінським перемир'ям 1618. Нове поселення, яке отримало назву Н., з огляду на вигідне розташування було обрано адміністрацією Чернігово-Сіверщини (із 1635 – Чернігівського воєводства) як опорний пункт колонізації Задесення. Не пізніше 1625 було споруджено Ніжинський замок, 1625 Н. отримав магдебурзьке право (скасоване 1831) і право проведення ярмарків. Під 1634 згадуються перші ремісничі цехи. Засновником міста і його першим війтом був капітан (представник адміністратора Чернігово-Сіверщини королевича Владислава; див. Владислав IV) Щасний Вишль. Дуже швидко Н. перетворився на один із найважливіших торгово-ремісничих осередків Лівобережної України. Він мав 2 лінії дерев'яно-земляних укріплень (навколо замку і власне міста), споруджених із використанням давньорус. Валів, і був оточений передмістями. На околиці Н. 1620 був заснований правосл. монастир Різдва Богородиці (див. Ніжинський Ветхоріздвяний Свято-Георгіївський монастир), а в самому місті до 1632 – монастир домініканців. Бл. 1633 Н. став центром староства" [7].

Отже, початки сучасного Ніжина виводяться саме від 1618 р. і пов'язуються з результатами Деулінської угоди. Зважаючи на попередній контекст, де йдеться про те, що "після литовсько-московської війни 1500–1503 Ніжинщина у складі чернігово-сіверських земель відійшла до Рос. д-ви", можемо розуміти думку авторів, що під цією владою згаданий регіон перебував до 1618 р.

Інформацію про те, що Ніжин "за Деулінським перемир'ям відійшов до шляхетської Польщі", бачимо і в ґрунтовному краєзнавчому енциклопедичному довіднику "Чернігівщина" [5, с. 492, 515].

Звернімо також увагу на той факт, що серед міст, які відходили від Московського царства Речі Посполитій за Деулінським перемир'ям, Ніжин ніде не згаданий.

Здебільшого зазначається, що до Речі Посполитої відійшли такі міста: Смоленськ, Белая, Дорогобуж, Рославль, Городище Монастиревське (Муромське), Чернігів, Стародуб, Попова Гора, Новгород-Сіверський, Почеп, Трубчевськ, Серпейськ, Невель, Себеж і Красне з повітами та волостями [1, с. 107]. Серед перелічених міст, що перейшли під юрисдикцію польської адміністрації, найпівденнішим є Чернігів. Жодні населені пункти південніше від Чернігова в угоді не згадані. Відстань між Черніговом і Ніжином нині складає 83 км.

Цей факт може свідчити про наступне. Якщо регіон сучасної Ніжинщини дійсно належав московитам і передавався полякам, але назви Ніжина немає, то або він тоді був настільки малозначним поселенням, що був не вартий згадки в офіційному документі, або цього поселення не існувало в той час взагалі.

Втім, можна знайти й інше пояснення відсутності відомостей про Ніжин у цій угоді. Назва міста не фігурує в документі тому, що воно вже знаходилося під владою Речі Посполитої до спалаху польсько-московського збройного протистояння на початку XVII ст.

Саме до такої думки підштовхує ціла низка аргументів.

Під 1514 р. в "Історії Русів" згадується про утворення Ніжинського полку поміж двадцяти козацьких полків¹ гетьманом Євстафієм (Остафієм) Ружинським [2, с. 15].

Безумовно, ми далекі від того, щоб безсумнівно довіряти цьому повідомленню, але й огульно відкидати його не варто. Крім того, варто зауважити, що Ніжин у контексті утворення козацького полку Ружинським згадано в цьому повідомленні двічі: "По кончинѣ Гетмана Князя Вишневецкаго въ 1514 году выбранъ Гетманомъ Князь Евстафій Ружинскій... Когда надобно было собираться войску для походовъ, то отъ хорунжихъ оповѣщено по куренямъ, чтобы собиралось войско на назначенныя верховнымъ начальствомъ сборныя мѣста, каковыми часто бывали Бѣловѣжъ за Нѣжиномъ и Крыловъ за Днѣпромъ, и иные, гдѣ изъ собравшихся Козаковъ и товариства составлялись полки и сотни, и въ нихъ избирались вольными голосами всѣ чиновники высшіе и нижніе... Они собирались часто безъ позыву хорунжихъ, а паче въ мѣстахъ пограничныхъ, выбирали начальниковъ..." [2, с. 15].

Згаданий в "Історії Русів" населений пункт Біловіж без утруднень ідентифікується, як Біловежі Другі, нині село в Бахмацькому районі на Чернігівщині, а колись старовинне літописне місто Біла Вежа [5, с. 65–66].

Інколи ця інформація з "Історії Русів" приводить до помилкового уявлення, що козацький полк був утворений у володіннях московського царя. Насправді, якщо довіряти цьому свідченню, його варто

¹ У повному вигляді цей уривок виглядає так: "Гетманъ Ружинскій, по изволенію Короля Сигизмунда Перваго, пресѣкая своевольства и нестроения, учредилъ въ Малоросіи двадцать непремѣнныхъ Козацкихъ полковъ, въ двѣ тысячи каждый, назвавъ ихъ по знатнѣйшимъ городамъ, какъ-то: Кіевскій, Черниговскій, Сѣверскій, Переяславскій, Каневскій, Черкасскій, Чигиринскій, Уманскій, Корсунскій, Брянславскій, Калжинскій, Кропивянскій, Острянскій, Миргородскій, Полтавскій, Гадяцкій, Нѣжинскій, Лубенскій, Прилуцкій и Винницкій".

розглядати в контексті затяжної московсько-литовської війни 1512–1522 рр. Однієї з серії московсько-литовських конфліктів початку XVI ст., внаслідок яких Чернігово-Сіверщина перейшла зі складу Великого князівства Литовського до Московського царства [4, с. 56].

Війни на рубежі XV–XVI ст. були настільки успішними для московського керівництва, що перед ним замайоріли перспективи загарбання всього Лівобережжя Дніпра й навіть відновлення влади Рюриковичів над Києвом.

Це змушувало уряд Великого князівства Литовського після великих територіальних втрат замислюватися про посилення обороноздатності країни. Саме в цьому контексті і можна розглядати звістку "Історії Русів" про осадження в Ніжині великого козацького загону Євстафієм Ружинським в 1514 р.

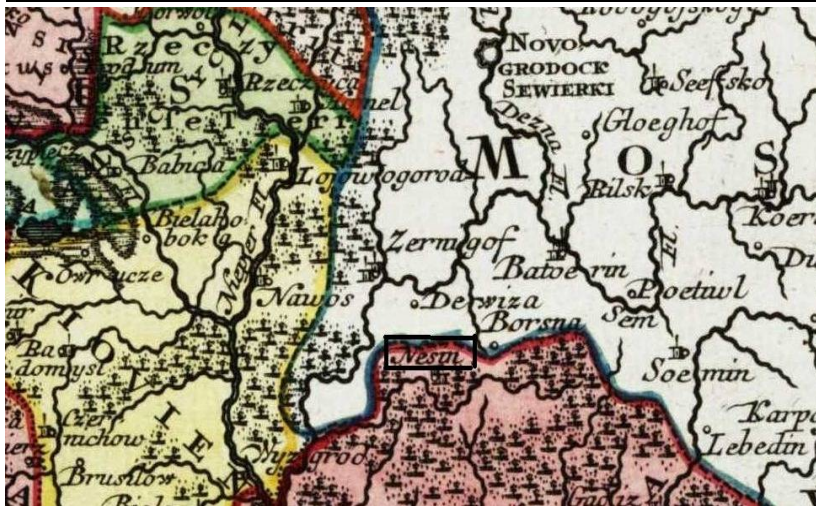
Саме цього року московські війська захопили Смоленськ й розпочали наступ на білоруські землі, де незабаром зазнали значної поразки під Оршею від військ князя Костянтина Острозького.

Отже, виходячи з цієї логіки розміщення козацького гарнізону в Ніжині разом з іншою мережею укріплень на Лівобережжі Дніпра мало прикривати київський напрям від просування московитів.

Про приналежність Ніжина до Польсько-Литовської держави в подальший час свідчить інформація, наведена у своїй "Истории Малой России" Дмитром Бантишем-Каменським, про утворення Переяславського, Ніжинського, Носівського та Лубенського несудових староств у 1579 р. [1, с. 86].

Зрозуміло, що згадані староства могли виникнути лише в адміністративно-територіальній системі Речі Посполитої, і аж ніяк не Московського царства.

Ніжин довгий час до утворення Чернігівського воєводства відносився до Київського воєводства, яке було найбільшим у державі і постійно перебувало під контролем польсько-литовської адміністрації. Цьому підтвердження можна побачити на багатьох європейських картах, починаючи від добре відомої карти України Гійома Левассера де Боллана. На цих картах Ніжин розташовано на кордонах Чернігівського князівства, яке до 1618 р. належало Московській державі. Кордон у цьому регіоні між двома державами, а згодом між Київським і Чернігівським воєводствами чітко позначено по Остру. Відповідно Ніжин розташовано на південному березі Остра на землях Київського воєводства.

Карта "Poloniae Regnum ut et Magni Ducatus Lithuaniae Accuratiss. Delineatione Repräsentat. Opera et studio Matth. Seutteri, Chalc. August".

Видавець і картограф Сеїттер Маттхаус, Seutter Matthaus (1678–1757), Ауєсбург. Карта Польського королівства та Великого князівства Литовського представляє нам міждержавну географічну ситуацію до Деулінського перемир'я 1618-го року. Чернігів – Zernigof і Новгород-Сіверський – Novogrodock-Sewierski тут знаходяться у межах Московського царства, а ось Ніжин – Nesin (на карті у південній частині виділено чорним прямокутником) зображено як прикордонне містечко на Острі на північних рубежах Речі Посполитої.

На момент виходу цієї карти ситуація не відповідала дійсності. Польсько-московський кордон упродовж XVII ст. кілька разів змінив свою конфігурацію, а після 1667-го року пролягав по Дніпру, тобто значно західніше від Ніжина. Застаріла ситуація на карті Маттхауса пояснюється тим, що картограф, вочевидь, використовував якусь карту ранішого часу

На карті Київського воєводства Гійома Левассера де Боплана (бл. 1600 – після 1675) чітко бачимо, що Ніжин – Nizyn (виділено чорним прямокутником у центрі) є найбільшою фортецею цього воєводства на Острі, по якому проходить кордон з Чернігівським князівством, яке належало Московському царству

Сучасні польські історики, подібно до картографів XVII ст., позначають Ніжин (виділено чорним прямокутником) на картах, як порубіжне місто Київського воєводства на кордонах Чернігівського князівства (воєводства)

Про приналежність Ніжина до Польсько-Литовської держави свідчить і саме розташування Ніжинського замку на лівому південному березі Остра. Таке розташування вигідне в тому випадку, якщо ворог міг напасти на місто саме з півночі, тоді б річка стала певною водною перепорою на його шляху й оборонним рубежем. З півночі могли напасти саме московити.

Доволі сумнівно уявити собі, що при передачі масиву земель Чернігово-Сіверщини, з яких було утворено спочатку князівство, а згодом воєводство, Ніжин з якихось мотивів поляками був виокремлений і приєднаний до Київського воєводства. Вочевидь, подібно до міста Остра Ніжин вже перебував на той час у складі Київського воєводства.

Разом з тим варто відзначити велику скупість джерельних свідчень щодо Ніжина до 1618 р. Цю обставину відзначає й один з найкращих сучасних дослідників історії Чернігово-Сіверщини першої половини XVII ст. Петро Михайлович Кулаковський. Говорячи про підпорядкування Ніжина Київському воєводству, історик зауважує, що нам на цей момент невідома точна дата виведення міста з-під регіональної юрисдикції Києва та перепідпорядкування його Чернігову. Вочевидь, це відбулося на початку 1620-х рр. А оскільки "Ніжин і Носівка належали до королівських маєтностей, тому їх включення до Чернігово-Сіверщини могло відбутися відносно безболісно, не викликавши бурхливої реакції шляхти Київського воєводства" [3, с. 60].

Втім, приналежність Ніжина до Речі Посполитої з XVI ст. є фактом очевидним для польських істориків. Ось, наприклад, що читаємо про місто в "Словнику географічному Королівства Польського", виданому у Варшаві в 1886 р. (здаймо, що Варшава з основною частиною Польщі тоді належала Російській імперії): "*Nieżyn, w dok. Niżyn..., w początkach XVI w. Występuje N. Jako jedno z ważniejszych miast hetmańszczyzny. W 1514 r. zostaje N. miastem pułkowym, nazwanego od niego pułku kozackiego. Następnie N. jest miastem królewskim i jako takie w 1618 r. otrzymało prawo miejskie. Przechował się document króla Jana Kazimierza, nadający N. prawo magdeburskie, będący potwierdzeniem poprzednich przywilejów Zygmunta III i Władysława IV*" [6, s. 144].

Отже, на нашу думку, можна з великою мірою впевненості стверджувати, що Ніжин не належав до 1618 р. Московському царству і не передавався до складу Речі Посполитої за Деулінською угодою.

Можливо, Ніжин дійсно не був до цього часу значним містом, міг зазнати певної руйнації під час польсько-московської війни й був у плачевному стані на 1618 р., а можливо польським магнатам було вигідно подати королю звістку про місто в такому вигляді, що воно майже нічого собою не являє.

У будь-якому разі, через 7 (!) років після цього в 1625 р. Ніжин – це велике торговельне місто, яке отримує від короля магдебургію та право проводити ярмарки. Дуже сумнівно, що такий успіх Ніжина був створений за 7 років на порожньому ґрунті.

Незважаючи на те, що Деулінська угода не змінила підпорядкування Ніжина, вона мала вирішальне значення для його економічного піднесення. Ніжин припинив відігравати роль порубіжного укріплення, міждержавний кордон було відсунуто далеко на північ, і це дало змогу розвивати в місті торгівлю та ремесла, зумовлюючи його розквіт у наступні десятиліття.

Сучасний Ніжин розкинувся по обидва боки Остра, хоча, безумовно, найстаріші його будівлі розташовано на південному лівому березі Остра, де колись височів неприступний Ніжинський замок, позначений на картах XVII–XVIII ст. Нині про цю фортифікаційну твердиню нагадують лише обриси центрального міського ринку, що виник на місці замку після пожежі 1797 р., яка вщент зруйнувала дерев'яні укріплення. З усіх замкових споруд вціліла лише Богоявленська церква, яка й нині височіє в центрі базару. Через Остер було побудовано кілька мостів. За чотири століття з людської пам'яті повністю стерлася інформація, що колись саме по цій неширокій річці проходив кордон між двома найбільшими державами Східної Європи – Річчю Посполитою та Московським царством, а Ніжин виконував роль прикордонної фортеці на північному сході володінь польських королів. Правий берег Остра в районі Ніжина довгий час залишався пустирем навіть після входження північного масиву Чернігівщини до складу Речі Посполитої за умовами Деулінського перемир'я. Ця територія залишалася незабудованою та незасадженою зі стратегічних міркувань: з веж розташованого на узвишші Ніжинського замку на багато кілометрів добре проглядався Московський шлях (нині тут проходить вулиця Московська), яким до міста міг підступити неприятель з півночі. Саме на цьому правобережному пустирі в червні 1663 р. розігралися драматичні події ніжинської Чорної ради.

Сучасні ніжинці і гості міста сьогодні багато разів на день перетинають Остер через різні мости, не маючи жодного уявлення про рубіжне значення цієї річки до 1618-го року.

Література

1. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Київ: Час, 1993. IX+604 с.

2. История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, архиепископа Белорусского. Москва: В университетской типографии, 1846. IV+IV+45 с.

3. Кулаковський Петро. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ: Темпора, 2006. 496 с.
4. Леп'явко Сергій. Ілюстрована історія Чернігова. Київ: Stylos, 2017. С. 56.
5. Чернігівщина: енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. Київ: Українська Радянська Енциклопедія імені М. П. Бажана, 1990. С. 65–66, 492, 515.
6. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. Warszawa: Druk "Wiek" Nowy-Świat, 1886. T. VII. S. 144.
7. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Nizhyn_mst

References

1. Bantysh-Kamensky D. N. Istoriya Maloy Rossii ot vodvorieniya slavian v sey strane do unichtozheniya getmanstva. – Kiev: Chas, 1993. – IX+604 s.
2. Istoriya Russov ili Maloy Rossii. Sochineniye Georgiya Konisskogo, arkhiepiskopa Bieloruskogo. – Moskva, 1846. – IV+IV+45 s.
3. Kulakovskiy Petro. Chernigovo-Sivershchina u skladi Rechi Pospolytoyi (1618-1648). – Kyiv: Tempora, 2006. – 496 s.
4. Lepyavko Sergiy. Ilustrovana istoriya Chernigova. Kyiv: Stylos, 2017. S. 56.
5. Chernigivshchina. Entsyklopedychniy dovidnyk. Kyiv: "Ukrayins'ka Radians'ka Entsyklopediya", 1990. – S. 65-66, 492, 515.
6. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. T. VII. Warszawa: Druk "Wiek" Nowy-Świat, 1886. S. 144.
7. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Nizhyn_mst

Е. Н. Луняк

доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой истории Украины
Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Принадлежал ли Нежин Московскому царству до 1618 г.?

В статье рассмотрен дискуссионный вопрос о политической принадлежности Нежина до подписания Деулинского перемирия между Речью Посполитой и Московским царством в 1618 г. На основании фактических и картографических свидетельств доказывается ошибочность распространенного в историографии утверждения о том, что Нежин в начале XVII в. принадлежал Московскому царству и был передан Речи Посполитой по условиям Деулинского соглашения. Раскрывается важное значение этого соглашения для социально-экономического развития города.

Ключевые слова: Нежин, Речь Посполитая, Московское царство, Деулинское перемирие, карты, граница.

Y. M. Luniak

Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Ukraine
Nizhyn Gogol State University

Did Nizhyn belong to the Tsardom of Muscovy before 1618?

The article deals with the debatable question about the political affiliation of Nizhyn before the signing of the Truce of Deulino between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Tsardom of Muscovy in 1618. On the basis of factual and cartographic evidence, it is proved that the claim that Nizhyn at the beginning of the XVIIth century was wrong was invented belonged to the Tsardom of Muscovy and was transferred to the Polish-Lithuanian Commonwealth under the terms of the Treaty of Deulino. The importance of this agreement for the socio-economic development of the city is revealed.

Attention is drawn to the fact that under 1514 the "History of Ruthenians or Little Russia" mentions the creation of the Nizhyn Cossack Regiment by Hetman Evstafiy (Ostafiy) Ruzhinsky. Dmitry Nikolaevich Bantysh-Kamensky in his "History of Little Russia" mentions under 1579 the creation of the eldership of Nizhyn (or Starostwo of Nizhyn). Obviously, these entities could have arisen only in the administrative system of the Polish-Lithuanian state. On the maps of the XVIIth century, on which Nizhyn was marked, it is clearly visible that the city belongs to the Kyiv Voivodeship of the Commonwealth, is on the left (southern) bank of the Oster, and the border between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Chernigov principality runs along this river.

The evidence of Polish historians that Nizhyn in the XVIth century was the property of the Polish kings. Thus, we can conclude that Nizhyn in the XVI – at the beginning of the XVIIth century was a small frontier fortress defending the possessions of Polish kings from the north. After the Polish-Moscow border was moved far to the north under the terms of the Truce of Deulino in 1618, this created an opportunity for rapid trade and economic development of the city, which already in 1625 received the right of Magdeburg Law from the Polish king Sigismund III.

Key words: Nizhyn, Polish-Lithuanian Commonwealth, Tsardom of Muscovy, Truce of Deulino, maps, border.

УДК 930:94(477.51)"16/17"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-58-70

А. Г. Бровко

кандидат історичних наук, старший викладач Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Роль Ніжинського козацького полку в українсько-російських протистояннях: історіографія питання

Стаття присвячена аналізу вивчення участі Ніжинського козацького полку в українсько-російських конфліктах. Звернуто увагу на стан дослідження проблеми. Проаналізовано етапи розробки в історіографії питання участі Ніжинського полку в антимосковських виступах. Висвітлено праці, у яких знайшла відображення зазначена проблематика. Зокрема, зроблено наголос на досягненнях у вивченні даного питання в сучасній українській історіографії. У ході дослідження було зроблено висновки, що, незважаючи на підвищений інтерес до Ніжинського полку як військової, так і адміністративної одиниці Гетьманщини, ґрунтовних праць, у яких би розкривалась досліджувана нами тематика, видано так і не було.

Ключові слова: історіографія, Ніжинський козацький полк, українсько-російські протистояння, українсько-московські конфлікти.

Українсько-російські відносини другої половини XVII – кінця XVIII ст. характеризуються неоднозначністю, оскільки супроводжувались як союзницькими угодами, так і збройними конфліктами. Причиною таких протистоянь були різні інтереси українських гетьманів та московського уряду. Якщо гетьмани керувались національними інтересами та захищали право українського народу на самовизначення та власну державу, то плани московського царату полягали у ліквідації козацько-гетьманської держави. І. Крип'якевич виділяє три українсько-московські збройні конфлікти: кін. 1658–1659 рр., кін. 1667–1668 рр. та 1708–1709 рр. [17, с. 72–85]. Важлива роль у українсько-московських протистояннях належала Ніжинському козацькому полку як провідному полку центру Лівобережжя.

Ніжинський козацький полк як військова та адміністративна одиниця Війська Запорозького почав формуватися навесні 1648 р. Юридично Ніжинський полк з полковим центром у м. Ніжині оформився 16 жовтня 1649 р., після Зборівської угоди Б. Хмельницького з

королем Яном II Казиміром [16, с. 37]. Він належав до новостворених козацько-шляхетських полків і мав особливу позицію щодо багатьох внутрішньо та зовнішньополітичних питань.

Ніжинський полк займав лівий берег р. Десни, починаючи від м. Салтикова Дівиця і закінчуючи дельтою р. Івотки. Його землі простягалися по обох берегах річки Сейму, від Дельти до впадіння р. Клевані, займали береги однієї з приток Десни – Остра, починаючи від м. Мрин до витоки цієї річки. Загальна площа полку складала понад 30 000 кв. км. Як бачимо, Ніжинський полк охоплював значну територію [23].

Межував полк із Чернігівським, Київським, Переяславським та Прилуцькими полками. Ніжинський полк, станом на 1649 р., поділявся на 11 сотень, 1650 р. – на 9 сотень, а у травні 1654 р. – на 37 сотень. Уперше полк зазнав радикальної реформи у 1663 році, після проведення Чорної Ради та приходом до влади І. Брюховецького. Цього року Ніжинський полк втратив на користь новоствореного Стародубського 8 сотень, Чернігівського – 6 сотень, Київського – 2 сотні, 5 сотень реформовано у ході реорганізації. У 1663 році з Ніжинського полку виділено Сосницький полк. Певних змін зазнала територія Ніжинського полку і у XVIII ст., так до Київського полку перейшли Олишівська та Мринська сотні. Відтак станом на 1723 р. полк мав 19 сотень, 1750 р. – 18 сотень, а в 1769 р. – 22 сотні. За час свого існування до Ніжинського полку входило 55 сотень [16, с. 37–38].

Як стверджує дослідник П. Пиріг, Ніжинський полк був найбільш заселеним порівняно з іншими полками. За даними дослідника, на 1654 р. чисельність населення полку становила 1/8 частину жителів всієї України. У 1782 р. Ніжинський полк, як адміністративно-територіальна одиниця, був ліквідований, а Ніжин з полкового перетворився на повітове місто Чернігівського намісництва. Як військова одиниця, Ніжинський козацький полк у 1785 р. був перетворений у регулярний карабінерний Ніжинський полк [27, с. 28].

Займаючи значну територію та маючи великі людські ресурси, Ніжинський козацький полк не міг залишитися поза увагою як гетьманів України, так і російських правлячих кіл. Розуміючи впливовість Ніжинського козацького полку на населення Лівобережної України царські вельможі всіляко прагнули схилити його на свій бік, демонструючи свою прихильність. Адже для російської влади Ніжинський полк був не лише могутньою військовою одиницею, але й засобом досягнення власної мети – поширити свій вплив та укріпити свої позиції на теренах України, щоб реалізувати свої загарбницькі плани та перетворити українську державу на підвладну їй територію.

Проблема українсько-московських відносин привертала увагу багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників. Утім, незважаючи на значний наукових доробок, питання участі та ролі Ніжинського козацького полку в українсько-російських протистояннях тривалий час так і не була предметом спеціальних досліджень. У переважній більшості відомості про антимосковські виступи ніжинських козаків подані крізь призму історії Лівобережної України чи краєзнавчих студій з історії Ніжина. Лише нещодавно, в українській історіографії з'явилися перші спеціальні дослідження, присвячені зазначеній тематиці.

На основі аналізу праць з'ясувати стан дослідження в історичній науці військової діяльності Ніжинського козацького полку в антимосковських виступах. Засобом для її досягнення є з'ясування стану історіографічної розробки проблеми; аналіз монографій, статей та матеріалів конференцій з історії військової діяльності полку; визначення досягнень та здобутків сучасної української історіографії щодо досліджуваної нами проблеми.

Військова діяльність Ніжинського козацького полку в українсько-московських протистояннях знайшла відображення у працях О. Ростовської, О. Мороза, В. Смогія, О. Уривалкіна, Р. Железка, Т. Яковлевої та ін.

Перші згадки про Ніжинський полк знаходимо на сторінках літописів Самовидця [20] та Самійла Величка [19]. З текстів праць дізнаємося про битву під Конотопом, що відбулась між полком, на чолі з ніжинським полковником Г. Гуляницьким та російськими військами. Описуючи події боротьби І. Виговського і його прибічників проти Москви та її прихильників, автор Літопису Самовидця припускається певних неточностей. Зокрема, ознайомлюючи читацький загаль з перебігом подій на полі бою під Пирятином, автор зазначає на вимушеному відступі Г. Гуляновського з Чернігівським та Прилуцьким полками до Варви, де був оточений російськими військами, а про участь Ніжинського полку у військових сутичках літописець замовчує [20, с. 247]. У той же час описуючи виступи проти московських військ населення Лівобережжя, часів правління І. Бруховецького, відомості про участь у них Ніжинського полку відсутні.

Утім, незважаючи на фрагментарність згадок про ніжинське козацтво та певні неточності, дані праці стали помітним явищем в українській історіографії, оскільки лягли в основу багатьох історичних видань, присвячених українсько-московським відносинам та Ніжинському козацькому полку зокрема.

У 1893 році світ побачила праця історика О. Лазаревського "Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения,

землевладення и управления. Полкъ Нежинской" [18]. За своїм змістом праця є історико-топографічним описом. Цінність даного видання полягає у тому, що у праці автор уперше подав повний опис всіх сотень полку. У контексті надання короткої характеристики кожного з полків, О. Лазаревський згадує й про антимосковські позиції серед Ніжинського полку та його участь сутичках під Конотопом.

На початку ХХ ст. питання українсько-московських відносин привернула увагу українського дослідника М. Грушевського [2]. В контексті висвітлення історії України, автор згадує і про Ніжинський козацький полк, як військову одиницю у виступах проти російської армії. Описуючи події середини ХVІІ – другої половини ХVІІІ ст. історик вказує на перші протиріччя, що виникли між Ніжинським полком та московським царатом. Причиною непорозумінь стало захоплення козаками Могилева, який у Москві вважали своєю підвладною територією. Утім, як зазначає історик, боячись викликати невдоволення у війську, Олексій Михайлович вимушений був відмовитись від своїх вимог, щодо виведення козаків з міста та повернення його під свою владу. Що є безпосереднім доказом певного остраху перед могутністю Ніжинського полку та небажанням отримати ворога в його особі. Як видно з праці М. Грушевського, громадянська війна на Україні, яка розгорілась у середині ХVІІ ст., переросла в українсько-московський конфлікт 1658–1659 рр., описуючи який, автор коротко згадує про Ніжинський полк.

З встановленням тоталітарного режиму в СРСР та утвердженням марксистської методології в історичній науці у 30-х роках ХХ ст. спостерігається занепад досліджень з історії козацтва. У даний період виходять поодинокі праці, в яких висвітлювалась козацька тематика з позицій радянської ідеології. Щодо питання українсько-московських збройних конфліктів, то ця проблема знаходилась під забороною, оскільки історики дотримувались доктрини спільної історії та братського союзу двох народів. Вся історія України зводилась до прагнення народу "возз'єднатись" з російською державою. Тому досліджуване нами питання не знайшло відображення на сторінках видань часів СРСР. В період "відлиги" спостерігається певна активізація у вивченні українського козацтва, утім згадки про Ніжинський козацький полк носили фрагментарний характер. Мова йде про праці В. Голобуцького [3] та 26-томне енциклопедичне видання "Історія міст і сіл Української РСР" [13], 22-й том якого присвячений Чернігівській області та був опублікований у 1972 році.

Відомості про Ніжинський полк заходимо у праці Д. Дорошенка "Нариси історії України" [4], що вийшла друком у Варшаві 1932 року.

Перебуваючи в еміграції, науковець був вільний від впливу радянської ідеології, утім брак інформації змушував історика використовувати праці своїх попередників, що позначилось на стані дослідження. Описуючи міжусобиці як на Правобережній, так і на Лівобережній Україні, а також виступи українського населення проти московського царату, автор епізодично згадує про участь у них Ніжинського полку.

Представник української діаспори О. Оглобліна у своїй праці "Гетьман Мазепа та його доба" [21], що вийшла друком 1960 р., описуючи українсько-московську війну 1708–1709 рр. фрагментарні відомості про Ніжинський полк використовує з метою ілюстрації подій XVIII ст.

З проголошенням незалежності України внаслідок лібералізації суспільства склались сприятливі умови для вивчення власної історії та історії козацтва зокрема. Виходить низка праць, у яких відображається козацька тематика, досліджуються питання національно-визвольної революції та української державності, чільне місце серед яких зайняв і Ніжинський козацький полк. Утім, незважаючи на очевидний дослідницький прорив у вивченні військової діяльності Ніжинського полку, говорити про ґрунтовний історіографічний дискурс сучасною українською історіографією даної наукової теми не доводиться. З-поміж історіографічних праць слід виділити дослідження О. Морозова, О. Ростовської, В. Смоля, О. Уривалкіна, Т. Яковлевої, Р. Железка, в яких тією чи іншою мірою висвітлюється зазначена нами проблема.

Низка краєзнавчих публікацій та історичних розвідок вийшла під авторством О. Морозова [29] та О. Ростовської [24–27], які започаткували вивчення історії Ніжинського козацького полку. Розглядаючи події XVII ст. та висвітлюючи постаті ніжинських полковників, автори торкаються й питання участі Ніжинського полку в українсько-московських конфліктах.

Варто відзначити спеціальні наукові розвідки О. Ростовської, що вийшли у співавторстві з Р. Железко "Гетьман І. Мазепа та Ніжинський козацький полк" та "Події 1657–1663 років на Ніжинщині: українсько-російське протистояння та громадянська війна в Україні". Розглядаючи події XVII–XVIII ст., історики подають Ніжинський полк як осередок "самостійництва", який був сподвижником й основним захисником політики І. Виговського, якого так хотіла ліквідувати Москва. Висвітлюючи події доби "Руїни", науковці зазначають на участі Ніжинського полку у запеклих боях проти московського війська, що відбулись під Конотопом та Борзною. Якщо під час конотопської битви російські війська зазнали поразки та великих втрат, то під час запеклих

боїв, що відбулися в травні 1659 року поблизу м. Борзни, козаки на чолі з В. Золотаренком зазнали поразки від московитів [26, с. 79].

Окремий параграф присвячений українсько-московській війні у праці В. Смолія "Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)", з якого дізнаємося про оборонну діяльність Ніжинського полку під час наступу російських військ на терени України та про участь Ніжинського полку у битві з російськими військами на чолі з В. Золотаренком біля Борзни [28, с. 234].

Варто відзначити наукову розвідку О. Уривалкіна "Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століть" (2000 р.), в якій висвітлюється військова діяльність Ніжинського полку крізь призму історії Лівобережної України. Використовуючи архівні документи, автор праці подав широку інформацію про участь Ніжинського полку у військових кампаніях проти Польщі, Туреччини та Швеції на боці російської армії. Автор ознайомлює читачький загал із виборами гетьмана в Ніжині 1663 року, перемогою на них І. Брюховецького, ярого прихильника Москви та з повстанням проти гетьмана, викликане його зовнішньополітичною діяльністю. Зважаючи на ситуацію що склалась, І. Брюховецький перейшов на бік повсталих. О. Уривалкін стверджує, що виступ гетьмана проти Москви, це було ніщо інше, як чітко продуманий та втілений у життя план Єпископа Мефодія, П. Дорошенка та Й. Тукальського, які прагнули у такий спосіб позбавити гетьмана всілякої підтримки, а згодом і влади [30, с. 154]. Висвітлюючи подальший розвиток подій, що відбувались на теренах України, її поділ на Правобережну та Лівобережну, автор зазначає на промосковських позиціях населення Лівобережжя та Ніжинського полку зокрема. Навіть перехід І. Мазепи на бік шведів не змусив ніжинське козацтво змінити свої погляди. Як зазначає О. Уривалкін, під час Північної війни Ніжинський полк не лише залишився вірним Петру I, але й "став опорною царя і щитом перед військом Карла XII" [30, с. 216]. Щоправда, з таким твердженням дослідника важко погодитись, оскільки історія доводить, що на Лівобережжі протягом усього періоду були як прихильники, так і противники царської влади, така тенденція спостерігалась і на Правобережній Україні.

З-поміж історіографічних праць слід виділити монографію Т. Яковлевої "Руїна Гетьманщини: Від Переяславської угоди (1659–1667 рр.)". Дослідниця надає високу оцінку діяльності ніжинського полковника В. Золотаренка, наголошуючи на його доволі сильних позиціях та проведенні ним незалежної та державницької політики, що не могло не викликати невдоволення з боку Москви. В. Золотаренко

не був маріонеткою російських воєвод і нерідко чинив їм усупереч, що у подальшому, як зазначає історик, вплине на відносини гетьмана з Москвою та на його долю особисто. Доказом чого стануть вибори гетьмана 1663 року та перемога на них І. Брюховецького, особи, за твердженням Т. Яковлевої, вигідної для Москви "нарешті гетьманом став той, хто цінував царські подачки більше від гетьманської влади, хто догоджав воєводам, а не прагнув установити власні порядки на підвладній йому території" [32, с. 320]. А власне, Я. Сомко та В. Золотаренко, які були вірними царю, за згодою Москви були страчені.

Про мужню оборону конотопського гарнізону на чолі з ніжинським полковником Г. Гуляницьким знаходимо у праці А. Бульвінського "Конотопська битва 1659 року" (2008 р.) [1]. Детально описуючи події напередодні та під час бойових дій під Конотопом, автор відзначає мужність козаків під час оборони та відважність ніжинського полковника Г. Гуляницького, який, під час зборів московитів в один табір, здійснив з міста вилазку та завдав ворогам немалої шкоди. Даній битві автор відводить вагому роль в історії України, оскільки перемога під Конотопом змінила перебіг українсько-московської війни. Коротко згадується у праці і про битву під Борзною за участю ніжинського полку на чолі з В. Золотаренком.

Значний науковий доробок у вивченні досліджуваної нами проблеми становить низка праць, що вийшли під авторством Р. Железка. У своїй праці "Українсько-московська війна 1668 р. в Ніжині" [14] автор зазначає, що однією з причин наступу Москви на українські землі стала промосковська політика І. Брюховецького та козацької старшини, які переймались власним збагаченням та захищали особисті інтереси. Висвітлюючи перебіг українсько-московської війни кінця 1667–1668 рр., історик особливу увагу приділяє облозі ніжинськими козаками московських стрільців воєводи І. Ржевського у ніжинському замку. У цілому, аналізуючи зовнішню політику Ніжинського полку, Р. Железко приходиться до висновку, що 1663–1668 рр. стали останньою яскравою сторінкою участі полку в національно-визвольних змаганнях українського народу сер. XVII ст. [10].

Цікавим науковим доробком є чергове видання Р. Железка "Ніжинський козацький полк у політичних планах П. Дорошенка" [12], в якому історик хоч і не розкриває досліджуваної нами проблеми, проте подає цікаві відомості внутрішньої політики України. Зокрема, історик розглядає Ніжинський полк як інструмент у політичній діяльності гетьмана П. Дорошенка, який використовував ніжинських полковників до тих пір, доки вони обіймали цю посаду і могли вести за собою козацтво. Така співпраця гетьмана з Ніжинським полком, за твердженням автора,

є доказом прагнення П. Дорошенка визволити українські землі з-під влади сусідніх держав та об'єднати їх у складі однієї козацької держави.

Не можна оминати увагою і наукові доробки Р. Железко, присвячені полковникам Ніжинського полку, крізь призму біографій яких автор торкається й досліджуваної нами проблеми. Зокрема, це статті присвячені полковникам М. Гвинтівці [5] та М. Борсуку [13].

Незважаючи на вагомий внесок Ніжинського козацького полку в українсько-московські відносини, тривалий час діяльність Ніжинського козацтва не була предметом спеціальних досліджень. Розглядаючи українсько-російські конфлікти, історики обмежувались невеликими, фрагментарними згадками про участь та роль у них Ніжинського полку. Лише з проголошенням незалежності України Ніжинський полк, як військова одиниця, став привертати увагу науковців. З'являються перші спеціальні дослідження присвячені даній темі. Зокрема, вагомий внесок у розвиток української історіографії зробив Р. Железко, під авторством якого вийшла низка розвідок, присвячених військовій діяльності Ніжинського полку у національно-визвольній війні українського народу XVII ст. Утім, незважаючи на низку наукових розвідок, присвячених досліджуваному нами питанню, роль полку в антимосковських виступах залишається малодослідженою та поверхневою, що повинно спонукати науковців до подальшого вивчення проблеми.

Література

1. Бульвінський А. Конотопська битва 1659 року. Київ, 2008. 64 с.
2. Грушевський М. Історія України-Русі. Київ, 1990. 524 с.
3. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. Київ: Госполитиздат УССР, 1957. 461 с.
4. Дорошенко Д. Нариси з історії України. Видання друге. Київ: Глобус, 1992. Т. 2 (від половини XVII століття). 349 с.
5. Железко Р. А. Військово-політична діяльність ніжинського полковника Матвія Гвинтівки: зрада чи захист державних і національних інтересів Гетьманщини? *Література та культура Полісся*. Серія: історичні науки. 2013. Вип. 73. С. 19–28.
6. Железко Р. Місто Ніжин у системі оборони Гетьманщини (1648–1783 роки) *Ніжинська старовина*. 2014 р. Вип. 17. С. 15–22.
7. Железко Р. Гетьман Ю. Хмельницький та Ніжинський козацький полк. *Сіверщина в історії України*. 2012. Вип. 5. С. 149–152.
8. Железко Р. Ніжинський козацький полк та гетьман Іван Брюховецький: звернення національно-визвольних змагань українського народу середини XVII ст. *Ніжинська старовина*. 2012. Вип. 13. С. 5–14.
9. Железко Р. А. Ніжинський козацький полк та зовнішня політика Гетьманщини (1648–1657 рр.): литовський, російський і шведський вестор. *Сіверщина в історії України*: зб. наук. пр. Київ: Глухів, 2010. Вип. 3. С. 137–140.

10. Железко Р. А. Ніжинський козацький полк та українсько-російське протистояння 1666–1668 рр.: краєзнавчий аспект. *Сіверщина в історії України*. 2011. Вип. 4. С. 157–160.

11. Железко Р. Ніжинський козацький полк і Чорна Рада 1663 року. *Ніжинська старовина*. 2013. Вип. 15. С. 5–12.

12. Железко Р. Ніжинський козацький полк у політичних планах Петра Дорошенка впродовж 1667–1677 років. *Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка (16 жовтня 2015 р., м. Київ) / упорядник Є. М. Луняк; Музей гетьманства. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. 362 с.

13. Железко Р. Ніжинський полковник Марко Борсук. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. ст. 2012. Вип. 21. Ч. 2. С. 153–158.

14. Железко Р. Українсько-московська війна 1668 р. в Ніжині. *Сіверщина в історії України*. 2013. Вип. 6. С. 180–183.

15. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Чернігівська область / ред. кол. тому: О. І. Дериколенко (голов. редкол.), О. Г. Буцько, В. І. Власенко, В. М. Горбач, З. Б. Іржавський, Є. Г. Калита, В. М. Костарчук, А. І. Левенко, О. П. Лола, Л. І. Майстренко, І. В. Марисова, І. І. Музиченко, І. П. Неліп, Л. В. Олійник, В. П. Панченко (заст. гол. редкол.), О. П. Романова, Ф. Л. Сендзюк, Б. І. Сенько, І. П. Собко, Ф. П. Спиридонов, О. Д. Стасевич (відп. секр. редкол.), М. С. Шевчук, В. Ф. Шморган, М. Т. Яцура. АН УРСР. Інститут історії. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 720 с.

16. Крапивний Р. Економічний розвиток Ніжинського полку: історіографія проблеми. *Міждисциплінарні гуманітарні студії*. Серія: "Історичні науки". 2014. Вип. 1. С. 37–47.

17. Крип'якевич І. П. Коротка історія України. Дніпропетровськ: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1992. 104 с.

18. Лазаревский О. Описание старой Малороссии. Киев: Тип. К. Н. Милевского, 1888–1893. Т. 2. Полк Нежинский. 521 с.

19. Літопис Величка / пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ, 1991. Т. 2. 642 с.

20. Літопис Самовидця. Київ, 1971. 208 с.

21. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк; Париж; Торонто: Вид. Орг. Оборони Чотирьох Свобід України, Ліги Визволення України, 1960. 406 с.

22. Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII ст. Харків, 1930. 454 с.

23. Пиріг П. В. До питання про Ніжинський полк у роки визвольної війни українського народу. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. Київ, 1991. С. 65–71.

24. Ростовська О. В. Гетьман І. Мазепа та Ніжинський козацький полк / О. В. Ростовська, Р. М. Железко. *Ніжин і Ніжинщина: історичний простір провінції*: зб. ст. Ніжин: Видавництво НДУ ім. Гоголя, 2010. Вип. 1. С. 58–65.

25. Ростовська О. В. Ніжинський козацький полк. *Сіверський літопис*. 1999. № 3. С. 75–85.

26. Ростовська О. Події 1657–1663 років на Ніжинщині: українсько-російське протистояння та громадянська війна в Україні. *Ніжинська старовина: збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. 2010. Вип. 9 (12). С. 75–85.
27. Ростовська О. Суспільно-політичне становище Ніжина в 18 столітті. *Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії*. 2007. Вип. 3 (6). С. 25–30.
28. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ, 1999. Т. 7. 352 с.
29. Морозов О. С. Ніжинські полковники брати Золотаренки (історико-біографічний нарис). *Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник*. 2005. Вип. 1 (4). С. 44–60.
30. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століть. Ніжин, 2000. 276 с.
31. Уривалкін О. Загадки минулих часів. Київ: КНТ, 2007. 368 с.
32. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської угоди (1659–1667 рр.). Київ, 2003. 651 с.

References

1. Bulvynskyi A. Konotopaska bytva 1659 roku/ A. Bulvynskyi. K., 2008. 64 s.
2. Hrushevskiy M. Istoriiia Ukrainy-Rusi/ M. Hrushevskiy. K., 1990. 524 s.
3. Holobutskiy V. A. Zaporozhskoe kazachestvo / V.A. Holobutskiy. – K.: Hospolytyzdat USSR, 1957. – 461 s.
4. Doroshenko D. Narysy z istorii Ukrainy/ D. Doroshenko. T.2 (vid polovyny XVII stolittia). – Vydannia druhe. – K.: Hlobus, 1992. – 349 s.
5. Zheliezko R.A. Viiskovo-politychna diialnist nizhynskoho polkovnyka Matviia Hvyntivky: zrada chy zakhyst derzhavnykh i natsionalnykh interesiv Hetmanshchyny? / A. R. Zheliezko // *Literatura ta kultura Polissia. Ser.: istorychni nauky*. – 2013. – Vyp. 73. – S. 19–28.
6. Zheliezko R. Misto Nizhyn u systemi oborony Hetmanshchyny (1648-1783 roky)/ R. Zheliezko// *Nizhynska starovyna*. – 2014 r. – Vyp. 17. – S. 15 – 22.
7. Zheliezko R. Hetman Yu.Khmelytskyi ta Nizhynskiy kozatskyy polk/ R. Zheliezko// *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. – 2012. – Vyp. 5. – S.149 – 152.
8. Zheliezko R. Nizhynskiy kozatskyy polk ta hetman Ivan Briukhovetskyi: zvernennia natsionalno-vyzvolnykh zmahan ukrainskoho narodu seredyiny XVII st./ R. Zheliezko// *Nizhynska starovyna*. – 2012. – Vyp.13. – S. 5 – 14.
9. Zheliezko R. A. Nizhynskiy kozatskyy polk ta zovnishnia polityka Hetmanshchyny (1648–1657 rr.): lytovskiy, rosiiskiy i shvedskiy vektor / R. A. Zheliezko / *Sivershchyna v istorii Ukrainy: Zb. nauk. pr.* – K.: Hlukhiv, 2010. – Vyp. 3. – S. 137–140.
10. Zheliezko R.A. Nizhynskiy kozatskyy polk ta ukrainsko-rosiiske protystoiannia 1666 – 1668 rr.: kraieznavchyy aspekt/ R. Zheliezko // *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. – 2011. – Vyp. 4. – s. 157 – 160.
11. Zheliezko R. Nizhynskiy kozatskyy polk i Chorna Rada 1663 roku/ R. Zheliezko // *Nizhynska starovyna*. – 2013. – Vyp.15. – S. 5 – 12.
12. Zheliezko R. Nizhynskiy kozatskyy polk u politychnykh planakh Petra Doroshenka vprodovzh 1667 – 1677 rokiv / R. Zheliezko // *Hetman Petro Doroshenko ta yoho doba v Ukraini : materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, pryurochenoi do 350-yi richnytsi pochatku*

hetmanuvannia Petra Doroshenka (16 zhovtnia 2015 r., m. Kyiv) / uporiadnyk Ye.M. Luniak; Muzei hetmanstva. – Nizhyn : NDU im. M. Hoholia, 2015. – 362 s.

13. Zheliezko R. Nizhynskiy polkovnyk Marko Borsuk / R. Zheliezko // Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini: Zb. nauk. st. – 2012. – Vyp. 21, ch. 2. – S. 153-158.

14. Zheliezko R. Ukrainsko-moskovska viina 1668 r. v Nizhyni / R.A. Zheliezko // Siversshchyna v istorii Ukrainy. – 2013. – Vyp. 6. – S. 180 -183.

15. Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR: V 26 t. Chernihivska oblast / Red. kol. tomu: Derykolenko O. I. (hol. redkol.), Butko O. H., Vlasenko V. I., Horbach V. M., Irzhavskiy Z. B., Kalyta Ye. H., Kostarchuk V. M., Levenko A. I., Lola O. P., Maistrenko L. I., Marysova I. V., Muzychenko I. I., Nelip I. P., Oliinyk L. V., Panchenko V. P. (zast. hol. redkol.), Romanova O. P., Sendziuk F. L., Senko B. I., Sobko I. P., Spyrudonov F. P., Stasevych O. D. (vidp. sekr. redkol.), Shevchuk M. S., Shmorhun V. F., Yatsura M. T. AN URSR. Instytut istorii. – K.: Holov. red. URE AN URSR, 1972. – 720 s.

16. Krapyvnyi R. Ekonomichni rozvytok Nizhynskoho polku: istoriohrafiiia problemy/ R. Krapyvnyi// Mizhdystsyplinarni humanitarni studii. Serii: Istorychninauky. – 2014 r. – Vyp. 1. – s. 37 – 47.

17. Krypiakevych I.P. Korotka istoriia Ukrainy / I. P. Krypiakevych. – Dnipropetrovsk: Redaktsiino-vydavnychiy viddil upravlinnia po presi, 1992. – 104 s.

18. Lazarevskiy O. Opysanye staroi Malorossyy / O. Lazarevskiy. – T.2. Polk Nezhytskyi. – Kyev : Typ. K. N. Mylevskoho, 1888 - 1893. – T. 2. – 521 s.

19. Litopys Velychka/ per. z kryzhnoi ukrainskoi movy, vst. Stattia, koment. V.O. Shevchuka: Vidp. Red.. O.V. Myshanych. – T. 2. – K., 1991. – 642 s.

20. Litopys Samovydtisia / Ya.I. Dzyra. – K., 1971. – 208 s.

21. Ohloblyn O. Hetman Ivan Mazepa ta yoho doba/ O. Ohloblyn. – Niu-York; Paryzh; Toronto: Vyd. Orh. Oborony Chotyrok Svobid Ukrainy, Ligy Vyzvolennia Ukrainy. – 1960. – 406 s.

22. Petrovskiy M. Narysy istorii Ukrainy XVII – pochatku XVSh st./ M. Petrovskiy. – Kh., 1930. – 454 s.

23. Pyrih P.V. Do pytannia pro Nizhynskiy polk u roky vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu/ P.V. Pyrih. – Ukrainska kozatska derzhava: vytoky ta shliakhy istorychnoho rozvytku. – K., 1991. – S. 65–71.

24. Rostovska O.V. Hetman I. Mazepa ta Nizhynskiy kozatskyy polk / O.V. Rostovska, R.M. Zheliezko// Nizhyn i Nizhynshchyna: istorychni prostir provintsi: zbirnyk statei. – Vyp. 1. – Nizhyn: Vydavnytstvo NDU im. Hoholia, 2010. – S. 58–65.

25. Rostovska O.V. Nizhynskiy kozatskyy polk / O.V. Rostovska // Siverskyy litopys. – 1999. – № 3. – S. 75–85.

26. Rostovska O. Podii 1657–1663 rokov na Nizhynshchyni: ukrainsko-rosiiske protystoiannia ta hromadianska viina v Ukraini/ O. Rostovska, R.Zheliezko // Nizhynska starovyna: Zbirnyk rehionalnoi istorii ta pamiatkoznavstva. – 2010. – Vyp. 9(12). – S. 75–85.

27. Rostovska O. Suspilno-politychne stanovyshche Nizhyna v 18 stolitti // Nizhynska starovyna. Nizhynoznavchi studii.– 2007. – Vyp. 3(6). – S. 25–30.

28. Smolii V. Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648 – 1676 rr.) / V. Smolii, V. Stepankov. – K., 1999. – T. 7. – 352 s.

29. Morozov O.S. Nizhynski polkovnyky braty Zolotarenky (istoryko-biografichni narys) / O. Morozov // Nizhynska starovyna: Naukovi istoryko-kulturolohichni zbirnyk. – 2005. – Vyp. 1(4). – S. 44-60.

30. Uryvalkin O. Zahadky istorii. Livoberezhna Ukraina ta nizhynskiy polk z sereyny XVII do kintsia XVIII stolit / O. Uryvalkin. – Nizhyn, 2000. – 276 s.

31. Uryvalkin O. Zahadky mynulikh chasiv / O. Uryvalkin. – K., KNT, 2007. – 368 s.

32. Iakovlieva T. Ruina Hetmanshchyny: Vid Pereiaslavskoi uhody (1659-1667 rr.) / T. Yakovlieva. – K., 2003. – 651 s.

A. Г. Бровко

Кандидат исторических наук, старший преподаватель

Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Роль Нежинского казачьего полка в украинско-российском притовостоянии: историография вопроса

Статья посвящена анализу изучения участия Нежинского казачьего полка в украинско-российских конфликтах. Обращено внимание на состояние исследования проблемы. Проанализированы этапы разработки в историографии вопроса участия Нежинского полка в антимосковских выступлениях. Освещены работы, в которых нашла отражение указанная проблематика. В частности, сделан упор на достижения в изучении данного вопроса в современной украинской историографии. В ходе исследования были сделаны выводы, что, несмотря на повышенный интерес к Нежинскому полку как военной, так и административной единицы Гетманщины, фундаментальных трудов, в которых бы раскрывалась исследуемая нами тематика, выдано так и не было.

Ключевые слова: историография, Нежинский казачий полк, украинско-русское притовостояние, украино-московские конфликты.

A. G. Brovko

Candidate of Historical Sciences,

Senior Lecturer of the Department of World History and International Relations, Mykola Gogol State University of Nizhyn

The role of the Nizhyn's'kyi cossack regiment in the russian-ukrainian confrontation: the historiography of question

The article is devoted to the analysis of the study of the participation of the Nizhyn Cossack Regiment in the Ukrainian-Russian conflicts. The attention is paid to the state of the problem research. The stages of development in historiography of the participation of Nizhyn regiment in anti-Moscow speeches are analyzed. The works are reflected in which the mentioned problem has been reflected. It was clarified that the issues of the participation of the Nizhyn Cossacks in anti-Moscow insurrections were not the subject of special investigations in the New Age. Mostly faced with fragmentary references about Nizhyn regiment. The subject of study of the military activity of the regiment and in the revolutionary historical literature, on the pages of which we find episodic information about the participation of the regiment in military clashes with Moscow, did not become a subject. It has been established that due to the

involvement of Soviet historiography, research, the problem we mentioned, this period was not carried out. A similar situation is typical of the historical works of the Ukrainian diaspora. Being free of the influence of the Soviet ideology, emigre historians, due to lack of information, were forced to restrict themselves to short references to the Nizhyn regiment in Ukrainian-Moscow confrontations. In particular, the emphasis was placed on the achievements in the study of this issue in contemporary Ukrainian historiography. With the proclamation of independence of Ukraine has published a number of works devoted to the problem of Ukrainian-Russian confrontation in the context of lighting which reflected the military activities of the Nizhyn regiment. In the course of the study, it was concluded that despite the increased interest in Nizhyn regiment, as military and administrative units of the Hetman, thorough papers that revealed, we have studied the subject, issued and was not.

Key words: *historiography, Nizhyn Cossack regiment, Ukrainian-Russian confrontation, Ukrainian-Moscow conflicts.*

УДК 94(477)"1668"+94(47).047:355.123.2
DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-71-82

А. С. Алмазов

доцент кафедры источниковедения и специальных исторических дисциплин
исторического факультета
Государственного академического университета гуманитарных наук, г. Москва

Особенности уклада жизни гарнизона "ратных людей" в период осады нежинского "верхнего земляного города" во время Украинского восстания 1668 г.

Гарнизон русских "ратных людей" Нежина в феврале 1668 г., после начала восстания под руководством гетмана И. М. Брюховецкого оказался в осаде в "верхнем земляном городе" (замке), тогда как "большой город" оставался в руках восставших казаков и мещан. Эта осада была самой длительной во второй половине XVII в. для российского гарнизона – она продлилась более 10-и месяцев, поэтому осаждённому понадобилось мобилизовать достаточные материальные и людские ресурсы, чтобы её выдержать. Во время осады уклад жизни осаждённых изменился достаточно существенно: прервалась торговля с нежинскими мещанами, ремесленники из их числа перестали изготавливать изделия по заказу воеводы, не достаточно разнообразным стал рацион питания – не хватало мяса и овощей, ранения, болезни и смерти стали частью повседневности. При том, гарнизон на протяжении всей осады не испытывал дефицита хлеба, а в сентябре 1668 г. его запасы удалось пополнить. Сложнее дело обстояло с солью: дабы избежать её недостатка в домохозяйствах осаждённых, воеводе пришлось увеличить соляное жалование. В условиях осады насыщенной необходимостью стало обеспечение стрелцов медицинской помощью: они не только получали ранения вовремя отражения приступов и на вылазках, но и болели цингой и гемералопией из-за недостаточно разнообразного питания. Этот вопрос был решён за счёт того, что на сторону осаждённых перешёл "цырулик" Стефан Комышевич. Во время осады изменился также уклад жизни стрелецких жён и вдов – они участвовали в земляных работах и получали за это плату в зачёт жалования их мужей. Несмотря на тяготы осадной жизни осаждённые находили время для отдыха и развлечений: продолжали проходить церемонии свадебного венчания, уменьшилось, но не прекратилось совсем, употребление алкогольных напитков.

Ключевые слова: повседневная жизнь, восстание на Левобережной Украине 1668 г., российские гарнизоны, г. Нежин.

В начале февраля 1668 г. гетман Левобережной Украины И. М. Брюховецкий открыто выступил против российской власти. Гарнизоны российских "ратных людей", находившиеся во всех крупнейших городах Левобережной Украины и в Киеве, оказались под ударом восставших. Лишь в немногих городах, в частности, в Киеве, Нежине, Чернигове и Переяславле им удалось удержаться, причем в последних 3-х они оказались в осаде, длившейся несколько месяцев¹. В течение 10-и месяцев, с февраля по декабрь 1668 г., "верхний земляной город" (замок) Нежина, где был расквартирован гарнизон "ратных людей", находился в осаде украинских казаков, в руках которых оставался "большой город"². Это была единственная осада для гарнизона, во-первых, столь большой длительности, во-вторых, во время которой гарнизон был вынужден вести военные действия внутри города. В силу сказанного представляется чрезвычайно интересным вопрос о том, как изменился уклад жизни гарнизона "ратных людей" в нежинском "верхнем земляном городе".

Важнейшим источником, содержащим информацию по рассматриваемой теме, являются приходо-расходные книги нежинской съезжей избы за 7176 (1667/1668) г. Они содержат разнообразные сведения о внутреннем положении гарнизона в период с начала февраля по конец августа, в том числе о выдаче различных денежных сумм помимо регулярного жалования, полагавшегося стрельцам, служившим в "верхнем земляном городе", и об основаниях их выдачи. Часть документа – книги денежного прихода и неокладных денежных расходов – были опубликованы в томе VI "Актов, относящихся к истории Южной и Западной России"³, однако с сокращениями⁴. Притом, для рассматриваемой темы не менее интересны приходо-расходные книги хлебного жалования, соли, вина, сукна, холста, зелейной, фитильной и свинцовой казны, пушечных запасов,

¹ См.: подробнее, например: Флоря Б. Н. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина и попытки ее осуществления. Москва, 2013. С. 304–332. Б. Н. Флоря предложил по отношению к восстанию на Левобережной Украине 1668 г. термин "Украинское восстание 1668 г."

² См. подробнее об этой осаде: Алмазов А. Осада "верхнего земляного города" Нежина во время Украинского восстания 1668 г. URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1883-aleksandr-almazov-osada-verkhnego-zemlyanogo-goroda-nezhina-vo-vremya-ukrainskogo-vosstaniya-1668-g>

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далее – АЮЗР). Т. VI. Санкт-Петербург, 1869. № 67. С. 214–229.

⁴ Ср.: Российский государственный архив древних актов (далее – РГАДА). Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 1. 1667 г. Ед. хр. 23. Л. 41-99об.

оставшиеся неопубликованными¹. Важные сведения о положении дел с запасами в сентябре 1668 г. дают также отписка воеводы И. И. Ржевского от 9 сентября² и отрывок документа, предположительно, выписки, сделанной в Малороссийском приказе, о запасах, оставшихся в Нежине в сентябре того же года³.

Важнейшим вопросом в рамках данной темы является проблема обеспеченности хлебными запасами. Имеется целый ряд свидетельств о том, что в "верхнем земляном городе" наблюдался недостаток съестных припасов. В частности, 18 апреля драгуны Семен Осипов и Иван Дементьев рассказали в Путивле, что осаждённые в Нежине "ратные люди" начинали испытывать нехватку продовольствия ("ставитца в Нежине голодно")⁴. Между тем, согласно сведениям, содержащимся в приходо-расходных книгах хлебных запасов за 7176 г. нежинской съезжей избы, в апреле "ратные люди" нежинского гарнизона получали хлебное жалованье из воеводской казны так же, как и в другие месяцы. Даже к концу периода в казне не наблюдалось дефицита хлеба. На 1 сентября 1668 г. в распоряжении нежинского воеводы осталось 498 осмачек и 2,5 четверика ржи, ржаной муки, пшеницы и солода; 307 осмачек с четвериком овса, 2 четверика гороха⁵. Между тем, на август стрельцам 2-х нежинских приказов и

¹ РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 1. 1667 г. Ед. хр. 23. Л. 1–34, 100–158 об.

² РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 1. 1669 г. Ед. хр. 60. Л. 1–9.

³ Отрывок документа опубликован под названием "Роспись военным снарядам в Нежине" и ошибочно датирован 1662 г.: АЮЗР. Санкт-Петербург, 1867. Т. V. № 60. С. 127. Неправильная датировка документа публикаторами была вызвана тем, что он попал в архивное дело 1662 г., а в нём самом нет прямого указания на дату создания. См. подлинник: РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 1. 1662 г. Ед. хр. 18. Л. 17–18. Установить правильную датировку позволяет упоминание в документе воеводы И. И. Ржевского (был воеводой в Нежине в 1665–1672 гг.) и прихода в Нежин стрелецкого полка головы Ф. П. Нарышкина (пришёл в Нежин 4 сентября 1668 г. вместе с российским войском во главе с Г. Г. Ромодановским). См.: РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 1. 1669 г. Ед. хр. 60. Л. 6.

⁴ РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Оп. 14. Столбцы Севского стола. Ед. хр. 228. Л. 9.

⁵ РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 1. 1667 г. Ед. хр. 23. Л. 34. 1 осмачка нежинской меры, согласно отписке нежинского воеводы И. И. Ржевского, присланной 17 мая 1669 г. в Москву, равнялась приблизительно 5 четверикам московской таможенной меры, а 1 четверик при измерении хлебных запасов – 1 пуду. См.: РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 1. 1669 г. Ед. хр. 8. Л. 68 об.–69 об. 1 пуд – это приблизительно 16,38 кг, т. е., 1 осмачка = 81,9 кг. См.: Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология. Москва,

их жёнам дано в качестве месячного хлебного жалования 182 осмачки 3 четверика ржи и ржаной муки, 59 осмачек 2 четверика овса¹. Учитывая путивльских пушкарей, севских казаков и другие категории "ратных людей", их родственников и стрелецких вдов, сидевших в осаде с гарнизоном, хлебное жалование которым учитывалось в неокладных расходах, хлеба в "верхнем земляном городе" оставалось приблизительно на 2 месяца.

Кроме того, на то, что осаждённым не грозила немедленная голодная смерть, указывает сохранение у стрельцов некоторого количества лошадей. Так, 3 сентября, т.е. ещё до прихода российских войск во главе с Г. Г. Ромодановским, во время боя нежинских стрельцов под руководством головы М. Б. Полянского и нежинских казаков, которые к этому времени уже ушли из "большого города" Нежина в Носовку, у стрелецкого головы лошадь завязла в грязи, а выбравшись, убежала в место расположения казаков². В случае острого дефицита продовольствия лошадей бы пустили на мясо.

4 сентября нежинский замок был временно разблокирован российскими войсками во главе с боярином Г. Г. Ромодановским. Осаждённым были доставлены запасы хлеба, которых им хватило на весь период вскоре возобновившейся осады, т.е. до декабря, однако привезённый хлеб был сырым, и его пришлось просушивать³. В общей сложности хлебные запасы были пополнены на 6993 четверти с осьминою⁴.

Противоречие сведений путивльских драгун и прихода-расходных книг хлебного жалования, как представляется, можно объяснить или тем, что драгуны получили через вторые руки неверные сведения, или же имелся в виду не недостаток продовольствия как такового, а дефицит продуктов помимо хлеба: прежде всего, мяса, овощей и фруктов. Отсутствие разнообразия в продуктах питания было неизбежным следствием осады – ограниченности пространства при высокой концентрации населения в замке и резкого снижения интенсивности торговли, о котором будет подробнее сказано далее.

1975. С. 141. 1 четверик = $(16,32 \text{ кг} * 6) / 8 = 12,24 \text{ г}$, осьмина = 2 четверика = 24,48 кг (1 четверть в указанный период вмещала 6 пудов хлеба, в 1 четверти – 8 четвериков). Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Указ. соч. С. 131.

¹ РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 1. 1667 г. Ед. хр. 23. Л. 33 об.

² РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 1. 1669 г. Ед. хр. 60. Л. 4.

³ Там же. Л. 7.

⁴ АЮЗР. Т. V, № 60. С. 127. 1 четверть = 6 пудов = 98,28 кг. Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Указ. соч. С. 131.

Нежинский воевода И. И. Ржевский не мог знать наперёд, сколько продлится осада "верхнего земляного города", и хватит ли запасов продовольствия до конца осады, поэтому он предпринял меры для увеличения запасов в хлебной казне. Прежде всего, были конфискованы хлебные запасы епископа Мстиславского и Оршанского Мефодия Филимоновича, срочно уехавшего из Нежина перед началом выступления казаков¹ (5,5 осмачек и четвериком пшеницы озимой, 4 осмачки с осьминою солоду ячного), и перешедшего на сторону восставших в марте стрелецкого сотника Данилы Мерлина (5 осмачек и 4,5 четверика ржи, 6 осмачек и 3 четверика овса, четверик ржаной муки)². Кроме того, были изъяты хлебные запасы отсутствовавшего в "верхнем земляном городе" нежинского протопopa Симеона Адамовича (38 осмачек с полуосминою ржи, 42 осмачки овса, 1,5 осмачки гороха, 1 осмачка пшеничной муки)³.

В условиях осады стрельцам было увеличено соляное жалованье – с 1,5 гривенок соли-бузуна⁴ до 2-х⁵. Как объяснено в самой приходе-расходной книге, такое увеличение жалованья связано с тем, что в условиях осады негде было купить соль⁶.

Ещё одним вопросом, который приходилось решать воеводской администрации, было обеспечение гарнизона одеждой. В условиях ограниченности торговли в "верхнем земляном городе" для многих получение ткани из казны в качестве жалованья было единственным способом её получить. В частности, 26 февраля "цырулик" Стефан Комышевич получил за переход на сторону осаждённых 4 аршина сукна на кафтан и сорочку на подкладку⁷. Кроме того, 17 мая крепостному крестьянину Анкиндину Васильеву на деньги из казны были

¹ Эйнгорн В. О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. Москва, 1890. С. 445.

² РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 1. 1667 г. Ед. хр. 23. Л. 7 об., 8.

³ Там же. Л. 7 об.

⁴ Бузун – соль, полученная в соляных озёрах методом самосадки, т. е. выпавшая в осадок под воздействием прямых солнечных лучей. См.: Рижняк О. Л. Терминология поваренных солей в диахроническом аспекте. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету. Серія "Філологічні науки (мовознавство)".* 2014. Вип. 129. С. 433. 1 гривенка = 1 фунт = 409,512 г. См.: Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Указ. соч. С. 141.

⁵ Ср. соляное жалованье на февраль и март: РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 1. 1667 г. Ед. хр. 23. Л. 111 и 111 об. 1 гривенка = 409,512 г. См.: Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Указ. соч. Москва, 1975. С. 141.

⁶ РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 1. 1667 г. Ед. хр. 23. Л. 111 об.

⁷ РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 1. 1667 г. Ед. хр. 23. Л. 120 об.–121. 1 аршин = 72 см. См.: Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Указ. соч. С. 88.

куплены рубашка и портки мужские замашные¹. Похожая ситуация наблюдалась и в вопросе обеспечения "ратных людей" обувью. Так, 16 июля ротмистру Емельяну Папину, который перед началом осады оказался проездом в Нежине и был вынужден присоединиться к осажденным, было выдано из воеводской казны 3 алтына 2 деньги на покупку материала для изготовления сапог².

Военные действия способствовали росту важности медицинской помощи в жизни гарнизона "верхнего земляного города". 26 февраля в замок со стороны осаждавших перешёл "цырулик" Стефан Комышевич "с шкотулкою и со всем своим лекарством", который занялся лечением раненых и больных "ратных людей"³. "Цыруликом" (цирульником) в России XVII в. называли представителя низшего врачебного персонала.⁴ Приходо-расходные книги денежной казны также позволяют судить и о медикаментах, которые использовал С. Комышевич. Так, 27 марта для "цырулика" на деньги из воеводской казны у стрельца Р. Романова за 4 деньги были куплены квасцы для лечения стрельцов⁵. Квасцы использовались в медицинской практике того времени в качестве кровоостанавливающего средства⁶. Кроме того, вероятно, вино, выданное больным и раненым стрельцам "на мелкие росходы"⁷, также использовалось в медицинских целях – для изготовления лекарственных средств и настоек из лекарственных трав, которые в то время были широко распространены в медицинской практике⁸.

Для лечения больных и раненых стрельцов использовался также уксус. Когда в начале сентября 1668 г. благодаря приходу в Нежин российского войска во главе с боярином Г. Г. Ромодановским в осаде нежинского замка наступил перерыв, нежинский воевода И. И. Ржевский жаловался в Москву на отсутствие в его распоряжении

¹ АЮЗР. Т. VI, № 67. С. 226. Замашный – изготовленный из посконного сукна, т.е. сотканного из поскони, мужской особи конопли. См.: *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Москва, 1978. Вып. 5. С. 237.

² АЮЗР. Т. VI, № 67. С. 228.

³ Там же. С. 222.

⁴ Загоскин Н. П. Врачи и врачебное дело в старинной России: публичная лекция. Казань, 1891. С. 31.

⁵ АЮЗР. Т. VI, № 67. С. 224.

⁶ Малахова А. С., Малахов С. Н. Традиции древнерусского врачевания в народной медицине кубанских и донских казаков. *Известия Волгоградского государственного педагогического университета*. 2014. № 8 (93). С. 75.

⁷ См., например: РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 1. 1667 г. Ед. хр. 23. Л. 115 об.

⁸ Загоскин Н. П. Указ. соч. С. 41.

уксуса и вина, в результате чего, по словам воеводы, стрельцы "от цыныжнейной болезни и от пухоты помирают"¹. В XVII в. в России уксус был широко распространённым противочинготным средством². Кроме того, 30 июня на деньги из воеводской казны была куплена говяжья печень для стрельцов, больных куриной слепотой³. Куриная слепота (гемералопия, никталопия) – глазная болезнь, выражающаяся в резком ухудшении зрения в условиях пониженной освещённости, одной из причин возникновения которой является недостаток в организме витамина А. Говяжья печень богата этим витамином, поэтому её употребление больным этим заболеванием рекомендует и современная медицина⁴. Распространение в осаждённом замке цинги и куриной слепоты говорит о недостатке в рационе осаждённых мяса, овощей и фруктов, которые неоткуда было взять в ограниченном пространстве "верхнего земляного города".

В условиях осады "верхнего земляного города" прервалась торговля с нежинскими мещанами. Последние закупки для нужд воеводской казны у мещан были произведены накануне начала осады, 1 февраля⁵, и с тех пор мещане воеводе ничего не продавали. Тем не менее, торговля не прекратилась совсем – теперь товары продавали стрельцы. В приходо-расходных книгах за 1716 г. сохранились сведения о покупке различных товаров на деньги из воеводской казны. Так, 22 марта у стрельца Ф. Федотова куплено 7 кос и 100 сальных свечей, за которые ему дано 46 алтын 4 деньги (1 руб. 40 коп.)⁶. Точно так же в период осады мещане-ремесленники не изготавливали изделия по заказу воеводы, поэтому за ремесленное производство взялись не только специализировавшиеся на этом стрельцы и пушкари, но и из тюрьмы был выпущен беглый холоп стольника К. О. Хлопова Остап Иванов, который делал "казенные кузнечные дела". За свою работу он получил четверик ржаной муки⁷.

Имеются некоторые сведения и о том, как осаждённые проводили время, свободное от работы и военных действий. Прежде всего, во время осады "верхнего земляного города" не

¹ РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 1. 1669 г. Ед. хр. 60. Л. 8.

² Пашков К. А. Зубоврачевание и стоматология в России: основные этапы и направления развития (IX–XX век): монография. Казань, 2011. С. 20.

³ АЮЗР. Т. VI, № 67. С. 227.

⁴ Малая медицинская энциклопедия: в 6 т. Москва, 1991. Т. I. С. 404–405.

⁵ АЮЗР. Т. VI, № 67. С. 221.

⁶ Там же. С. 224.

⁷ РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 1. 1667 г. Ед. хр. 23. Л. 16–16 об.

прекратились церковные службы и "молебные пения" в честь церковных праздников, а также дней рождений и именин царя и членов его семьи, организовывавшиеся духовенством Богоявленского собора, располагавшегося в "верхнем земляном городе". Так, 1 апреля состоялся молебен в честь именин царицы Марии Ильиничны Милославской¹. В число указанного духовенства входили соборные "ружные попы" (т.е. получавшие за службу жалованье из царской казны) Стефан Богданов и Иван Иванов, а также дьякон Стефан Васильев, приехавшие 2 июля 1669 г. в Москву за царским жалованьем за "осадное сиденье"². В период осады также продолжали проходить церемонии венчания. По крайней мере, известно об одной свадьбе – 26 апреля женился стрелецкий сотник Савелий Демьянцов³.

Вероятно также, что одним из способов досуга осаждённых было употребление алкогольных напитков. Из воеводской государевой казны стрельцам и стрелецким женам выдавалось вино, в частности, после казацких приступов, как, например, это случилось 26 февраля⁴. При этом иногда в приходо-расходной книге вина специально указывалось, что вино даётся стрельцам "за их службу". Это, в частности, относится к записи про дачу вина 4 мая: "мая в 4 день ходили ратные люди на вылоску в Подмосковную мостовую башню для языков, и милостию Божию и великого государя счастием ... и пушку мелкую полковую взяли, и за ту их службу и на погреб изошло ведро"⁵. Притом, вероятно, с началом осады употребление алкоголя уменьшилось. Во-первых, с началом осады возросло число стрельцов, дежуривших в караулах, а также принимавших участие в военных действиях. Во время несения службы употребление алкоголя было запрещено. Во-вторых, воеводская администрация по преимуществу выдавала вино из казны на изготовление лекарственных средств для раненых и больных.

Осада нежинского "верхнего земляного города" значительно изменила и распорядок жизни стрелецких жён. Хотя всё так же, как и до начала осады на их плечах лежали заботы о домашнем хозяйстве и воспитании детей, но при этом часть из них стали вдовами, а мужья некоторых оказались в плену. Жёны, лишившиеся мужей, в условиях осадного времени участвовали в земляных работах, за которые они

¹ АЮЗР. Т. VI, № 67. С. 224.

² РГАДА. Ф. 229. Малороссийский приказ. Оп. 2. Ед. хр. 1. Л. 333 об.–337.

³ АЮЗР. Т. VI, № 67. С. 225.

⁴ РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 1. 1667 г. Ед. хр. 23. Л. 115 об.

⁵ Там же. Л. 116 об.

получали денежное и хлебное жалованье в зачёт жалованья их супругов¹.

В условиях осады достаточно важным элементом повседневной жизни гарнизона стали похороны убитых во время приступов и вылазок, а также умерших от ран. Деньги из воеводской казны на организацию похорон получали вдовы, а если их не было – стрельцы тех же приказов, сослуживцы погибших². На поминки выдавалось также вино³.

Осада нежинского замка в 1668 г. восставшими казаками оказалась самой тяжёлой для нежинского гарнизона во 2-й половине XVII в., как в силу того, что она была наиболее длительной, так и поскольку осаждённые контролировали только часть города ("верхний земляной город"). Тем не менее, гарнизон отразил все приступы осаждавших, отряды стрельцов делали успешные вылазки, а в декабре 1668 г. нежинские казаки были вынуждены пойти на примирение с воеводой И. И. Ржевским⁴.

Уклад жизни гарнизона во время осады изменился достаточно существенно: прервалась торговля с нежинскими мещанами, в связи с чем гарнизон испытывал недостаток необходимых для сохранения здоровья продуктов питания (прежде всего, мяса и овощей), ремесленных изделий, ранения и болезни стали повседневностью, резко возросло число умерших. Нежинский гарнизон смог выстоять не в последнюю очередь благодаря тому, что воеводе удалось мобилизовать на нужды осаждённых достаточные материальные и людские ресурсы, грамотно организовать их распределение, а также решить проблему лечения больных и раненых.

Литература

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далее – АЮЗР). Санкт-Петербург: Тип. Э. Праца, 1867. Т. V. № 60. С. 127

2. АЮЗР. Санкт-Петербург: Тип. Э. Праца, 1869. Т. VI. № 67. С. 214–229.

3. Алмазов А. Осада "верхнего земляного города" Нежина во время Украинского восстания 1668 г. URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1883-aleksandr-almazov-osada-verkhnego-zemlyanogo-goroda-nezhina-vo-vremya-ukrainskogo-vosstaniya-1668-g> (дата обращения: 28.09.2018).

¹ Денежное жалованье, см., например: АЮЗР. Т. VI, № 67. С. 223–224; хлебное жалованье, см., например: РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 1. 1667 г. Ед. хр. 23. Л. 20–20 об.

² См. например: АЮЗР. Т. VI, № 67. С. 225.

³ Например: РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 1. 1667 г. Ед. хр. 23. Л. 115.

⁴ Алмазов А. Указ. соч.

4. Загоскин Н. П. Врачи и врачебное дело в старинной России: публичная лекция. Казань: Тип. Императорского университета, 1891. 72 с.
5. Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология: учеб. пособие. Изд. 2-е. Москва: Высшая школа, 1975. 328 с.
6. Малахова А. С., Малахов С. Н. Традиции древнерусского врачевания в народной медицине кубанских и донских казаков. *Известия Волгоградского государственного педагогического университета*. 2014. № 8 (93). С. 74–79.
7. Пашков К. А. Зубоврачевание и стоматология в России: основные этапы и направления развития (IX–XX век): монография / под ред. А. В. Тополянского. Казань: Центр инновационных технологий, 2011. 304 с.
8. Рижняк О. Л. Терминология поваренных солей в диахроническом аспекте. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету. Серія "Філологічні науки (мовознавство)"*. 2014. Вип. 129. С. 432–436.
9. Российский государственный архив древних актов (далее – РГАДА). Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 1. 1662 г. Ед. хр. 18.
10. РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 1. 1667 г. Ед. хр. 23.
11. РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 1. 1669 г. Ед. хр. 8.
12. РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 1. 1669 г. Ед. хр. 60.
13. РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Оп. 14. Столбцы Севского стола. Ед. хр. 228.
14. РГАДА. Ф. 229. Малороссийский приказ. Оп. 2. Ед. хр. 1.
15. Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 5 (Е – Зинутие). Москва: Наука, 1978. 392 с.
16. Флоря Б. Н. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина и попытки ее осуществления. Москва: Индрик, 2013. 448 с.
17. Эйнгорн В. О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. Москва: Университетская типография, 1890. 1104 с.

References

1. Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannyye i izdannyye Arkheograficheskoyu komissiyeyu (daleye – AYuZR). – T. V. SPb.: Tip. E. Pratsa, 1867. – № 60. – С. 127
2. AYuZR. – T. VI. – SPb.: Tip. E. Pratsa, 1869. – № 67. – С. 214-229.
3. Almazov A. Osada "verhnego zemlyanogo goroda" Nezhina vo vremya Ukrainского vosstaniya 1668 g. / A. Almazov [Elektronnyy resurs] – Rezhim dostupa: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1883-aleksandr-almazov-osada-verhnego-zemlyanogo-goroda-nezhina-vo-vremya-ukrainskogo-vosstaniya-1668-g> (data obrashcheniya: 28.09.2018).
4. Zagiskin N. P. Vrachy i vrachebnoye delo v starinnoy: publichnaya lekcyya. / N.P. Zagiskin. – Kazan': Tip. Imperatorskogo universiteta, 1891. – 72 s.
5. Kamenceva Ye.I., Ustyugov N.V. Rysskaya metrologiya. Izd. 2-ye. Ucheb. posobiye. / Ye.I. Kamenceva, N.V. Ustyugov. – M.: Vyshaya shkola, 1975. – 328 s.
6. Malahova A.S., S.N. Traditsyi drevnerusskogo vrachevaniya v narodnoy meditsyne kubanskih i donskeh kazakov / A.S. Malahova, S.N. Malahov // Izvestiya Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2014 – № 8 (93) – S. 74–79.

7. Pashkov K.A. Zubovrachevaniye i stomatologiya v Rossii: osnovnyye etapy i napravleniya razvitiya (IX–XX vek): monografiya. / K.A. Pashkov; pod red. A.V. Topolyanskogo. – Kazan': Tsentr innovatsyonnyh tehnologiy, 2011. – 304 s.
8. Ryzhnyak O.L. Terminologiya povarenyh soley v diahronicheskom aspekte / O.L. Ryzhnyak // Naukovi zapysky Kirovograds'koho derzhavnogo pedagogichnoho universitetu. Seriya: Fillolohichni nauki (movoznavstvo). – 2014. – Vyp. 129. – S. 432-436.
9. Rossiyskiy Gasudarstvennyy arhiv drevnih aktov (daleye – RGADA). F. 124. Malorossiyskiye dela. – Op. 1. – 1662 g. – Yed. hr. 18.
10. RGADA. F. 124. Malorossiyskiye dela. – Op. 1. – 1667 g. – Yed. hr. 23.
11. RGADA. F. 124. Malorossiyskiye dela. – Op. 1. – 1669 g. – Yed. hr. 8.
12. RGADA. F. 124. Malorossiyskiye dela. – Op. 1. – 1669 g. – Yed. hr. 60.
13. RGADA. F. 210. Rozryadnyy prikaz. – Op. 14. Stolbtsy Sevskogo stola. – Yed. hr. 228.
14. RGADA. F. 229. Malorossiyskiy prikaz. – Op. 2. – Yed. hr. 1.
15. Slovar' russkogo yazyka XI-XVII vv. – Vyp. 5 (Ye – Zinutiye). – M.: Nauka, 1978. – 392 s.
16. Florya B.N. Vneshnepoliticheskaya programma A.L. Ordina-Nashchokina i popytki yeyo osushchestvleniya. / B.N. Florya – M.: Indrik, 2013. – 448 s.
17. Eyngorn V. O snosheniyah malorossiyskogo duhovenstva s moskovskim pravitel'stvom v tsarstvovaniye Alekseya Mihaylovicha. / V.O. Eyngorn. – M.: Universitetskaya tipografiya, 1890. – 1104 s.

О. С. Алмазов

доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Державного академічного університету гуманітарних наук, м. Москва

Особенности уклада життя гарнізону "ратних людей" у період облоги ніжинського "верхнього земляного міста" під час Українського повстання 1668 р.

Гарнізон російських "ратних людей" Ніжина в лютому 1668 р., після початку повстання під керівництвом гетьмана І. М. Брюховецького, опинився в облозі в "верхньому земляному місті" (замку), тоді як "велике місто" залишалося в руках повсталих козаків та міщан. Ця облога була найтривалішою в другій половині XVII ст. – вона протривала більше 10-х місяців, тому обложеним знадобилося мобілізувати достатні матеріальні і людські ресурси, аби її витримати. Під час облоги уклад життя обложених змінився досить істотно: перервалася торгівля з ніжинськими міщанами, ремісники з їх числа перестали виготовляти вироби на замовлення воєводи, не досить різноманітним став раціон харчування – не вистачало м'яса і овочів, поранення, хвороби і смерті стали частиною повсякдення. При тому, гарнізон протягом всієї облоги не відчував дефіциту хліба, а у вересні 1668 р. його запаси вдалося поповнити. Складніше справа йшла з сіллю: щоб уникнути її нестачі в домогосподарствах обложених, воєводи довелося збільшити соляне жалування. В умовах облоги нагальною необхідністю стало забезпечення стрільців медичною допомогою: вони не тільки отримували поранення під час відбиття нападів і на вилазках, але і хворіли цингою і гемералопією через недостатність різноманітності харчування. Це питання

було вирішено завдяки тому, що на бік обложених перейшов "цирулик" Стефан Комишевич. Під час облоги змінився також уклад життя стрілецьких дружин і вдов – вони брали участь в земляних роботах і отримували за це платню в залік жалування їхніх чоловіків. Незважаючи на всі тяготи облогового життя, обложені знаходили час для відпочинку і розваг: продовжували проходити церемонії весільного вінчання, зменшилося, але не припинилося зовсім вживання алкогольних напоїв.

Ключові слова: повсякденне життя, повстання в Лівобережній Україні 1668 р., російські гарнізони, м. Ніжин.

A. С. Almazov

Associate Professor of Department of Source Studies and Auxiliary sciences of history of Historical Faculty State Academic University for Humanities, Moscow

Features of the way of life of the garrison of "military people" during siege of Nizhyn "upper grounded city" in time of the Ukrainian revolt of 1668

The garrison of the Russian "military people" of Nizhyn in February 1668, after the start of the revolt under the leadership of Hetman I.M. Briukhovetsky came under siege in the "upper earthen city" (the castle), while the "big city" remained in the hands of the insurgent Cossacks and townspeople. This siege was the longest in the second half of the XVII century for the Russian garrison—it lasted more than 10 months, so the besieged people needed to mobilize sufficient material and human resources to withstand it. During the siege, the way of life of the garrison changed significantly: trade with the Nizhyn townspeople was interrupted, Nizhyn artisans stopped making products on the order of the voivode, the dietary diversity became not sufficient – there was not enough meat and vegetables, wounds, illness and death became part of everyday life. Moreover, the garrison throughout the siege had no a shortage of grain, and in September 1668 its reserves were replenished. The situation was more complicated with salt: in order to avoid its shortage in the households of the besieged people, the voivode had to increase the salt salary. It was urgent need under the siege to provide the medical care to the Streltsy: they are not only injured during attacks and fending of attacks, but suffered from scurvy and hemeralopia due to a lack of a dietary diversity. This problem was solved due to the fact that the side of the besieged passed "tsyriulik" Stefan Komyshevich. During the siege have also changed the way of life of the Streltsy wives and widows – they participated in excavations and get a salary to offset the remuneration of their husbands. Despite the hardships of the siege life, the besieged people found time for rest and entertainment: continued to take place the wedding ceremony, decreased, but did not stop at all, the use of alcoholic beverages.

Key words: everyday life, the revolt on the Left-Bank Ukraine in 1668, Russian garrisons, Nizhyn.

УДК 94(477.51)"1668"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-83-96

Р. А. Желєзко

науковий співробітник Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Г. Спаського

Українсько-московська війна 1668 р. в Ніжині: причини, перебіг та наслідки поразки

Стаття присвячена причинам українсько-московської війни 1668 р., її перебігу та наслідкам для Ніжина як полкового міста. Окрема увага звернена на дискусію стосовно термінологічного трактування подій 1668 р. в Ніжині: антимосковське повстання чи українсько-московська війна. Автор аналізує участь станів українського суспільства в цій війні й позицію, котру кожен з них займає.

Ключові слова: Гетьманщина, Ніжин, українське державотворення, українсько-московська війна.

У день Різдва Пресвятої Богородиці, у вересні 1668 р., за даними Літопису Самовидця [1], московські війська князя Григорія Ромодановського спалили Ніжин. Автором Літопису є ніжинський козацький старшина Роман Ракушка-Романовський, який неодноразово згадував найважливіші події з історії Ніжина на сторінках своєї праці. Спалення полкового міста відбулося в ході другої українсько-московської війни 1668 року. Факт спалення Ніжина московськими військами підтверджує й історіографія XVIII–XIX століть, що спирається на Літопис Самовидця. Ця подія згадувалася на сторінках робіт В. Рубана, М. Маркова, В. Ейнгорна та інших [2].

Українсько-московські державні контакти XVII–XVIII ст. були далеко недружніми, а навіть ворожими. Всупереч пропагованої Радянським Союзом нерозривної дружби та спільної історії "братніх" українського та російського народів, у II пол. XVII – поч. XVIII ст. Гетьманщина мала три кровопролитні війни з Московським царством на свою незалежність, що відбулись у 1658–1659 рр., 1668 р. та 1708–1709 роках. Найдраматичнішими для Ніжина були події 1668 року. В українській історіографії досі немає єдиної оцінки, відносно трактування цих подій. Історики класифікують протистояння 1668 р. між Гетьманщиною та Московським царством двома термінами: антимосковське повстання або ж українсько-московська війна.

Козакознавці В. Антонович, В. Горобець, М. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Кривошея, виходячи з юридичної дії Московського договору 1665 р., за яким Гетьманщина виступала васалом Москви, класифікують антимосковські збройні кампанії українського народу 1668 р. повстанням [3]. Такої ж позиції дотримується і сучасна російська історична наука, зокрема дослідник історії Гетьманщини Олександр Алмазов [4].

Натомість, С. Коваленко, І. Крип'якевич, Ю. Мицик та інші класифікують події 1668 р. у Гетьманщині, та Ніжині зокрема, війною [5]. На думку автора, українсько-московське протистояння 1668 р. є повномасштабною війною між Гетьманщиною та Московським царством, зважаючи на наступні чинники:

1) **територіальний**. Бої козаків з московськими стрільцями охопили полкові та сотенні міста ключових полків Лівобережжя: Ніжинського, Чернігівського, Переяславського;

2) **військово-організаційний**. Всупереч імперській та сучасній російській історіографії, де виступ козаків є внутрішньо-російським громадянським повстанням, події 1668 р. є війною між двома державами, оскільки Гетьманщина у 1668 р. мала свої органи влади та інші класичні ознаки державності [6]. Після старшинської ради в Гадячі (січень/лютий) на чолі українських військ стояв гетьман Іван Брюховецький, який очолив всі козацькі полки на державному рівні. На місцях проти московської армії билися козацькі полки під проводом своїх полковників та сотників;

3) **суспільно-становий**. До боїв проти московських стрільців долучилися не лише рядові козаки, а й старшина, селяни, частина міщан та духовенства. Тож рушійними силами війни з боку Гетьманщини були всі стани суспільства, що класифікує події 1668 р. як війну між українським і російським народами.

Доцільно буде звернутися до офіційного тлумачення визначень повстання і війна, що дає можливість пролити світло на події 1668 року в Гетьманщині та Ніжині зокрема. **Повстання** – масовий збройний виступ проти встановленого стану речей. У випадку з Гетьманщиною, встановлений стан речей – московське панування, що не влаштовувало український народ. **Війна** – це збройна боротьба двох і більше держав, що характеризується формальним актом її оголошення [7]. Гетьманщина формально не оголосила війну Москві, втім, фактично, гетьманський уряд в ході Гадяцької старшинської ради окреслив небажання Війська Запорізького бачити московську владу і стрільців в українських містах, почав їх побиття й одночасно шукав зовнішньої підтримки в війні з боку Османської імперії [8]. Все

це дає нам вагомий доказ того, що події 1668 р. в Гетьманщині, та Ніжині зокрема, є війною.

Причини другої українсько-московської війни 1668 р.

У 1665 р. гетьман Іван Брюховецький, обраний на свою посаду в ході ніжинської Чорної ради 1663 р., підписує Московський договір з царем Олексієм Михайловичем, що поставив Гетьманщину на коліна перед Кремлем. Умови договору обкладали все українське населення, окрім козацтва, податками на користь царя, у всіх полкових містах розміщувалися московські стрільці на чолі з воєводою, селянам було заборонено переходити до козацького стану. Збір податків відтепер проводився виключно московськими представниками. Контроль за збором податків покладался на воєвод [9]. У Ніжині на той час воєводою був Іван Ржевський, під керівництвом якого все населення міста та довколишніх сіл було піддано перепису та подальшому оподаткуванню, що нерідко супроводжувався прямим грабунком мирного населення – міщан та селян.

Українська Національно-визвольна революція 1648–1657 рр. звільнила український народ від кріпацтва й відробітків та дарувала особисту волю. Тож для українських козаків та селян було неприйнятно, щоб чужі московські порядки замінили польський гніт, який вони повалили ціною десятків тисяч життів. Захищаючи державні та національні інтереси, продовжуючи процес боротьби за українську державність, українці знову стали до зброї, тепер проти московської агресії. В ряді міст Гетьманщини, в тому числі в Ніжині, почався процес побиття московських чиновників, воєвод та стрільців.

Вчасно вивчивши настрої серед ніжинців у кінці 1667 р., воєвода Іван Ржевський розпочав підготовку до майбутньої війни. У місцевих ніжинських козаків та міщан було куплено провіант та все необхідне для облоги: віск, вино, вугілля, смолу, сало, свічки, гніт та порох для гармашів, дрова для освітлення тощо [10]. Розуміючи чисельну слабкість перед місцевими козаками, І. Ржевський приймає рішення перевести всіх стрільців та їхні родини до ніжинського замку (територія нинішнього центрального ринку).

З початком січня 1668 р. до Ніжина починають прибувати козаки з сотень Ніжинського полку. 17 січня о 6 годині вечора ніжинський полковник Артем Мартинович направляє до І. Ржевського свого сотника Якова Самойловича з листом про рішення Гадяцької старшинської ради стосовно розірвання статей Московського договору 1665 р. й логічної доцільності виведення стрільців з Ніжина. Зрозуміло, що воєвода ніяк не відреагував на цей лист. Війни було не уникнути. Єдиним шансом врятуватися стрільцям, їхнім жінкам та дітям було

заховатися в замку та триматися там до підходу підмоги з Московії. В іншому випадку, московському населенню в Ніжині загрожувала різанина, як це було стосовно польського населення у 1648 чи 1652 роках. Так, у березневій відписці царю київський воєвода Петро Шереметєв, писав, що вночі 25 січня 1668 р., через бойові дії, з Ніжина до Києва втік його представник стряпчий Василь Тяпкін, залишивши там багато свого майна. Вже будучи в Києві, В. Тяпкін наголошував: *"... що в Ніжині його ледь не вбили бунтівні козаки. А бунт розпочали гетьман І. Брюховецький, єпископ Мефодій та полковники"* [11].

22 січня 1668 р. ніжинський полковник А. Мартинович вводить козаків Батурицької, Конотопської, Новомлинської, Кролевецької, Спаської, Глухівської та Веркіївської сотень на територію Старого міста і Нового міста (правий берег р. Остер) й починає підготовку до штурму ніжинського замку.

28 січня Ігнат Волконський писав у листі до царя, що великі козацькі бунти відбуваються навколо Ніжина і Батурина. Пізніше вже І. Ржевський писав київському воєводі П. Шереметєву: *"... міщани і уїзні люди, які в переписних книгах записані, йому Івану непокірні і позаписувалися в козаки мало не всі, і решта записатися теж хоче, і в твою государеву казну ніяких доходів не дають і надалі платити не хочуть і починають бунт"* [12]. До слова, Московський договір 1665 р. забороняв селянам записуватися до козацтва.

Зайняття козаками міщанських та московських чиновницьких дворів викликало скарги частини мешканців Ніжина воєводі І. Ржевському на дії полковника А. Мартиновича. Так, прихильник Москви війт Олександр Цукровський скаржився, що ніжинський полковник *"навів козаків без ліку багато, у кожному дворі перебувають по двадцять і більше"*, і що очікувати від них треба всяких неприємностей. Натомість, Фетинія – дружина стрілецького свічника Луки, – повідомила воєводі *"... де козаки бунтуються і що хочуть великого государя зрадити..."* [13]. За надану інформацію Фетинія отримала від І. Ржевського грошову винагороду з проханням діяти так само і в майбутньому.

Місто в полум'ї війни

Зібравши достатню кількість козаків Ніжинського полку в Новому місті та передмістях, А. Мартинович розпочав штурм ніжинського замку. Ніжинські козаки розкопали Покровський земляний вал, загатили замковий рів соломною та деревом, розпочали підкопи під вежею Веселухою (район сучасної вул. Покровської). Укріплення московських стрільців регулярно обстрілювалися з полкових гармат. Досить швидко війська воєводи І. Ржевського почали відчувати проблеми нестачі харчів, ліків та озброєння. Проте, у супереч всьому, ніжинські

козаки А. Мартиновича не змогли захопити ніжинський замок. За свідченнями конюха Лазаря Барановича – Якова Хапчинського від 8 березня, – у ході боїв під Ніжином загинуло 2,5 тис. ніжинських козаків [14]. Здоровий глузд радить піддати сумніву слова звичайного конюха. Варто зауважити, що така кількість загиблих ніжинських козаків є значно завищеною. Станом на 1668 р. у Ніжині дислокувалося три полкові сотні. Разом з тими сотнями Ніжинського полку, що їх ввів до Ніжина полковник А. Мартинович, кількість ніжинських козаків не могла перевищити й тисячу осіб. Показачення навколишніх селян та міщан, поєднані з прибулою черню з інших полків Гетьманщини, теж не збільшувала загальну чисельність до 2,5 тисяч осіб. Тай сама війна в Ніжині 1668 р. не характеризувалася відкритими бойовими діями. Отже, кількість втрат серед козаків Ніжинського полку варто обраховувати радше сотнями, ніж тисячами.

Починаючи з другої декади лютого 1668 р., активність українсько-московських боїв у Ніжині пішла на спад. Козаки полковника А. Мартиновича, перейшли до здійснення поодиноких нічних приступів замку, на що московські стрільці відповідали власними вилазками на територію дерев'яного Старого міста. Часті нічні збройні сутички призводили до захоплення обома сторонами полонених. Інколи сторони здійснювали обмін бранцями. Так, полонений московський стрілець Іван Іванов, що в ув'язненні відбував роботи на млині ніжинського полковника А. Мартиновича в селі Липів Ріг на р. Остер, був вимінаний українцями на козака Грицька Федоровича [15].

25–26 квітня 1668 р. московські стрільці спалили дерев'яну Покровську церкву. У ході приступу ніжинські козаки зайняли приміщення храму, намагаючись використати його вежу для обстрілу стрільців І. Ржевського. У відповідь московіти, які зазнали в тому бою значних втрат, підпалили церкву разом з козаками. Дані про спалення Покровської церкви є на сторінках книги витрат, яку вів воєвода Іван Ржевський. Цікавість у тому, що воєвода назвав українських козаків "безбожниками" за те, що ті захопили церкву і хотіли використати її дзвіницю як вежу для обстрілу ворога. В той час як московські стрільці не отримали від ніжинського воєводи жодного засудження за те, що спалили храм. За спалення православного храму стрільці Григорій Михайлов та Семен Яковлев отримали від воєводи пожалування в 1 московський руб [16].

На початку травня 1668 р., у ході чергового приступу, ніжинським козакам вдалося захопити Московську мостову вежу (територія навпроти сучасного торгового центру "Терем"). Проте вже 4 травня о 8 годині вечора московські стрільці здійснили контрудар, у ході якого

вибили козаків з вежі, поранивши та вбивши багатьох із них. Поряд з тим до московського полону потрапили 4 "язики", полкова мідна гармата та 2 прапори [17].

Участь населення Ніжина у війні

Українсько-московська війна 1668 р. в Ніжині яскраво підкреслює внутрішній конфлікт між різними верствами населення Гетьманщини, що роздирав Україну з середини і послаблював її потенціал у новій війні. На жаль, цей конфлікт став зерном, з якого виріс показний колос майбутньої поразки Гетьманщини. В Ніжині вистачало зрадників, які підтримували московських стрільців їжею та провіантом. Перш за все, на боці Московії в цій війні були ніжинські міщани, які вважали себе окремою "державою", "обраними" в складі Гетьманщини, посилаючись на дію в Ніжині Магдебурзького права. Маючи низку пільг та привілеїв, ніжинські міщани не були активними в процесі покаяння та участі в Національно-визвольній революції. Навіть більше, ніжинські міщани відмовлялися надавати коней та підводи на користь козацького війська, вважаючи це обтяжливим податком. До Москви, починаючи з 1654 р., неодноразово надходили листи зі скаргами міщан на високі побори з боку козацької адміністрації гетьмана Б. Хмельницького та прохання до царя Олексія Михайловича заступитися за них. Міщани прагнули не втратити свої прибутки й заробити на війні, продаючи все необхідне стрільцям. Московський уряд зіграв на цій ситуації та почав листування з ніжинськими міщанами без відома гетьмана та полковотенної старшини. Через це у 1668 р. ніжинські міщани були на боці воєводи І. Ржевського й стали "троянським конем" для міста Ніжина.

Дивний нейтралітет у війні 1668 р. займало духовенство. Викручуючись як в'юни на розпеченій сковорідці, єпископ Мефодій та ніжинський протопіп Симеон Адамович довгий час метались між козацьким та московським таборами, намагаючись передбачити переможця у війні, щоб врятувати свої статки. Хоча почасти, духовенство грало на два табори, намагаючись догодити обом і тим самим не залишитись у програті. Так, на початку війни єпископ Мефодій видав свою дочку заміж за племінника гетьмана І. Брюховецького, який після січневої старшинської наради у Гадячі став на чолі українських військ. На весілля він запросив й московського воєводу І. Ржевського, щоб взявши його в полон, відіслати гетьману, який обіцяв за це велику винагороду. Проте воєвода на весілля передбачливо не прийшов, чим зруйнував плани Мефодія [18].

У той же час син Мефодія на початку лютого 1668 р. брав участь у штурмах козаками веж ніжинського замку. Сам же Мефодій з

початком боїв переїхав до свого маєтку в селі Ушня на р. Десна, де й намагався дочекатися появи переможця у війні. Водночас духівник повідомляв промосковському архієпископу Чернігівському і Новгород-Сіверському Лазарю Барановичу про те, що козаки збираються захопити його маєток в Ушні, а його самого полонити [19].

Не виключено, що духовенство виконувало роль шпигунів на користь воєводи І. Ржевського. Свідченням цього є той факт, що в розпал українсько-московських боїв у стінах Миколаївського собору традиційно правилися релігійні служби. На служби до церкви ходили різні люди, представники обох ворогуючих таборів, тобто козаки і міщани. Священики, спілкуючись з усіма у Старому місті (контролювали козаки) та замку (місце базування московитів), збирали інформацію й передавали її московському воєводі. Цікаво, що 9 лютого 1668 р. у Миколаївському соборі духівники відправили молебень для захисту від варварів та здійснили хресну ходу навколо Старого міста [20]. Зрозуміло, що "варварами" ніжинські духівники називали місцевих козаків.

"Москва Ніжин ввесь спалила"

Військова фортуна відвернулася від Ніжинського козацького полку. Московські стрільці, за допомоги ніжинських міщан та духовенства, змогли витримати більш ніж піврічну облогу. У кінці серпня 1668 р. до Ніжина підійшла московська армія князя Г. Ромодановського, що мала завдання визволити з облоги стрільців І. Ржевського. Залишені без полковника А. Мартиновича, який втік на правий берег Дніпра, і розуміючи чисельну військову перевагу московитів, ніжинські козаки вирішили здати місто без бою. Так, 30 серпня 1668 р. ніжинські козаки знімають облогу з ніжинського замку та відступають до укріпленої земляними валами Носівки. З відходом козаків у місті залишилися переважно міщани, які досі підтримували московитів. Можливо міщани очікували військо Г. Ромодановського як визволителів, які покладуть кінець діянням "варварів", тобто козаків. Але сталось не так, як гадали промосковські міщани. Москві було байдуже кого карати за бунт проти царя, тож московські війська завдали удару по Старому місту, де проживали міщани-зрадники України. 11 (21) вересня 1668 р. війська московського князя захопили місто, піддавши його дерев'яні передмістя пожежі. Автор "*Чернігівського літопису*", зважаючи на масштаб пожежі міста, так описав цю подію: "*Москва Ніжин ввесь спалила*" [21]. Стрільці пограбували не лише залишені речі козаків та міщан, а й Ветхівський Краснострівський монастир і церкви Ніжина, забравши різні церковні речі, дзвони, книги та ікони, які пізніше продали, а зароблені гроші "*проїли та пропили*".

Російський історик О. Алмазов стверджує, що облога козаками ніжинського замку відновилася після відходу війська Г. Ромодановського до Чернігова. Ніжинські козаки вдруге намагалися вибити стрільців з замку аж до грудня 1668 р. [22]. Втім, автор не поділяє даної думки. Поновлення українсько-московських боїв в Ніжині та його околицях було пов'язане з приходом війська правобережного гетьмана Петра Дорошенка на Ніжинщину та його невдалою спробою вибити звідти московітів. Так, у жовтні 1668 р. до Ніжина підійшло козацько-татарське військо на чолі з ніжинським полковником А. Мартиновичем, послане гетьманом П. Дорошенком [23]. Втім, Ніжинський замок А. Мартинович не штурмував. Навпаки, військовою ініціативою володіли московські стрільці. 21 жовтня на вилазку проти козаків і татар ходили стрілецький голова М. Полянський та виконуючий обов'язки голови Кирило Сухочев разом зі стрільцями. Відомо, що ніжинський полковник А. Мартинович в цей період отримав поранення. За даними О. Алмазова, 30 жовтня стрільці зробили ще одну вилазку, під час якої загинув стрілецький голова М. Полянський [24].

Як наслідок, у листопаді 1668 р. козацько-татарське військо, не змігши вибити московітів з міста, відійшло від Ніжина. Такий розвиток війни у жовтні-листопаді 1668 р. не йде в порівняння з тотальною облогою в лютому-серпні 1668 р., що ставить під сумнів тези О. Алмазова про поновлення облоги.

Наслідки поразки Гетьманщини

Мешканці Ніжина, які не врятувалися втечею, були забрані московітами до полону та розкидані по боярських угіддях Брянська, Путивля, Севська та інших міст. Вогонь знищив більшість будинків ніжинців. Так, практично все своє майно втратили ніжинський бургомістр Яків Бутенко та райця Гаврило Підкупний, що не мали навіть коштів викупити своїх жінок і дітей з московського полону [25].

Події під Ніжином та подальше просування військ Г. Ромодановського Лівобережжям остаточно підірвали сили наказного лівобережного гетьмана Демка Ігнатовича та змусили його піти на переговори з Москвою. Далекі не останню роль в тиску на Д. Ігнатовича зіграли його брат Василь, стародубський полковник Петро Ростиславець та колишній ніжинський полковник Матвій Гвинтівка, що більше року провів у в'язниці гетьманської резиденції Гадяча та Ніжина, а після вбивства І. Брюховецького зміг повернути довіру московського царя. У Салтиковій Дівиці відбулася зустріч Д. Ігнатовича з Г. Ромодановським, де обговорювалися деталі миру та відновлення московських залог в українських містах. Одночасно з цим до Москви було відправлено українське посольство на чолі з М. Гвинтівкою та В. Ігнатовичем,

які доповіли Малоросійському приказу, що новий керманіч Гетьманщини аж ніяк не погоджувався з умовами Московських статей 1665 р., укладених гетьманом І. Брюховецьким з царем Олексієм Михайловичем. Не розриваючи відносини України з Московією, Д. Ігнатович рішуче домагався відновлення умов Переяславської угоди 1654 року. Так, позиція гетьмана чітко простежується в його листі до архієпископа чернігівського Лазаря Барановича: *"Порадившись з полками лівобережного боку Дніпра, при яких вільностях хочемо бути, відомо чиню, якщо государ нас, своїх підданих, захоче при колишніх вільностях покійного славної пам'яті Богдана Хмельницького, в Переяславі затверджених, зберегти і нинішніх ратних людей з міст Переяслава, Ніжина, Чернігова – вивести..., то я готовий з полками цього боку Дніпра царській величності поклонитися"*. Водночас наказний гетьман Д. Ігнатович наголошував, що попередня війна 1667–1668 рр. виникла через засилля воєвод та позбавлення вільностей Війська Запорозького і в майбутньому, якщо воєводи у згаданих містах залишаться, то за вольності свої козаки вмерти готові [26].

Проте московський цар, закріпившись на Лівобережжі, не збирався йти на кардинальні поступки українській козацькій старшині та її наказному гетьману. Так, у листопаді 1668 р., без конкретних обіцянок про повернення вольностей, Олексій Михайлович надіслав Д. Ігнатовичу та Л. Барановичу грамоти, в яких пробачав український народ за його "гріхи". У березні 1669 р. між Гетьманщиною та Московським царством було укладено Глухівський договір, що деюре завершив другу українсько-московську війну 1668 року.

Наслідки війни 1668 р. для м. Ніжина

Розгортання одного з ключових театрів українсько-московської війни 1668 р. безпосередньо на території Ніжинського козацького полку й самого полкового центру змінили і різуче вплинуло на економічне і військово-політичне становище Ніжина в складі Гетьманщини. Загалом наслідки війни для Ніжина можна окреслити наступними тезами:

1) результатом війни стало закріплення розколу України по Дніпру: московський цар Олексій Михайлович "брав під свій скіпетр" лише Лівобережну Україну. Правий берег Дніпра залишався автономною складовою Речі Посполитої. Як наслідок, постало питання обрання міста, що буде резиденцією гетьмана Лівобережної України. Без сумнівів, що першим у списку було місто Ніжин. Втім, руйнування вересня 1668 р. були настільки відчутними, що гетьманська резиденція не могла розміщуватися в Ніжині. Тому столицею Гетьманщини у 1669 р. стало сотенне містечко Батурина. Втім, на момент перенесення гетьманської резиденції до Батурина ніхто не міг передбачити, що

через 40 років, 2 листопада 1708 р., московські війська знову спалять українське місто та виріжуть його населення [27];

2) погром ремісничих цехів ніжинських міщан, що призвело до падіння кількості ремісничих виробів, а отже і внутрішньої торгівлі. Ніжин, який ледь почав оговтуватися від погрому черні гетьмана І. Брюховецького після Чорної ради 1663 р., знову втратив статут економічного центра Лівобережної України;

3) грабунок московітами ніжинських монастирів: чоловічого Ветхівського Красноострівського та жіночого Введенського;

4) людські втрати, точну кількість яких нині не обрахувати;

5) втрата авторитету посади ніжинського полковника. За півроку війни й час до підписання мирної Глухівської угоди на посаді ніжинського полковника було шість осіб. Так, за цей короткий час ніжинський полковницький пірнач тримали Артем Мартинович (грудень 1667 – липень 1668 р.), Іван Соха (червень 1668 р., ставленик гетьмана Івана Брюховецького), Іван Сірко (липень 1668 р., ставленик гетьмана Петра Дорошенка), наказний полковник Матвій Рябуха, Остап Золотаренко (жовтень 1668 р. – січень 1669 р.), Пилип Уманець (січень 1669 – 1672 рр.). Така часта зміна полковників не дозволяла сформувати повноцінний склад полкової старшини, забезпечити їх консолідацію і тим самим дієвість у роки військово-політичних перипетій. Ніжинські козаки не мали лідера, що підривало їх бойовий дух. Наслідком цього і стало те, що ніжинські козаки здали Ніжин без бою московській армії Г. Ромодановського, можливо надіючись на його милість до братів-християн.

Українсько-московська війна 1668 р. в Ніжині, як і загалом в Лівобережній Гетьманщині, яскраво підкреслила основні проблеми українського державотворення II пол. XVII століття: бажання Московського царства та Речі Посполитої загарбати ці території, слабкість гетьманської і старшинської влади (полковників), розкол в середині українського суспільства через непоступливість інтересами окремих його станів (міщани, духовенство, старшина), ставлення старшиною свого особистого збагачення і кар'єрного росту вище національних і державних інтересів. Втім, у протидію цим проблемам, історичний поступ Гетьманщини і її безперервний процес українського державотворення, започаткований Національно-визвольною революцією 1648–1657 рр., продовжувався. Козаки як панівна верства українського суспільства та головний рушій змін, вкотре стали на захист своїх прав, свободи і майбутнього України перед небезпекою московського поневолення. Свідченням чого є події українсько-московської війни 1668 р. в Ніжині.

Література

1. Чернігівський літопис (1587–1750) – цінне джерело з історії України кінця XVI – I пол. XVIII ст. *Архіви України*. 1989. № 5. С. 65; Літопис Самовидця. *Джерела з історії України* / за ред. Я. Дзири. Київ: Наукова думка, 1971. С. 105.
2. Рубан В. Краткая летопись Малыя России. Санкт-Петербург: Типография Х. Ф. Клена, 1777. С. 101; Марков М. О городах и селениях в Черниговской губернии упоминаемых в Несторовой Летописи, как они следуют в ней по порядку городов. Чернигов, 1814. С. 27–31; Эйгорн В. Київській воевода П. В. Шереметевъ и Нѣжинскій магистратъ (1666–1669 г.). *Київская старина*. 1891. № 11. С. 254.
3. Антонович В. Іван Брюховецький. *Гетьмани України: історичні портрети*. Київ: Журнал "Україна", газета "Вечірній Київ". С. 75; Горобець В. М. Повстання лівобережне 1668, Антимосковське повстання 1668. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2011. Т. 8: Па Прик. С. 284; Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ: МП "Левада", 1995. С. 347; Дорошенко Д. Історія України: в 2 т. Київ: Глобус, 1991. Т. II (від половини XVII століття). С. 79; Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. Київ: Вид. дім "Стилос", 2004. С. 178.
4. Алмазов А. С. Украинские казацьи нежинские полковники и великороссийские нежинские воеводы в 1660–1680-е гг.: конфликты и сотрудничество. *Громадянські протистояння в Україні: від непорозумінь і розбрату до національної консолідації*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., приуроч. до 350-ї річниці Чорної Ради в Ніжині (26 черв. 2013 р., м. Ніжин) / упоряд. Є. М. Луняк; відп. за вип. С. Ю. Зозуля; Укр. ін-т нац. пам'яті; Ніжин. держ. ун-т імені Миколи Гоголя; Ніжин. краєзн. Музей ім. І. Г. Спаського, Ніжин. міськ. рада. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2013. С. 23–24.
5. Крип'якевич І. Коротка історія України. Дніпропетровськ: Редакційно-видавничий відділ по пресі, 1992. С. 78; Мицик Ю. Історія українського козацтва: актуальні проблеми досліджень. *Київська старовина*. 1992. № 3. С. 5.
6. Ростовська О. Українська національна революція (1648–1676 рр.) та створення козацько-гетьманської держави. *Державна атестація з історії*: навч. посіб. з історії України та історії слов'янських народів. Ніжин: Міланік, 2009. С. 51–52.
7. Поняття війни та збройного конфлікту. URL: https://pidruchniki.com/1393051846768/pravo/ponyattya_viyini_zbroynogo_konfliktu; Дорошенко Д. Історія України: в 2 т. Київ: Глобус, 1991. Т. II (від половини XVII століття). С. 79.
8. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687): матеріали до укр. дипломатарію / упоряд. І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко. Київ–Львів: НТШ, 2004. С. 271.
9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – АЮЗР). Санкт-Петербург, 1869. Т. VI. Собранные и изданные Археографическою комиссиею. С. 217–229.
10. АЮЗР. Т. VII. Санкт-Петербург: В типографии В. В. Пратца, 1872. С. 58.
11. АЮЗР. Т. VII. С. 18–19.
12. АЮЗР. Т. VI. С. 220.

13. АЮЗР. Т. VII. С. 47.
14. АЮЗР. Т. VI. С. 222.
15. АЮЗР. Т. VI. С. 225.
16. АЮЗР. Т. VI. С. 225–226.
17. Железко Р. Москва Ніжин спалила. *Свідомий погляд*. 2018. 3 серп. № 31 (208). С. 8.
18. Железко Р. Українсько-московська війна 1668 р. в Ніжині. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* Київ–Глухів, 2013. Вип. 6. С. 182.
19. АЮЗР. Т. VI. С. 221.
20. Чернігівський літопис (1587–1750) – цінне джерело з історії України кінця XVI – I пол. XVIII ст. *Архіви України*. 1989. № 5. С. 65.
21. Алмазов А. Осада "верхнього земляного города" Нежина во время Украинского восстания 1668 г. URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1883-aleksandr-almazov-osada-verkhnego-zemlyanogo-goroda-nezhina-vo-vremya-ukrainskogo-vosstaniya-1668-g>
22. АЮЗР. Т. VI. С. 257.
23. Алмазов А. Осада "верхнього земляного города" Нежина во время Украинского восстания 1668 г. URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1883-aleksandr-almazov-osada-verkhnego-zemlyanogo-goroda-nezhina-vo-vremya-ukrainskogo-vosstaniya-1668-g>
24. Эйгорн В. Кіевській воєвода П. В. Шереметевъ и Нѣжинскій магистръ (1666–1669 гг.). *Кіевская старина*. 1891. № 11. С. 254.
25. Реєнт О., Коляда І. Усі гетьмани України. Харків: Фоліо, 2007. С. 228.
26. Железко Р. Зруйнування московським військами м. Ніжина в серпні 1668 р.: забутий попередник Батурина. *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції "Українська державність: історія і сучасність"* (2 грудня 2011 р.). Маріуполь, 2011. С. 9–10.

References

1. Chernihivskiy litopys (1587–1750) – tsinne dzherelo z istorii Ukrainy kintsia XVI – I pol. XVIII st. *Arkhivy Ukrainy*. 1989. №5. S. 65; Litopys Samovydtzia / Dzherela z istorii Ukrainy. Pid red. Ya. Dzyru K.: Naukova dumka, 1971. S. 105;
2. Ruban V. Kratkaiia letopys Mal'ia Rossii. – SPb: Tipohrafiia Kh.F. Klena, 1777. S. 101; Markov M. O horodakh y seleniyakh v Chernyhovskoi hubernyy upomynaemykh v Nestorovoi Letopysy, kak ony sleduiut v nei po priadku horodov. Chernyhov, 1814. S. 27–31; Эйгорн В. Кіевскій воєвода Р.В. Шереметевъ у пѣзхнскій махыстръ (1666-1669 гг.). Эйгорн. *Кіевскіа старына*. 1891. № 11. S. 254.
3. Antonovych V. Ivan Briukhovetskyi. *Hetmana Ukrainy: Istorychni portrety*. K.: Zhurnal "Ukraina", hazeta "Vechirniy Kyiv". S. 75; Horobets V. M. Povstannia livoberezhne 1668, Antymoskovske povstannia 1668. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* : u 10 t. / redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. ; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. K. : Nauk. dumka, 2011. T. 8 : Pa – Prik. S. 284; Hrushevskiy M. Yliustruvannaia ystoriia Ukrainy. K.: MP "Levada", 1995. S. 347; Doroshenko D. Istoriia Ukrainy v 2-kh tomakh. Tom II (vid polovyny XVII stolittia). K.: Hlobus, 1991. S. 79; Kryvosheia V. Henealohiia ukrainskoho kozatstva: Narysy istorii kozatskykh polkiv. K.:Vyd. dim "Stylos", 2004. S. 178.

4. Almazov A.S. Ukraynskye kazachy nezhymskye polkovnyky y velykrossyyskye nezhymskye voevody v 1660-1680-e hh.: konflikty y sotrudnychestvo / A.S. Almazov // Hromadianski protystoiannia v Ukraini : vid neporozumin i rozbratu do natsionalnoi konsolidatsii : Mater. Vseukr. nauk.-prakt. konf., pryuroch. do 350-yi richnytsi Chomoi Rady v Nizhyni (26 cherv. 2013 r., m. Nizhyn) / upor. Ye.M. Luniak; vidp. za vyp. S.lu. Zozulia : Ukr. in-t nats. pamiaty; Nizhyn. derzh. Un-t imeni Mykoly Hoholia ; Nizhyn. kraiezn. Muzei im. Spaskoho I.H., Nizhyn. misk. rada. Nizhyn: Vyd-vo NDU im. M. Hoholia, 2013. S. 23-24.

5. Krypiakovykh I. Korotka istoriia Ukrainy. Dnipropetrovsk: Redaktsiino-vydavnychiy viddil po presi, 1992. S. 78; Mytsyk Yu. Istoriia ukrainskoho kozatstva: aktualni problemy doslidzhen. *Kyivska starovyna*. 1992. № 3. S. 5.

6. Rostovska O. Ukrainska natsionalna revoliutsiia (1648–1676 rr.) ta stvorennia kozatsko-hetmanskoï derzhavy. *Derzhavna atestatsiia z istorii: Navchalnyi posibnyk z istorii Ukrainy ta istorii slovianskykh narodiv*. Nizhyn: Milanik, 2009. S. 51–52.

7. Poniattia viiny ta zbroinoho konfliktu. URL: https://pidruchniki.com/1393051846768/pravo/ponyattya_viiny_zbroynogo_konfliktu. – Nazva z ekranu.

8. Doroshenko D. Istoriia Ukrainy v 2-kh tomakh. T. II (vid polovyny XVII stolittia). K.: Hlobus, 1991. S. 79.

9. Universaly ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657–1687): Materialy do ukr. dyplomatariiu / Uporiad. I. Butych, V. Rynsevych, I. Teslenko. Kyiv-Lviv: NTSh, 2004. S. 271.

10. Akty, otnosiashchiesia k ystoriy Yuzhnoi y Zapadnoi Rossyy. (dali – AluZR). Tom VI . Sobrannyye y yzdannyye Arkheohrafycheskoiu kommysseyeiu – Spb., 1869. S. 217-229.

11. AluZR. T. VII. SPb.: V typohrafyy V.V. Prattsa, 1872. S. 58.

12. AluZR. T. VII. S. 18-19.

13. AluZR. T. VI. S. 220.

14. AluZR. T. VII. S. 47.

15. AluZR. T. VI. S. 222.

16. AluZR. T. VI. S. 225.

17. AluZR. T. VI. S. 225–226.

18. Zheliezko R. Moskva Nizhyn spalyla. *Svidomyi pohliad*. № 31 (208). 3 serpnia 2018. S. 8.

19. Zheliezko R. Ukrainsko-moskovska viina 1668 r. v Nizhyni. *Siversshchyna v istorii Ukrainy*. Zbirnyk naukovykh prats. Vypusk 6. Kyiv-Hlukhiv, 2013. S. 182.

20. AluZR. T. VI. S. 221.

21. Chernihivskiy litopys (1587–1750) – tsinne dzherelo z istorii Ukrainy kintsia XVI – I pol. XVIII st. *Arkhivy Ukrainy*. 1989. №5. S. 65.

22. Almazov A. Osada "verkhneho zemlianoho horoda" Nezhyina vo vremia Ukraynskoho vosstanyia 1668 h. [Електронний ресурс] – Rezhym dostupa: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1883-aleksandr-almazov-osada-verkhnego-zemlyanogo-goroda-nezhina-vo-vremya-ukrainskogo-vosstaniya-1668-g>. – Nazva z ekranu.

23. AluZR. T. VI. S. 257.

24. Almazov A. Osada "verkhneho zemlianoho horoda" Nezhyina vo vremia Ukraynskoho vosstanyia 1668 h. URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/>

doslidzhennya/1883-aleksandr-almazov-osada-verkhnego-zemlyanogo-goroda-nezhina-vo-vremya-ukrainskogo-vosstaniya-1668-g. Nazva z ekranu.

25. Эйhorn В. Кіевській воєвода Р.В. Шереметєв у нїзхнській магістратї (1666-1669 рр.). *Київська старина*. 1891. № 11. С. 254.

26. Reient O., Koliada I. Usi hetmany Ukrainy. Kharkiv: Folio, 2007. С. 228.

27. Zheliezko R. Zruinuvannia moskovskym viiskamy m. Nizhyna v serpni 1668 r.: zabutyi poperednyk Baturyna. *Zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii "Ukrainska derzhavnist: istoria i suchasnist"* 2 hrudnia 2011 r. Mariupol, 2011. С. 9–10.

Р. А. Железко

научный сотрудник Нежинского краеведческого музея им. И. Г. Спасского

Украинско-московская война 1668 г. в Нежине: причины, ход и последствия поражения

Статья посвящена причинам украинско-московской войны 1668 г., ее течению и последствиям для Нежина как полкового города. Особое внимание обращено на дискуссию о терминологии событий 1668 г. в Нежине: антимосковское восстание или украинско-московская война. Автор анализирует участие сословий украинского общества в этой войне и позицию, которую занимало каждое из них.

Ключевые слова: Гетманщина, Нежин, украинское государствообразование, украинско-московская война.

R. A. Zheliezko

researcher at the Nizhyn local museum named after Ivan Spaskyi

The Ukrainian-Muscovite War of 1668 in Nizhyn: the causes, course and consequences of the defeat

The article is devoted to the causes of the Ukrainian-Moscow war of 1668, its course and the consequences for the Nizhyn as regimental city. The author analyzes the participation of the Ukrainian society in this war and the position that each of them has occupied and describes the course of the siege of the Nizhyn fortress, the peculiarities of living on both sides during it. The author also notes the problem of dating the city's burning in 1668. The article also explores the issue of the number of Cossack and Army troops. Particular attention is drawn to the discussion in scientific historiography on the terminological interpretation of the events of 1668 in Nizhyn: an anti-Moscow uprising or the Ukrainian-Moscow war. The Ukrainian-Moscow War of 1668 in Nizhyn, as well as in the Left-Bank Hetmanate, clearly emphasized the main problems of the Ukrainian state-building in II part of XVII century: the desire of the Moscow kingdom and the Commonwealth to seize these territories, the weakness of the hetman and colonels, the split in the middle of Ukrainian society due to the intransigence of the interests of its separate classes (the bourgeois, the clergy, the elderly), the attitude of the sergeant of his personal enrichment and career growth above national and state interests. However, in response to these problems, the historical progress of the Hetmanate and its continuous process of Ukrainian statehood, initiated by the National Liberation Revolution of 1648–1657, continued. The Cossacks, as the dominant section of Ukrainian society and the main engine of change, once again began to defend their rights, freedom and future of Ukraine in the face of the danger of Moscow's enslavement.

Key words: Hetmanate, Nizhyn, Ukrainian state-building, Ukrainian-Moscow war, Cossack, siege, Nizhyn fortress.

УДК 94(477)"17–18"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-97-106

К. О. Солдатова

старший науковий співробітник відділу археології Національного історико-культурного заповідника "Гетьманська столиця"

Батуринська сотня як військово-адміністративна одиниця Ніжинського полку в XVII та XVIII ст.

У статті розглядається історія розвитку Батуринської сотні як військово-адміністративної одиниці доби Гетьманщини. В умовах розвитку сучасної української історичної науки сотня не стала поки що окремим об'єктом спеціального дослідження. Подано коротку характеристику розвитку батуринського краю в період Київської Русі та литовсько-польської доби. Як визначає автор, поява міста Батурина напряму пов'язана із Деулінським перемир'ям та будівництвом фортеці на цій території у XVII ст. Автор аналізує історію утворення сотні під час визвольної боротьби Б. Хмельницького. У праці залучено опубліковані та архівні матеріали, на основі яких проводиться характеристика різних сфер життя військово-адміністративної одиниці. Завдяки їм, автор встановлює населені пункти, що входили до складу Батуринської сотні. Також у роботі розглянуто статистичні джерела, за якими визначено кількість мешканців сотні у різні роки. Окремо автор аналізує економічне становище населення адміністративної одиниці, визначає найбільш поширені галузі виробництва. В результаті автор приходить до висновку, що Батуринська сотня мала особливий статус у складі Ніжинського полку, бо довгий час в сотенному центрі – місті Батурині, розміщувалася гетьманська столиця. Тому місцева адміністрація мала право підпорядковуватися гетьману та Генеральній військовій канцелярії напряму. Козаки Батуринської сотні складали окрему військову одиницю при гетьмані. Припинила існування сотня у 1782 році, що було пов'язано з ліквідацією гетьманського управління.

Ключові слова: Деулінське перемир'я, фортеця, Ніжинський полк, сотня, гетьманська столиця, козаки, селяни, духовенство.

Останнім часом все більше з'являється праць, що присвячені вивченню окремих адміністративних одиниць доби Гетьманщини – історії становленню міст, містечок та сіл, їх самоврядуванню, особливостям економічного розвитку населених пунктів, особливостям їх демографічного розвитку. Тому на часі буде актуально розглянути історію Батуринської сотні Ніжинського полку, яка довгий час мала

статус "столичної сотні". У даній статті мова піде про історію розвитку Батуринської сотні у XVII–XVIII ст. Поки що дана сотня не стала об'єктом спеціального дослідження. Однак питання розвитку Батуринської сотні розглядали у своїх працях історики протягом XIX–XXI ст. Уперше історія сотні була докладно представлена у праці О. Лазаревського "Опис Старої Малоросії" [1, с. 252–267]. Дослідник описав місто Батурин, історію розвитку сотенних сіл, сотенну старшину. Потім Батуринську сотню розглядали в своїх працях: В. Мякотін [2, с. 140–179], В. Романовський [3, с. 4–15], В. Борисенко [4, с. 184, 217] – характеризували соціально-економічний розвиток населених пунктів сотні. Н. Василенко з'ясовувала питання приватно-спадкового та рангового землеволодіння гетьманів та козацької старшини сотні в межах Ніжинського полку [5, с. 41–55]. В. Дядиченко дослідив особливості сотенного управління [6, с. 249–281]. В умовах розвитку сучасної історичної науки до характеристики різних аспектів соціально-економічного життя Батуринської сотні долучилися: І. Ситий [7, с. 65–73], М. Терех [8, с. 400–428], Ю. Мицик та І. Тарасенко [9, с. 364–372], С. Токарев [10, с. 98–131], Н. Саєнко [11, с. 115–122], М. Хармак [12, с. 225–228], С. Павленко [13, с. 145–166].

Мета статті – розглянути історію становлення сотні, конкретні аспекти, що вплинули на розвиток Батуринської сотні як військово-адміністративної одиниці Ніжинського полку, залучивши вже опубліковані матеріали та проаналізувавши ще неопубліковані архівні справи XVII–XVIII ст.

Як відомо, територія сотні була заселена ще в період Київської Русі. Археологи фіксують у XII–XIII ст. на території Батурина давньоруське городище. Також знахідки давньоруської кераміки, поширеної на площі понад 30 га, дозволяють стверджувати, що тут існував досить значний населений пункт [14, с. 237–242].

Відродження батуринського краю відбувається у часи переходу Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої. Великий поштовх до утворення міста надає Деулінське перемир'я 1618 р. У 1625 р. розпочали будівництво батуринської фортеці. У квітні 1625 р. – новгород-сіверський та ніжинський капітан Щасний Вишель (що займався заселенням пусток за дорученням короля у Сіверському краї), іменував осадчим Батуринської фортеці Матея Стахурського. Він отримав для поселенців 14-річний термін слободи, а також інші пільги якими користувалися новоосаджувальні королівські міста, наприклад Ніжин. Тоді в Батуринській волості згадуються поселення: Обмачево, Тростянка, Пальчики, Митченки та Красне [15, с. 816]. З 1630-х років, як визначає П. Кулаковський, Батурин з огляду на вигідне географічне

розташування стає колонізаційним опорним пунктом, осередком концентрації урядових та козацьких військ [16, с. 260–261]. У 1630-х Батурин відійшов до власності стародубському старості Павлові Тризні. У 1632 р. Батуринський замок спалено путивльськими ратними людьми під час Смоленської війни. Але відновлення його відбулося одразу після війни, і у 1635 р. – це вже знову був значний населений пункт, який тоді пожалувано Єжи Оссолінському. На той час у Батуринській волості також згадуються: Обмачево, Пальчики, Митченки та Красне. У 1643 р. Батурин отримав привілей на звільнення місцевих купців від мит (мостового, гребельного та ін.) і прикордонних оплат на всіх сухопутних і водних шляхах терміном на 20 років, що сприяло подальшому розвитку міста [17, с. 18–22].

Далі розвиток батуринського краю пов'язано з національно-визвольною боротьбою українського народу. У той час утворюється сотня під час визвольних змагань Б. Хмельницького, у 1648 р. Вперше згадується в документах 1649 р. у складі Чернігівського полку – за Реєстром Війська Запорізького, який було укладено за умовами Зборівського договору. Тоді Батуринська сотня налічувала 99 козаків на чолі зі Степаном Окшою. У 1652 р. сотня перейшла до складу Ніжинського полку, який протягом двох століть був одним із найбільших в Україні територіально та чисельно [18, с. 93–100]. Далі сотня описується у Присяжних книгах 1654 р. Там згадуються села Красне, Митченки та Обмачево і місто Батурин. В описі докладно представлено місцеву адміністрацію: сотник Сава Мишуренко (Савелій Михайлов), писар Іван Петров, осавул Семен Мачюльський, хорунжий Улас Проценко, 27 отаманів, 4 старости, 1 бурмістр. А також 640 козаків (зі всієї сотні – з Батурина і сіл) та 715 міщан, разом 1391 особа [19, с. 229–243].

Подальший розвиток сотні пов'язаний із заснуванням у 1669 р. у місті гетьманської столиці. Кордони сотні були несталими і змінювалися протягом XVII–XVIII ст. За Генеральним описом Лівобережної України у другій половині XVIII ст. у складі сотні перебували такі населені пункти: місто Батурин, села Атюша, Красне, Ксензівка (нині село Поліське), Мельня, Митченки, Обмачево, Пальчики, Синявка, Тростянка, Фастівці та хутори – Дубовицький, Михайлівський, Поросюдський, Скритнівський [20, с. 39]. До нашого часу більшість населених пунктів продовжують існувати, але тепер вони перебувають у межах 5 районів (Бахмацький, Борзнянський, Коропський, Конотопський та Кролевецький) двох областей – Сумської та Чернігівської.

Чинниками формування меж сотні на той час було землевпорядкування гетьманів та козацької старшини. На думку дослідниці О. Васильєвої, в більшості вони розміщувалися біля Батурина чи в навколишніх

полках і з'єднувалися з містом водними артеріями [21, с. 462] У період гетьманування І. Самойловича та І. Мазепи на території сотні виник Обмачівський "дворець", до складу якого входили рангові (державні) гетьманські села та землі, які знаходилися в межах адміністративної одиниці. Тому економіка сотенних сіл переважно формувалася під впливом запитів з гетьманського двору. Так, наприклад, за описом Генеральної військової канцелярії 1747 року, в селі Обмачево були: "лани, ниви, сінокоси, рибні ловлі, худоба, птиця", які мали забезпечувати потреби гетьманського господарства [22, арк. 4]. Також у розглянутому населеному пункті згадуються такі незвичні професії як "вовкогони", тобто мисливці [23, с. 26–40]. Часто, крім старшинських володінь, у сотенних селах розміщувалися і маєтності мешканців з сотенного центру – міста Батурина. Наприклад, батуринський козак Григорій Бутко в другій половині XVIII ст., за Описом Новгород-Сіверського намісництва, був власником замиського хутора в напрямку с. Обмачева. У такій замиській садибі зручно було розмістити господарство чи виробництво, щоб було більш складніше зробити в межах самого міста [24, с. 412].

На той час у Батуринській сотні проживали різні стани: козаки, селяни, підсусідки (колишні рядові козаки, селяни чи міщани, котрі якимось чином втратили своє господарство й перейшли жити в двори до заможних господарів), духовні особи, міщани (ремісники, торговці). Як згадувалося вище, за Присяжними книгами 1654 р., в Батурині нараховувався 1391 мешканець. За Переписною книгою 1666 р. кількість батуринських дворів складала 365 (в одному дворі могло мешкати декілька родин). Шляхом математичних розрахунків дослідник С. Павленко визначив приблизну кількість населення Батурина в 1666 р. – 3175 мешканців обох статей [25, с. 39–41]. У місті, за підрахунками С. Павленка, найбільше проживало у часи гетьмана Івана Мазепи – близько 7–8 тисяч. Але сотенний центр повністю було зруйновано у 1708 р. Відродження Батурина відбулося в часи гетьмана Кирила Розумовського, тому це посприяло збільшенню кількості мешканців сотні. За підрахунками Н. Саєнко, за Подвірною книгою володінь гетьмана Розумовського, у 1750 р. у місті проживало 1116 осіб [26, с. 39–47]. За сповідними розписами 1757 р. у місті Батурині проживало 2623 особи [27, арк. 10–365]. За сповідними розписами, наприкінці XVIII ст. у Батурині вже було 3585 мешканців [28, арк. 362–906]. Люди селилися як і на території фортеці, так і за межами міських укріплень – посаді, подолі, неукріпленому передмісті, хуторах і різних замиських садибах. Навколо Батурина сотенні села були також у другій половині XVIII ст. переважно із кількістю населення – більше однієї

тисячі – Обмачево, Красне, Митченки [29], [30], [31]. Безперечно, на кількість мешканців на той час у населених пунктах впливало і розміщення на території сотні дороги – "Батуринського шляху". Населення Батуринської сотні часто від гетьманської адміністрації отримували різноманітні привілеї. Наприклад, у 1726 р. пушкарі Батуринської сотні були звільнені від сплати консистенських зборів [32, арк. 1–4].

У межах Батуринської сотні знаходилися родючі ґрунти. Але їх незавжди вистачало для вирощування зернових (овесу, пшениці, жита), тому крім землеробства мешканці активно займалися промислами – бджолярством, млинарством, рибальством. Також значний дохід населення сотні мало від винокуріння, тобто виробництва горілки. У селі Пальчики мешканці, наприклад, ще й спеціалізувалися на вирощуванні тютюну. Крім цього, в сотні розвивалися різні галузі ремісничого виробництва. У джерелах згадуються: кравці, ткачі, шевці, кушніри, гончарі, бондарі, палубники, ковалі, роговики та інші [33, с. 5–29]. Можна було тоді навіть зустріти у батуринському краї непоширене ремесло – плетіння корзин із лози. За Описом Новгород-Сіверського намісництва, таке виробництво тоді було у хуторі батуринського комісара Занкевича, неподалік від села Осіч [34, с. 412–413].

Традиційно справами сотні опікувався сотенний уряд. Батуринський сотенний уряд вилучався з-під юрисдикції Ніжинської полкової адміністрації і підлягав безпосередньо під управління гетьмана та Генеральної військової канцелярії. Козаки сотні переважно несли службу при гетьману та складали окрему військову одиницю. На чолі сотні був сотник. На нього покладалися адміністративні, військові та судові функції. Як зазначає історик В. Дядиченко, батуринський сотник займав особливе місце у владній ієрархії. Його найчастіше відправляли з різними дипломатичними дорученнями, йому довіряли розслідування важливих справ поза межами сотні. Наприклад, у 1701 р. батуринський сотник як "чрезвычайна особа" розбирав на місці суперечки між сільською громадою с. Піддубки та Густинським монастирем [35, с. 261]. Також багато обов'язків покладалося і на сотенну батуринську старшину – писаря, осавула, хорунжого та городового отамана. Сотенний писар очолював діловодство, а хорунжий та осавул виконував різні військово-адміністративні функції. Городовий отаман виступав помічником сотника. У сотенних селах козаки об'єднувалися у курені, які очолював курінний отаман, традиційно вони відали військовими справами куреня. Сотенна старшина часто мала і значні маєтності в межах сотні. Сотенний уряд опікувався різними ланками суспільного життя – вів списки козаків, наглядав за сотенною артилерією, спорядженням та озброєнням козаків, відрядженням у

походи, організацією оборони території, ремонт шляхів та переправ на р. Сейм, попереднє розслідування судових справ, винесення рішень у майнових справах тощо. У Ф. 51 Генеральної військової канцелярії ЦДІАК України збереглося багато справ, які розкривають особливості відносин сотенної старшини з місцевим населенням. Наприклад, батуринський сотник Федір Стожко та Іван Лавриненко (сільський отаман), зловживали своїми посадовими обов'язками і селяни села Красного звинуватили їх у 1725 р. у хабарництві, привласненні громадських грошей і неправильному розподілі повинностей, використанні праці козаків в особистому господарстві [36, арк. 1–7].

Припинила існування сотня у 1782 р. з ліквідацією полково-сотенного устрою Гетьманщини та запровадженням у Батурині волості у складі Конотопського повіту Чернігівської губернії.

Література

1. Лазаревський О. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Киев, 1893. Т. 2: Полк Нежинский. 552 с.
2. Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. Прага, 1926. Т. 1. Вып. 3. 217 с.
3. Романовський В. Документ до історії державного скарбу давньої Гетьманщини. *Український археографічний збірник*. Київ, 1930. Т. 3. С. 4–15.
4. Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. Київ, 1995. 263 с.
5. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка / под ред. Н. Василенко. Чернигов, 1900. 418 с.
6. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Київ, 1959. 531 с.
7. Ситий І. Батурин у першій чверті XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 1995. № 1. С. 65–73.
8. Терех М. Промисловість Батурина доби Кирила Розумовського (XVIII–XIX ст.). *Батуринська старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії*. Київ, 2008. С. 400–428.
9. Мищик Ю., Тарасенко І. З опису Батуринської сотні О. М. Лазаревського. *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 364–372.
10. Токарєв С. Козацька старшина Ніжинського полку у другій половині XVII–XVIII ст.: дис. ... канд. іст. наук. Чернігів, 2015. 191 с.
11. Саєнко Н. Козацькі родини Батурина другої половини XVIII ст. за даними Генерального опису Лівобережної України. *Краєзнавство*. 2016. № 1–2. С. 115–122.
12. Хармак М. Винокурний промисел Батурина у XVII–XVIII ст. *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.* Київ–Глухів, 2016. Вип. 9. С. 225–228.
13. Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. Київ, 2017. 510 с.

14. Коваленко В., Ситий Ю. Давньоруський Батурин. *Наукові записки з української історії*: зб. наук. ст., присвячений пам'яті В. Сєдова. Переяслав-Хмельницький, 2005. Вип. 16. С. 237–242.

15. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1878. Т. 10. С. 816.

16. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ, 2006. С. 260–261.

17. Батурин: сторінки історії: збірник документів і матеріалів / редколегія О. Коваленка та ін. Вид. 2-ге, допов. Чернігів, 2012. 882 с.

18. Мамалага В. До питання про територіально-адміністративне перепідпорядкування Батуринської сотні у 50-ті роки XVII ст. *Конотопські читання*: збірник публікацій за результатами Конотопських читань. Конотоп, 2015. Вип. 6. С. 93–100.

19. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / упоряд. Ю. Мицик та інші. Київ, 2003. 350 с.

20. Генеральний опис Лівобережної України. Показчик населених пунктів / під редакцією І. Булеча. Київ, 1959. 185 с.

21. Васильєва О. Шептаківська волость в рамках комплексу гетьманських рангових маєтностей (друга половина XVII–XVIII ст.). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2014. Вип. 18. С. 459–474.

22. ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11242. 4 арк.

23. Sergey I. Degtyarev. Materials for the History of the Human Settlements of "Baturyn County": Hamlet (Selo) Obmachev and Township (Mestechko) Novye Mliny. *Gardarika*. 2016. Vol. (6), Is. 1. P. 26–40.

24. Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва. Київ, 1931. 593 с.

25. Павленко С. Перепис Батурина 1666 року. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2008. № 3. С. 39–41.

26. Саєнко Н. Соціальна топографія Батурина другої половини XVIII ст. (за матеріалами Рум'янцевського опису). *Сіверянський літопис*. 2017. № 6. С. 39–47.

27. ДАЧО. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 1518. 365 арк.

28. ДАЧО. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 472. 906 арк.

29. ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 55. 1034 арк.

30. ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 56. 1130 арк.

31. ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 57. 1122 арк.

32. ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 2086. 4 арк.

33. Переписні книги 1666 року / упоряд. В. Романовський. Київ, 1933. 423 с.

34. Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва. Київ, 1931. 593 с.

35. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Київ, 1959. 531 с.

36. ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 2064. 7 арк.

References

1. Lazarevskii O. *Opisanie staroi Malorossii. Materialy dlia istorii zaseleniia, zemlevladieniia i upravleniia*. – T. 2: Polk Nezhynskii. – Kiev, 1893. – 552 s.
2. Miakotin V. *Ocherki sotsialnoi istorii Ukrainy v XVII – XVIII vv.* – Praha, 1926. – Tom 1. – Vypusk 3. – 217 s.
3. Romanovskiy V. Dokument do istorii derzhavnogo skarbu davnoi Hetmanshchyny // *Ukrainskyi arkhеоhrafichnyi zbirnyk*. – Kyiv, 1930. – T. 3., – S. 4–15.
4. Borysenko V. *Sotsialno-ekonomichni rozvytok Livoberezhnoi Ukrainy v druhii polovyni XVII st.* – Kyiv, 1995. – 263 s.
5. *Heneralnoe sledstvie o maetnostiakh Nezhynskoho polka* / [pod. red. N. Vasylenko]. – Chernyhov, 1900. – 418 s.
6. Diadychenko V. *Narysy suspilno-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVII – pochatku XVIII ct.* – Kyiv, 1959. – 531 s.
7. Sytyi I. *Baturyn u pershii chetverti XVIII st. // Siverianskyi litopys*. – 1995. – № 1. – S. 65–73.
8. Terekh M. *Promyslovist Baturyna doby Kyryla Rozumovskoho (XVIII – XIX st.) // Baturynska starovyna. Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 300-littiu Baturynskoi trahedii*. – Kyiv, 2008. – S. 400 – 428.
9. Mytsyk Yu., Tarasenko I. *Z opysu Baturynskoi sotni O. M. Lazarevskoho // Siverianskyi litopys*. – 2014. – № 6. – S. 364–372.
10. Tokariiev S. *Kozatska starshyna Nizhynskoho polku u druhii polovyni XVII–XVIII st. Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata istorychnykh nauk*. – Chernihiv, 2015. – 191 s.
11. Saienko N. *Kozatski rodyny Baturyna druhoi polovyni XVIII st. za danymy Heneralnoho opysu Livoberezhnoi Ukrainy // Kraieznavstvo*. – 2016. – № 1–2. – S. 115–122.
12. Kharmak M. *Vynokurnyi promysel Baturyna u XVII–XVIII st. // Sivershchyna v istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prats*. – Kyiv-Hlukhiv, 2016. – Vypusk 9. – S. 225–228.
13. Pavlenko S. *Viisko Karla XII na pivnochi Ukrainy*. – Kyiv, 2017. – 510 s.
14. Kovalenko V., Sytyi Yu. *Davnoruskyi Baturyn // Naukovi zapysky z ukraïnskoi istorii. Zbirnyk naukovykh statei, prysviachenyi pamiatii V. Siedova*. – Vypusk 16. – Pereiaslav-Khmelynyskyi, 2005. – S. 237–242.
15. *Akty, otnosiashchiesia k istorii Zapadnoi Rossii, sobrannyye i izdannyye arkhеоhrafycheskoi komissiiie*. – SPb, 1878. – Tom 10. – S. 816.
16. Kulakovskiy P. *Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytyi (1618–1648)*. – Kyiv, 2006. – S. 260–261.
17. *Baturyn: storinky istorii: Zbirnyk dokumentiv i materialiv* / [redkolehiia O. Kovalenka ta in]. – Vydannia 2-e, dopovnene. – Chernihiv, 2012. – 882 s.
18. Mamalaha V. *Do pytannia pro terytorialno-administratyvne perezpidporiadkuvannia Baturynskoi sotni u 50-ti roky XVII st. // Konotopski chytannia: Zbirnyk publikatsii za rezultatamy Konotopskykh chytan*. – Vypusk 6. – Konotop, 2015. – S. 93–100.
19. *Prysiazhni knyhy 1654 r. Bilotserkivskiyi ta Nizhynskyyi polky* [Tekst] / uporiadnyk Yu. Mytsyk ta inshi – Kyiv, 2003. – 350 s.

20. Heneralnyi opys Livoberezhnoi Ukrainy. Pokazhchyk naselenykh punktiv. / [pid redaktsiieiu I. Bulecha]. – Kyiv, 1959. – 185 s.
21. Vasyliieva O. Sheptakivska volost v ramkakh kompleksu hetmanskyykh ranhovyykh maietnostei (druha polovyna XVII – XVIII st.) // Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy. – 2014. – Vypusk 18. – S. 459–474.
22. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 11242, 4 ark.
23. Sergey I. Degtyarev . Materials for the History of the Human Settlements of "Baturyn County": Hamlet (Selo) Obmachev and Township (Mestechko) Novye Mliny // Gardarika, 2016 – Vol. (6), Is. 1. – R. 26–40.
24. Fedorenko P. Opys Novhorod-Siverskoho namisnystva. – Kyiv, 1931. – 593 s.
25. Pavlenko S. Perepys Baturyna 1666 roku // Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura. – 2008. – № 3. – S. 39–41.
26. Saienko N. Sotsialna topohrafiia Baturyna druhoi polovyny XVIII st. (za materialamy Rumiantsevskoho opysu) // Siverianskyi litopys – 2017. – № 6. – S. 39–47.
27. DACHO, f. 679, op. 1, spr. 1518, 365 ark.
28. DACHO, f. 679, op. 1, spr. 472, 906 ark.
29. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 1, spr. 55, 1034 ark.
30. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 1, spr. 56, 1130 ark.
31. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 1, spr. 57, 1122 ark.
32. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 2086, 4 ark.
33. Perepysni knyhy 1666 roku / uporiadnyk V. Romanovskyy – Kyiv, 1933. – 423 s.
34. Fedorenko P. Opys Novhorod-Siverskoho namisnystva. – Kyiv, 1931. – 593 s.
35. Diadychenko V. Narysy suspilno-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVII – pochatku XVIII st. – Kyiv, 1959. – 531 s.
36. TsDIAK Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 2064, 7 ark.

К. А. Солдатова

старший научный сотрудник отдела археологии
Национального историко-культурного заповедника "Гетманская столица"

**Батури́нская сотня как военно-административная единица
Нежинского полка в XVII и XVIII веках**

В статье рассматривается история развития Батури́нской сотни как военно-административной единицы эпохи Гетманщины. В условиях развития современной украинской исторической науки сотня не стала пока что отдельным объектом специального исследования. Дана краткая характеристика развития батури́нского края в период Киевской Руси и литовско-польского периода. Как определяет автор, появление города Батурина напрямую связано с Деулинским перемирием и строительством крепости в XVII в. Автор анализирует историю образования сотни во время освободительной борьбы Богдана Хмельницкого. В работе использованы опубликованные и архивные материалы, на основе которых проводится характеристика различных сфер жизни военно-административной единицы. Благодаря им,

автор устанавливает населенные пункты, входившие в состав Батуринской сотни. Также в работе рассматриваются статистические источники, по которым определено количество жителей сотни в разные годы. Отдельно автор анализирует экономическое положение населения административной единицы, определяет наиболее распространенные отрасли производства. Также в статье рассмотрены особенности местного сотенного управления. В результате автор приходит к выводу, что Батуринская сотня имела особый статус в составе Нежинского полка. Потому что долгое время в сотенном центре – городе Батурине, размещалась гетманская столица. Поэтому местная администрация имела право подчиняться гетману и Генеральной военной канцелярии напрямую. Казаки Батуринской сотни составляли отдельную военную единицу при гетмане. Прекратила существование сотня в 1782 году, что было связано с ликвидацией гетманского управления.

Ключевые слова: Деулинское перемирие, крепость, Нежинский полк, гетманская столица, сотня, казаки, крестьяне, духовенство.

K. A. Soldatova

National Historical and Cultural Reserve "Hetman's Capital";

Position: senior researcher of archeology

Baturyn sotnya as a military-administrative unit of the Nizhyn regiment in the 17-th and 18-th centuries

The article deals with the history of the development of Baturyn sotnya as a military-administrative unit of the Hetmanate. In the conditions of the development of modern Ukrainian historical science, sotnya did not become as yet a separate object for special research. A brief description of the development of the Baturyn region during the period of Kyiv Rus and the Lithuanian-Polish period is presented. According to the author, the appearance of the city of Baturyn is directly related to the Truce of Deulino and the construction of a fortress in this area in the 17-th century. The author analyzes the history of the formation of sotnya during the liberation struggle of B. Khmelnytsky. The work includes published and archival materials, on the basis of which the characteristics of different spheres of life of the military-administrative unit are carried out. Using them, the author establishes settlements that were part of the Baturyn sotnya. Also in the paper are considered statistical sources, which determined the number of inhabitants of sotnya in different years. Separately, the author analyzes the economic situation of the population of the administrative unit, and defines the most common branches of production. Also in the article features of the local sotnya management are considered. As a result, the author comes to the conclusion that Baturyn sotnya had a special status in the Nizhyn regiment, because for a long time in the center of a sotnya - the city of Baturyn, the hetman's capital was housed. Therefore, the local administration had the right to submit to the Hetman and the General Military Chancellery directly. The Cossacks of Baturyn sotnya were a separate military unit under Hetman. In 1782 sotnya was disbanded, which was associated with the liquidation of Hetman administration.

Key words: Truce of Deulino, fortress, Nizhyn regiment, hetman capital, hundreds, Cossacks, peasants, clergy.

УДК 94(477.51)"17/18"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-107-114

I. I. Мойсейчук

магістрантка II курсу спеціальності "Історія та археологія"
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

"Рейнські"¹ погребі як причина конфлікту між грецькими купцями та місцевим населенням у XVIII–XIX ст. у Ніжині

Стаття присвячена історії рейнських погребів у Ніжині, що стали причиною конфліктів між грецькими купцями та місцевим населенням у XVIII–XIX ст. Автор акцентує увагу на основних аспектах ніжинської торгівлі та виділяє виноробство як одну з її провідних галузей. На основі архівних документів проводиться дослідження з приводу особливостей торгівлі греків у Ніжині та їх конфліктів з місцевим населенням. Також аналізується загальна історична ситуація, що призвела до становлення греків одними з домінуючих торговців в Україні та Ніжині зокрема.

Ключові слова: рейнські погребі, торгівля, грецькі купці, Ніжин.

Упродовж XVIII–XIX століть статус міста Ніжин міцно тримався на торгівлі. Розвиток економіки та збагачення певної частини людей приводив до диференціації суспільства, що врешті-решт спонукало до пришвидшення процесів державотворення. Держава мала свій зиск від піднесення торгівлі: різного роду плати та побори з торговців і виробників – з цього вона жила та розвивалася. Процес розвитку соціально-економічних відносин місцевого населення та іноземних купців у місті Ніжині мав свої особливості. Колориту товарно-грошовим операціям додавало формування особливого "грецького стану" стану в місті. Остаточним моментом закріплення якого було створення ніжинської грецької громади та в 1785 р. грецького магістрату.

Вивчення історії ніжинської грецької громади розпочалося з середини XIX ст. Ця тема набула актуальності у зв'язку зі змінами в суспільно-політичній системі Російської імперії. Відтак ніжинські греки

¹ Рейнський погріб – в Російській імперії магазин, який продавав алкогольні напої на виніс. Спочатку призначався для торгівлі закордонними винами, але з часом була розширена торгівля на пиво та мед (саме слово "рейнський" походить від рейнських вин) [11, с. 500].

стали об'єктом спеціального дослідження, починаючи зі статті М. Сторожевського [15]. Протягом другої половини XIX ст. з'явилася низка праць з історії ніжинського грецького братства. Такі автори, як О. Дмитрівський, О. Лазаревський [7], М. Стороженко [14], В. Савва [13], М. Плохинський [10] та інші акцентували увагу на окремих аспектах життєдіяльності грецької громади (причини виникнення, традиції самоорганізації, духовне життя, торгівля, судочинство тощо). Особлива роль в історіографії ніжинської грецької громади належить студіям К. Харламповича [16]. На відміну від праць попередників, весь матеріал його "Нарисів" ґрунтується на найбільш інформативному джерельному комплексі – архіві грецького братства. В період перебудови історики отримали доступ до багатьох архівних документів, що за радянської доби було неможливим. Саме в цих умовах розпочала свою дослідницьку діяльність Г. Швидько [18], предметом вивчення якої стали архівні документи з історії ніжинського грецького братства. Протягом 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст. поглибилася спеціалізація досліджень з елліністичної проблематики. Критичне переосмислення наукового доробку попередників та аналіз джерельної бази з історії грецької громади Ніжина зробили А. Гедьо [5], Є. Чернухін [17]. У колективній праці "Греки на українських теренах" комплексно відтворено історію греків на території України [6]. Автори зазначають, що грецька громада Ніжина мала свої специфічні особливості в утворенні, соціальному складі та традиціях самоврядування.

Метою дослідження є проаналізувати зіткнення інтересів у соціально-економічних відносинах грецьких купців та місцевого населення.

Досить вагоме місце в українській торгівлі греки зайняли лише після соціальної революції, проведеної Б. Хмельницьким. Перемога українського торговельного капіталу супроводжувалася розривом торгових зв'язків з Польщею і послабленням торгівлі із Західною Європою (оскільки через Польщу пролягала більшість торговельних шляхів, що з'єднували Західну Європу з Україною), тому що були знищені або втекли польські й єврейські купці, які до цього часу промишляли тут товарообміном. Купці українські, тобто міщани, були відвернені від своїх занять невільною і вільною мобілізацією, про масові, великі розміри якої свідчить Самовидець [8, с.15–20]. А тим часом, через відсутність своєї промисловості в Україні, потреба в іноземних товарах за кілька років війни значно виросла. Ось за таких умов Б. Хмельницький і звернув увагу на чужоземних купців, які вели торгові операції ще у польській Україні, а тепер, імовірно, збільшились у кількості, коли зникли зі сцени їхні конкуренти. Хоча вже тоді українські купці також

почали брати участь в іноземній торгівлі, до чого їх заохочували звільненням від мита, компенсувати недолік товарів власними силами вони не могли, і Хмельницькому невдовзі прийшлося залучити іноземних комерсантів, зокрема, греків, надавши їм інші пільги. Універсал від 2/IV 1657 р. звільняв їх від підпорядкування суду полковому та міському і надав їм право самим розсуджувати свої справи і суперечки, а універсал від 16/VI надав двум грекам Юрійовичам свободу від внутрішніх торгових податків – *"по мѣстахъ и мѣстечкахъ украиннымъ и всюды... по дорогахъ, гостинцахъ"* [16, с. 39]. Наступники Б. Хмельницького поширили останню пільгу на всіх грецьких та інших іноземних купців. 21/IV/1785 року видано "Городовое Положення", за яким грецька громада в Ніжині залишається зі своїми привілеями, що їх надали гетьманські універсали та царські грамоти. Як зазначає М. Плохинський, *"... греки привлекаемые льготами, которое даровало правительство, съ охотой прыгъзжали въ Малороссию для торговли... для поселения греками избирались обычно Нѣжинь, хотя поселялись и въ другихъ городахъ. Каждый грекъ, явившійся въ Нѣжинь, чувствовалъ себя тамъ гораздо лучше, чемъ у себя дома"* [10, с. 193].

Одним із основних аспектів торгівлі в Ніжині було вино. Із найбільш поширених вин було волоське, угорське та кримське. Угорське вино у XVIII ст. у Малоросії грало таку ж саму роль, як і шампанське. А вираз греків бути на *"чашки кофе"* замінювався у малоросів *"быть на водке"* [10, с. 253]. Головними підприємцями в торгівлі винами були греки. З 15-ти греків, що у 1765 р. торгували закордонним вином, 2/3 промишляли волоськими винами. На Україні ці вина швидко випивалися і за свідомством мандрівника Гільденштедта, у другій половині XVIII ст. їх увозилося до Ніжина щорічно на 50 000 крб. Участь же ніжинських греків у привозі і поширенні їх на Україні підтверджується архівними довідками М. Плохинського: ніжинський грек Лазарев 1744 р. привозив через Васильков 12 бут. (бочок) волоського вина. У реєстрах 1765 і 1769 рр. про одних греків говориться, що вони провозили вино з-за кордону, про інших, що вони возили й торгували, про третіх, що тільки торгували [16, с. 272–284].

"Вѣдомость, сколько подъ вѣдомствомъ Греческаго Нѣжинскаго братства состоитъ грековъ купцовъ своїми домами живущихъ, и какимъ купечествомъ ббадаются, такожъ сколько омѣтается и ремесленныхъ греческаго званія людей и какими ремеслами бавяются, о томъ подъ симиъ именно значить, сочиненная 1769 года апрѣля:

3 дня. 5

16 (41) Дука Статѣвъ. Женатъ. Ипперской провинціи зъ города Янына. Находьтся въ Нѣжинѣ съ 1749 году. Промышляеть привозомъ зъ Волощины волоскихъ вынь і продажею въ Нѣжинѣ оптомъ.

17 (44) Димитрий Афанасиевъ. Женать. Турецкой области зъ города Янына. Находится въ Нѣжинѣ съ 1752 году. Имѣеть свой домъ. Промышляеть привозомъ изъ Волощины и продажею въ Нѣжинѣ волоскихъ винъ.

19 Анастасій Павловъ Клеца. Женать. Турецкой области зъ города Янына. Находится въ Нѣжинѣ съ 1731 году. Жителствуетъ своѣмъ домомъ. Промышляеть в Россіи і въ оную Турецкую область разными турецкими и російскими товарами и вивозомъ волоскихъ винъ и продажею оныхъ в Нѣжинѣ.

20 (47) Христо Ставровъ. Женать. Турецкой области зъ мѣстечка Раховицѣ. Находится въ Нѣжинѣ съ 1750 году. Жителствуетъ своѣмъ домомъ. Бадаеться привозомъ изъ Волощины и продажею волоскихъ винъ.

У М. Плохинського знаходимо надрукований розрахунок коштів на провіз з Одубешти до Ніжина одної бути волоського вина, де є згадки щодо мита:

За буту	6 левов	66 аспр ⁴
За вино	70 -	-
Ведрарито индукта старостію Крицулю	32 -	-
Прокалабіи и переправа черезъ Прутъ и Шеретъ	2 -	-
Въ Сорочѣ дополненіе переправки и бешлнги	13 -	-
За напаръ въ Сорочѣ вторую индукту	2 -	40 ⁵

Отже, у Молдавії та Валахії різних мит узяли більше від половини вартості вина, а саме 50 левів та 56 аспр чи теж – 30 крб, 25 коп. Які саме мита і за яким розрахунком – не видно [10, с. 254]. Кошти за провіз через Польщу однієї бути вина дали такі цифри:

Въ Польщѣ мита и Трилѣсской индукти	42 руб.	75 коп.
За фуру зъ Одубешта до Калантира	126 руб. ²	-
За почестки и гостиницы въ Польщѣ	-	60 коп.
Въ карантинѣ караульнымъ	-	15 коп.
Издержки маюру, лекарю съ указомъ	5 руб.	77 коп.
За тарифъ	50 руб.	-
За ярлыкъ	-	34 коп.
За фуру съ Калантиру до Нѣжина	25 руб.	-
Итого	261 руб.	71 ½ коп. ³

Торгівля напоями проводилася в шинках та кав'ярнях, а іноді в погребях. Про торгове використання погребів у м. Ніжині в XIX ст. ми вже проводили дослідження [10, с. 83] на матеріалах, що зберігаються в НВДАЧО.

Наприклад, у проханні до імператора Олександра Миколайовича зустрічаємо, що купець ніжинської II гільдії Олексій Олексієв,

син Кириленко просить видати свідоцтво на володіння у 1866 році рейнським погребом, що розташований "... в городе Нежин под греческим Магистратом... из котрого производится продажа разных напитков" [3, арк. 2]. Коли греки привозили до Ніжина закордонні товари, то при нестачі своїх комор і підвалів складали їх у церковних приміщеннях. Ще о. Христофор, намагаючись зробити грецькі церкви центром усього життя грецької громади, постарався зав'язати з ними торговельні операції. За його братським статутом підвали Михайлівської церкви призначалися для складання майна й товарів греків-купців. Цієї установи 1696 р. дотримувалися й протягом XVIII–XIX ст.: для складання товарів та майна користувалися навіть підвалом недобудованої церкви Всіх святих.

Варто зазначити, що подібна практика була досить широко поширена в місті. Так, купець ІІ гільдії Зельман Берков свідчить про володіння ним рейнським погребом, який розташований "... в городе Нежин под домом принадлежащий, Нежинским греческим церквям, с котрого производится продажа вина и водки, по Свидетельству выданному мне из Нежинской Городской Думы". В грудні Зельман Берков 1865 року подав прохання на видачу йому свідоцтва на володіння рейнським погребом на майбутній рік [4, арк. 4]. Але чим більше пільг щодо торгівлі набували греки, то більша самовпевненість їх охоплювала і тим частішими ставали сутички окремих греків з місцевим населенням м. Ніжин. В історіографічній традиції науковець М. Плохинський ставив собі за мету "*разсмотреть вкратце, какъ греки со своими привилегіями уживались съ остальными группами населенія*". Як зазначає К. Харлампович, "... греки будували свій добробут у боротьбі" [16, с. 68]. Про такі випадки свідчать матеріали з Ніжинського архіву. Наприклад, справа про ніжинського грека Персіянова, якого віддано було до суду за образу пристава Боголюбцева "... 1823 года, октября 23 дня, по наказу Его Императорского величества Нежинский городской магистрат имел рассуждение что нежинский грек Максим Персиянов преданный суду за буйственное поведение ... В магистрат по форме допроса сказал что хотел голову рубить – для того определение, отослать его Персиянова в полицию для содержания к слушанью суда" [2, арк. 3]. Варто зазначити, що одними із причин сутичок були рейнські погреби. Так, у НВДАЧО зберігається "*Дело по обвинению нежинского мещанина Трахтмирова Василия в воровстве напитков у грека Саунского*", де зазначається, що "... 1824 года октября 31 числа въ Нежинській городской магистрат передан суду за воровство погреба грека нежинского Николая Саунского напитков в состоянии опьянения"

[1, арк. 1–2]. Також про конфлікти ніжинців та грецьких купців можна судити зі скарг місцевих мешканців у р. 1767. Міщани, скаржаться, що греки та інші "*не токмо привозимые ими товары шолковые и бумажные, разную бакалею, виноградные вина и прочие, но и здешние малороссийские напитки, водки разные горелки, медь, пиво врознь, в кварталы и в чары в наемных домах и лавках продают и всякия съестные вещи перепродают*" [12, с. 52].

Отже, в соціально-економічних відносинах м. Ніжин, починаючи з XVI ст. і до кінця XIX ст., відбулася певна трансформація. Оскільки розвиток економіки та збагачення певної частини людей приводив до диференціації суспільства та сутичок між ним. Проте в ході дослідження за допомогою архівних матеріалів та наукової літератури ми вияснили, що рейнські винні погребі скоріше виступали як каталізатор конфліктів, оскільки реальною причиною виступало занадто привілейоване становище грецьких купців порівняно з місцевим населенням.

Література

1. Ніжинський відділ державного архіву Чернігівської області (НВДАЧО). Ф. 339. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 1–2.
2. Ніжинський відділ державного архіву Чернігівської області (НВДАЧО). Ф. 339. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 3.
3. Ніжинський відділ державного архіву Чернігівської області (НВДАЧО). Ф. 341. Оп. 1. Спр. 1231. Арк. 2.
4. Ніжинський відділ державного архіву Чернігівської області (НВДАЧО). Ф. 341. Оп. 1. Спр. 1231. Арк. 4.
5. Гедьо А. Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII–XIX ст. Київ, 2005. 416 с.
6. Греки на українських теренах: нариси з етнічної історії / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томозов та ін. Київ, 2000. 448 с.
7. Лазаревский А. Полк нежинский. *Описание старой Малороссии*. Київ: Тефо, 1893. Т. 2. С. 78–120.
8. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам / передм. О. Левицького. Київ, 1878. 589 с.
9. Мойсейчук І. До питання про використання підземних споруд грецького кварталу у місті Ніжин. *Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи*. Чернігів, 2018. 166 с.
10. Плохинский М. М. Иноземцы в Старой Малороссии. *Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г.* Москва, 1905. Т. 2. 409 с.
11. Питейная торговля. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона : в 86 т. Санкт-Петербург, 1890–1907. Т. 26. 502 с.
12. Сборник Императорского Русского Исторического Общества: в 148 т. Санкт-Петербург, 1867–1916. Т. 144. С. 472.
13. Савва В. Материалы из Архива Нежинских Греческого братства и магистрата. Нежин, 1908. Вып. 1. 53 с.

14. Стороженко Н. К истории нежинских греков. *Киевская старина*. 1890. Т. XXIX. С. 540–544.
15. Сторожевский Н. Нежинские греки. Київ, 1863. 32 с.
16. Харлампович К. В. Нариси історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). Ніжин: ТОВ "Ферокол", 2011. 380 с.
17. Чернухін Є. Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела. Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. 98 с.
18. Швидько Г. Джерела до історії грецького ніжинського братства (XVII–XVIII ст.). *Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва*. Маріуполь, 1996. С. 43–44.

References

1. Nizhynskiyi viddil derzhavnoho arkhivu Chernihivskoi oblasti (NVDACHO), f.339, op. 1, spr.158, ark.1-2.
2. Nizhynskiyi viddil derzhavnoho arkhivu Chernihivskoi oblasti (NVDACHO), f.339, op. 1, spr.156, ark.3.
3. Nizhynskiyi viddil derzhavnoho arkhivu Chernihivskoi oblasti (NVDACHO), f.341, op. 1, spr. 1231, ark. 2.
4. Nizhynskiyi viddil derzhavnoho arkhivu Chernihivskoi oblasti (NVDACHO), f.341, op. 1, spr. 1231, ark.4.
5. Hedo A. Hretski hromady Nizhyna ta Pivnichnoho Pryazovya v aktyvykh materialah seredyny XVII-XIX st. / A. Hedo. - K., 2005. - 416 s.
6. Hreky na ukrainskykh terenah: narysy z etnichnoi istorii / [M. Dmytrienko, V. Lytvyn, V. Tomozov ta in.]. - K., 2000. - 448 s.
7. Lazarevskiyi A. Polk nezhyynskiyi / A. Lazarevskiyi // Opysanye staroi Malorossii. - K.: Tefo, 1893. - T. 2. - 78-120 s.
8. Letopys Samovydtisa po novootkrytym spyskam: z peredmovoiu O. Levytskoho, K., 1878.- 589 s.
9. Moiseichuk I. Do pytannia pro vykorystannia pidzemnyh sporud hretskoho kvartalu v misti Nizhyn // Serednovichni ta rannomoderni starozhytnosti Tsentralno- Skhidnoi Yevropy. – Chernihiv, 2018- 166 s.
10. Plokhynskiyi M. M. Inozemtsi v Staroi Malorossii / M. Plokhynskiyi // Trudy XII Arheolohicheskoho sezda v Kharkove 1902 h. - M., 1905. - T. 2. – 409 s.
11. Pyteinaia torhovia // Entsyklopedicheskyyi slovar Brokhauza i Efrona : v 86 t. (26 t.). - SPb., 1890-1907.- 502 s.
12. Sbornyk Imperatorskoho Russkoho Istorycheskoho Obshchestva. - SPb., 1867-1916. - 148 t.// t.144. - s. 472.
13. Savva V. Materyaly iz Arkhiva Nezhynskoho Hrecheskoho bratstva i mahystrata / V. Savva. - Vyp. 1. - Nezhyn, 1908. - 53 s.
14. Storozhenko N. K istorii nezhyynskyyh hrekov / N. Storozhenko // Kievskaya staryna. -1890. - T. XXIX. - 540-544 s.
15. Storozhevskiy N. Nezhynskie hreky / N. Storozhevskiy. - K., 1863. - 32 s.
16. Kharlampovych K. V. Narysy istorii hretskoi kolonii v Nizhyni (XVII–XVIII st.) – Nizhyn: TOV "Ferokol", 2011. – 380 s.
17. Chernukhin Ye. Hretske nizhynske bratstvo: istoriografia ta dzherela / Ye. Chernukhin. -K.: Istitut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1998. - 98 s.

18. Shvydko H. Dzherela do istorii hretskoho nizhynskoho bratstva (XVII-XVII st.) / H. Shvydko // Ukraina - Hretsiia: dosvid druzhnykh zviyazkiv ta perspektyvy spivrobitnytstva. - Mariupol, 1996. - 43-44 s.

И. И. Мойсейчук

магистрантка II курса специальности "История и археология"
Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

"Ренсковые" погреба как причина конфликта между греческими купцами и местным населением в XVIII–XIX вв. в г. Нежин

Статья посвящена истории ренсковых погребов в Нежине, что стали причиной конфликтов между греческими купцами и местным населением в XVIII–XIX вв. Автор акцентирует внимание на основных аспектах нежинской торговли и выделяет виноделие как одну из ее ведущих отраслей. На основе архивных документов проводится исследование по поводу особенностей торговли греков в Нежине и их конфликтов с местным населением. Также анализируется общая историческая ситуация, которая привела к становлению греков одними из доминирующих торговцев в Украине и Нежине в частности.

Ключевые слова: ренсковые погреба, торговля, греческие купцы, Нежин.

I. I. Moiseichuk

Master of Secondary Degree in History and Archeology
of Nizhyn Gogol State University

"Rhine cellars" as the reason of conflict between Greek traders and the local population in XVIII–XIX centuries in Nizhyn

The article deals with history of "Rhine cellars" as the reason of conflict between Greek traders and the local population in XVIII–XIX centuries. The author pays special attention to the main aspects of trade in Nizhyn and points out winemaking as one of its basic sectors. The research is conducted on the base of archival documents and refers to the peculiarities of the trade of Greeks in Nizhyn and their conflicts with native citizens. Socio-economic ties with regard to ownership of "Rhine wine cellars" between native citizens and foreigners in Nizhyn are especially emphasized. The description of customs policy and tax rates is conducted. The statistical data in tables about the number of Greek traders and the sector of trade they deal with in at the end of XVIII century is included. In this article the author reveals the essence of "Rhine cellars" as a catalyst of clashes and shows us a certain change of relations in society from XVI until the end of XIX century. The peculiarities of commodity and money relations and the formation of "Greek status" in the town are mentioned. On the base of previous researches and new archival documents the trade usage of cellars in Nizhyn is analyzed. Besides, the general situation about Greeks becoming as dominance traders in Ukraine and especially in Nizhyn is also analyzed.

Key words: Rhine cellar, commerce, Greek traders, Nizhyn.

УДК 94(477.5):63"19/20"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-115-128

О. В. Крупенко

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Сільське господарство лівобережних губерній у кінці XIX – на початку XX ст.: між модернізацією і традицією

Стаття присвячена актуальним проблемам соціально-економічної історії періоду пореформеної модернізації. Авторка на основі значного статистичного матеріалу проаналізувала особливості ринкових перетворень у аграрній сфері на території Полтавщини й Чернівецьщини, виявивши регіональну специфіку. З'ясовано, що товаризація сільського господарства призвела до розвитку промислового підприємництва, яке посилювало попит на зернові та технічні культури.

Ключові слова: *Лівобережна Україна, модернізація, сільське господарство, товарне виробництво, земельний ринок, промислове підприємництво.*

Пореформений період став часом змін, які охопили практично всі сфери життя українських земель. Ліквідація кріпосництва спричинила трансформацію системи політичних і економічних відносин, поступове формування нової соціальної структури, зміну психології поведінки людей. Реформи породжували конфлікт між патріархальними цінностями і новими, що проявлялися у більших або менших протиріччях влади і суспільства, різних соціальних груп. Селяни набували статусу суб'єкта цивільно-правових відносин, ставали вільними, могли купувати, володіти і продавати рухоме й нерухоме майно, вільно торгувати, вести підприємницьку діяльність, найматися на різні роботи без дозволу поміщика, переходити в інші стани. Реформи зруйнували общинне землеволодіння і прискорили процес становлення приватного сільського господаря й відповідно – товарно-грошових відносин у виробництві, переведення поміщицьких та заможних селянських господарств на ринкові засади і посилення зв'язків із промисловістю.

На нашу думку, важливо сьогодні говорити не лише про загальні тенденції, а на основі нових методологічно-методичних підходів відтворити регіональні особливості життя земель, особливо у період

складних трансформацій, що суттєво змінили як господарство, так і суспільство. У колективній праці "Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914)" [1] аналізуються процеси інтеграції аграрного сектору України в світовий продовольчий ринок, розкриваються особливості формування капіталістичної економіки. Розвиток господарства на українських землях в історичній ретроспективі знайшов яскраве відображення у спільній монографії "Економічна історія України" [2]. Плідно в цьому напрямку працюють В. Шапаренко, В. Мащенко, В. Половець, В. Качмала [3]. Вдалу спробу вивчення становлення і розвитку підприємництва у сільському господарстві доби капіталістичної модернізації здійснила у докторській дисертації Н. Романюк [4].

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі всебічного аналізу комплексу документальних джерел, статистичних матеріалів та наукової літератури схарактеризувати особливості процесу товаризації аграрної сфери у Полтавській та Чернігівській губерніях.

Селянська реформа 1861 року започаткувала епоху великих реформ 60–70-х рр. XIX ст., які спричинили не лише доволі динамічний процес розвитку промислового підприємництва, але й кардинально змінили всі сфери економічного й суспільно-політичного життя Російської імперії. Становлення нових ринкових відносин найінтенсивніше проходило в промисловості й торгівлі, повільно та із запізненням у аграрній сфері. Лише на початок 80-х рр. припадає процес формування вітчизняного земельного ринку в Наддніпрянщині, який багато в чому визначив динаміку розвитку промислового підприємництва й пріоритетних галузей української економіки.

Реформи Олександра II спричинили зацікавленість торговців і підприємців Європи у створенні власного бізнесу в імперії. Вони обговорювали соціально-економічні проблеми пореформеної Росії, а саме причини та наслідки ліквідації кріпацтва; процес руйнації общинного землеволодіння й розвитку товарного сільськогосподарського виробництва. З цього приводу висловлювалися різні думки, але більшість вважала, що головна причина селянської реформи – це не тяжке становище селян, а боротьба царя з поміщиками і чиновниками як основним гальмом ефективного розвитку економіки. Англійський мандрівник В. Діксон згадував: "Реформи Олександра II створили передумови для того, щоб Росія була вільною, а міста й села стали розвиватися за європейським зразком" [5, с. 145]. Іноземці позитивно оцінювали результати економічних перетворень, хоча й відмічали їх незавершеність, непослідовність і суперечливість. Головним недоліком усіх реформ вважали: збереження общинного

землеволодіння, високі державні податки, великий бюрократичний апарат, а також низький освітній і загалом культурний рівень селян, їхнє невміння та небажання пристосовуватися до нових умов ринку.

У другій половині XIX ст. Полтавська і Чернігівська губернії були типовими аграрними регіонами України. Один із 22 законодавчих актів Сенату "Местное положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях Малороссийских: Черниговской, Полтавской и части Харьковской" встановлював викуп землі, що значно перевищував існуючі ціни, запроваджував розміри душевого наділу, що не сприяли розвитку ринкового господарювання. На одну особу із складу колишніх державних селян у Чернігівській губернії припадало 3 дес., а у Полтавській – 2,6 дес. [6, с. 134–135]. Як наслідок, безземельні господарства на Лівобережжі становили 21 %. Із трьох видів землеволодіння в Україні: подвірне, общинне та особисте у Полтавській і частині Чернігівської губернії було поширене подвірне, коли земля, що переходила громаді після звільнення, ділилася на ділянки, які передавалися у власність селянських родин. Натомість найбільш сприяло розвитку товарного господарювання особисте володіння землею. У подвірному володінні селян Лівобережжя знаходилося 3093,8 тис. дес. землі, що становило 43,1 % загальної площі.

У пореформені роки селянські господарства Полтавщини і Чернігівщини зміцнили економічний потенціал, розширили площу орної землі, яка в Україні збільшилася майже наполовину. Проте Полтавська губернія мала практично один із найнижчих земельних запасів на ревізьку душу – 1,67 дес., тоді як у Чернігівській – 2,19; у Харківській – 1,86; у Херсонській – 2,8; у Подільській – 1,42; у Київській – 1,40 [7, с. 52]. Можна погодитися з думкою окремих дослідників, що така ситуація є наслідком високої густоти населення Полтавщини, а також наявності козацьких і хуторських господарств із значними наділами землі. Козаки не сплачували викупних платежів, що дозволило їм легко скуповувати дворянські землі. Загалом, 43,4 % козаків Полтавської губернії володіли 1,826,300 десятинами (41,83 %), а 44,4 % селян – 1,163,200 десятинами або 26,64 %. Найбільша кількість козацького землеволодіння була у Зінківському (63,38 %), Кобеляцькому (57,74 %), Лубенському (57 %), Миргородському (56,38 %), Лохвицькому повітах (53 %) [8, с. 175–176]. Крім того, не можна відкидати той факт, що головними монополістами на аграрному ринку залишалися великі поміщики: герцог Мекленбург-Стрілицький (58 тис. дес. у Полтавському та Костянтиноградському повітах), князь Кочубей (35 тис. дес. у Полтавському, Прилуцькому, Пирятинському

повітах) і княгиня Кантакузіна (18 тис. дес. у Золотониському), які були зацікавлені у розширенні земельних володінь для забезпечення своїх підприємств сировиною.

Аналіз економічного розвитку свідчить, що домінуючим залишалося сільське господарство, яке, незважаючи на суперечливі тенденції в проведенні реформ, поступово збільшувало обсяги продукції, що відповідно розширювало аграрний ринок. Земельний сектор, за оцінками самих урядовців, залишався "найголовнішою сферою прикладання праці основної маси населення". Наповнення державного бюджету імперії також залежало, переважно, від прибутків сільського господарства, його зв'язків із внутрішніми й зовнішніми ринками, оскільки надходження іноземної валюти і митних зборів визначалися продажем за кордоном у величезних обсягах українських зернових, цукру, спирту, а також продуктів тваринництва і птахівництва, тютюну, деревини. За офіційними даними саме землеробство давало близько двох третин національного багатства – не менше 9 млрд крб від загальної річної його вартості у 15 млрд крб. Великою була частка сільськогосподарського виробництва українських селян, які дали аграрної продукції у 1909–1913 рр. на 2 млрд крб, у тому числі товарної – на 694,26 млн крб [9, с. 8–9].

Однак при всій значущості саме ринкового сільського господарства, держава не надто опікувалася розвитком цієї прибуткової галузі. Відповідні урядові інстанції гальмували формування товарних відносин в аграрному секторі, що породжувало серйозні проблеми у розвитку промислового підприємництва. Суперечливий характер реформ, недостатнє фінансування, незабезпеченість освіченими спеціалістами у сфері сільського господарства, відсутність чіткого плану дій влади, спрямованого на реорганізацію селянських господарств і земельних відносин, створення кооперативних організацій, реформування місцевого самоуправління. Натомість ініціативність й активність громадськості часто не мала підтримки серед урядовців, а навіть стримувалась і не допускалась. Підтвердженням цього є численні клопотання земств Полтавської і Чернігівської губерній, у яких піднімалися питання про необхідність розробки ефективних заходів для переорієнтації господарства на ринкові умови господарювання, закладання основ індивідуального приватного землеволодіння, формування нової структури торговельних відносин. Вони вивчали економічну прибутковість приватних, селянських і міських господарств, а також детально обстежували і контролювали використання землі власниками як одиниці оподаткування, з метою отримання додаткової інформації про економічне положення населення краю.

Оскільки основна частина орної землі Полтавської і Чернігівської губерній була зайнята під посівами зернових культур, земства доклали зусилля для удосконалення і зміни в структурі й агротехніки посівних площ на користь тих, що користувалися попитом на ринку або були сировиною для галузей переробної промисловості [10, с. 12–14]. Головними зерновими культурами були: пшениця, жито, ячмінь і овес, причому саме яра пшениця визначала в основному структуру посівних ділянок більшості українських губерній.

Еволюція земельного ринку й товарного сільськогосподарського виробництва в Україні протягом другої половини XIX – початку XX ст. були найбільш плідними й успішними у 80–90-ті роки, коли спостерігалось інтенсивне перетворення землі в товар, зростала кількість укладених торгово-поземельних угод, а також вартість землі та продукції. Удосконалювалася агротехніка землеробства й відповідно збільшувалися площі посіву зернових культур на Лівобережжі: пшениці на 42 %, вівса – 20,7 %, ячменю – 20,5 %, а також технічних культур, особливо цукрового буряку, картоплі, тютюну, конопель і льону. У селянських господарствах Полтавської губернії під житом було зайнято 33 % посівних площ, ярою пшеницею – 21 %, ячменем – близько 16,5 %, вівсом і гречкою – 8–9 %. Зросла середньорічна урожайність основних культур, зокрема жита з 44–47 пудів із десятини до 80–93; озимої пшениці – з 45–50 до 80–86; ярої пшениці – з 45–47 до 70 [11, с. 7–9].

Аналогічною була ситуація і в сусідній Чернігівській губернії. На основі статистичних даних ЦСК МВС можна говорити про те, що кількісне зростання продукції не означало збільшення попиту і цін [12]. Реальні прибутки, що отримували селянські й поміщицькі господарства суттєво відрізнялися. При цьому важливу роль відігравали такі чинники, як витрати на виробництво, що включали працю селянина, оплату найманої сили, використання реманенту, залежність від ринку. Розвиток товарного сільськогосподарського виробництва, а відповідно промислової переробки його продукції стримували незадовільний рівень організації експортної торгівлі в Російській імперії, а також відсутність належної ринково-промислової інфраструктури. Це створювало додаткові труднощі для селянина, який, збираючи гарний врожай, не міг вигідно продати хліб і забезпечити нормальні умови життя для своєї родини і розвитку підприємництва. Полтавщина займала 7 місце серед 30 губерній, які мали надлишок головних зернових культур. Протягом 1883–1887 рр. пересічно він становив 15,452 тис. пудів. Якщо брати у грошовому еквіваленті, то сума збитків для приватних господарств, які вирощували жито, становила –

6,025 крб, пшеницю – 5,687, вівса – 1,510, ячменю – 1,861 крб. Для селянських дворів ситуація була гіршою: жита – 6,335 крб, пшениці – 5,707, вівса – 1,830, ячменю – 3,678 крб [13, с. 135–137]. Це є свідченням відсутності належної кількості промислових підприємств з переробки продуктів сільського господарства.

Розвиток промислового підприємництва призвів до зростання ринкового попиту на сільськогосподарську продукцію, особливо технічних культур, а відповідно до розширення посівних площ і зміни їх структури. Це свідчило про товаризацію землеробства, хоча доволі повільними темпами. У пореформений період у приватних, насамперед дворянсько-поміщицьких, і значно менше селянських господарствах збільшилися посіви конюшини, бобових, тютюну, люцерни, хмелю, коренеплодів цукрового буряку, картоплі, рапсу, рижю. Структура ґрунтів, їх родючість забезпечували досить непогані врожаї даних рослин, а торгівля ними гарантувала значні фінансові надходження.

Провідною галуззю сільського господарства, що забезпечувала бурхливий розвиток підприємництва у пореформений час, було цукрове виробництво. На початку 50-х рр. цукрові заводи М. Терещенка були забезпечені власною сировиною лише на 30 %, що потребувало розширення посівів цукрових буряків. У Будківській економії протягом 1857–1859 рр. вони зросли від 60 дес. до 140, а урожай із 1,545 до 11,125 пудів, що дозволило забезпечити цукрові заводи необхідною сировиною вже на 95 %.

У 70–80-х роках XIX ст. льон-кудрявець займав 12 % загальної посівної площі Галаганівських маєтків у Чернігівській губернії. Урожай становив пересічно 11 500 пудів сировини, що вигідно збувалася. Господарством Тиницького маєтку у 1882 р. було продано купцям 3 100 пудів льону на суму 3720 крб, що складало 11 % загального прибутку. Досить висока ціна, а саме 80 коп за пуд, зумовлювала необхідність вирощування рапсу, загальний урожай якого на середину XIX ст. становив у середньому 11 800 пудів.

Важливою складовою підприємницької діяльності населення Полтавської і Чернігівської губерній було вирощування і продаж тютюну, за розмірами посівів і збуту якого вони посідали перші місця в Російській імперії. На Полтавщині протягом 1878–1896 рр. збір врожаю цієї культури зріс у 2 рази, а на Чернігівщині – на 30 %. У 80-х роках XIX ст. частка тютюнових посівів селян становила 68 %, тоді як поміщицька лише 27 %. Вивіз тютюну на продаж дорівнював близько 2 млн пудів [14, с. 282–285]. Вирощування і збут тютюну в Чернігівській губернії наприкінці XIX ст. стало найбільш прибутковою підприємницькою діяльністю не лише великих землевласників, а й селянських господарств.

Процес вирощування і збуту цієї технічної культури залишався надзвичайно трудомістким. Зокрема, Писківською економією, що на Чернігівщині, у 1886 р. витрачалось 134 крб для посадки й обробітку тютюну з 1 дес., тоді як на 1 дес. пшениці – 8,5; вівса – 5,74; жита – 4,5 крб. При вирощуванні зернових прибутку у 5 разів переважав витрати, культивування ж тютюну збільшувало доходну частину лише вдвічі. Наслідком цього стало поступове зменшення плантацій тютюну у маєтках родини Галаганів після розширення посівів зернових. Суттєво зменшились надходження до казни від його реалізації: у 1899 р. культури було продано лише на 5 500 крб, що становило тільки 7 % загального прибутку від торгівлі зерновими.

Розвитку торговельного підприємництва в лівобережних губерніях сприяло вирощування конопель, що користувалися значним попитом як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках. Протягом 1894–1897 рр. їх посиви пересічно щорічно становили 81 тис. дес., а виробляли прядива понад 1700 тис. пудів. Окрім прядива з конопель у губернії на 40 заводах і чисельних селянських олійницях виробляли олію.

У той же час простежується стійке зростання посівів вівса, що зумовлювалося декількома факторами: він був основним продуктом у раціоні постійно зростаючого поголів'я коней, забезпечував більш стабільні врожаї, а досить висока ціна (у середньому 55 коп за пуд) гарантувала значну частину загального прибутку. Зібраний урожай повністю ішов на потреби тваринництва, при цьому основна частина збіжжя збувалася на ярмарках або згідно з договорами власників маєтків купцям Сум, Києва [15, с. 80–81].

Пристосування поміщицьких господарств до умов товарного виробництва супроводжувалось відкриттям у власних маєтках промислових підприємств із переробки сільськогосподарської продукції. Товарний хліб Полтавської і Чернігівської губерній продавався переважно на внутрішньому ринку. Вивіз ускладнювали слабкий розвиток промисловості та ідентична хліборобська спеціалізація сусідніх губерній, а також відсутність розгалуженої мережі залізниць, примітивність інших засобів транспортування та бездоріжжя. Отже, хліб було вигідніше переробляти на горілку і продавати її за високими цінами. Багато підприємців торгувало хлібом. У господарстві Терещенків Глухівського повіту з пшениці, жита, ячменю, вівса випікали хліб на продаж. 1887 року було зібрано жита – 114 822 пудів, пшениці – 21 894 пудів, ячменю – 18 672 пудів та вівса – 52 866. Сума прибутку з продажу хліба становила: за житній – 91 857 крб, пшеничний – 23 426, ячмінний – 13 070, вівсяний – 47 224 крб. Траплялися випадки, коли нереалізована продукція йшла на горілчане виробництво.

У 70-х роках XIX ст. помітно зменшується поголів'я худоби у більшості господарствах Наддніпрянщини. Це пов'язувалось із нестачею природних кормів, оскільки в результаті аграрного перенаселення розорювалися усі цілинні землі. Особливо помітно це було у вівчарстві. Підприємливі поміщики, такі як родини Галаганів, Тарновських й Терещенків розвивали товарне тваринництво шляхом покращення племінної селекції, умов годівлі й догляду худоби, отримуючи серйозні прибутки. За даними головної губернської контори, у 1876 р. з 13 734 овець було отримано 1 338 пудів, а у 1882 р. з 9 270 голів – 2 433 пуди. На середину 80-х рр. XIX ст. щорічні прибутки господарства Тарновських сягали 20 000 крб, що дорівнювало п'ятій частині його загального бюджету. У подальшому спостерігалось деяке зменшення поголів'я, а відтак і прибутків.

Важливим напрямком розвитку тваринництва залишалось конярство і розведення великої рогатої худоби. Статистичні дані засвідчують постійне зростання поголів'я коней. У 1856 р. на кінських заводах родини Терещенків їх нараховувалось 125, у 1872 р. – 297, а ще через шість років – 711. У 80-х роках аналогічні господарства були створені В. Оболюнським у селі Петрівка Городнянського повіту, В. Калиновським – в Остерькому, Л. Руссо-де-Жівона – у Ніжинському Чернігівської губернії, Є. Трифоновською – у Лубенському повіті на Полтавщині. Це пояснювалося можливістю вигідно експортувати тварин за кордон. Підприємці розцінювали тваринництво як галузь сільського господарства не тільки з огляду його прибутковості й забезпечення робочою худобою, а населення – м'ясо-молочними продуктами, але й з перспектив розвитку всього сільськогосподарського підприємництва. Стало очевидним, що загальне скорочення поголів'я худоби призведе до зменшення органічних добрив, що неминуче позначиться на родючості ґрунтів, а в кінцевому результаті – на врожайності.

Важливою передумовою розвитку підприємництва у сільському господарстві Лівобережної України була перевага індивідуального селянського землеволодіння над общинним, яке у Чернігівській губернії становило 52,2 %, а у Полтавській – 12,5 %. Понад 56 % господарств Полтавщини мали менше 5 дес. землі, що спричинило зростання чисельності безземельних і малоземельних селян, що становило наприкінці XIX ст. близько 904 тис. осіб.

Така регіональна специфіка типологічно схожих аграрних районів пояснює відмінну цінову політику на землю протягом 1863–1882 рр. Зокрема, у Полтавській губернії – 164,6 %; у Харківській – 146,2 %; у Чернігівській – 124,7 %; Київській – 104,8 %; Херсонській – 171 %

[16, с. 130–131]. Дослідники, аналізуючи такі показники, вказують на цікаву закономірність. Справа в тому, що у губерніях, де ціни на землю були найбільшими, амплітуда коливання зменшувалася. І навпаки, вона зростала у районах, де зміни були незначними. При цьому на відміну від Правобережжя й Півдня України на Лівобережжі продавалися і купувалися в основному дрібні ділянки. Як бачимо, земельний ринок протягом другої половини XIX – початку XX ст. пройшов певну еволюцію. Це впливало на неоднорідний економічний розвиток українських губерній. Для прикладу, незважаючи на модернізацію аграрного сектору, у більшості повітах Чернігівської губернії домінувала стара система господарювання. Полтавщина і Харківщина в цьому відношенні були більш прогресивними. З дев'яти українських губерній капіталістична система переважала у шести, змішана у двох – Полтавській і Харківській, а відробіткова лише у Чернігівській.

На Лівобережжі, де сільське господарство було менш продуктивним, ніж у правобережних і південних регіонах України набували поширення різноманітні промисли та ремесла. На 1900 рік за кількістю ремісників Чернігівщина посідала серед губерній імперії одне з перших місць (85,5 тис.), а Полтавщина – четверте (77,5 тис.). У регіоні переважали такі промисли: лісозаготівля та лісосплав, теслярство, бондарство, плетіння з кори дерев і лози, виготовлення гонти, поташу, смоли, дьогтю, обробка конопляного й лляного волокна та овечої вовни, з яких робили грубе й тонке полотно, шерстяну тканину для пошиття одягу, мішковини та ряднини; переробка зерна у млинах та крупорушках і виготовлення олії, ремонт сільськогосподарського реманенту та виготовлення знарядь праці в кузнях, гончарство тощо. Лише небагатьом ремісникам вдалося зібрати кошти для створення промислових підприємств. Руйнування общинного землеволодіння і передача землі у приватну власність селян прискорили занепад промислів і ремесел, а відповідно й розвиток промислового підприємництва. У 1911 р. число кустарів на Чернігівщині зменшилося до 50 тис. на 2 775 тис. населення. Така ситуація спостерігалася і на Полтавщині [17, с. 47–48].

Збільшення вдвічі сільського населення України призвело до обезземелення й розшарування селянства, а відповідно утворення надлишку робочої сили, переважно в середовищі сільської бідноти. У перші роки XX ст. пересічно 64 % селян Полтавської губернії, із 2 278 тис. зайнятих у сільському господарстві й відповідно понад 62 % (1 814 тис.) Чернігівської губернії займалися пошуком роботи. За переписом 1897 р. разом у губерніях Лівобережної України надлишок робочої сили становив близько 69 % із 7 568 тис. жителів.

Селянські реформи 1861, 1906, 1910 й 1911 років прискорили становлення товарно-грошових відносин у аграрній сфері, створили умови для переведення поміщицьких і, до певної міри, селянських господарств на ринкові засади та розвиток промислового підприємництва. Населення Полтавської і Чернігівської губерній переважно займалося землеробством, із чітко вираженим зерновим напрямом. У поміщицьких господарствах Лівобережжя зернові культури займали більше 90 % посівних площ. Пристосування поміщицьких господарств до умов товарного виробництва супроводжувалось руйнуванням залишків кріпацтва й відкриттям у власних маєтках промислових підприємств із переробки сільськогосподарської продукції. Підприємці розцінювали тваринництво як галузь сільського господарства не тільки з огляду його прибутковості й забезпечення господарства робочою худобою, а населення – м'ясо-молочними продуктами, але й з погляду комплексного розвитку всього аграрного сектору.

Отже, поглиблення товарно-грошових відносин, формування ринку сільськогосподарської продукції зумовили спеціалізацію господарств на вирощування технічних культур: картоплі, тютюну, хмелю, льону, конопель, цукрового буряку, що значно прискорило розвиток промислового підприємництва, створення і відповідно удосконалення агротехніки сільськогосподарського виробництва господарств різних соціальних типів.

Література

1. Реснт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.): монографія. Київ: Ін-т історії України, 2011. 365 с.
2. Економічна історія України: історико-економічне дослідження: в 2 т. / ред. рада: В. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ: Ніка–Центр, 2011. Т. 2. 608 с.
3. Шапаренко В. Меценатська діяльність родини Галаганів. Хроніка – 2000–2001. Вип. 41–42. С. 386–394; Машченко В. До 130-річчя Сокиринського сільського ощадно-позичкового товариства П. Галагана. *Сіверянський літопис*. 2001. № 5. С. 156–165; Половець В. Чернігівська губернія у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічний аспект. *Сіверянський літопис*. 2002. № 6. С. 80–83; Качмала В. І. Демографічні та соціально-економічні зміни на Лівобережній Україні на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2010. 215 с.
4. Романюк Н. Й. Сільське підприємництво доби капіталістичної модернізації України: 1861–1914 рр.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2014. 38 с.
5. Павловская А. В. Пореформенная Россия глазами современников-англичан. Россия и Европа в XIX–XX веках. *Проблемы взаимовосприятия*

народов, соціумов, культур: сб. научных трудов. Москва: Рос. академия наук; Институт рос. истории, 1996. 228 с.

6. Янсон Ю.Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. Санкт-Петербург, 1877. 187 с.

7. Дудка Л. Г. Демократизація земельної власності в Полтавській губернії у 1900–1917 рр. *Кременчуку – 435 років: матеріали науково-практичної конференції / за ред. А. М. Лушакової, М. А. Якименка; Кременчук: ПП Щербатих, 2006. С. 52–53.*

8. Живописная Россия: отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / под ред. П. П. Семенова. Санкт-Петербург; Москва: Издание М. О. Вольфа, 1897. Т. 5. Ч. 1. 342 с.

9. Реєнт О. П. Хлібні ресурси України в добу капіталістичного розвитку (1861–1914 рр.). Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2010. № 17. С. 6–40.

10. Программы для статистико-экономического изучения Черниговской губернии. Составлены Статистическим Отделением при Черниговской Губернской Земской Управе и одобрены Губернским Земским Собранием в сессию 1877 г. Чернигов: Земская типография, 1877. 37 с.

11. Василенко В. И. Общие основания для оценок земельных угодий по уездам Полтавской губернии. Полтава: Издание Полтавского Губернского Статистического комитета, 1894. 18 с.

12. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Чернигов: Изд. Черниговского губернского земства; Киев, 1877.

13. Полтавская губерния. XXXIII / под ред. Н. А. Тройницкого. Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел., 1904. 245 с.

14. Шеліхова В. В. Особливості розвитку селянських господарств Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. *Збірник наукових праць "Сіверщина в історії України"*. Київ; Глухів: Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК, 2011. Вип. 4. С. 282–285.

15. Цены на пшеницу, рожь, овес и ячмень в Европейской России в 1881–1887 годах, по местным сведениям. *Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел.* Санкт-Петербург, 1888. № 3. 87 с.

16. Шевченко В. М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.): монографія. Ніжин: ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2010. 344 с.

17. Полтавская губерния. Отчеты Императорской археологической комиссии (1895–1912). Санкт-Петербург, 1898–1915. С. 45–64.

References

1. Reient O.P. Serdiuk O.V. Silske hospodarstvo Ukrainy i svitovy prodovolchyi rynek (1861–1914 rr.): Monohrafiia / O. P. Reient, K.: In-t istorii Ukrainy, 2011. – 365 s.

2. Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia: v 2-kh t. / [red. rada : V. Lytvyn (holova), H.V. Boriak, V.M. Heiets ta in.; vidp. red. V.A. Smolii;

avt. kol.: T.A. Balabushevych, V.D. Baran, V.K. Baran ta in.], NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. K.: Nika – Tsent, 2011. T. 2. 608 s.

3. Shaparenko V. Metsenatska diialnist rodyny Halahaniv / V. Shaparenko // *Khronika* - 2000 – 2001. – Vyp. 41–42. – S. 386–394; Mashchenko V. Do 130-richchia Sokyrnynskoho silskoho oshchadno-pozychkovoho tovarystva P. Halahana / V. Mashchenko // *Siverianskyi litopys*. – 2001. – № 5. – S. 156–165; Polovets V. Chernihivska huberniia u druhii polovyni KhKh – na pochatku KhKh st. Sotsialno-ekonomichnyi aspekt / V. Polovets // *Siverianskyi litopys*. – 2002. – № 6. – S. 80–83; Kachmala V. I. Demohrafichni ta sotsialno – ekonomichni zminy na Livoberezhnii Ukraini na pochatku KhKh st.: dys kandydata ist. nauk: 07.00.01 / V.I. Kachmala. – K., 2010. – 215 s.

4. Romaniuk N. I. Silske pidpriemnytstvo doby kapitalistychnoi modernizatsii Ukrainy: 1861–1914 rr.: avtoreferat dys. na zdobuttia nauk. stupenia dokt. ist. nauk: 07.00.01 "Istoriia Ukrainy" / N.I. Romaniuk. – Kyiv, 2014. – 38 s.

5. Pavlovskaya A.V. Poreformennaya Rossiya glazami sovremennikov-anglichan / A.V. Pavlovskaya // *Rossiya i Evropa v XIX – XX vekah. Problemy vzaimovospriyatiia narodov, sotsiumov, kultur. Sb. nauchnykh trudov.* – M.: Ros. Akademiya Nauk; Institut Ros. Istorii, 1996. – 228 s.

6. Yanson Yu.E. Opyit statisticheskogo issledovaniya o krestyanskih nadelah i platezhah / Yu.E. Yanson. – SPb., 1877. – 187 s.

7. Dudka L.H. Demokratyzatsiia zemelnoi vlasnosti v Poltavskii hubernii u 1900 – 1917 rr. / L.H. Dudka // *Kremenchuku – 435 rokiv. Materialy naukovopraktychnoi konferentsii / Za red. Lushakovoi A.M., Yakymenka M.A.* – Kremenchuk: PP Shcherbatykh, 2006. – S. 52–53.

8. Zhivopisnaya Rossiya: otechestvo nashe v ego zemelnom, istoricheskom, plemennom, ekonomicheskom i bytovom znachenii [pod red. P.P. Semenova]. – SPb.; M.: Izdanie M.O. Volfa, 1897. – T.5. – Ch.1. – 342 s.

9. Reient O.P. Khlibni resursy Ukrainy v dobu kapitalistychnoho rozvytku (1861–1914 rr.) / O.P. Reient // *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* – 2010. – № 17. – S. 6–40.

10. Programmy dlya statistiko-ekonomicheskogo izucheniya Chernigovskoy gubernii. Sostavlenyi Statisticheskim Otdeleniem pri Chernigovskoy Gubernskoy Zemskoy Uprave i odobrenyi Gubernskim Zemskim Sobraniiem v sessiyu 1877 g. – Chernigov, Zemskaia tipografiya, 1877. – 37 s.

11. Vasilenko V.I. Obschie osnovaniya dlya otsenok zemelnykh ugodiy po uezdam Poltavskoy gubernii / V.I. Vasilenko. – Poltava : Izdanie Poltavskogo Gubernskogo Statisticheskogo komiteta, 1894. – 18 s.

12. Materialy dlya otsenki zemelnykh ugodiy, sobrannyye Chernigovskim statisticheskim otdeleniem pri gubernskoy zemskoy uprave. – Chernigov: Izd. Chernigovskogo gubernskogo zemstva. – K., 1877.

13. Poltavskaya guberniya. XXXIII / Pod red. N.A. Troynitskogo. – Izdanie Tsentralnogo Statisticheskogo Komiteta Ministerstva Vnutrennih Del. – 1904. – 245 s.

14. Shelikhova V.V. Osoblyvosti rozvytku selianskykh gospodarstv Chernihivskoi hubernii u druhii polovyni XIX st. / V. V. Shelikhova // *Zbirnyk*

naukovykh prats "Sivershchyna v istorii Ukrainy". – Kyiv; Hlukhiv: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, 2011. – Vypusk 4. – S. 282–285.

15. Tsenyi na pshenitsu, rozh, oves i yachmen v Evropeyskoy Rossii v 1881–1887 godah, po mestnyim svedeniyam // Vremennik Tsentralnogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennih del. – SPb., 1888. – # 3. – 87 s.

16. Shevchenko V.M. Zemelnyi rynok Ukrainy (1861–1917 rr.) / V.M. Shevchenko: Monohrafiia. – Nizhyn: TOV "Vydavnytstvo "Aspekt-Polihrad", 2010. – 344 s.

17. Poltavskaya guberniya // Otchetyi Imperatorskoy arheologicheskoy komissii (1895–1912). – Spb. – 1898–1915. – S. 45–64.

О. В. Крупенко

кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины
Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Сельское хозяйство левобережных губерний в конце XIX – начале XX в.: между модернизацией и традицией

Статья посвящена актуальным проблемам социально-экономической истории периода пореформенной модернизации. Автор на основе значительного статистического материала проанализировал особенности рыночных преобразований в аграрной сфере на территории Полтавщины и Черниговщины, выявлено региональную специфику. Выяснено, что товарность сельского хозяйства привела к развитию промышленного предпринимательства, которое усилило спрос на зерновые и технические культуры.

Ключевые слова: Левобережная Украина, модернизация, сельское хозяйство, товарное производство, земельный рынок, промышленное предпринимательство.

O. V. Krupenko

Candidate of Historical sciences and Associate
Professor at the Department of History of Ukraine
Nizhyn Mykola Gogol State University

Agriculture of left-bank provinces in the end XIX – at the beginning of XX century: between modernisation and tradition

Introduction. In the second half of the 19th century the Chernihiv and Poltava regions remained agricultural. The abolition of a serfdom has expanded the opportunities for economic development of the region, the formation of new capitalist relations. At the same time, incompleteness and discrepancy of transformations, preserving of feudal remnants slowed down the rates of agrarian capital assembly that affected negatively the economy.

Purpose. To identify the specification of post-reform agricultural industry development of the left-bank regions territory.

Results. The dominant economic sector of the Left bank remained the agricultural industry which, despite the contradictory trends, gradually increased its production volumes, thereby increasing agricultural market. The agriculture with a distinct grain direction was a basis of its development. In the landowner farms of the left-bank Ukraine grain crops occupied more than 90 %. Within several decades the majority of incomes was brought in by tobacco production. By the amount of its cultivation and collection the Chernihiv and Poltava provinces took the

first place in Russia (not less than 50 %). In Poltava the harvest has grown twice, and in Chernihiv over 30 %.

The entrepreneurs regarded stockbreeding not only as an agricultural sector from the point of view of its profitability and providing with store cattle, meat-and-milk products, but also as the development of all agricultural sector.

The adaptation of landowner farms to new conditions was followed by opening of the agricultural products processing. Bread in Poltava and Chernihiv regions was mainly sold on the domestic market. Because of the poor industrial development, grain-growing specialization in the neighboring regions, primitive means of transportation and bad conditions of roads the export became complicated.

Originality. The further studying received the problem of influence on the agricultural production market and the enterprise of industrial structure.

Conclusion. The agrarian reforms of the years of 1861, 1906, 1910 and 1911 destroyed communal land ownership and accelerated the process of private agricultural industry establishing and the commodity-money relations in production, as well as transferring of landowner and rich farms on market principles and strengthening of communications with the industry.

Key words: Left-bank Ukraine, modernisation, agriculture, landed market, industrial enterprise.

УДК 9 +352.075

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-129-139

Н. Котельницький

кандидат історичних наук, член-кореспондент Центру українських досліджень Інституту Європи РАН

До питання про участь В. В. Тарновського-молодшого у земському ліберальному русі на півночі Лівобережної України (60–80-ті рр. ХІХ ст.)

Стаття присвячена актуальній та не розв'язаній до цього часу науковій проблемі української історичної науки – питанню вірогідної участі яскравого представника української національної аристократії, відомого громадського діяча, благодійника та мецената – В. В. Тарновського-молодшого у земському ліберальному русі на півночі Лівобережної України (60–80-ті рр. ХІХ ст.). На основі виявлених автором маловідомих та малодосліджених джерел, які вперше вводяться у науковий обіг, всебічно розглянуті історичні факти, які свідчили про наявність контактів та зв'язків В. Тарновського-молодшого з опозиційною фрондою. У результаті автор приходять до обґрунтованого висновку про те, що молодший Тарновський не був повноправним членом вказаного визвольного руху, жодних підтверджень його активної політичної діяльності на цій ниві не виявлено, його причетність до земського лібералізму була формальною і символічною.

Ключові слова: В. Тарновський-молодший, земський ліберальний рух, консерватизм, В. Тарновський-старший, земське самоврядування, династія Тарновських.

2018 рік був наповнений цілою низкою видатних та славетних історичних ювілеїв, у тому числі персонального виміру. Далеко не останнє місце у переліку цих святкувань займала чергова річниця знаного громадського діяча, яскравого представника української національної аристократії, видатного мецената та благодійника – Василя Васильовича Тарновського-мол. (1838–1899). Однак потрібно констатувати, що й до сьогодні, поза увагою корпорації українських інтелектуалів залишається проблема кристалізації політичного портрету діяча, яка є актуальною проблемою української історичної науки. У цьому контексті велику цікавість викликають широкомасштабні відносини, зв'язки та стосунки В. Тарновського-мол. з земським ліберальним рухом північної України. Оскільки у вітчизняній

історіографії немає жодної праці на цю тематику, спробуємо лаконочно, спираючись на виявлені нами історичні джерела, висловити свою, виключно суб'єктивну точку зору з цього питання та оціночні судження.

"Патріарх" та засновник земського лібералізму у Російській імперії – І. І. Петрункевич, у своїх легендарних мемуарах свідчив, що В. Тарновський-мол. увійшов до кола фундаторів опозиційного руху вже влітку 1866 року. Однак великого враження явно не справив і більше того – його оточення не викликало у соратників особливих симпатій. Керманіч опозиційної фронди відзначив, що В. Тарновський-мол. брав мінімальну участь діяльності прогресивного політичного осередку Північного Лівобережжя. Оскільки більшість публіки у колі його спілкування складали представники консервативного табору істеблішменту регіону, то ліберали зводили його участь у течії визвольного руху до прийняттого, комфортного і для нього, і для них рівня, щоб не дискредитувати молодшого Тарновського у звичному для нього суспільному бомонді. Тим не менше, І. Петрункевич наголошував, що він користувався повною повагою та довірою у засновників визвольного руху [1, с. 30–31, 33].

Виникає кілька запитань: що спонукало В. Тарновського-мол. до участі у новому політичному проекті?; які міркування опозиційної фронди стимулювали появу діяча у їх колі?; яким був характер, ступінь активності та практичні досягнення В. Тарновського-мол. у контексті діяльності політичної структури?; чи можна його вважати повноцінним членом ліберальної опозиційної фронди на півночі Лівобережної України? Спробуємо дати відповіді на усі поставлені питання.

І. Петрункевич у своїх спогадах згадував, що перше його знайомство з видатною династією Тарновських відбулось у серпні 1865 року, під час офіційного відкриття регіонального парламенту північної України – Чернігівського губернського земського зібрання. Політик-початківець був присутній на цьому засіданні – епохальній політичній події, яка дуже його вразила. У перервах засідань І. Петрункевич проявив інтерес до маленької групи депутатів – гласних від селянської курії, представників стану так званого "малоросійського козацтва", які не були кріпацькою верствою, а тому мали певні інтенції до участі у громадському житті. Іван Ілліч став консультувати їх, допомагати у процедурних справах. Але така демократична позиція і поведінка не сподобалась очільнику губернського зібрання – І. Дурново, який інструктивно рекомендував І. Петрункевичу вийти з частини зали, огороженої спеціальною решіткою, адже публіка не може знаходитись там, де працюють гласні. Усе це було

зроблено у дуже грубій формі, викликало загальну увагу, і селянські депутати, залишивши свої місця, показово пішли спілкуватися з І. Петрункевичем до кулуарів зібрання. Показовий рудимент кастового мислення не залишився поза увагою прогресивних депутатів, у тому числі одного з найповажніших і найшановніших гласних губернського земства, представника Борзнянського повіту, члена губернської земської управи, прихильника модернізації Російської імперії та створення земських інституцій, одного з творців Маніфесту про відміну рабовласницького устрою у державі – В. Тарновського-старшого. Іван Ілліч наголошував, що Тарновський-ст., засуджуючи позицію І. Дурново, демонстративно підійшов до нього та групи селянських депутатів, представився і подав руку для знайомства І. Петрункевичу, тим самим влаштувавши обструкцію голові зібрання. Звісно, такий публічний жест викликав повагу у молодого опозиційного політика та прояви майбутньої симпатії до родини Тарновських [2, с. 8–9].

Потрібно зазначити, що попри фальсифікацію земських виборів та дуже консервативний склад Борзнянського повітового зібрання та управи першої трирічної каденції (1865–1868), саме завдяки В. Тарновському-ст., земські інститути Борзнянщини не стали "заповідником" реакції у регіоні. Симптоматичним було й те, що навіть у економічних питаннях, позиція В. Тарновського-ст. характеризувалась проявами ферментів українського, національно-аристократичного походження. Наприклад, дітяч був противником широкої транспортної інтеграції та зв'язків українських земель з Московією [3, с. 185, 187–189].

Цілком очевидно, що відносна прогресивність родини, принципова політична позиція батька, сімейне виховання та комплексна освіта, атмосфера натхненної та багатообіцяючої доби Великих реформ у Російській імперії, продукували у В. Тарновського-мол. повагу, приклад та наслідування цим ідеалам. Він бажав узяти активну участь у проведенні модернізації держави, зробити свій внесок у трансформацію країни. На нашу думку, великі надії та політичні ілюзії на "нові часи" в історії імперії, захоплення комплексом започаткованих перетворень, спонукали В. Тарновського-мол. примкнути до лав визвольного, земсько-ліберального руху, щоб бути причетним до епохального періоду в історії українських земель. У свою чергу, земська опозиційна фронда, у світлі загальної суспільної аури та симпатій до династії Тарновських, була не проти входження до своїх лав подібних особистостей. На наш погляд, у цьому відношенні, мав місце й елемент політичного розрахунку. Лібералам, з метою легітимації та легалізації своєї діяльності, балотування та обрання в

установи й органи місцевого, міського та корпоративного самоврядування, були потрібні персони, які мали широкі контакти та зв'язки з консервативною частиною громадськості та політикуму, які формували позицію регіональної влади. В. Тарновський-мол. у цьому контексті був дуже корисним для ліберальних земців. Навзаєм, він розраховував отримати від опозиціонерів преференції, перш за все, у сфері земського самоврядування. І хоча де-факто це свідчило про те, що В. Тарновський-мол. був "слугою двох панів", все ж для аристократичної фронди позитиви від цього перевершували негативи – "гра коштувала свіч".

Історичні джерела зафіксували спроби В. Тарновського-мол. отримати від земських установ краю деякі пільги. Так, наприклад, 12 вересня 1873 року, він подав клопотання Борзнянському повітовому земству про звільнення від земського оподаткування будівель фамільного заводу Тарновських у с. Парафіївка. Але потрібно відзначити, що Борзнянське повітове земське зібрання одногосно прийняло рішення про те, що земські податки з усіх одиниць активів родини повинні сплачуватись у повному обсязі без жодних винятків [4, № 6, с. 52–56]. Очевидно, вже на той момент відносини між молодшим Тарновським і опозиціонерами були позбавлені політичного сенсу.

Що стосується характеру, ступеня активності та практичних результатів роботи В. Тарновського-мол. у земській ліберальній партії регіону, то наголосимо, що нам не вдалося знайти жодних історичних джерел, які б підтверджували наявність будь-якої його активності на цій ниві. Відтак, візьмемо на себе сміливість стверджувати, що участь та ступінь активності В. Тарновського-мол. у визвольному опозиційному русі були виключно символічними та формальними. У відповідності до цього, ми не маємо жодних підстав вважати його повноцінним та повноправним членом земського ліберального руху на півночі Лівобережної України.

Наші оціночні судження ґрунтуються на дослідженні унікального родинного архіву династії Тарновських, який підтверджує слушність оприлюдненої точки зору. Виявлені нами історичні джерела проливають світло на політико-ідеологічний портрет цієї аристократичної династії та дозволяють виявити першопричини, генезу позиціонування В. Тарновського-мол. щодо участі у політичних рухах. Так, зокрема, у рукописі програмної концептуальної праці – "О равенстве прав человека", викладена візія династії Тарновських на принципове питання рівності усіх людей у суспільстві.

Проаналізуємо контент праці. У праці стверджувалося, що будь-яка рівність у суспільстві – це не більше, ніж фікція, адже вона ніяким

чином не корелюється з людською природою, тим більше в умовах державного життя, себто свідомого обмеження прав та свобод і делегування повноважень владі. Рівності у державі у принципі не може бути – існує верховна влада, яка готує, видає та приводить у виконання закони. Демократичного устрою як такого на території Російської імперії ніколи не було, і є великі сумніви – чи буде коли-небудь?! Правляча еліта та панівні стани соціуму – продукт політики верховної влади щодо дарування бенефіцій та преференцій своїм вірогідним слугам, які повинні здійснювати від імені режиму державне управління у вказаних їм територіях. І чим стараннішою буде їх служба, тим далі вони будуть просуватися по драбині ієрархічної влади, тим більшого вони досягнуть у контексті визнання державою їх заслуг. Було зазначено, що у суспільстві слабкий завжди поважав сильного, мудрий завжди панував над менш розумним: у якості прикладу були наведені стосунки багатого батька, який утримував сина; відповідно, син повинен був усіляко підкорятися волі батька, бути вірним спадкоємцем його справ. Автор зауважив, що коли не було законів у людності, лише сила у своїй повноті могла виконати ці функції. Різниця у правах та обов'язках людини обумовлена дуальністю належностей самої людини: перші надані фактом народження, самою природою; другі – виникають у ході взаємовідносин з державою. Констатується, що суспільний статус людини отримує виключно від державної волі. Наголошується на тому, що існує принципова різниця між природними і громадянськими правами людей. Громадянські права прямо залежать виключно від політичного і соціального статусу персони та рівня фінансово-економічних статків. У той же час автор відзначає, що політичний статус людини визначає його соціальне походження, тобто суспільна страта, у колі якої він був народжений. Станові права є вічними і переходять по спадку від батька до синів. У завершальній частині праці було підкреслено, що державна влада – дар Божий, а тому усі повинні її поважати. У світлі взаємовідносин між людьми було вказано, що усі відмінності між ними – прямий наслідок соціально-політичного статусу особи й особливо її фінансового стану, тому соціальне походження прямо визначає політичні та громадянські права. Єдиним шляхом соціального прогресу людини є всебічне удосконалення його прав [5, арк.1–2, 11 зв.].

Потрібно визнати, що красномовна вичерпність автографу фундаментальної праці вражає, і за великим рахунком не потребує коментування. По суті, ми маємо справу з панеґриком просвіченого абсолютизму, який ґрунтувався на ідеології патріархальності, православного клерикалізму і фундаменталізму, традиціоналізму та

консерватизму і найбільш яскраво обґрунтовував кастовий устрій суспільства Російської імперії. Маємо усі підстави стверджувати, що між переконаннями династії Тарновських і філософією та ідеологією фундаментального лібералізму взагалі не було нічого спільного. У світлі цього абсолютно зрозумілою видається політична поведінка В. Тарновського-мол., яку можна характеризувати як широко-масштабний нейтралітет. Звичайно, оскільки інтереси держави як верховного сюзерена були понад усе, будь-які зміни у політиці режиму повинні були неухильно підтримуватися вірним намісництвом самодержавної деспотії у регіонах – великої латифундіальної аристократії, що, власне, і відбулось, під час започаткованої та проведеної в умовах військової геополітичної поразки російської монархії у Кримській війні, модернізації держави, яку сучасники цілком справедливо назвали епохою Великих реформ (1856–1874). Тому відносна демократична еволюція Тарновських у цьому контексті не дивує, тим більше, що їм, як представникам місцевого нобілітету, було потрібно адаптуватися до якісно нових умов і не втратити свого привілейованого становища.

Цілком можемо погодитись з М. Юзефовичем, який кваліфікував політико-ідеологічні імперативи Тарновських як консервативний лібералізм, що, безумовно свідчить про стратегічне, державницьке мислення, визнання недоліків та відсталості Російської імперії від передових країн світу та візію свого майбутнього у революційно новій дійсності [6, с. 11].

Зазначимо, що консервативні погляди Тарновських були покладені в основу програми діяльності В. Тарновського-ст. на етапі створення та перших років функціонування земських інституцій самоврядування на півночі Лівобережної України. За його перспективним задумом, підтриманим іншим соратником по консервативно-ліберальному середовищу – Г. П. Галаганом, у регіоні необхідно було створити особливу земську партію, яка б опікувалась та усіляко допомагала прогресивному розвитку інститутів земства. Майбутня організація повинна була контролювати усі процеси у регіоні шляхом отримання влади в установах і органах місцевого самоврядування, всебічно сприяти соціальному та економічному розвитку українських земель [7, с. 55–56].

На переконання В. Тарновського-ст., членами земської партії повинні були стати депутати – представники освічених та економічно забезпечених станів суспільства: помісні дворяни, купецтво", "малоросійське козацтво". Фінансові статки, як передбачалось, обумовлять повну політичну лояльність вказаного соціуму до верховної влади.

Особливо наголосимо, що В. Тарновський-ст. принципово наполягав на тому, що земська партія за жодних обставин не повинна займатись політичною діяльністю, не звертатися до Уряду з будь-якими вимогами про розширення прав місцевого самоврядування, а використовуючи даровані Государем права земським інституціям, широкомасштабно застосовувати їх для прогресу краю та його людності. При цьому необхідно, щоб партія боролася з усілякими зловживаннями у регіоні та рівномірно розподіляла усі повинності між соціальними станами громад. Окремо було зауважено, що є нагальна потреба у всебічному дослідженні та інвентаризації можливостей краю, щоб у такий спосіб отримати ґрунт для розвитку промислової індустрії [8, арк. 102–102 зв.].

Як бачимо, концептуальні роздуми В. Тарновського-ст. щодо земських справ якісно доповнюють загальний політико-ідеологічний портрет династії, у черговий раз ілюструють консервативні переконання родини, але у той же час показують генезу її зацікавленості, зокрема в особі В. Тарновського-мол., земськими установами та організаціями, пов'язаними з цими органами. На нашу думку, проаналізований нами програмний документ дає усі підстави стверджувати, що династія Тарновських була організатором консервативної партії в інституціях місцевого, міського та корпоративного самоврядування регіону, яка потребує всебічного вивчення.

У світлі вищевикладеного залишається з'ясувати – чи мали місце прояви прогресивної діяльності В. Тарновського-мол. у контексті його зв'язків з земсько-ліберальною опозиційною фрондою? Немає жодних сумнівів – такі прояви мали місце.

Так, наприклад, 22 вересня 1870 року, на засіданні Борзнянського повітового земського зібрання була розглянута доповідь повітової управи про прийняття до структури повітового земства заснованої на приватні кошти В. Тарновського-мол. у розмірі 600 рублів громадської бібліотеки у м. Борзна. Було зазначено, що бібліотека передається у дар повітовому земству для розвитку культурних потреб суспільності краю. Борзнянське повітове земство постановило: визнати подаровану В. В. Тарновським-молодшим бібліотеку земською; дозволити повітовій земській управі розмістити бібліотеку у будинку дворянської опіки, який належить повітовій управі; для забезпечення функціонування та життєдіяльності установи щорічно асигнувати з повітового земського бюджету освіти необхідний мінімум – 100 рублів; вчителям і учням народних шкіл Борзнянського повіту здійснювати видачу літератури виключно безкоштовно, а термін користування збільшити з 14 до 30 днів [9, № 2, с. 10].

24 вересня 1870 року на засіданні Борзнянського повітового земського зібрання була заслухана доповідь повітової управи про стан функціонування та існування першої земської бібліотеки у повіті. Депутатський склад зібрання було проінформовано про те, що повітовий предводитель дворянства – В. Тарновський-молодший передав голові повітової земської управи М. Імшенецькому благодійний внесок у розмірі – 750 рублів, з яких 600 – на потреби проходження усіх необхідних процедур щодо офіційного юридичного оформлення земської бібліотеки у м. Борзні, 150 – на потреби створення земської школи у с. Британівка. Повітова управа відзначила, що В. В. Тарновський-мол. люб'язно запропонував будівлю для повітової земської бібліотеки – свою особисту квартиру у м. Борзні.

У своїй доповіді управа повідомляла, що виконуючий обов'язки чернігівського губернатора, віце-губернатор – О. Судієнко, у своїй відозві з цього приводу вказав, що не може дати дозвіл на реалізацію ініціатив повітової управи і В. В. Тарновського-мол., оскільки не була призначена особа, яка б була відповідальною за життєдіяльність бібліотеки. У зв'язку з ситуацією, що виникла, голова повітової земської управи вирішив не ризикувати, а відкрити для початку приватну бібліотеку під свою персональну відповідальність, а коли почнетися сесія повітового земського зібрання – юридично оформити та затвердити рішення складом зборів.

Повітові земські збори дали згоду на прийняття приватної бібліотеки до структури земства, а сам заклад став юридично земським. Особистий писар В. В. Тарновського-молодшого – В. Аронський, обійняв посаду земського бібліотекаря. Виконавчий орган проінформовував зібрання про основні параметри функціонування бібліотеки. Так, офіційна комерційна плата за користування фондами закладу становила від 2 до 6 рублів. На момент переходу бібліотеки на баланс та у структуру повітового земства безпосередніми передплатниками установи до бюджету повітового земства було сплачено 165 рублів 20 копійок. Був запроваджений інститут роздрібної та оптової торгівлі друкованої інформаційної продукції, сукупний прибуток від якого за півроку склав 25 рублів 70 копійок. Була проведена значна робота по придбанню до фондів установи комплексу періодичних видань на загальну суму 168 рублів 65 копійок.

Особливо було наголошено на тому, що бібліотека вже має широке коло меценатів і благодійників. Наприклад, граф Г. Милорадович пожертвував бібліотеці 3 літературних видання, голова повітової земської управи – М. Імшенецький – 10 видань, член повітової земської управи – Н. Волк-Карачевський – 10 видань. Повітова

земська управа, завершуючи доповідь, сповіщала, що на момент вересня 1870 року загальний обсяг фондів бібліотеки складає: 645 найменувань літературних видань у 948 томах; широкий комплекс періодичних видань, частина з яких є безпосередньо передплатними постійними читачами закладу. Установа має хоч і невеликий, але постійний та регулярний заробіток для свого існування у формі прибутків від торгівельних операцій книжковим фондом та доходів від інституту передплати на періодичні видання, що свідчить про факт комерційної привабливості та самодостатності закладу. Виконавчий орган повітового земства просив зібрання завершити юридичне визнання бібліотеки земською і розробити та затвердити Правила користування нею [10, № 4, с. 33–36].

Наведені факти яскраво підтверджують, що В. Тарновський-мол. був прихильником добродійних акцій, сприяв становленню культурної сфери земського самоврядування, був фінансово щедрим у власних жестах, що і стане у майбутньому головною ознакою його громадської діяльності, яка набуде загальноімперської слави [11, с. 1–2].

Резюмуючи викладене, зауважимо, що проведений аналіз віднайдених історичних джерел дає нам підстави стверджувати про те, що проблему участі В. Тарновського-мол. у земському ліберальному русі на півночі Лівобережної України можна вважати закритою. Жодних підтверджень того, що діяч був повноправним членом опозиційної фронди, проводив активну політичну діяльність на цій ниві немає. Тому його участь в інституалізації течії визвольного руху у регіоні слід вважати суто формальною і символічною. Взаємну зацікавленість ліберальних земців і В. Тарновського-мол. один одним, на наш погляд, можна пояснити політичним розрахунком – кожен бажав отримати своє. Проте саме у цей період контактів діяча з опозиціонерами починають яскраво проявлятися його шляхетні чесноти добродійності, меценатства та благодійності, що стане "візитівкою" його культурної діяльності у найближчому майбутньому. Слід визнати – він доклав великих зусиль, зміг прислужитися установам земського самоврядування у гуманітарній сфері, а тому його діяльність у цій галузі слід оцінювати як акт прогресу і розвитку.

Література

1. Петрункевич И. И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания / под ред. А. А. Кизеветтера, И. И. Петрункевича. Прага: Б.и., 1934. 472 с.
2. Там само.
3. Степович А. О. З перших років "земских собраний" на Лівобережжі. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. Київ: Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1927. Кн. XIII–XIV. 437 с.

4. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1873 года. Чернигов: Земская типография, 1873. 84 с.
5. Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського (далі – ЧІМ). Фондове зібрання. Архівні колекції. Архів Тарновських. Рукопис статті В. Тарновського-старшого "О равенстве прав человека". Автограф. Інв. № Ал504-17. Од. зб. 78. 12 аркушів.
6. Юзефович М. Памяти Василия Васильевича Тарновского. Киев: Университетская типография, 1867. 14 с.
7. Товстоляк Н. М. Земська діяльність В. В. Тарновського-старшого. *Знаки питання в історії України: українська історія у європейському контексті*: зб. матеріалів II Міжнародної конференції. Ніжин, 2005. С. 54–57.
8. ЧІМ. Архів Тарновських. Різноманітні папери В. Тарновського-старшого по земським питанням. Інв. № Ал504-17. Од. зб. 64. 119 аркушів.
9. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1870 года. Чернигов: Земская типография, 1871. 76 с.
10. Там само.
11. Тарновский В. В. Некролог. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов: Земская типография, 1899. № 7. 563 с.

References

1. Petrunkevich I.I. Iz zapisok obshhestvennogo dejatelja. Vospominanija/ Pod red. A.A.Kizevettera / I.I.Petrunkevich. - Praga: B.i., 1934. -472s.
 2. Там само.
 3. Stepovich A.O. Z pershih rokov "zemskih sobranij" na Livoberezhzhi // Zapiski istorichno-filologichnogo viddilu VUAN. K.: Drukarnja Vseukraїns'koї Akademii Nauk. 1927. Kn.HIII-HIV. 437 s.
 4. Zhurnaly zasedanij ocherednogo Borzenskogo uezdnoego zemskogo sobranija 1873 goda. - Chernigov:Zemskaja tipografija,1873.-84s.
 5. Chernigivs'kij oblasnij istorichnij muzej imeni V.V.Tarnovs'kogo (dali-ChIM).-Fondove zibrannja.-Arhivni kolekcii.-Arhiv Tarnovs'kih.- Rukopis statti V.Tarnovs'kogo-starshogo"O ravenstve prav cheloveka".- Avtograf.- Inv.№ Al504-17.- Od.zb.78.-12arkushiv.
 6. Juzefovich M. Pamjati Vasilija Vasil'evicha Tarnovskogo.- Kiev: Universitetskaja tipografija,1867. – 14 s.
 - 7.Tovstoljak N.M.Zems'ka dij'al'nist' V.V.Tarnovs'kogo - starshogo//Znaki pitannja v istorii Ukraїni: ukraїns'ka istorija u evropejs'komu konteksti: Zbirnik materialiv II Mizhnarodnoї konferencii. - Nizhin, 2005. - S. 54-57.
 8. ChIM. - Arhiv Tarnovs'kih.- Riznomanitni paperi V.Tarnovs'kogo - starshogo po zems'kim pitan'jam. - Inv.№ Al504-17. - Od.zb. 64. - 119 arkushiv.
 9. Zhurnaly zasedanij ocherednogo Borzenskogo uezdnoego zemskogo sobranija 1870 goda. - Chernigov: Zemskaja tipografija, 1871. - 76s.
 10. Там само.
 11. Tarnovskij V. V. Nekrolog//Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. - 1899. №7. Chernigov: Zemskaja tipografija, 1899. -563s.
-

Н. Котельницький

кандидат исторических наук, член-корреспондент Центра украинских исследований Института Европы РАН

К вопросу об участии В. В. Тарновского-младшего в земском либеральном движении на севере Левобережной Украины (60–80-е гг. XIX в.)

Статья посвящена актуальной и не решенной до сих пор научной проблеме украинской исторической науки – вопросу возможного участия яркого представителя украинской национальной аристократии, известного общественного деятеля и мецената – В. В. Тарновского-младшего в земском либеральном движении на севере Левобережной Украины (60–80-е гг. XIX в.). На основе выявленных автором малоизвестных и малоисследованных источников, которые впервые вводятся в научный оборот, всесторонне рассмотрены факты, свидетельствующие о наличии контактов и связей В. Тарновского-младшего с оппозиционной фрондой. В результате, автор приходит к обоснованному выводу о том, что младший Тарновский не являлся полноправным членом указанного освободительного движения, никаких подтверждений его активной политической деятельности на этом поприще не обнаружено, его причастность к земскому либерализму была формальной и символической.

Ключевые слова: В. Тарновский-младший, земское либеральное движение, консерватизм, В. Тарновский-старший, земское самоуправление, династия Тарновских.

N. Kotelnitsky

Candidate of Historical Sciences, corresponding member of the Center for Ukrainian Studies Institute of Europe RAS

On the question of the participation of V. V. Tarnovsky-Jr. in the zemsky liberal movement in the north of the Left Bank of Ukraine (60–80th XIX c.)

The article is devoted to the actual and unresolved scientific problem of Ukrainian historical science – the question of the probable participation of the bright representative of the Ukrainian national aristocracy, a well-known public figure, philanthropist and patron, V. V. Tarnovsky-Jr. in the zemsky liberal movement in the north of the Left Bank of Ukraine (60–80 r.). On the basis of little-known and not well-researched sources discovered by the author, which are first introduced into scientific circulation; with the help of scientific methods of research – analysis and synthesis, deduction and induction, typology, classification and generalization, anthropological and retrospective method, content analysis, historical and dissemination and historical and genetic methods, thoroughly considered historical facts that showed the presence of contacts and contacts V. V. Tarnovsky-Jr. with the opposition fronts. As a result, the author comes to the reasonable conclusion that the younger Tarnovsky was not a full member of the specified liberation movement, there was no evidence of his active political activity in this field; his involvement in zemsky liberalism was formal and symbolic. Mutual interest of Frontender and younger Tarnovsky was caused by political calculations. However, the undeniable positive of these contacts should be considered the beginning of the extremely active and large-scale charitable work of V. Tarnovsky-Jr. in favor of the zemsky institutions of the region and the public of the region.

Key words: V. Tarnovsky-junior, zemsky liberal movement, conservatism, V. Tarnovsky-senior, zemsky self-government, dynasty of Tarnovsky.

УДК 94-054.6(477.51)"1800-1899"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-140-153

О. О. Лейберов

голова профкому працівників Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

**Дворянство Ніжинського повіту
Чернігівської губернії у XIX столітті:
демографічне та економічне становище**

Стаття присвячена вивченню демографічного та економічного становища дворянства Ніжинського повіту Чернігівської губернії у XIX столітті на основі архівних документів. У статті розглянуті кількісні показники дворянського стану повіту. Простежені шляхи формування та фактори, що впливали на зміну чисельного складу місцевого дворянства. Зроблені висновки, що головними чинниками, що виступають регуляторами кількісного складу дворянської верстви у повіті були військова та статська служба, а також законодавчі ініціативи та реформи центральної влади відносно вищого стану. Особлива увага приділена співвідношенню спадкового та особистого дворянства.

Вивчена економічна база повітового дворянства початку століття, яка ґрунтувалася на володінні селянами-кріпаками. Розглянута динаміка дворянського землеволодіння у пореформений час, коли головною ознакою багатства стала земля. Проаналізовані зміни, які відбувалися у сфері приватної земельної власності.

Дослідження показало, що Ніжинський повіт протягом усього XIX століття залишався повітом дрібнопомісних та середньопомісних землевласників. Відсоток багатих поміщиків був незначним, але зростає протягом усього століття.

Ключові слова: провінційне дворянство, демографія, землеволодіння, економічні характеристики, Ніжинський повіт.

Останнім часом у вітчизняній історичній науці активізувався напрям дослідження соціальних еліт українського суспільства. Протягом усього XIX століття верствою, що займала панівне становище в українському суспільстві було дворянство. Саме представники цієї соціальної групи виступали провідниками всіх соціально-економічних, культурно-релігійних процесів, що тривали на українських землях у складі Російської імперії. Разом з тим історія українського дворянства в означений період залишається найменш дослідженою темою. Без всебічного вивчення еволюції дворянського стану неможливо повноцінно уявити життя тогочасного суспільства на Україні. Останнім часом світ побачили солідні дослідження, присвячені вивченню

історії та розвитку українського шляхетства в імперський період. Разом з тим історія дворянства Ніжинського повіту Чернігівської губернії практично не була об'єктом серйозного наукового дослідження.

Дореволюційна історіографія досліджуваної нами проблеми представлена кількома працями дворянських істориків, для яких характерна описовість та відсутність порівняльного аналізу [1–2]. У радянській історіографії тема дослідження історії дворянства не була пріоритетною. Автори, які вивчали дворянство, як соціальну групу, робили тенденційні висновки, розглядаючи його як виключно "експлуататорський клас". Разом з тим праці радянських істориків спираються на широке коло джерел та містять солідну інформаційно-статистичну базу [3]. Історіографія доби незалежності України представлена лише кількома науковими розвідками місцевих краєзнавців. Так, дослідник Г. Дудченко присвятив свою працю вивченню генеалогії та походження ніжинського дворянства у XVIII столітті [4]. Відомий історик М. Потапенко дослідив вплив польського елемента на формування повітового дворянства [5]. Навіть солідне узагальнююче історичне дослідження "Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії" не розкриває всіх основних питань, пов'язаних з історією становлення, формування та розвитку ніжинського дворянства. Його автори О. І. Гуржій та Ю. А. Русанов приділили основну увагу загальним питанням розвитку дворянства в Російській імперії та перетворенню української шляхти та козацької старшини у російське дворянство у XVIII столітті [6]. Період XIX століття практично ними не досліджений. Дослідники тією чи іншою мірою висвітлили питання соціально-політичного розвитку дворянства Лівобережної України та Чернігівської губернії, культурного розвитку повітового шляхетства, його етнічного походження та діяльності корпоративних структур, але оминули своєю увагою проблеми, пов'язані з економічним та майновим становищем дворянства у XIX столітті, у тому числі питання розвитку дворянського землеволодіння та поміщицького господарства. Досі залишається нез'ясованою навіть чисельність дворянства Ніжинського повіту. Саме тому вивчення даних питань дає змогу виявити не тільки закономірності, притаманні розвитку малоросійського дворянства в означений період, а й проаналізувати особливості його розвитку, узагальнити та зробити певні висновки, які можуть бути використані у подальших наукових дослідженнях.

На кінець XVIII – початок XIX століття дворянство у Російській імперії повністю сформувалось як окрема соціальна група, "благородний" стан. "Жалувана грамота..." 1785 року визначила його особисті

та корпоративні пільги та привілеї, права й обов'язки дворянства. Разом з тим дворянство по всій імперії не являло собою єдиного, монолітного класу, а й поділялося на різні прошарки та підгрупи. Критеріями цього розподілу в першу чергу були майнові статки дворянства та особистий соціальний статус кожного дворянина в межах всієї шляхетської страти. Особливо це було помітно у Малоросійських губерніях, де дворянство було чисельним та не надто багатим.

Так, дворянство поділялося на дві основні групи – спадкове та особисте. До останньої групи належали чиновники IX–XIV класів Табелю про ранги. Чисельність особистого дворянства на початку XIX століття визначити не можливо, оскільки статистичні документи того часу наводять загальну кількість особистих дворян та класних чиновників. Особистих дворян можна відносити до благородного стану лише умовно, оскільки вони не мали низки привілеїв, якими користувалися спадкові дворяни. Вони були звільнені від сплати подушного податку, рекрутчини та тілесних покарань, але разом з тим вони не мали права володіти селянами-кріпаками та брати участь у роботі дворянських корпоративних організацій. Юридично тільки спадкові дворяни володіли всіма правами, пільгами та привілеями особистого та корпоративного порядку. Російським законодавством вони поділялися на шість груп, де головним стратифікаційним критерієм було джерело отримання дворянства. До першої групи належали особи, яким шляхетство було пожалуване правлячим монархом, друга група – це дворянство отримане шляхом військової служби, третя – шляхом статської служби, до четвертої відносилися іноземні дворянські роди, п'ята група включала в себе титуловане дворянство, а остання складалася з давніх благородних родів, які могли довести своє шляхетне походження від предків, що жили за 100 років до видання "Жалуваної грамоти...". Однак на середину XIX століття ці розряди втратили своє значення і приналежність до жодного з них не давала особистих привілеїв. Вони враховувалися лише під час запису нових дворян у губернські дворянські книги. Як свідчить аналіз статистичних даних про походження ніжинського повітового дворянства (дворянські списки, родословні книги, формуляри), 94,5 % всіх носіїв шляхетного звання належали до другої та третьої груп, тобто отримали своє дворянство службою. Незначний відсоток у повіті складали представники титулованих родів (князі Баратови та Жевахови, пізніше Голіцини, Безбородьки та Щербатови) та представників іноземних дворянських родів, які мали володіння у повіті (фон Шенерти, Штейгерси, фон дер Брінкіни) [7].

Оцінити чисельність ніжинського повітового дворянства на початок XIX століття дуже складно. Регулярні статистичні матеріали,

що зберігаються у архівних фондах, дозволяють більш-менш точно визначити кількість дворян, починаючи тільки з середини століття. Для аналізу абсолютної та відносної чисельності шляхетства повіту першої половини XIX ст. ми використовували низку документів, що зберігаються у фондах Ніжинського відділу збереження документів Чернігівського обласного державного архіву. Це родословні книги, відомості, дворянські формулярні списки, виборчі списки, документи рекрутського присутствія, судові документи. На основі вищезгаданих джерел, нами складена таблиця, яка дозволяє простежити основні демографічні зміни у дворянському стані Ніжинського повіту.

Таблиця 1
Динаміка чисельності дворян Ніжинського повіту у XIX столітті

Рік	Спадкові дворяни				Особисті дворяни				Всього
	у місті		у повіті		у місті		у повіті		
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	
1803									1440 (589 чол.; 851 жін.)
1832									436 чол.
1836	29	31	365	366	36	34	197	220	1278
1850	211 осіб чоловічої статі				244 особи чоловічої статі				455 чол.
1852	52	56	239	242	72	78	278	285	1302
1853	49	52	237	239	73	80	280	288	1298
1854	48	50	248	249	75	85	289	293	1337
1855	42	47	201	208	73	82	210	225	1038
1856	43	52	203	211	81	88	214	229	1121
1861	47	45	213	219	59	72	241	253	1149
1862	49	43	217	221	60	71	244	261	1166
1863	52	41	218	216	59	74	249	268	1177
1864	49	43	213	205	58	69	253	266	1156
1865	52	41	208	220	49	68	253	266	1162
1866	50	42	209	220	47	66	257	266	1157
1867	48	53	219	221	46	59	259	267	1172
1868	47	55	227	223	43	57	262	271	1185
1869	49	52	222	224	39	56	270	268	1180
1870	50	56	216	227	41	54	271	259	1174
1874	47	60	235	242	49	64	283	269	1249
1875	43	58	231	245	48	61	280	265	1231
1876	40	56	225	240	46	60	275	270	1212
1877	44	58	230	242	50	65	281	292	1262
1878	48	56	232	246	54	67	280	291	1274
1879	46	60	230	264	56	70	286	304	1316
1880	48	64	232	268	60	82	292	312	1358
1897	1606 спадкових дворян				2573 особистих дворян				4179

Чисельність дворянства майже завжди регулювалась державою і дворянство Ніжинського повіту не було виключенням. З таблиці 1 видно, що за першу третину XIX століття кількість дворян повіту значно скоротилася. Це пояснюється низкою причин. По-перше, в

основний документ, що нами використовувався для підрахунку чисельності дворян повіту на початку століття "Ведомость о жителях в Нежинском повете господах дворянах с показанием фамилий, детей мужского и женского пола и в каких губерниях и уездах и по малороссийских поветах и где имеют с фамилиями жительства" (січень 1803 р.), були внесені всі особи, які вважали себе шляхетного походження. Разом з тим це не означало, що всі вони були визнанні у дворянському достоїнстві урядовими установами. У "Ведомость..." були внесені між іншим 11 сімей (76 осіб), які вважали себе дворянами, але на момент складання документу не надали цьому підтвердження і знаходилися "у окладах" (подушному – 8 сімей, міщанському – 1 родина, козацькому – 2 сім'ї), тобто сплачували податки. Тому вважати їх повноцінними дворянами у нас підстав не має. У 20–30-х рр. XIX ст. по всіх українських губерніях (Правобережжя, Малоросія, Слобожанщина, де представників дворянства було у 3–4 рази більше ніж у власне російських губерніях) державними установами проводилися "разбори шляхти", тобто з'ясування та перевірка справжнього походження претендентів на дворянство. Слід зазначити, що майже третина претендентів таку перевірку не проходила. У результаті урядових перевірок (а вони проводилися кожні три роки) чисельність повітового дворянства значно скоротилась. На 1836 рік у повіті нараховувалося 1278 представника вищого соціального класу, що на 162 особи (або на 11,25 %) менше ніж на початку століття [8].

Починаючи з середини століття, чисельність як спадкового, так і особистого дворянства у повіті поступово зростає. Цей приріст повністю відповідає природньому приросту населення (1,8–2,5 % на рік), який був характерним на той час для дворянства імперії. Певний демографічний спад можна помітити у роки Кримської війни 1853–1856 рр., пік якого прийшовся на 1855 р. (чисельність дворян скоротилась більше ніж на 20 %) [9]. Вийти на довоєнний рівень вдалося тільки у 1879 р., тобто через 24 роки. У 1855 році населення Ніжина нараховувало 19 552 мешканця (10 432 чоловіків та 9 120 жінок, з яких 36 осіб чоловічої та 39 осіб жіночої статі належали до страти спадкового дворянства, а 119 та 149 осіб відповідно, були особисті дворяни) [10]. Таким чином, дворяни складали 1,75 % (0,38 % – спадкові, 1,37 % – особисті) від населення міста, що є доволі високим показником. Документи за 1855 рік повідомляють, що "від епідемічної хвороби холери померло 85 чоловіків та 87 осіб жіночої статі" [11]. Якщо до цього додати відповідну кількість померлих у повіті, то цифра загального спаду буде значною. Не слід забувати, що у цьому ж році на території повіту була сформована ополченська дружина, де всі

офіцерські посади були зайняті представниками дворянської верстви. У кінці року дружина була відправлена на територію Війська Донського для підсилення війська наказного отамана генерал-ад'ютанта Хомутова, що діяли на Північному Кавказі проти мюридів Шаміля. Зрозуміло, що дворяни-офіцери у річну статистику не потрапили. Крім того, на території губернії були сформовані кінні козачі ополченські полки, де офіцерські посади також займали представники ніжинського повітового дворянства. Незважаючи на те, що ополченські частини, сформовані на Чернігівщині участі у боях не брали, але через хворобу та голод не всі ополченці повернулися на Батьківщину після завершення військових дій.

Суттєве зростання дворянства повіту припало на період з 1880 до 1897 рр., коли був проведений Перший загальний перепис населення імперії. За ці сімнадцять років його чисельність збільшилася на 207,7 %. Ця цифра відповідає показнику зростання чисельності дворянства в цілому по всій імперії. Середній показник зростання по країні становив 1,2–2,2 рази залежно від губернії. Це можна пояснити в першу чергу тим, що перепис проводився методами особистого опитування, що приводило до завищення чисельності благородного стану. Адже кожен, хто вважав себе представником дворянства, міг ствердно відповісти на питання своєї станової приналежності.

Ще одна особливість демографії повітового дворянства Ніжинського повіту, яку можна побачити при аналізі таблиці 1, полягає в домінуванні представників особистого шляхетства над представниками спадкового. Справа в тому, що у всіх російських губерніях (окрім столичних), а також у Харківській, Катеринославській, Бессарабській губерніях, не говорячи про три Правобережні губернії (Подільську, Волинську та Київську) кількість представників спадкового дворянства була значно вищою за кількість особистого шляхетства. На нашу думку, це можна пояснити тим, що з самого початку формування малоросійського дворянства у Чернігівській губернії ще у XVIII столітті, відсоток особистого дворянства був значний. Звання козацької старшини, якими володіла більшість ніжинської шляхти, при нобілітації переводилися у нижні чини Табелю про ранги (XII–XIV). А довести своє благородне походження більшість представників місцевої шляхти не змогли. Просування по статській службі у провінційному Ніжині не було таким стрімким, як у губернських містах чи столиці, і тому мало хто з чиновників міг вислужити чин вище титулярного радника (IX чин Табелю про ранги). Крім того, вже згадана державна політика у сфері визнання дворянства, обмежувала перехід особистих дворян у групу спадкових. А після ряду наказів Миколи I та

Олександра II, коли були підвищені чини для отримання спадкового дворянства (з 1845 р. – майора на військовій службі та статського радника на цивільній, а з 1856 р. – полковника та дійсного статського радника відповідно) це стало практично не можливим.

Іншим стратифікаційним критерієм дворянства цього періоду виступали прибутки та розміри власності. Від них більшою мірою ніж від чину, займаної посади, освіти і навіть походження залежав статус кожного дворянина у суспільстві. До 1861 року головним критерієм багатства дворян було душеволодіння або кількість селян-кріпаків записаних за тим чи іншим поміщиком. Зрозуміло, що в силу тієї обставини, що тільки спадкові дворяни мали право володіти кріпаками, ми можемо встановити економічні можливості тільки цієї групи дворянства. Особисті дворяни, що перебували на статській службі або у відставці, мали незначні посадові оклади та пенсії в розмірі від 30 до 120 крб на рік, а для підтримки відповідного дворянину статусу та способу життя, навіть у провінції потрібно було мати статки не менше 200–300 крб на рік. З точки зору економічного становища (прибутків), помісне дворянство поділялося на три страти – нижчу, середню та вищу. В історичній науці прийнята така градація – нижча страта, складалася з безпомісних і малопомісних дворян із кількістю кріпаків чоловічої статі до 20 осіб, середня – з середньопомісних, які володіли від 21 до 100 ревських душ, а представники вищої страти володіли більш як 100 кріпосних [12]. Така схема стратифікації дворянства за майновою ознакою носить умовний характер, однак вона дозволяє виділити серед місцевого дворянства як малозабезпечену частину, так і заможну й впливову верхівку.

Таблиця 2

**Майнове становище дворян Ніжинського повіту
у першій третині XIX століття**

Число душ чол. статі	1803 рік		1820 рік		1832 рік	
	Число поміщиків / %	У них селян / %	Число поміщиків / %	У них селян / %	Число поміщиків / %	У них селян / %
Не мали кріпаків	125 / 40,8	-	-	-	-	-
Від 1 до 20	128 / 41,8	999 / 11,5	314 / 77,7	1240 / 7,7	345 / 79,2	1994 / 12,4
Від 21 до 100	40 / 13,1	1733 / 19,95	54 / 13,4	2258 / 14	59 / 13,5	2445 / 15,2
Від 100 і більше	13 / 4,3	5953 / 68,55	36 / 8,9	12630 / 78,3	32 / 7,3	11672 / 72,4
РАЗОМ	306 / 100	8685 / 100	404 / 100	16128 / 100	436 / 100	16111 / 100

Аналізуючи дані таблиці 2, можна зробити наступні висновки. На початку XIX століття серед повітових поміщиків переважали дрібно-помісні власники з незначною кількістю ревізьких душ або взагалі без них. При цьому слід наголосити, що економічна ситуація в імперії була відносно стабільною. До найзаможніших дворян повіту належали брати Григорій та Матвій Яковичі Почеки. Вони володіли 2481 та 144 кріпаками відповідно [13]. Прем'єр-майор Петро Якович Жураковський був власником 841 ревізької душі [14]. За його 6-річною племінницею Софією, дочкою померлого брата Андрія, що залишилася круглою сиротою, було записано 592 кріпака. У володінні відставного підполковника Андрія Яковича Шаули в містечку Носівці було 409 кріпаків. Удова колезького радника Мотаніса Олена Василівна разом з двома своїми синами володіла у с. Липів Ріг 355 селянами [15]. До повітових багатіїв належали статський радник та кавалер Петро Іванович Симановський, брати Яків та Григорій Мандрики, майор В. П. Ракушка-Романовський, родини Забіл, Танських та фон ден Брінкнів.

Після наполеонівських війн 1805–1814 рр. господарство більшості поміщиків занепадає, це було пов'язано не лише з тяготами війни та масовими рекрутськими наборами, а й з інфляцією, що розпочалась, ще до війни та загальною економічною кризою, що охопила країну. У 1820 році в повіті нараховувалося 404 поміщика, що володіли кріпаками. У цей час повіт складався з 11 волостей, до складу 9 волостей входили села та хутори, а окремо були виділені містечко Носівка та місто Ніжин. У Веркіївській волості проживали 21 поміщик, що володіли 2797 ревізькими душами (тут 2648 кріпаків належало графу Кушельову). У селах Черняхівці, Липів Ріг, Березанка та Переяславка 682 селянина належали 17 власникам. У Дроздовській волості 34 поміщика володіли 626 кріпаками. Співвідношення кріпаків до їх господарів у Дремайлівській волості було ще меншим, 77 селян та 12 власників. У Талалаївській волості на 36 поміщиків приходилося 2517 кріпаків. У Монастирищинській волості 1030 селян належали 46 власникам. У Володьковій Дівиці на навколишніх селах (Синяки, Кропивне) 2728 ревізьких душ знаходилося у володінні 23 поміщиків, найбагатшим з яких був граф С. Румянцев (1934 душі ч. с.). У волості Лосинівській 22 поміщика володіли 3817 кріпаками. Причому 14 поміщиків волості мали у володінні більше 100 душ, тобто відносилися до вищої страти дворянства. Мринська волость не віділялася багатими поміщиками. Тут маєтностями, що нараховували більше 100 душ володіли тільки двоє поміщиків – брати Забели. А всього у волості проживало 44 власники, що мали записаних за собою 716 ревізьких душ. Власники з містечка Носівки, а їх нараховувалося 68 осіб, мали у своєму володінні тільки 557 кріпаків. Ще

гіршою ситуація була по місту Ніжин. Тут 581 селянин знаходився у власності 81 господаря. Таким чином, 16 128 селян-кріпаків склали багатство 404 власників. За проведеними підрахунками господарів, що мали більше 100 душ було всього 36 (8,9 %), причому два з них мали більше 1000 душ [16]. Ці 36 власників спільно володіли 12 630 кріпаками або 78,3 % всіх залежних селян повіту. На 1832 рік ситуація мало змінилася. З наведеної таблиці видно, що за тридцять років з початку століття кількість дворянських родин зросла на 130 (42,5 %). Відсоток малопомісних дворян у Ніжинському повіті мало зменшився та становив 79,1 %, але при цьому кількість родин бідних дворян зросла до 345, середньопомісних родин було 59, але їх відсоток від загальної кількості практично не змінився і становив 13,5 %, натомість кількість великопомісних дворянських родин зросла майже втричі до 32, але у відсотках цей показник збільшився тільки на 3,1 %. Значними душеволодільцями у повіті залишалися фон дер Брінкіни (354 кріпаки), Почеки (293 д.ч.с.), Танські (446 кріпаків), Баратови, Жевахови, Раківичи, Забели, але з'явилися і нові – граф Кушельов (2654), графиня Варвара Голіцина (480 душ), граф Апраксин, князь Іван Кекуатов [17].

Після видання імператорського маніфесту про відміну кріпацтва (1861 р.) кардинальним чином змінилось розуміння багатства у дворянському оточенні. Замість скасованого душеволодіння головним показником багатства стало землеволодіння. У 1861 році у володінні 606 повітових дворян-землевласників знаходилося 89 826 десятин та 2108 сажнів землі [18]. У дослідницькій літературі прийнятий такий розподіл щодо визначення багатих та бідних землевласників. Так, до бідних землевласників відносять тих, хто мав у володінні від 1 до 100 десятин землі. Середні за статком власники володіли від 101 до 500 десятин, до багаті страти відносили власників, що мали більше ніж 500 десятин. На момент відміни кріпосного права у повіті нараховувалося 21 поміщик середнього достатку та 4 власники мали понад 1000 десятин [19]. За перші п'ять років, що пройшли після реформи, дворянське землеволодіння у повіті скоротилося до 80 101 десятини, але вже наступного 1867 року воно зросло до 84 334 десятин. Тенденція зростання продовжувалась до 1868 р., коли воно склало 88 118 десятин. Після цього дворянське землеволодіння у повіті почало поступово зменшуватися: у 1869 р. – 87 727 десятин, у 1870 р. – 87 630 десятин [20]. Разом із зменшенням землеволодіння зростала кількість землевласників. У 1876 р. 798 поміщиків володіли 87 541 десятиною [21]. А вже у 1878 р. на долю 827 землевласників припадало 87 369 десятин та 2 254 сажнів [22]. Проведені нами підрахунки показали, що 697 землевласників повіту належали до групи бідних (84,3 %), 110 мали в своєму володінні більше 100 десятин і тому

відносилися до середньої страти (13,3 %) і тільки 20 осіб мали більше півтисячі десятин (2,4 %), причому 13 з них були дуже багаті і володіли понад 1000 десятин землі. Серед найбільших землевласників були цукрозаводчик Микола Терещенко, князь Михайло Голіцин, Григорій Галаган, графиня Варвара Гудович, княгиня Щербатова, Андрій Забіла, значні земельні угіддя належали родинам Троцин, Крушковських, Почек, Фальковських, Парпур, Глебових [23]. Порівнюючи динаміку руху дворянського землеволодіння у Ніжинському повіті з аналогічними процесами у власно російських губерніях, можна побачити низку особливостей. По-перше, на Ніжинщині удільна вага землеволодіння місцевих поміщиків була значною, їм належало до 65 % від загальної площі орної землі у повіті. Натомість у Тверській губернії поміщикам належало тільки 39,2 %. За 25 пореформених років дворянська земельна власність у Тверській губернії скоротилася на 25,8 %, а у Ніжинському повіті всього на 2,7 %. У російських губерніях Центрально-промислового району переважали середньопомісні землеволодіння (54,7 %), дрібноземельні володіння склали 37 %, а решта – 8,3 % відносилися до розряду крупних землеволодінь. На Ніжинщині, як у цілому й у всіх Лівобережних губерніях основну масу землевласників складали малоземельні дворяни, незважаючи на значні земельні площі, що зосереджувалися в руках окремих власників (Харитоненки, Терещенки), їх відсоток у структурі дворянської приватної земельної власності був незначним.

Підбиваючи підсумки, необхідно наголосити на тому, що дворянство Ніжинського повіту протягом усього XIX століття не було єдиною, монолітною соціальною стратою, а поділялося на різні групи та підгрупи залежно від різних чинників (майнового становища, посади, чину, походження). Особливо цей розподіл був помітний серед представників спадкового та особистого дворянства. Домінуючим стратифікаційним чинником у дворянському середовищі завжди виступав економічний компонент. До відміни кріпосного права показником заможності дворянина була кількість ревізьких душ, якими він володів, а після 1861 року її змінило землеволодіння. Аналіз економічного становища дворянства повіту у першій половині XIX століття засвідчив те, що переважна більшість дворян-душевласників відносилася до групи бідних дворян. Відсоток дворян "середньої руки" був незначним і складав приблизно шосту частину від усієї кількості повітових поміщиків. Однак протягом доволі значного часу, на відміну від ситуації у власне російських губерніях, де кількість поміщиків даної групи постійно зменшувалася, у повіті їх кількість залишалася стабільною. Відсоток великих власників хоча і

зростав протягом століття, але не значно. Їх зростання було в межах загальноімперських показників. Після відміни кріпацтва, коли земля стала основним показником заможності, а власність на неї втратила стану приналежність, дворянське землеволодіння спочатку зменшилося. Однак протягом 70-х рр. XIX ст. практично повернулось до показників 1861 р. Таким чином, можна стверджувати, що ніжинські дворяни не прагнули масово позбавлятися землі. повіт залишався цілком сільськогосподарським регіоном, як і вся Чернігівська губернія. У повіті переважало дрібнопомісне землеволодіння, а відсотки груп крупних та середніх власників до кінця століття залишалися незначними.

У ході дослідження нами були з'ясовані основні особливості демографічного процесу, пов'язані із чисельністю, складом та внутрішньою стратифікацією дворянського стану повіту. Упродовж століття у складі ніжинського дворянства відбулися суттєві зміни. Відмічена тенденція кількісного росту дворянства повіту обох категорій, що свідчило про значні соціальні зміни у середі дворянства. Разом з тим були відмічені два суттєвих скорочення чисельності дворянства – у 20-х роках XIX століття та в період Кримської війни. Перше скорочення було обумовлене державною політикою, спрямованою на виявлення осіб, що незаконно присвоїли собі дворянський статус та не змогли його підтвердити належними документами. Друге скорочення пов'язане з епідемією та значною мобілізацією дворянства до ополченських полків під час війни. Необхідно відмітити ще одну особливість, яка була характерною для повіту. Це незначна перевага особистого дворянства над спадковим. У більшості як українських, так і власне великоруських губерній таке явище не спостерігалось, навпаки, в них суттєво за кількістю переважали представники спадкового шляхетства. Суттєве кількісне зростання дворянського стану повіту і кінці XIX століття також можна пояснити недосконалістю процесу проведення загальнодержавного перепису.

Незважаючи на те, що нами були розглянуті два основних аспекти, за якими в історичній науці вивчаються соціальні еліти суспільства, залишається значна кількість компонентів, що стосуються вивчення положення повітової шляхти, які вимагають подальшого вивчення та дослідження.

Література

1. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. Санкт-Петербург, 1901. Т. 1–2.
2. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Киев, 1908–1914. Т. 1–4.

3. Кабузан В. М., Троицкий С. М. Изменение в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782–1858 гг. *История СССР*. 1971. № 4. С. 153–169.

4. Дудченко Г. М. Ніжинське дворянство наприкінці XVIII ст. (матеріали до генеалогії). *Ніжинська старовина*: збірник регіональної історії та пам'яткознавства. 2010. Вип. 9 (12). С. 133–163.

5. Потапенко М. В. Від шляхетства до дворянства: до історії польської присутності на Ніжинщині в XVIII – першій третині XIX століття (за матеріалами формулярних списків). *Ніжинська старовина*: науковий історико-культурологічний збірник. 2006. Вип. 2 (5). С. 62–81.

6. Гуржій І. О., Русанов Ю. А. Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 172 с.

7. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН). Ф. 343. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 143–169 зв.

8. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 435. Арк. 15–15 зв.

9. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 770. Арк. 2.

10. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 778. Арк. 29.

11. Там само. Арк. 29 зв.

12. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. 3-е изд., испр., доп. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003. Т. 1. 98 с.

13. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 144.

14. Там само. Арк. 145 зв.

15. Там само. Арк. 144 зв.

16. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 322. Арк. 13–22 зв.

17. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 33 зв.

18. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 1034. Арк. 22.

19. Там само. Арк. 35.

20. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 1014. Арк. 3.

21. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 1047. Арк. 65.

22. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 1052. Арк. 46.

23. Там само. Арк. 4 зв., 36 зв.

References

1. Myloradovych G. A. Rodoslovnaya knyga Chernygovskogo dvoryanstva T. 1–2. Spb., 1901.

2. Modzalevskiy V. L. Malorosyjskij rodoslovnik / V.L. Modzalevskiy, T. 1–4. – K., 1908–1914.

3. Kabuzan V.M., Troyczkij S.M. Yzmenenye v chyslenosti, udelnom vese y razmeshheny dvoryanstva v Rossyy v 1782–1858 gg. / V.M. Kabuzan, S.M. Troyczkij // Istorya SSSR. – 1971. – № 4. – S. 153–169.

4. Dudchenko G.M. Nizhynske dvoryanstvo naprykinci XVIII st. (materialy do genealogiyi) / G.M. Dudchenko // Nizhynska starovyna: Zbirnyk regionalnoyi istoriyi ta pamiyatkoznavstva. -2010. – Vyp. 9 (12). – S. 133-163.

5. Potapenko M.V. Vid shlyaxetstva do dvoryanstva: do istoriyi polskoyi prysutnosti na Nizhynshyni v XVIII – pershij tretyni XIX stolittya (za materialamy formulyarnyh spyskiv) / M.V. Potapenko // Nizhynska starovyna: Naukovyj istoriko-kulturologichnyj zbirnyk. – 2006. – Vyp. 2 (5). – S. 62-81.

6. Gurzhij I.O., Rusanov Yu.A. Dvoryanstvo Livoberezhnoyi Ukrayiny kincy XVIII – pochatku XX st.: socialno-pravovyj status i misce u vladnyh strukturax Rosijskoyi imperiyi. / I.O. Gurzhij., Yu.A. Rusanov Yu.A. - K:Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2017. - 172 s.

7. Viddil Derzhavnogo arhivu Chernigivskoyi oblasti v m. Nizhyni (dali VDACHON), f. 343, op. 1, spr. 68, ark. 143-169 zv.

8. VDACHON, f. 343, op. 1, spr. 435, ark. 15-15 zv.

9. VDACHON, f. 343, op. 1, spr. 770, ark. 2.

10. VDACHON, f. 343, op. 1, spr. 778, ark. 29.

11. Tam samo, ark. 29 zv.

12. Myronov B.N. Socyalnaya ystoryya Rossyy peryoda ympery' (XVIII – nachalo XX v.): Genezys lychnosity, demokratycheskoj semiy, grazhdanskogo obshchestva i pravovogo gosudarstva. / B.N Myronov : V 2 t. – 3-e izd., yspr., dop. – SPb.: "Dmytryj Bulany", 2003. – T. 1. – 98 s.

13. VDACHON, f. 343, op. 1, spr. 68, ark. 144.

14. Tam samo, ark. 145 zv.

15. Tam samo, ark. 144 zv.

16. VDACHON, f. 343, op. 1, spr. 322, ark. 13-22 zv.

17. VDACHON, f. 343, op. 1, spr. 400, ark. 33 zv.

18. VDACHON, f. 343, op. 1, spr. 1034, ark. 22.

19. Tam samo, ark. 35.

20. VDACHON, f. 343, op. 1, spr. 1014, ark. 3.

21. VDACHON, f. 343, op. 1, spr. 1047, ark. 65.

22. VDACHON, f. 343, op. 1, spr. 1052, ark. 46.

23. Tam samo, ark. 4 zv. - 36 zv.

А. О. Лейберов

председатель профкома работников

Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Дворянство Нежинского уезда Черниговской губернии в XIX веке: демографическое и экономическое положение

Статья посвящена изучению проблем демографического и экономического положения дворянства Нежинского уезда Черниговской губернии в XIX веке на основе архивных материалов. В статье рассмотрены количественные показатели дворянского сословия уезда. Изучены пути формирования и факторы, которые влияли на изменение численности местного дворянства. Сделаны выводы о том, что главными факторами регулирования численного состава дворянского общества в уезде были военная и статская служба, а также законодательные инициативы и реформы, что проводились центральной имперской властью по отношению к высшему сословию. Отдельное внимание уделено соотношению потомственного и личного дворянства.

Изучена экономическая база дворянства в начале столетия, которая основывалась на владении крепостными крестьянами. Рассмотрена динамика дворянского землевладения в пореформенный период, когда главной составляющей богатства стала земля. Раскрыты изменения, которые произошли в сфере частной земельной собственности.

Исследование доказало, что Нежинский уезд на протяжении всего XIX века оставался уездом мелких и средних землевладельцев. Процент богатых помещиков был незначительным, хотя увеличивался на протяжении всего столетия.

Ключевые слова: провинциальное дворянство, демография, землевладение, экономические характеристики, Нежинский уезд.

A. O. Leiberov

Chairman of the Trade Union Committee of the Nizhyn Nikolai Gogol State University

The nobility of the Nezhinsky district of the Chernigov province in the nineteenth century: the demographic and economic situation

The article is devoted to the study of the problems of the demographic and economic situation of the nobility of the Nezhin district of the Chernigov province in the nineteenth century on the basis of archival materials. The article discusses the quantitative indicators of the nobility of the county. The ways of formation and the factors that influenced the change in the number of local nobility were studied. It was concluded that the main factors regulating the size of the noble society in the county were military and state service, as well as legislative initiatives and reforms that were carried out by the central imperial power in relation to the upper class. Special attention is paid to the ratio of hereditary and personal nobility.

The economic base of the nobility was studied at the beginning of the century, which was based on the ownership of serfs. The dynamics of noble land tenure in the post-reform period when the land became the main component of wealth was considered. Revealed the changes that have occurred in the field of private land ownership.

The study proved that Nezhinsky County remained the county of small and medium landowners throughout the nineteenth century. The percentage of wealthy landowners was insignificant, although it increased throughout the century.

Key words: provincial nobility, demography, land tenure, economic characteristics, Nezhin district.

УДК 94(477.51)"1880/1890"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-154-166

К. Ю. Солодка

аспірантка I року навчання спеціальності "Історія України"
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Вплив контрреформ 1880–1890-х років на соціальний склад Ніжинської міської думи

У статті досліджуються особливості проведення контрреформ 1880–1890-х років. З'ясовуються причини їх введення, особливості запровадження на українських землях та на території Чернігівщини зокрема. Характеризується соціальний склад державних органів Ніжина після реформи 1861 р., прослідковуються зміни в організації місцевого управління після Міського положення 1870 р. Аналізується вплив контрреформ кінця XIX ст. на кадровий склад Ніжинської міської думи.

Ключові слова: контрреформи, чиновник, Міська дума, державна служба, Чернігівська губернія.

Побудова успішної держави неможлива без проведення широкомасштабних реформ у сфері державного управління. Набутий в Україні досвід їх проведення, зміни в устрої та функціонуванні органів державної влади переконують у необхідності серйозної уваги до вивчення минулого державної служби та чиновницького апарату зокрема, які існували на українських землях. Держава запроваджуючи реформи, повинна чудово розуміти, що їх успіх залежить не тільки від самого змісту того чи іншого законодавчого акту, але і від людей, на котрих покладається завдання впровадження новітніх перетворень у життя суспільства.

Протягом другої половини XIX ст. одночасно з реорганізацією у державному апараті Російської імперії відбувалися зміни кількісного, соціального та якісного складу державних службовців. Для вдалого реформування у сучасній Україні необхідно враховувати історичну практику проведення та вплив реформ 60–90-х рр. XIX ст. на різні сторони життя чиновництва. Це зумовлює актуальність обраної теми та її науково-практичне значення.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі всебічного аналізу комплексу документальних джерел та наукової літератури охарактеризувати вплив контрреформ 1880–1890-х років на кадровий склад Ніжинської міської думи.

Питання проведення та впливу контрреформ кінця XIX ст. на діяльність державних установ почало досліджуватися ще в дореволюційний час. А. Градовський, у своїй праці зосереджує увагу на вивченні історії формування та діяльності органів міського самоврядування після проведення реформи 1861 р., після введення Міського положення 1870 р., реформ 1880 та 1892 років [12]. Важливим напрацюванням є праця В. Гессена, у якій аналізується діяльність державних установ місцевого рівня [11]. Праця Г. Шрейдера присвячена реформі 1892 р., аналізуються причини її проведення, вплив на організацію роботи чиновницького апарату [30].

У другій половині XX ст. починають друкуватися статті, монографії, які розкривали нові аспекти досліджень та дозволили по-новому подивитися на дану проблематику. Однією з фундаментальних праць є праця П. Зайончковського, у якій аналізується законодавча база, становище чиновництва після проведення реформ [14]. Н. Єрошкін прослідковує зміни в кадровому складі, системі організації роботи державних службовців [13]. Питання соціального складу цивільного чиновництва після проведення контрреформи 1892 р. розкривається у праці Л. Писарькової [22].

Сучасний етап дослідження формування, становлення та ролі чиновницького апарату другої половини XIX ст. представлений такими науковцями як Р. Воробей, В. Шандра, Л. Шара, В. Шевченко [10; 25; 26; 27; 28]. Так, В. Шандра належить до кола тих науковців, які всебічно досліджують питання виникнення та функціонування органів місцевого управління у другій половині XIX ст. Дослідник звертається до проблематики теоретичних засад державної служби, правових основ формування та функціонування корпусу цивільних державних службовців [25].

Л. Шара та Р. Воробей аналізують процес формування та вплив реформ 60–90-х років на формування чиновницького апарату Чернівщини, звертаються до питання формування міських дум, земств, їх соціальний склад та специфічні особливості, які притаманні даному регіону [10; 26; 27].

Заслуговує на увагу дослідження В. Шевченко [28], який детально аналізує реформи 1860–1890-х рр., робить власні висновки та проводить паралелі з сьогоденням. Серед інших науковців окреслене питання розробляють В. Кулик, О. Ланько, С. Леп'явко, В. Нардова, Л. Раковський [17–21; 23].

У європейських країнах перехід від феодалізму до капіталізму супроводжувався залученням населення до системи місцевого управління. Росія не стала винятком. Специфіка російської дійсності

полягала лише в тому, що все запроваджувалося не шляхом революції, а реформами, які проводила царська бюрократія, саме тому зміни розтягнулися на довгі роки та були малодієвими на практиці.

Закон від 19 лютого 1861 року звільняв близько 23 млн селян із кріпосної залежності, у результаті цього постає питання зміни адміністративного управління. До закону фактично управлінськими справами повіту займалися поміщики. Однак у нових умовах управляти вільними селянами, наділених землею, ставало неможливо, необхідний був новий механізм управління на місцях. Тому 1 січня 1864 р. імператор затвердив "Положення про губернські та повітові земські установи" [18, с. 72].

Земства почали вводитися у Російській імперії з 1864 року. Чернігівське повітове земство розпочало свою діяльність восени 1865 року. З цього моменту всі справи, повноваження та майно, що належали "Приказу Общественного Призрения" передавалися управі. Структуру чернігівського повітового земства складали: земські збори – розпорядчий орган; земська управа – виконавчий орган. Більша частина гласних (депутатів) була дворянами. Їх обирали відповідні земські збори на три роки у складі голови і шести членів [18, с. 7–8].

Варто зауважити, що влада намагалася зберегти перш за все владу дворян у нових установах. Тому на території Чернігівської губернії земства почали вводитися фактично одразу після уведення в дію Положення, що пояснюється впливовістю дворянства в краї, на яке спирався центральний уряд.

Ніжинська земська управа як орган місцевого самоврядування була заснована 20 липня 1865 р. Основними функціями, які їй належали, були господарчі питання та утримання громадських будівель. Система земського самоврядування складалася з земських зборів та земської управи. У свою чергу, повітові земські збори складалися з гласних, які обиралися терміном на три роки за трьома куріями. Керівне становище в них займали поміщики, інші групи населення були представлені купцями, селянами та духовенством [9, арк. 1].

Однак система виборів була побудована таким чином, що керівне положення займали поміщики, а селяни майже не мали впливу на розгляд та прийняття рішень. Відповідно за "Положенням" від 1 січня 1864 року усі виборці поділялися на три групи – курії, основною ознакою яких був майновий ценз. Перша виборча курія мала назву землевласники, до якої входили повітові поміщики, які володіли землею певних розмірів (вони встановлювалися залежно від місцевості – від 200 до 3000 десятин), а також промисловці та

торговці, які мали підприємства вартістю не менше 15 тис. крб або торговий обіг у 6 тис. крб і більше. До першої курії відносилися також уповноважені від дрібних землевласників, які мали понад 1/20 повного майнового цензу, а також від духовенства [10, с. 190].

Друга курія мала назву міської і складалася з власників майна у губернських і прирівняних до них центрах, повітових і заштатних містах. До неї входили власники торговельно-промислових закладів з річним обігом у 6 тис. крб і більше, купці I та II гільдій, жителі міст, які володіли в межах міста нерухомою власністю, що залежно від чисельності населення, мусила мати мінімальну оцінку від 500 до 3 тис. крб [10, с. 191].

Третя курія – селянська, на відміну від двох попередніх не мала майнового цензу. Вибори тут були двоступеневі, спочатку на волосних сходах обиралися представники повіту, які потім обирали гласних повітових земських зібрань. Вибори проводилися раз на три роки [10, с. 191].

Отже, земства, утворені на підставі "Положення" 1864 р., стали цензовими установами. Вибори гласних були куріальними, нерівними. Поміщики за розрахунком на кількість землі отримували значно більше місць, ніж селяни.

Принцип поділу виборців на 3 курії застосовувався на всіх рівнях. У Ніжині до першої курії відносилися багаті землевласники та дворяни, зокрема, у квітні 1865 року було обрано представників від землевласників Ніжинського повіту. Свої кандидатури подало 46 осіб, із них обраними вважалися ті, хто набрав більше половини голосів, у підсумку гласними від першої курії ставало 19 осіб. Новообрані гласні мали високе соціальне становище та на момент обрання мали звання по службі: титулярний радник, губернський секретар, штабс-капітан, чиновник 9 класу і т. д. [7, арк. 145]. Друга курія складалася з представників купецтва переважно 2 гільдії. Від неї до Ніжинської повітової земської управи балатувалося 25 кандидатів, із яких було обрано 8 представників [7, арк. 98–100].

Сильні позиції мало ніжинське купецтво. Внаслідок проведення ліберальних реформ, передачі права вирішення економічних питань на містя, підприємець, який брав активну участь в економічному житті міста, стає зацікавленим у вирішенні питань, які стосувалися безпосередньо його діяльності.

Тож можемо говорити про те, що реформи місцевого управління були вкрай необхідними для пореформеної імперської бюрократичної системи. Однак вони супроводжувалися серйозними суперечностями і проблемами. Центральна вертикаль влади не хотіла втрачати

контроль над місцевими органами, особливо у фінансовій сфері. В той же час багато господарських проблем перекладалися на місцеві бюджети, що не могли витримати весь тягар. Відповідно збільшилися податки для населення, переважно селян і міщан. Ніжину були притаманні тенденції характерні для всієї Російської імперії. Виборці поділялися на 3 курії за майновим становищем. Відповідно до цього багаті землевласники міста отримували значно більше місць та повноважень у повітовій земській управі, що давало їм можливість вирішувати все на власний розсуд без урахування позицій 3 курії.

Реформи 60–70-х рр. XIX ст. були вимушеним кроком царського уряду, спрямованим на подолання наростаючої політичної кризи в Російській імперії. Скасування кріпосного права прискорило цей процес. У суспільстві посилювалося невдоволення засиллям бюрократії, яка гальмувала модернізаційні процеси в усіх сферах життя. Нехтувати цими настроями було загрозою для влади, на що вона почала повільно реагувати, вдаючись до реформ системи органів управління, першочергово на місцевому рівні [20, с. 83].

В умовах становлення ринкових відносин виникла життєва потреба реформування міст. 20 березня 1862 р. з'явилося "височайше повеління" приступити до вироблення нового Положення для міст імперії на основі Санкт-Петербурзької хартії 1846 р. Для розробки законопроекту урядом залучалася громадськість. У 509 містах імперії були сформовані комісії з найбільш досвідчених громадян, власників нерухомого майна, які висували свої пропозиції стосовно організації міського самоврядування [27, с. 39]. Відповідна комісія була створена і в Чернігові. У поданих нею пропозиціях вказувалося, що жителі міста, які мають вищу освіту, можуть користуватися правом обирати і бути обраними до органів міського самоврядування незалежно від їхнього майнового цензу [29, с. 99].

У містах і містечках продовжували функціонувати муніципальні управління, що базувалися на основі "Грамоти та права міст Російської імперії", виданого Катериною II 21 квітня 1785 р. Наприклад, згідно даного акту населення Ніжина ділилося на 6 розрядів, а від кожного обирався один гласний в Думу. "Шестигласна" Дума складалася із гласних та міського голови. Вона була практично безправна і у всіх питаннях підпорядковувалася вище посадженим чиновникам [2, арк. 2].

Міська реформа 1870 р. замінила "шестигласну" Думу всестановою міською установою місцевого самоуправління. Положенням передбачалося створення розпорядчих органів – міських дум, і виконавчих – міських управ, детально описувалася виборча система, структура самоврядних органів, межі компетенції. 32 статті першого

розділу "Про міські виборчі зібрання" безпосередньо присвячувалися умовам наділення громадян виборчими правами на основі буржуазного виборчого цензу і самій процедурі голосування. Теоретичне обґрунтування даних положень розробив представник поміркованої ліберальної буржуазії Б. Чичерін. Він вважав, що "муниципальними бюджетами повинні розпоряджатися лише ті особи, які приймали участь у їх формуванні", саме ця ідея і була підтримана урядовими колами [27, с. 40].

Отже, головним рушієм запровадження відносно нового міського самоврядування на теренах Російської імперії було знищення кріпацтва та заснування земських установ. Царська імперія ставала на шлях капіталізму, унаслідок чого міста швидко розвивалися в економічному плані, змінювалася соціальна структура населення. У силу цього питання управління містами, облаштування комунального господарства набували особливого значення. Сама підготовка реформи міського самоврядування мала затяжний характер. Це пояснюється прагненням влади, з одного боку, створити формальну демократію на місцях, а з іншого – зберегти власні позиції.

Чернігівська губернія стала однією з перших, де запроваджувалося Міське положення 1870 року. Вже на 1880 рік воно діяло майже в усіх містах і містечках губернії. Міська управа Чернігова розпочала свою діяльність 21 грудня 1870 р. [23, с. 35]. Першим міським головою став купець Яков Селюк, його заступником – Кузьма Ходот. На наступних виборах 1875 р. головою міської управи став учитель гімназії Василь Хижняков, що цікаво, Хижняков вважався "органічним демократом", тому перебував під наглядом поліції [19, с. 249–251].

Унаслідок реформи 1892 р. право голосу у Чернігові отримала лише 301 особа, що складало близько 1 % всіх жителів. Для порівняння під час виборів 1870 р. право голосу мало 636 чоловік – тобто 4 % виборців. У 1897 р. право голосу мали 460 чоловік, які обрали 41 гласного. Серед них було 32 дворяни та 9 представників інших станів. Таким чином, провідне місце в чернігівському самоврядуванні посіли дворяни [19, с. 251–252].

Ніжин став одним із перших міст Російської імперії, де утворювалися нові органи самоврядування. У 1872 р. були проведені вибори до міської думи та управи. Виборчим правом наділялося доволі велике коло жителів Ніжина. Зокрема, міщани, які досягли 25-річного віку і проживали у населеному пункті не менше двох років, володіли нерухомим майном чи сплачували податки до міської скарбниці за патенти на утримання промислових і торгових закладів. Неповнолітні й недієздатні чоловіки і жінки як власники майна, могли брати участь у

виборах через довірених осіб: батьків, братів, синів, зятів чи опікунів. У кожному з таких випадків оформлялися у письмовій формі доручення, завірені нотаріальними конторами [27, с. 40].

У підсумку можемо говорити про те, що відтепер у виборах мали право брати участь різні верстви населення і це мало позитивні наслідки, однак Положення містило й значні недоліки, що свідчило про збереження становості. Робітники й інтелігенція, які проживали у найманих квартирах, особи, що перебували під слідством, засуджені, позбавлені духовного сану, чиновники губернської адміністрації і представники поліцейських відділень, лікарі, працівники освіти, які не мали відповідного майна, не наділялися виборчими правами, а відтак не могли бути обраними до органів самоврядування [27, с. 40].

Першим міським головою Ніжина у 1872 р. було обрано відставного поручика артилерії М. Фальковського. Членами Ніжинської міської управи стали: надвірний радник М. Манцов, купець Г. Зевін, міщанин Ф. Подковщиков [17, с. 47]. Посада заступника обиралася не як окрема посадова особа. Функції заступника виконувалися лише у випадку тимчасової відсутності голови міської думи. На дану посаду обрали старшого члена управи, грека за походженням, Анастасія Кунелака, якого 15 травня 1872 р. затвердив губернатор [1, арк. 21].

Список обраних членів Ніжинської міської думи нараховував 63 особи. У соціальному відношенні до управи увійшли: потомствених гласних громадян – троє, надвірний радник, статський радник і кавалер, два титулярних радники, колезький асесор, колезький секретар, два губернських секретарі, три священики, двадцять п'ять купців, двадцять міщан, п'ять козаків, два поручики, чотири греки. Таким чином, соціальний склад першої міської думи віддзеркалював соціальну стратифікацію міста Ніжина [24, с. 61]. Компетенція міської думи була обмежена місцевими господарчими питаннями: облаштування міста, протипожежні заходи, підтримка та розвиток торгівлі й промисловості [6, арк. 1–2].

Наступні вибори до міської думи відбулися у 1876 році, про що міська управа оголосила ще в кінці 1875 р. Підготовка до їх проведення почалася зі складання списку громадян, які отримали право на участь у виборах. Даною роботою займалася міська управа, яка, склавши списки, оголосила їх загалу. Потім, протягом двох тижнів, місцеві жителі мали право подавати скарги проти неправомірності чи неповності списків. Всі свої скарги громадяни мали подавати до 1 січня 1876 року, а після вказаної дати управа вже остаточно затверджувала їх та передавала міській думі. Про всі зміни в списках управа мала сповістити виборців не пізніше ніж за один місяць до проведення виборів. Надалі усі незадоволені рішенням думи могли терміном

у сім днів подавати скарги до губернатора, який передавав справу на розгляд Губернського по міським справам присутствія [3, арк. 12]. У списку виборців чисельність першої курії становила 32 особи, другої – 70, третьої – 563 особи [3, арк. 8–12]. З кожної курії обирали по 22 людини, а це, в свою чергу, означало, що інтереси третьої курії представлені майже не були.

Стосовно агітаційної роботи, то вона перед виборами не проводилася. У гласні міг обиратися кожен, хто мав право голосу на виборах, включаючи тих, кому воно належить за довіреністю. Для подачі своєї кандидатури потрібно було заявити про це перед початком голосування або ж запропонованим кимось із виборців [9, с. 327].

Проведення виборів здійснювалося публічно, шляхом таємного голосування, що для Російської імперії було інноваційним. Міська управа намагалася чітко дотримуватися процедури їх проведення, законності та гласності. Але через нечітке трактування, погане знання організаторами виборів статей закону, недосконалість техніки голосування, призводили до порушення законодавства, що негативно впливало на увесь процес проведення виборів.

Одним із кращих очільників Ніжинської міської думи був купець І гільдії Павло Федорович Кушакевич, котрий беззмінно керував містом майже двадцять років поспіль, з 1881 до 1901 р. Заступником його було обрано дворянина Григорія Кондратовича Краєвського. Членами думи стали дворянин Є. Малиш – Федорцов, почесний громадянин міста І. Долгоруков, дворянин А. Техановський [5, арк. 2, 4, 34–35].

Отже, "Міське положення" 1870 р. справило позитивний вплив на розвиток міста, адже розширювало права місцевих органів, передусім у питаннях муніципальної компетенції. Міські думи й управи отримали значну самостійність у вирішенні місцевих господарських питань. Варто зазначити, що міські кошториси приймалися без адміністративного затвердження. Губернатори не мали права необмеженого втручання у муніципальні справи, здійснюючи лише нагляд за законністю постанов та рішень міських дум і управ.

Однак царський уряд не врахував усіх позитивних моментів, які мала реформа 1870 р., тому у 1892 році була проведена контрреформа. Важливими причинами були, по-перше, дворяни являлися соціальною опорою царизму, тому за допомогою нового виборчого закону пропонувалося послабити в міських думах позиції купецтва та торгово-промислової буржуазії, збільшити роль дворянства; по-друге, невдоволення губернаторів та градоначальників відносно незалежності муніципальних органів (якою думи та управи реально користувалися) [9, с. 327].

За новим статутом зменшувалася кількість виборців, ними тепер могли стати тільки власники нерухомого майна вартістю 1000 руб. Також виборчі права отримали особи та заклади, які утримували торгово-промислові підприємства I чи II гільдії. Сама ж компетенція міських дум зводилася до нуля. Функції міського виконавчого органу покладалися на колегію виборних чиновників, що залежали від вказівок урядової адміністрації. Натомість Міське положення 1892 р. суттєво розширювало його компетенцію за рахунок органу розпорядчого. Доповіді й висновки управи трактувалися однаково з постановами думи, і остання заміщалася управою. Відтепер губернатор отримав право нагляду не тільки за законністю, але і за правильністю постанов міських муніципалітетів – у цьому полягала суть системи опіки і втручання [15, с. 196–197]. Унаслідок проведеної реформи чернігівський губернатор Є. Андрієвський прислав листа до Ніжинської міської думи з вимогою негайного пред'явлення йому формулярних списків службовців думи та управи й у майбутньому постійно за його вимогою надавати таку інформацію [5, арк. 3].

Таким чином, проведена контрреформа негативно вплинула на всестанове представництво у міській думі. На виборах міської думи у 1875 році кількість виборців складала 665 чол., більшість якої були представниками 3 курії [3, арк. 8–12]. Вже 1885 року їх чисельність зросла до 3278 чол., що свідчить про збільшення кількості виборців, які належали до купецтва, торгово-промислової буржуазії, військових, козаків та міщан [4, арк. 51]. Натомість метою реформи 1892 р. було збільшення представництва дворянства у муніципальних органах.

Ніжин у даній ситуації є винятком, адже у 1894-х роках міську думу та управу формувало не лише дворянство, але і купецтво та міщанство. Усі новообрані представники мали гарну освіту, як наслідок, муніципальні органи залишалися бути представленими багатьма соціальними групами, що відіграло позитивну роль у її діяльності [5, арк. 6–22].

Отже, сформувавши нові органи самоврядування, службовці, які входили до їх складу ставили перед собою прогресивні суспільні цілі, спрямовані на благоустрій міста, покращення життя міщан. Реформи 70-х років XIX ст. заклали ознаки демократизації у суспільстві, які були знищені контрреформою 1892 року. Ніжин став одним із перших міст Російської імперії, де запроваджувалися нові органи влади. Склад першої міської думи віддзеркалював соціальну стратифікацію міста. Чиновники Ніжина були представлені дворянством, міщанством, купецтвом та іншими соціальними групами, переважна більшість яких мала гарну освіту, що позитивно вплинуло на діяльність

новосформованих органів. Унаслідок контрреформ 1880–1890-х рр. число виборців Ніжина суттєво скоротилося, що пояснюється збільшенням майнового цензу для участі у виборах. Незважаючи на це, соціальний склад Ніжинської міської думи не зазнав суттєвих змін.

Література

1. Відділ державного архіву Чернігівської області в місті Ніжин (далі ВДАЧОН). Ф. 340. Оп. 1. Спр. 1. 42 арк.
2. ВДАЧОН. Ф. 340. Оп. 1. Спр. 7. 23 арк.
3. ВДАЧОН. Ф. 340. Оп. 1. Спр. 11. 53 арк.
4. ВДАЧОН. Ф. 340. Оп. 1. Спр. 39. 89 арк.
5. ВДАЧОН. Ф. 340. Оп. 1. Спр. 1480. 119 арк.
6. ВДАЧОН. Ф. 341. Оп. 1. Спр. 1381. 81 арк.
7. ВДАЧОН. Ф. 342. Оп. 1. Спр. 15. 152 арк.
8. ВДАЧОН. Ф. 342. Оп. 1. Спр. 18. 62 арк.
9. Борисов А. Избирательный закон и организация системы выборов по городскому положению 1870 и 1892 гг. *Известия Пензенского государственного университета им. В. Г. Белинского*. 2011. № 23. с. 326–332.
10. Воробей Р. Формування та становлення системи місцевих органів державної влади та правління в Україні у др. пол. XIX – на поч. XX ст. Чернігів: КП "Вид-во "Чернігівські обереги", 2009. 354 с.
11. Гессен В. Вопросы местного управления. Санкт-Петербург: Тип. и лит. А. Е. Ландау, 1904. 235 с.
12. Градовский А. Начала русского государственного права. Санкт-Петербург, 1907. Ч. 2. Органы управления. 580 с.
13. Ершкин Н. История государственных учреждений дореволюционной России: учебник для студентов высших учебных заведений по специальности "Историко-архивоведение". 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Высш. шк., 1983. 352 с.
14. Зайончковский П. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. Москва: Мысль. 1978. 388 с.
15. История России в XIX в. Москва, 1907. Т. 4. 385 с.
16. История СССР. 1861–1917 гг. / под ред. В. Тюкавкина. Москва, 1990. 463 с.
17. Кулик В. Ніжинська міська управа. *Ніжинська старовина*. 2007. Вип. 3 (6). С. 47–51.
18. Ланько О. Державна влада і кооперація 1861–1917 рр. (до постановки проблеми). *Сіверянський літопис*. 2013. № 1. С. 70–75.
19. Леп'явко С. Чернігів. Історія міста: науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2012. 432 с.
20. Нардова В. Городское самоуправление в России после реформы 1870 г. *Великие реформы в России 1856–1874 гг.* Москва: Издательство Московского университета, 1992. 221 с.
21. Нардова В. Городское самоуправление в России в 60–90-х годах XIX в. Правительственная политика. Ленинград: Наука, 1994. 260 с.

22. Писарькова Л. Социальный состав городских гласных накануне контрреформы 1892 г. *История СССР*. 1989. № 6. С. 152–158.

23. Раковский Л. Чернігівське міське самоврядування і упорядкування міста в 2 пол. XIX ст. *Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини*. Вип. 3. Чернігів, 1995. С. 33–40.

24. Страшко Є. Міське самоврядування в Ніжині у 2-й половині XIX ст. *Історія та культура Лівобережжя України*. Київ; Ніжин, 1997. С. 70–75.

25. Шандра В. Формування бюрократії на території Правобережної України. *УІЖ*. 2007. № 2. С. 143–158.

26. Шара Л. Соціальний склад виборців і гласних Чернігівської міської думи в руслі реформування законодавства про міське самоврядування (остання третина XIX ст.). *Сіверянський літопис*. 2007. № 4. С. 90–98.

27. Шара Л. Формування міських дум Чернігівщини за положенням 1870 р. *Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини*. Чернігів, 2002. Вип. V. С. 38–44.

28. Шевченко В. Реформи 1860–1890-х рр. у Російській імперії: сучасне трактування. *УІЖ*. 2003. № 5. С. 117–123.

29. Шевченко В., Кулінська С. До історії міського самоуправління Чернігова. *Літературний Чернігів*. 1998. № 2. С. 98–104.

30. Шрейдер Г. Городская контрреформа 11 июня 1892 г. *История России в XIX в.* Москва, 1913. С. 181–208.

References

1. Viddil derzhavnogo arkhivu Chernihivskoi oblasti v misti Nizhyn (dali VDACHON), f. 340, op. 1, spr. 1, 42 ark.

2. VDACHON, f. 340, op. 1, spr. 7, 23 ark.

3. VDACHON, f. 340, op. 1, spr. 11, 53 ark.

4. VDACHON, f. 340, op. 1, spr. 39, 89 ark.

5. VDACHON, f. 340, op. 1, spr. 1480, 119 ark.

6. VDACHON, f. 341, op. 1, spr. 1381, 81 ark.

7. VDACHON, f. 342, op. 1, spr. 15, 152 ark.

8. VDACHON, f. 342, op. 1, spr. 18, 62 ark.

9. Borysov A. Yzbyratelnyi zakon y orhanyzatsyia systemy vyborov po horodovym polozheniyam 1870 y 1892 hh. / A. V. Borysov // Yzvestyia Penzenskoho hosudarstvennogo unyversyteta ym. V. H. Belynskoho. – 2011. – № 23. – s. 326 – 332.

10. Vorobei R. Formuvannia ta stanovlennia systemy mistsevykh orhaniv derzhavnoi vlady ta pravlinnia v Ukraini u dr. pol. XIX – na poch. XIX st. – Chernihiv: KP "Vyd-vo "Chernihivski oberehy", 2009. – 354 s.

11. Hessen V. Voprosy mestnogo upravleniya / V. Hessen. – SPb.: Typ. y lyt. A. E. Landau, 1904. – 235 s.

12. Hradovskiy A. Nachala russkoho hosudarstvennogo prava: Ch.2, Orhany upravleniya. – SPb., 1907 h. – 580 s.

13. Eroshkyn N. Ystoriya hosudarstvennykh uchrezhdeniy dorevoliutsyonnoi Rossyy: Uchebnyk dlia studentov vysshykh uchebnykh zavedeniy po spetsyalnosti "Ystoryko – arkhivovedenye". – 3-e yzd., po pererab. y dop. – M.: Vyssh. Shk., 1983. – 352 s.

14. Zaionchkovskiy P. Pravytelstvennyi apparat samoderzhavnoi Rossyy v XIX v. M.,: "Mysl". 1978. 388 s.
15. Ystoriya Rossyy v XIX v. M., 1907. T.4. 385 s.
16. Ystoriya SSSR. 1861–1917 hh. / Pod red. V. Tiukavkyna. M., 1990. 463 s.
17. Kulyk V. Nizhynska miska uprava // Nizhynska starovyna. 2007. Vyp. 3(6). – s. 47 – 51.
18. Lanko O. Derzhavna vlada i kooperatsiia 1861 – 1917 rr. (do postanovky problemy) // Siverianskyi litopys. – 2013. – № 1. – s. 70 – 75.
19. Lepiavko S. Chernihiv. Istoriia mista – Naukovo-populiarne vydannia. – Kyiv, Tempora, 2012. – 432 s.
20. Nardova V. Horodskoe samoupravlenye v Rossyy posle reformy 1870 h. // Velykye reformy v Rossyy 1856 – 1874 hh. – M.: Yzdatelstvo Moskovskoho unyversyteta, 1992. – 221 s.
21. Nardova V. Horodskoe samoupravlenye v Rossyy v 60 – 90-kh hodakh XIX v. Pravytelstvennaia polytyka. L., Nauka, 1994. 260 s.
22. Pysarkova L. Sotsyalnyi sostav horodskyykh hlasnykh nakanune kontrreformy 1892 h. // Ystoriya SSSR. 1989. № 6. s. 152–158.
23. Rakovskiy L. Chernihivske miske samovriaduvannia i uporiadkuvannia mista v 2 pol. XIX st. // Problemy istorychnoho i heohrafichnoho kraieznavstva Chernihivshchyny. Vyp. 3. Chernihiv, 1995. s. 33–40.
24. Strashko Ye. Miske samovriaduvannia v Nizhyni u 2-y polovyni XIX st. // Istoriia ta kultura Livoberezhzhia Ukrainy. K.; Nizhyn, 1997. s. 70–75.
25. Shandra V. Formuvannia biurokratii na terytorii Pravoberezhnoi Ukrainy // UIZh. – 2007. – № 2. – s. 143 – 158.
26. Shara L. Sotsyalnyi sklad vybortsiv i hlasnykh Chernihivskoi miskoi dumy v rusli reformuvannia zakonodavstva pro miske samovriaduvannia (ostannia tretyna XIX st.) // Siverianskyi litopys. 2007. № 4. s. 90–98.
27. Shara L. Formuvannia miskyykh dum Chernihivshchyny za polozhenniam 1870 r. // Problemy istorychnoho i heohrafichnoho kraieznavstva Chernihivshchyny: Chernihiv. 2002. Vyp. V. s. 38–44.
28. Shevchenko V. Reformy 1860–1890-kh rr. u Rosiiskii imperii: suchasne traktuvannia // UIZh. 2003. № 5. s. 117–123.
29. Shevchenko V., Kulinska S. Do istorii miskoho samoupravlinnia Chernihova // Literaturnyi Chernihiv. 1998. № 2. s. 98–104.
30. Shreider H. Horodskaia kontrreforma 11 yunia 1892 h. // Ystoriya Rossyy v XIX v. M., 1913. s. 181–208.

Е. Ю. Солodka

аспирантка I года обучения специальности "История Украины"
Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

**Влияние контрреформ 1880–1890-х годов на социальный состав
Нежинской городской думы**

В статье исследуются особенности проведения контрреформ 1880–1890-х годов. Выясняются причины их введения, особенности внедрения на украинских землях и

на территории Черниговщины в частности. Характеризуется социальный состав государственных органов Нежина после реформы 1861 г., прослеживаются изменения в организации местного управления после Городового положения 1870 г. Анализируется влияние контрреформ конца XIX века на кадровый состав Нежинской городской думы.

Ключевые слова: контрреформы, чиновник, Городская дума, государственная служба, Черниговская губерния.

K. Y. Solodka

1 year post-graduate student

speciality "History of Ukraine" Nizhyn Gogol State University

Influence of counter-reforms of the 1880s–1890s on the social composition of the Nizhyn City Duma

The article deals with the peculiarities of conducting counter-reforms in the 1880-90s. The reasons for their implementation, features of introduction into Ukrainian lands and the territory of Chernihiv region, in particular, are summarized. Characterizes the social composition of the government institutions of Nizhyn after the reform of 1861, after which there were changes in the organization of local self-government in the City Regulations of 1870. The author analyze the influence of counter measures of the end of the nineteenth century on the composition of Nizhyn City Duma.

Also in the article, attention is paid to the analysis of legislative acts of the Russian Empire, which regulate the life of the bureaucratic apparatus. The changes that were made to the legislation during the second half of the nineteenth century are being monitored, their influence on the activity of the bureaucracy is analyzed. Characterized by the main difficulties that arose in organization of the elections to the newly created bodies.

The author gives a comparison of the features of the introduction of city regulations in Chernihiv and Nizhyn, outlining the main authority of state institutions and their social composition. Positive points that were inherent to the local administration after the reforms identified are highlighted. The author states that according to unpublished sources, after the reform of 1870, representatives of the middle class, nobility and merchants were elected to the Nizhyn City Duma. It is noted that, unlike other county cities, after the conduct of counter-reforms in the 1880s-1890s, the staffing of state institutions of Nizhyn did not undergo any changes, which had a positive effect on their activity.

Key words: counterreform, official, city council, civil service, Chernihiv region.

УДК 94(477,51)"1914/1918"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-167-176

О. В. Степанова

аспірантка кафедри історії України

Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Організація цукрового виробництва в Чернігівській губернії в роки Першої світової війни

Стаття присвячена аналізу стану цукрової промисловості Чернігівської губернії в період від початку Першої світової війни до Жовтневого перевороту. Визначені фактори появи кризових тенденцій у галузі та акцентовано увагу на економічній політиці уряду. Зроблено порівняльний аналіз динаміки розвитку виробництва цукру у передвоєнний і воєнний час. Відзначено регіональні особливості розвитку цукрової промисловості в Чернігівській губернії. Особливу увагу приділено політиці уряду щодо стимулювання цукрового виробництва. Розкрито питання щодо виникнення цукрових монополій наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: цукрова промисловість, Чернігівська губернія, Перша світова війна, економічна криза.

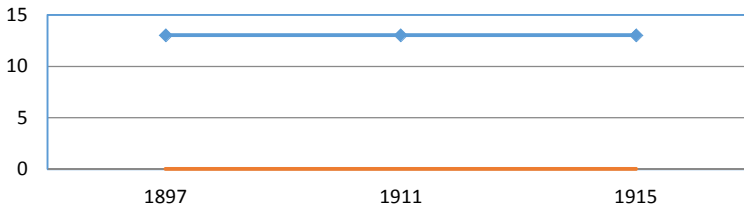
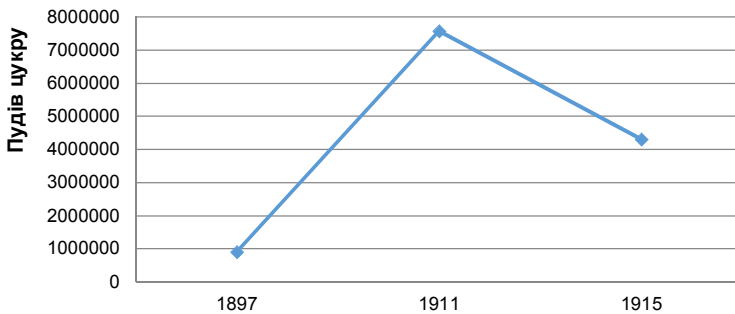
Перша світова війна призвела до системної кризи економіки Російської імперії загалом та українських губерній зокрема. Внаслідок фактично безперервного проходження лінії фронту на українських землях економіка регіону зазнала значних втрат. Не стала винятком і одна із стратегічних галузей промисловості – цукрова, яка в довоєнний період стабільно демонструвала високі темпи приросту. Досить цікавим є досвід організації цукрового виробництва у віддаленому від фронту регіоні, адже саме тилові підприємства мали забезпечувати потреби передової та частково населення прифронтових губерній, де відповідні підприємства не мали стабільної динаміки виробництва. На сучасному етапі, коли Україна знаходиться в складній зовнішньополітичній ситуації, врахування історичного досвіду функціонування економіки в кризовий період може бути корисним для розробки програми відродження стратегічного статусу цукрової промисловості.

Праці сучасних дослідників з проблематики Першої світової війни набувають нині особливої актуальності. Цей хронологічно короткий відрізок часу насичений різними подіями і явищами у політичному,

соціально-економічному, суспільному та духовно-культурному житті України. Дослідження історії економічного розвитку України в роки Першої світової війни традиційно зосереджуються на питаннях дефіциту робочої сили, військової логістики, зростання інфляції, продовольчої та сировинної кризи. Сучасна історіографія проблеми представлена працями таких дослідників, як О. П. Реєнт [1], І. А. Коляда [2], П. В. Кліщицький [3], Н. Сердюк [4], В. І. Качмала [5], Т. І. Лазанська [6] та ін. Регіональний аспект економічного розвитку України в зазначений період розкритий в основному у працях, присвячених становищу прифронтових губерній Правобережної України, Галичини, Буковини та Закарпаття. Відповідний аналіз Лівобережної України обмежується традиційно дослідженнями динаміки металургійної та вугільної галузей промисловості, проблеми незадовільної роботи залізниць та явищу біженства (Л. М. Жванко [7], І. В. Толокньов [8], Л. І. Синявська [9]). Проте питання розвитку галузей харчової промисловості, зокрема цукрової, в роки Першої світової війни знайшли лише часткове висвітлення в працях істориків. Особливо це стосується регіонів, віддалених від театру бойових дій, таких, як Чернігівська губернія. Тому мета даної статті полягає в тому, щоб на основі узагальнення джерел та наукової літератури, дати оцінку становищу цукрової індустрії в Чернігівській губернії та визначити фактори її розвитку в роки Першої світової війни.

В останні передвоєнні десятиліття завдяки протекціоністській митно-акцизній політиці Російської імперії в Чернігівській губернії विकристалізувалась основна маса капіталістичних цукрових виробництв – з кінця 80-х рр. XIX ст. число заводів варіювалось від 10 до 17 і не більше. За відносно сталої кількості підприємств спостерігалось стабільне нарощення виробничих потужностей, про що говорять наступні цифри: станом на 1897 р. на території губернії діяло 13 цукрових заводів, які разом виробили 901 761 пуд цукру [10, с. 151], а вже у 1911 р. 13 цукроварень Чернігівщини випустили 7 590 000 пудів цукру [11, с. 20].

Перша світова війна стала випробуванням для цукрової промисловості України. Відсутність повноцінного доступу до залізничного транспорту, нестача сировини та інших матеріалів виробництва, робота задля забезпечення потреб фронту – все це негативно позначилося на функціонуванні підприємств галузі. За незмінної кількості заводів Чернігівської губернії та їх виробничих потужностей у 1915 р. виробництво цукру склало лише 4 306 712 пудів [12, арк. 2].

Кількість цукрових та цукрово-рафінадних заводів у Чернігівській губернії у 1897-1915 рр.**Кількість випущеної продукції цукровими заводами Чернігівської губернії у 1897-1915 рр.**

У зв'язку з воєнним часом 22 вересня 1916 р. Міністерство фінансів прийняло циркуляр про загальне підвищення акцизу до 2 крб 80 коп з пуду цукру [13, арк. 13], що на 37 % більше за попередній тариф [14, с. 49]. Таким чином собівартість виробництва 1 пуду цукру зросла і коливалась на різних заводах Чернігівщини від 4 крб 8 коп до 9 крб [15, арк. 16; 19]. Для порівняння середній показник собівартості цукроваріння по губернії на 1896 р. складав 3 крб 53 коп за пуд [16, с. 214].

Перша світова війна спричинила кризу буряківництва на всій території України і зокрема в Чернігівській губернії. Великі площі бурякових посівів та багатий урожай 1914 р. забезпечили цукрову кампанію першого воєнного року пристойною пропозицією. Але внаслідок перебоїв на залізничному транспорті перевезення для приватних споживачів через потреби фронту були відсунуті на задній план. Через таке становище на залізницях буряки надходили на цукрові заводи в зіпсованому стані. Крім цього виникли проблеми з доставкою палива, заліза та інших матеріалів, необхідних для виробництва, припинилось постачання сільськогосподарських машин з Німеччини

та Австрії, що також негативним чином вплинуло на стан буряківництва в губернії [1, с. 74].

У період 1914–1918 рр. спостерігалось стрімке зменшення чоловічої робочої сили в сільському господарстві. Зокрема, частка мобілізованих до кількості працездатного чоловічого населення Чернігівської губернії склала 50,6 %, що було найбільшим показником серед губерній Наддніпрянщини. Через нестачу робочої сили скоротилися посівні площі буряку, які належали селянам і цукровим заводам. І тільки поміщицькі плантації, де використовувалась праця військовополонених, біженців і робітників у віці понад 50 років, зберігали відносно стабільність [17, с. 158; 164].

Перша світова війна внесла свої корективи і в збут продукції цукрових заводів. Звісно, воєнні дії проходили далеко від Чернігівської губернії, проте як і решта підприємств легкої та харчової промисловості імперії, цукрові заводи були змушені виділяти частину продукції на потреби інтенданства. Для прикладу, Буринський цукровий завод за 1917 р. надіслав на ці потреби близько 193,7 тис. пудів цукру. Так званими пунктами прийому були міста Конотоп, Дарниця, Брянськ, Ржев, Петроград, Красноярськ. Ринки власне збуту продукції цукрових заводів Чернігівщини на 1917 р. теж були доволі широкими – Пермська, Московська, Петроградська, Курська, Рязанська губернії. Особливо значними надходженнями відзначались перші дві [18, арк. 2; 3].

Важливу роль у функціонуванні цукрової промисловості Чернігівщини відіграло Всеросійське товариство цукрозаводчиків, яке виникло ще в 1897 р. у зв'язку із заміною синдикату державним нормуванням цукрового виробництва. Фактично товариство було центральним органом у системі державної монополістичної організації цукрового виробництва імперії. Управління товариства, очолюване О. О. Бобринським, знаходилось у м. Києві. Дана структура брала активну участь у розробці державних норм виробництва та внутрішніх цін на цукор (юрисдикція міністерства фінансів). Для регулювання цукрової промисловості в умовах воєнного часу 20 січня 1916 р. було створене Центральне бюро з об'єднання закупівель та розподілу цукру. У компетенції цього органу, окрім нормування виробництва та формування цін на цукор, була розробка планів перевезення дров, палива, вапна та іншої сировини, необхідної для функціонування підприємств, допомога в пошуку ресурсів, постачання заводів робочою силою військовополонених [19, арк. 88]. Бюро підтримувало зв'язки з різними міжвідомчими комітетами, всіляко відстоюючи інтереси цукрових заводів: є відомості про регулярні клопотання перед розподільчим металургійним комітетом [19, арк. 55] і транспортним комітетом [19, арк. 67].

Після повалення монархії підприємства цукрової промисловості хоча і з труднощами, проте функціонували – владні кола продовжували піклуватись про одну із найбільш пріоритетних для наповнення державного бюджету галузей виробництва. Влітку 1917 р. уже Тимчасовим урядом було прийнято Постанову про фінансування цукрової промисловості, яка дозволяла підприємствам отримати від держави позику відповідно до об'ємів власного виробництва та вартісної оцінки заводського майна на обробіток плантацій та реалізацію продукції [13, арк. 49]. Проте воєнна доба робила своє і в серпні 1917 р. Радою Міністрів була ухвалена Постанова про підвищення патентного податку з місць виробництва й продажу продукції, яка оподатковувалась акцизом. Патентний податок з цукроварень поділявся на основний і додатковий. Перший являв собою стягнення в розмірі 10 крб за кожен тисячу пудів цукру, котрий вироблявся на цукрових заводах, причому неповна тисяча рахувалася за повну. Додатковий патентний податок – аналогічне стягнення, яке здійснювалось на тих самих умовах, проте стосувалось продукції рафінадних і цукрово-рафінадних підприємств. Даний закон набрав силу з початку нового виробничого року – з 1 вересня 1917 р. [20, арк. 1; 6]. З цього періоду нормування виробництва цукру здійснювалось під ще жорсткішим контролем Управління акцизними зборами губернії, адже заводи були зобов'язані надсилати певну кількість власної продукції на потреби фронту.

Продовжувало свою роботу і Центральне бюро з об'єднання закупівель та розподілу цукру. 1 липня 1917 р. вступили в дію "Правила поступовості відправки залізницею нетермінових вантажів", згідно з якими до 3-го числа кожного місяця адміністрації заводів повинні повідомляти в бюро про плановані перевезення залізницею. Дані для подачі: відправник, станція відправлення та станція прибуття, опис вантажу, приблизна вага, форма перевезення (у критих вагонах, на платформі чи на зчеплених 2-х платформах). Замовлення, здійснені після 5-го числа переносились на наступний місяць [19, арк. 90]. 3 жовтня 1917 р. в губернії були заборонені так звані "перехресні" перевезення буряку. Плантатори та цукрозаводчики мали обмінюватися цукровим буряком задля уникнення зайвого використання залізничного транспорту. У разі порушення заборони сировина могла бути навіть реквізована [19, арк. 214]. Таким чином, перезавантаження залізничних гілок військовими ешелонами створювало доволі критичну ситуацію для повноцінного функціонування цукрової промисловості губернії.

У період Першої світової війни при мобілізації значної частки працездатного населення, серед цукрових виробництв Чернігівщини поширилась практика використання робочої сили військовополонених,

про що частково згадували вище, – 25 серпня 1916 р. вийшла відповідна постанова Ради міністрів. Зокрема, є відомості, що у 1916 р. з Дарницького табору для військовополонених доправляли робітників на Новобиківський цукровий завод [21, арк. 35]. Оленівський цукровий завод також отримував військовополонених з Дарниці, Полтавської губернії та від Центрального бюро з об'єднання закупівель та розподілу цукру [19, арк. 54]. Точна кількість військовополонених, які працювали на заводі, невідома, проте маємо відомості, що станом на квітень 1917 р. 349 таких робітників обслуговували плантаторів Оленівського заводу [19, арк. 59]. На жаль, ми не володіємо повною інформацією, які саме заводи Чернігівської губернії та в якій кількості використовували працю полонених, проте можемо зробити припущення щодо їх можливого використання на виробництві. Очевидно, що представники даної категорії робітників не володіли або ж володіли недосконало російською мовою, то скоріше за все їх направляли на некваліфіковані підсобні роботи або ж на роботи на заводські бурякові плантації. Однозначно наявність військовополонених не могла повноцінно компенсувати нестачу робітників цукроварень та виступала дестабілізуючим фактором для стану виробництва.

На цукрових підприємствах Чернігівщини відчувався гострий дефіцит кваліфікованих спеціалістів. Про це свідчать численні клопотання адміністрацій цукрових заводів до військових комітетів про повернення з фронту тих чи інших фахівців (інженерів, технологів, хіміків та інших), які до війни працювали на виробництві. Є відомості про використання праці військовополонених чехів на посадах спеціалістів Оленівського цукрового заводу. За наявності відповідної освіти військовополонені могли подавати заяви до адміністрації підприємств про переведення їх на кваліфіковані роботи [19, арк. 98; 176].

8 серпня 1917 р. вийшла постанова Тимчасового уряду про обмеження нічної роботи жінок та дітей до 17 років на всіх підприємствах, окрім тих, чиє виробництво задовольняє потреби оборони. Центральне бюро з об'єднання закупівель та розподілу цукру разом із Всеросійським товариством цукрозаводчиків домоглися від міністерства праці не поширювати постанову на цукрову промисловість, мотивуючи це рішенням сезонністю робіт на заводах [19, арк. 163]. Проте очевидно, що причина полягала в катастрофічній нестачі чоловічої робочої сили, і таке обмеження у використанні праці жінок та підлітків практично зупинило б роботу підприємств.

Револьюційні події лише поглибили спровоковані війною кризові явища в промисловості, транспорті та аграрному секторі. Зростало і соціальне напруження, яке не могло не відобразитись на становищі цукрової промисловості. У зв'язку з регулярними перебоями в роботі

підприємств через бунти і конфлікти 15 травня 1917 р. Всеросійським товариством цукрозаводчиків у м. Києві був скликаний з'їзд, де був створений Союз директорів. Мета цього об'єднання – захист моральних і матеріальних прав директорів, робота над розвитком техніки цукрового виробництва та буряківництва, покращення умов праці. Союз повинен повідомляти Всеросійське товариство цукрозаводчиків про всі випадки конфліктів між робітниками та адміністрацією, скликати спеціальну комісію для вивчення ситуації і подальшого направлення даних у професійну т. зв. камеру примирення, яка діяла при Центральному бюро з об'єднання закупівель та розподілу цукру [19, арк. 25–26]. Другим питанням, яке було розглянуте на з'їзді було створення спеціального кооперативу цукрозаводчиків для поставок необхідних заводом матеріалів. Є відомості про посередництво кооперативу в постачанні на заводи Чернігівської губернії манільських канатів з Одеси, мішків з Архангельська, дифузійних ножів зі Швеції тощо [19, арк. 89; 122; 181]. Матеріали з'їзду та списки учасників надають нам ще одну важливу інформацію – всі 13 цукрових заводів Чернігівської губернії станом на травень 1917 р. продовжували функціонувати [19, арк. 26].

Ще однією проблемою, з якою зіштовхнулася цукрова промисловість у міжреволюційний період, стала т. зв. демократизація органів сільського самоуправління. На місцях під різними назвами виникали комітети – виконавчі, продовольчі, земельні – без чіткого визначення їх компетенції. Найбільш відчутну шкоду цукровому виробництву завдали земельні комітети, які виступали у ролі регуляторів розміру заробітної плати, коли ціни на працю у першій половині 1917 р. були підвищені у 5–6 разів порівняно з 1916 р. [9, с. 37]. За допомогою комітетів здійснювались акти незаконного захоплення землі. Пізніше цьому посприяла і політика міністерства землеробства, яке 16 липня 1917 р. ухвалило і санкціонувало передачу земель селянським комітетам. Всеросійське товариство цукрозаводчиків відреагувало на дані явища постановою, в якій заборонялось захоплювати плантаторські землі та цукровий буряк, розплачуватися з робітниками плантацій цукровим буряком. Контроль за виконанням постанови був покладений на органи місцевої влади та поліцію. Порушення встановлених правил тягло за собою кримінальну відповідальність – ув'язнення до 3 років з конфіскацією майна [19, арк. 168].

Постанова Тимчасового уряду від 14 вересня 1917 р. "Про запровадження цукрової монополії" оголошувала виключним правом казни продаж цукру в країні, його експорт та імпорт [19, арк. 297]. Державні органи мали право здійснювати продаж цукру із заводів, складів і казенних лавок. Керівництво цукровою монополією було у

відомстві міністерства фінансів. Казенна монополія залишала за промисловцями вирішальне право у виробництві цукру. Проте всі заходи держави, направлені на охорону та збереження цукрової промисловості, змогли лише сповільнити наростаючі кризові тенденції.

Отже, Перша світова війна стала причиною появи низки негативних факторів функціонування цукрової промисловості Чернігівської губернії: нестача робочої сили на підприємствах та плантаціях, дефіцит кваліфікованих спеціалістів, перебої в роботі залізниці, сировинна криза, зростання соціальної напруги. Неузгодженість діяльності відомств та міністерств, спекуляції на залізниці та регулярні реквізиції для потреб фронту призведуть в подальшому до руйнування колись потужної та конкурентоздатної галузі. Проте завдяки віддаленості регіону від лінії фронту, кооперативній діяльності цукрозаводчиків та державній політиці усі заводи губернії, які працювали у довоєнний період, не припиняли свого функціонування і в міжреволюційний час.

Література

1. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. 480 с.
2. Коляда І. А. Україна в Першій світовій війні (історія України). *Історія в школі*. 2003. № 8. С. 27–39.
3. Кліщинський П. В. Становище сільського господарства Правобережної України в період Першої світової війни. *Вісн. Кам'янець-Поділ. ун-ту ім. І. Огієнка*. Іст. науки. Кам'янець-Подільський, 2010. Вип. 3. С. 282–290.
4. Сердюк Н. З історії економічного розвитку України в роки імперіалістичної війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). *Історія в школі*. 1998. № 5–6. С. 24–27.
5. Качмала В. І. Наростання загальної кризи на Лівобережній Україні в роки Першої світової війни. *Краєзнавство*. 2011. № 4. С. 238–246.
6. Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX–XX ст.* Київ, 2009. Вип. XVI. С. 196–240.
7. Жванко Л. М. Проблеми працевлаштування біженців Першої світової війни в українських губерніях за часів Російської імперії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2003. Вип. XXXV. С. 90–97.
8. Толочков І. В. Залізничний транспорт України в період Першої світової війни (1914–1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2001. 15 с.
9. Синявська Л. І. Стан цукрової промисловості за часів української державності (1917–1919 рр.). *Чорноморський літопис*. 2012. Вип. 5. С. 36–39.
10. Киевский календарь на 1898 год / изд. В. Д. Бублика, А. Ярмоловича. Київ, 1897. 242 с.
11. Статистический ежегодник России. 1913 г. Санкт-Петербург, 1914. 698 с.
12. ДАЧО. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 53. 16 арк.
13. ДАЧО. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 33. 55 арк.

14. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX – на початку XX ст. Київ: Політвидав, 1952. 180 с.

15. ДАЧО. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 34. 32 арк.

16. Озеров И. X. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века. С 72-мя диаграммами. Москва, 1905. 259 с.

17. Реєнт О. П. Кризові тенденції в аграрному секторі економіки у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) (Закінчення). *Український селянин*. Черкаси: Ін-т історії України НАН України. 2005. Вип. 9. С. 152–168.

18. ДАЧО. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 82. 7 арк.

19. ВДАЧОН. Ф. 1341. Оп. 1. Спр. 108. 309 арк.

20. ДАЧО. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 58. 281 арк.

21. ВДАЧОН. Ф. 1419. Оп. 1. Спр. 1. 35 арк.

References

1. Reient O.P., Serdiuk O.V. Persha svitova viina i Ukraina / O.P. Reient, O.V. Serdiuk. – K.: Geneza, 2004. – 480 s.

2. Koliada I.A. Ukraina v Pershii svitovii viini: (istoriia Ukrainy) / I.A. Koliada // Istoriiia v shkoli. – 2003. – № 8. – S. 27–39.

3. Klishchynskiy P.V. Stanovyshche silskoho gospodarstva Pravoberezhnoi Ukrainy v period Pershoi svitovoi viiny / P.V. Klishchynskiy // Visn. Kamianets-Podil. un-tu im. I. Ohienka: Ist. nauky. – Kamianets-Podilskiy, 2010. – Vyp. 3. – S. 282–290.

4. Serdiuk N. Z istorii ekonomichnoho rozvytku Ukrainy v roky imperialistychnoi viiny (typen 1914 – liutyi 1917 rr.) / N. Serdiuk // Istoriiia v shkoli. – 1998. – № 5-6. – S. 24–27.

5. Kachmala V.I. Narostannia zahalnoi kryzy na Livoberezhnii Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny // Kraieznavstvo. – 2011. – № 4. – S. 238-246.

6. Lazanska T.I. Stanovyshche bizhentsiv Ukrainy v roky Pershoi svitovoi viiny // Problemy istorii Ukrainy XIX-XX st. – K., 2009. – Vyp. XVI. – S. 196-240.

7. Zhvanko L.M. Problemy pratsevlashtuvannia bizhentsiv Pershoi svitovoi viiny v ukrainskykh huberniiakh za chasiv Rosiiskoi imperii // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu. – 2003. – Vyp. XXXV. – S. 90-97.

8. Toloknov I.V. Zaliznychnyi transport Ukrainy v period Pershoi svitovoi viiny (1914–1918 rr.): Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. – K., 2001. – 15 s.

9. Syniavska L.I. Stan tsukrovoi promyslovosti za chasiv ukrainskoi derzhavnosti (1917–1919 rr.) // Chornomorskyi litopys. – 2012. – Vyp. 5. – S. 36-39.

10. Kyeviskyi kalendar na 1898 hod / Yzd. Bubylyka V.D., Yarmolovycha A. – K., 1897. – 242 s.

11. Statystycheskyi ezhehodnyk Rossyy. 1913 h. – SPb., 1914. – 698 s.

12. DACHO, f. 138, op. 1, spr. 53. – 16 ark.

13. DACHO, f. 138, op. 1, spr. 33. – 55 ark.

14. Nesterenko O.O. Rozvytok kapitalistychnoi promyslovosti i formuvannia proletariatu na Ukraini v kintsii XIX – na pochatku XX st. – K.: Polityvdav, 1952. – 180 s.

15. DACHO, f. 138, op. 1, spr. 34. – 32 ark.
16. Ozerov Y.Kh. Ekonomycheskaia Rossyia y ee fynansovaia polytyka na yskhode KhIKh y v nachale XX veka. S 72-mia dyahrammamy / Y.Kh. Ozerov. – M., 1905. – 259 s.
17. Reient O.P. Kryzovi tendentsii v ahhranomomu sektori ekonomiky u roky Pershoi svitovoi viiny (lypen 1914 – liutyi 1917 rr.) (Zakinchennia) / O.P. Reient // Ukrainskyi selianyn. – Cherkasy; In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. – 2005. – Vyp. 9. – S. 152-168.
18. DACHO, f. 138, op. 1, spr. 82. – 7 ark.
19. VDACHON, f. 1341, op. 1, spr. 108. – 309 ark.
20. DACHO, f. 138, op. 1, spr. 58. – 281 ark.
21. VDACHON, f. 1419, op. 1, spr. 1. – 35 ark.

О. В. Степанова

аспирантка кафедры истории Украины

Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Организация сахарного производства в Черниговской губернии в годы Первой мировой войны

Статья посвящена анализу состояния сахарной промышленности Черниговской губернии в период от начала Первой мировой войны до Октябрьского переворота. Определены факторы появления кризисных тенденций в отрасли и акцентировано внимание на экономической политике правительства. Сделан сравнительный анализ производства сахара в предвоенный и военный периоды. Обозначены региональные особенности развития сахарной промышленности в Черниговской губернии. Особое внимание уделено политике правительства касательно стимулирования сахарного производства. Раскрыт вопрос о возникновении сахарных монополий в конце XIX – в начале XX в.

Ключевые слова: сахарная промышленность, Черниговская губерния, Первая мировая война, экономический кризис.

O. V. Stepanova

graduate student (doctoral program in history), Nizhyn Gogol State University

The organization of sugar production in the Chernigov Governorate province during the First World War

The article is devoted to the analysis of the sugar industry in the Chernihiv province in the period from the beginning of the First World War to the October Revolution. A comparative analysis of the dynamics of the sugar industry in the prewar and war periods was carried out. The regional features of the sugar industry development of Chernihiv province during the years of the First World War were determined. The factors of appearance of crisis tendencies in the industry are defined and attention is focused on the economic policy of the government. The activity of the monopolistic association of sugar entrepreneurs was explored. The directions of activity of specialized government agencies that provided the functioning of sugar factories in wartime are determined. An author reached to the conclusion in relation to the necessity of appeal to historical experience of overcoming of the crisis phenomena in the economy. For an analysis of the question the regional and statistical collections of the second half of the XIXth – the beginning of the XXth century were used.

Key words: sugar industry, Chernihiv province, The First World War, economic crisis.

УДК 94(477):355"14/19"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-177-185

В. В. Баров

аспірант Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Козацькі та повстанські традиції у річковій війні на Дніпрі

У статті порівнюється річкова війна козацьких та повстанських військових формацій та їх річкових флотів на Дніпрі, як складова частина української військової історії, так і в цілому історії України козацької доби та доби Перших визвольних змагань 1917–1921 рр.

Річкові комунікації були вагомим фактором у тактиці, а інколи, й стратегії протиборчих сторін. Одним із засобів контролю над водними комунікаціями ставали річкові флотилії. Наявність у козацьких та повстанських військових з'єднань власного річкового транспорту стала одним з факторів, який дозволяв їм вести більш маневрені військові дії та бути менш вразливими за несприятливих умов.

Ключові слова: *річкова війна, річковий флот, річковий транспорт, Дніпро, українське козацтво, Отаманщина, повстанський рух.*

Українська військова історія ще до сьогодні містить чимало маловідомих сторінок. Однією з них є дослідження ролі річкового флоту та значення річкових комунікацій у військових конфліктах, які відбувались на теренах України протягом її багатовікової історії. Сучасні умови розвитку нашої країни змушують уважніше ставитись до військового досвіду минулого, що зумовлює актуальність представленої розвідки.

У даній статті розглядаються річкові війни українського козацтва та повстанці на Дніпрі, які виступають предметом нашого дослідження.

Об'єктом даної роботи є бойові дії на Дніпрі за участі козаків кін. XV – сер. XVII ст. та повстанських формувань Ілька Струка, Данила Терпила-Зеленого та Нестора Махна у 1918–1921 рр.

Хоча тематика бойових дій на річкових шляхах ще не стала предметом самостійного дослідження, вона представлена у низці джерел, зокрема й опублікованих. До них можна віднести козацькі літописи Григорія Грабянки [4], Самійла Величка [6], Самовидця [5]. Цінні свідчення з даної проблематики містяться у фундаментальній

праці М. Грушевського "Історія України-Русі" [2] та видатного дослідника козащини Д. Яворницького [11; 12]. Крім того, тема річкового флоту козаків привертає увагу сучасних дослідників та реконструкторів козацького минулого. Передусім варто відзначити внесок київського дослідника О. Харченка [8]. У свою чергу річкова війна українського повстанства у 1918–1921 рр. знайшла відображення як у документах радянських органів влади [9; 10] та ранній радянській історіографії [1], так і сучасних працях [3]. Відповідно, джерельно-історіографічна база з даної тематики є достатньою для представленої розвідки.

Перші згадки про збройні сутички на Дніпрі відносяться до кінця XV ст., що хронологічно співвідноситься з зародженням запорізького козацтва та дозволяє пов'язати ці процеси між собою. Так, в 1489 р. люди київського воєводи Юрія Паца розбили торгівельний караван московських купців на дніпровському перевозі у Тавані. Зі скарги кримського хана Менглі-Герєя уряду польсько-литовської держави від 1492 р. стає відомо про напад киян та черкасців, які пройшли Дніпром, під Тягинєю на татарський корабель. Ними був захоплений полонений, а також багато речей та грошей. Згодом, очевидно в тій самій місцевості, кияни та черкаські захопили іншого чоловіка та кілька волів з ним. Невдовзі черкаські повторили напад під Тягинєю захопивши трьох чоловік та десять коней [2, с. 57–58]. Наприкінці 1490-х рр. черкаські грабують московського посла коло Тавані на шляху до Очакова. Кілька років потому козаки знов воюють з татарами поблизу Очакова. На початку XVI ст. для козаків стає звичною справою пробиратись з уходів нижнього Дніпра через рукав Дніпровий, оминаючи татарські поселення на Тавані. Взимку 1502–1503 р. київські та черкаські козаки здійснили похід човнами по Дніпру, а коло тягинського перевозу атакували військовий супровід татар волоського посольства [2, с. 58]. Це змусило кримського хана поставити укріплення на острові серед Дніпра та перегородити річку ланцюгами, щоб перешкодити проїзду вгору та низ [2, с. 59]. Втім, вже 1524 р. черкаські козаки здійснюють напад на купців у Кафі. До 1540-х рр. відноситься чергова скарга хана до литовського уряду на напади на купців поблизу Дніпровських переправ, зокрема вже згаданої Тавані, а також на Бургуні, Чорній Крилиці, Дробних Крилицях, Самарі [2, с. 58]. Попри уривчастий характер свідчень складається уявлення про періодичний, якщо не постійний характер козацьких походів по Дніпру.

Однак постійні сутички, які точилися на прикордонні, змушували представників місцевої влади ставитись більш лояльно до козацьких

акцій. Крім того, за її посередництва Сигізмунд I робить спроби залучити козацтво на державну службу. Взимку 1523–1524 рр. пограничні старости Семен Полозович та Криштоф Кмитич отримують доручення завербувати на службу козаків та здійснити з ними похід по Дніпру. Попри те, що урядовці так і не отримали обіцяні для війська гроші та сукно, сформовані загони здійснили похід під Тавань та проявили себе як цілком ефективне військо для боротьби з татарськими ватагами. Досягнуті успіхи викликали ідею створити з козаків постійне формування чисельністю 1–2 тис. вояків для охорони прикордоння [2, с. 87]. Один з визначних фундаторів козацтва Остафій Дашкевич наприкінці свого життя радив розташувати постійні залоги на перевозах через Дніпро для оборони краю [2, с. 93]. В наведених фактах звертають на себе увагу згадки про Дніпро та місця переправ, контроль над якими мав важливе значення для оборони прикордоння.

Попри те, що морські походи початку XVII ст. стали апогеєм козацького судноплавства, здобутий досвід дій на Дніпрі ще неодноразово ставав у пригоді козацтву. Наприклад, під час повстання С. Наливайка у травні 1596 р. козаки під проводом одного з ватажків повстанців Каспара Підвисоцького на сотні чайок намагалися перешкодити переправі військ С. Жолкевського на лівий берег. На жаль, наливайківцям не вдалося здійснити свій задум: кулі пробрили човен Підвисоцького, який ледве не загинув, а розсіяні під час бою чайки були змушені відступити [2, с. 225].

Інші не менш відомі випадки бойових дій козацтва на Дніпрі відносяться до часів Хмельниччини. Так, польські гетьмани Микола Потоцький та Мартин Калиновський, виступаючи навесні 1648 р. на Запоріжжя проти Хмельницького розділили свої війська на дві частини. Одна частина, яка складалась власне з коронних військ, мала рухатись суходолом, друга, у складі реєстровців та німецької піхоти – по Дніпру [4, с. 32–33; 6, с. 99–102]. Обидві частини мали з'єднатись у Кодаку. Варто зазначити, що подібний прийом був добре відомий козакам, які використовували його раніше під час своїх власних походів на турецькі володіння [11, с. 277]. Через це план польських воєначальників не став несподіванкою для Хмельницького, якому вдалося використати поділеність військ супротивника на власну користь. Заслані ним до реєстровців агенти змогли переконати їх приєднатися до військ гетьмана, що забезпечило перевагу козацькому війську під Жовтими водами [12, с. 158–159]. Також не менш значну роль річковий чинник відіграв для північного театру бойових дій Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. Зокрема, оборона переправи через Дніпро у Лоева в липні 1649 р. військами Степана Пободайла та

Михайла Кричевського відіграла важливу роль у зриві вторгнення литовських військ Я. Радзивила до України в тому році [7, с. 129–132]. Проте після битви під Берестечком послаблені війська Мартина Небаби не змогли втримати переправу під Лоєвом та у бою під Ріпками 6 липня 1651 р. зазнали поразки [5, с. 61]. Це дало можливість військам Радзивила розгорнути наступ на Київщину та Чернігівщину. 4 серпня литовці здобули Київ і лише опір населення не дав їм закріпитися на зайнятих територіях [7, с. 162]. Наведені епізоди свідчать про суттєву роль річкових комунікацій для козацького війська.

Аналізуючи свідчення про вищенаведені факти бойових дій козаків на Дніпрі, можна зробити деякі узагальнення. Завдяки добре розвинутому рибальському промислу, який становив значну частку в січовому господарстві, козаки набули досвід судноплавства по Дніпру. Використовувались різноманітні типи човнів, відомих і в тогочасному цивільному вжитку, а саме: човен-моноксил, байдак, довбанка, чайка, дуби, липи, кояги, напів-кояги тощо. Технологічно вони були достатньо простими у виготовленні та використанні, відрізнялися відносною легкістю та маневреністю. Козаки залежно від умов ходили на цих човнах або під вітрилом, або на веслах. Їх виробництво на річкових судоверфях – бендюгах, було доволі масовим, що сприяло широкому розповсюдженню подібних човнів. Власне, завдяки цій розповсюдженості річкової судна набули вжитку і в бойових діях. Сучасні дослідники виокремлюють три стадії в цьому процесі – річкове ухоронництво, річкове піратство, морське піратство. В будь-якому випадку перехід козаків до вдалих морських походів був неможливий без досвіду дій на річкових комунікаціях [8].

Тактика козаків у вищезгаданих військових акціях на Дніпрі відрізнялась порівняно простотою та ефективністю. Поширеним методом був контроль над переправами та перевозами через Дніпро, де можна було вкрай зручно влаштувати засідки та очікувати підходу супротивника. Дістатися до місця засідки могли водним шляхом на човнах, інколи вночі, щоб не бути поміченими [2, с. 84]. Часом козаки могли збиратися у похід великою партією човнів, як наприклад, під час походів на Очаків та чорноморське узбережжя у 1505–1509 рр. Використовуючи знання притоків Дніпра та оскільки річкових шляхів, козаки вдало минали повз ворожу залогу [2, с. 86]. Не менш поширеним методом були походи козаків по Дніпру і вздовж берега суходолом [2, с. 103]. Яворницький зазначає, що вирушаючи в похід, запорожці часом розділяються на два загони: один загін йде вздовж берега Дніпра, верхи на конях, другий водним шляхом, дубами вниз за течією Дніпра [11, с. 277]. В деяких випадках могла застосовуватись комбінована атака – піший загін атакує ворога з фронту, в той

час як річковий загін заходить йому в тил або навпаки [8]. Також козацький підрозділ відправлений у похід по Дніпру на човнах міг виконувати роль своєрідної річкової піхоти, висаджуючись для дій на певній ділянці узбережжя або острові і потім, у випадку необхідності, полишаючи їх так само на човнах [8]. Організатори козащини та місцеві урядовці Кмитич, Полозович та Дашкевич одноставно вважали, що організація козацьких залог на долішнім Дніпрі є єдиним ефективним засобом оборони краю від набігів. Зокрема, Дашкевич у сенаті в 1533 р. радив утримувати на Дніпрі 2 тис. вояків, які б на чайках боронили перевози від татар, а кілька сотень вершників мали довозити їм харчі. Також пропонувалось побудувати на дніпровських островах замки та поселення навколо них [2, с. 104–105]. Попри те, що цей проект не був реалізований польсько-литовською державою, він був почасти втілений у запорізькій січі на о. Хортиця, збудованій Дмитром-Байдою Вишневецьким. Загалом же тактика козацьких дій на Дніпрі переслідувала типові цілі річкової війни – максимально ефективно використовувати річкову комунікацію, перешкоджати у її використанні своєму супротивнику.

У зв'язку з цим цікаво порівняти бойові дії козаків з річковою війною українських повстанців на Дніпрі у 1918–1921 рр. Попри значну віддаленість у часі обидва явища мають однакову географічну локацію – Дніпро, дніпровські притоки та узбережжя. Відносна сталість річкового середовища як театру військових дій та попередній досвід використання річкової комунікації в господарських цілях (транспорт, перевезення, рибальство) зумовили використання подібних тактичних прийомів. Це дозволяє зробити порівняння спільних та відмінних рис козацької та повстанської річкової війни на Дніпрі.

Використання повстанськими загонами Дніпра припадає на другу половину – кінець 1918 р. Повстання проти гетьмана Павла Скоропадського та Друга українсько-більшовицька війна 1918–1919 рр. дали потужний поштовх розвитку повстанського руху та отаманщині. Конфронтація більшовиків зі значною частиною повстанців зумовила активний опір останніх проти соціально-економічних експериментів нової влади. Дії антибільшовицьких повстанських загонів охопили низку районів на обох берегах Дніпра, але особливою активністю відзначалося Правобережжя, де діяли відомі отамани – Ілько Струк та Зелений (Данило Терпило). Районом активних дій Струка була Північна Київщина, зокрема, Чорнобильський повіт. Зелений діяв на півдні Київщини у Тригіллі. Спільним для обох отаманів була близькість районів їх дій до Дніпра, який міг бути як природньою перешкодою, так і навпаки – зручною комунікацією. За певних умов, маючи під контролем річковий транспорт, більшовики могли ізолювати повстанські

загони Правобережжя та Лівобережжя, згодом знищивши їх поодинці. Подібна загроза змушувала Струка та Зеленого приділяти увагу своїм дніпровським флангам, перешкоджаючи більшовикам взяти Дніпро під цілковитий контроль [1, с. 133–139].

Дещо схоже, хоча і з певними особливостями, відбувалось залучення повстанців Південної України до річкової війни на Дніпрі. Для регіону специфічним було переважаання соціально-економічних проблем, що зумовлювало підтримку гаслам лівих ідеологій – від більшовизму до анархізму. Через це найбільшою небезпекою для себе місцевий повстанський рух розглядав білі війська, передусім, Добровольчу армію генерала Антона Денікіна. Безпосередня близькість місцевих повстанців до районів зосередження білих військ, змушувала їх звертати серйозну увагу на безпеку своїх тилів та комунікацій. Суперечливі та неоднозначні відносини з більшовиками, вимагали від місцевих лідерів повстанців як гнучкості, так і готовності до можливого конфлікту з ними у випадку припинення тактичного співробітництва, як це сталось з Нестором Махно влітку 1919 р. Крім того, наближеність районів дій місцевих повстанців до узбережжя Чорного та Азовського морів, Дніпровського лиману могло нести потенційну загрозу зіткнення з військово-морськими формуваннями білих військ або інтервентів, змушуючи приділяти увагу водним шляхам, у тому числі річковим [1, с. 92–93, 213–214].

Значна частина повстанських акцій на Дніпрі припадає на 1919 р. В цей період вони характеризуються активністю, значним розмахом, широким використанням річкового транспорту, утворенням імпровізованих отаманських флотилій. Повстанці періодично переривають сполучення по Дніпру своїм супротивникам, обстрілюють та захоплюють ворожі пароплави, використовують річковий шлях для підвищення мобільності своїх загонів та віддалених рейдів. Серед найбільш примітних акцій цього часу можна назвати Куренівське повстання (10–11 квітня 1919 р.), оборону Трипілля від більшовицьких походів (березень-липень 1919 р.), переяславський рейд Зеленого (15–18 липня 1919 р.), бої махновців у Нижньому Подніпров'ї (жовтень 1919 р.) [1, с. 92–93; 9, арк. 21, 64–65, 68, 72; 10, арк. 166].

Протягом 1920–1921 рр. активність повстанської річкової війни дещо зменшується порівняно з попереднім періодом, що було зумовлено загальною військовою ситуацією. Так, під час радянсько-польської війни у 1920 р. фронт між польськими військами та Червоною армією опинився у безпосередній близькості до Дніпра. Це певною мірою обмежило дії повстанських формувань, які в цей час проводять більш локальні акції для досягнення окремих тактичних цілей. У

1921 р. на ведення ними річкової війни вплинули загальні умови, в яких опинився в цей час повстанський рух. Посилення репресій, господарський занепад, більшовицька демагогія спричинили послаблення соціальної бази повстанців – селянства. Тим не менш, навіть за цих умов, окремі отамани, як наприклад Струк, продовжували вести боротьбу, в тому числі і на річкових шляхах [10, арк. 2]. Найбільшого поширення в цей час набуває тактика річкового рейдерства. Річкові транспортні засоби, здебільшого човни, меншою мірою – захоплені пароплави, ситуативно використовуються, але створення своєрідних флотилій для повстанців стає обтяжливим. Відпрацьована ними на той час тактика була більш дієвою. Ось як її описував сам Струк: "Зупиняли ми більшовицькі пароплави так: я наказував піхоті скритно залягти, а сам з кіннотою стояв на березі і звертався до пароплавів, що пливли повз нас, щоби під'їхали до берега і спільно перевезли нас на той бік для переслідування Струка, який напав на м. Остер. Коли пароплав під'їздив до берега і більшовики виступали з пароплава, щоби дати місце для кінноти, тоді оточувала їх на березі моя піхота. Крім дев'яти пароплавів, ми затопили ще багато барж, чим перегородили Дніпро" [3, с. 183]. Лише загальна криза повстанського руху наприкінці 1921 р. спричинила припинення повстанцями річкової війни на Дніпрі.

Отже, порівнюючи тактику бойових дій на Дніпрі повстанців у 1918–1921 рр. з описом дій козаків за відомими нам джерелами можна помітити чимало спільних рис. Як для козаків, так і повстанців було важливим використання річкових комунікацій у своїх військових акціях. Водночас необхідно було всіляко перешкоджати використанню водних шляхів своїм супротивникам. Це зумовлювало посилений контроль за стратегічними ділянками (річкові переправи, вищий берег, дніпровські острови тощо). Поширеним тактичним прийомом відомим і козакам, і повстанцям була комбінована атака по Дніпру та з суходолу, яка використовувалась в різних варіаціях. Нові види транспортних засобів лише вносили технічну специфіку, лишаючи незмінним сам метод, на що впливала специфіка Дніпра як театру військової дій. Не меншою мірою як козаки, так і повстанці користувались тактикою річкових десантів – перевезення військ Дніпром з подальшою висадкою в потрібному місці, зокрема, в тилу ворога. Ці риси подібності у тактиці козаків та повстанців дають можливість стверджувати про наявність певної традиційної тактики річкової війни, що була успадкована чи віднайдена повстанцями від козацтва, чому сприяв подібний досвід господарської діяльності на Дніпрі та використання однієї і тієї самої арени військових дій.

Література

1. Гражданская война. Боевые действия на морях, речных и озерных системах. Ленинград: Типография морского ведомства, 1925. Т. 3. Юго-Запад. 360 с.
2. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в X т. Київ, 1909. Т. VII. 628 с.
3. Коваль Р. М. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії. Київ: Правда Ярославичів, 1998. 223 с.
4. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ, 1992. 192 с.
5. Літопис Самовидця. Київ: Наукова думка, 1971. 177 с.
6. Самійло Величко. Літопис. Київ, 1991. Т. 1. 564 с.
7. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) Київ: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. 352 с.
8. Харченко О. Річковий флот у військових кампаніях Б. Хмельницького. URL: <http://www.youtube.com/watch?v=Rk96AXCIYтс>
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 263.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 268.
11. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: в 3 т. / пер. з рос. І. І. Сварника; худож. Є. Е. Дацюк, В. М. Дозорець. Львів: Світ, 1991. Т. 1. 319 с.
12. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: в 3 т. / пер. з рос. І. І. Сварника; худож. Є. Е. Дацюк, В. М. Дозорець. Львів: Світ, 1991. Т. 2. 392 с.

References

1. Grazhdanskaya voyna. Boevyie deystviya na moryah, rechnyih i ozernyih sistemah. T. 3. Yugo-Zapad. Leningrad: Tipografiya morskogo vedomstva, 1925. 360 s.
2. Hrushevskiy M.S. Istoriia Ukrainy-Rusy / M. Hrushevskiy: v X t. T.VII. K., 1909. – 628 s.
3. Koval R.M. Otamany Haidamatskoho kraiu: 33 biohrafii. – K.: Pravda Yaroslavychiv, 1998. – 223 s.
4. Litopys hadiatskoho polkovnyka Hryhoriia Hrabianky. – K., 1992. – 192 s.
5. Litopys Samovydtzia. – K.: Naukova dumka, 1971. – 177 s.
6. Samiilo Velychko. Litopys. T. 1 – K., 1991. – 564 s.
7. Smolii V.A., Stepankov V.S. Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648–1676 rr.) – K.: Vydavnychii dim "Alternatyvy", 1999. – 352 s.
8. Kharchenko O. Richkovyi flot u viiskovykh kampaniiakh B. Khmelnytskoho URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Rk96AXCIYтс>
9. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 5, op. 1., spr. 263.
10. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 5, op. 1., spr. 268.
11. Yavornytskyi D. I. Istoriia zaporizkykh kozakiv: U 3 t. T. 1. / [per. z ros. I. I. Svarnyka ; khudozh. Ye. E. Datsiuk, V. M. Dozorets]. – Lviv : Svit, 1991. – 319 s.
12. Yavornytskyi D. I. Istoriia zaporizkykh kozakiv: U 3 t. T. 2. / [per. z ros. I. I. Svarnyka ; khudozh. Ye. E. Datsiuk, V. M. Dozorets]. – Lviv : Svit, 1991. – 392 s.

В. В. Баров

аспірант Нежинського державного університету імені Ніколая Гоголя

Казацкие и повстанческие традиции в речной войне на Днестре

В статье сравнивается речная война казацких и повстанческих военных формирований и их речных флотов на Днестре, как составная часть украинской военной истории, так и в целом истории Украины периода казачества и периода Украинской революции 1917–1921 гг.

Речные коммуникации были весомым фактором в тактике, а иногда и стратегии противоборствующих сил. Одним из средств контроля над водными коммуникациями становились речные флотилии. Наличие в казацких и повстанческих военных соединениях собственного речного транспорта становилось одним из факторов, который позволял им вести более маневренные военные действия и быть менее уязвимыми при неблагоприятных условиях.

Ключевые слова: речная война, речной флот, речной транспорт, Днестр, украинское казачество, Атаманщина, повстанческое движение.

V. V. Barov

postgraduate student of the Nizhyn State Gogol University

The cossack and insurgent traditions in the river war on the Dniester

In article is compared of the river war of the Cossack and the insurgent military formations and their river fleets on the Dniester, as a part of the Ukrainian military history and the history of Ukraine during the Cossack era and First liberation struggle of 1917–1921.

River communications were a significant factor in the tactics and sometimes in the strategies of the opposing sides. River fleets became one of the means of control over water communications. Those Cossacks' and rebels' flotillas were sometimes created on the basis of with civil ships unassigned for military purposes. Their defense and weapons were largely of an improvised nature. The Cossack and the insurgent military detachments had their own river transport at their disposal, which became one of the factors that allowed them to conduct more maneuverable military actions and to be less vulnerable under adverse conditions. In fact, even a complete or partial loss of the Cossacks' and rebels' flotillas did not lead to the termination of the river war – the hostilities on the Dniester, which indicates the importance of the Cossacks' and rebels' awareness about the waterways as a military factor.

The author finds out what role the Dniester played for the tactics of Ukrainian Cossacks in the 15th and 17th centuries. He also explores exactly what river transport was used by Cossacks for military purposes and what significance it had in the most significant battles of the Cossacks. Based on this information, the author tries to compare what was common and different in the fighting on the Dniester of the Ukrainian Cossacks and rebels 1918–1921.

Key words: river war, river fleets, river transport, Dniester, the Ukrainian Cossacks, Ataman period, insurgency.

УДК 94:27.39(438"1920\1945")

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-186-202

В. І. Луцай

кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Б. П. Сілецький

студент 1-го курсу магістратури факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Етнонаціональний чинник національної політики радянського комуністичного режиму щодо поляків (1920-ті – перша половина 1940-х років)

Статтю присвячено дослідженню етнонаціонального чинника національної політики радянського комуністичного режиму в Україні в період 1920-х – першої половини 1940-х років щодо польської етнічної меншини, виявленню витоків і причин упередженого і політично вмотивованого ставлення більшовиків до поляків як етносу-нації. Виявлено, що на початку 1930-х рр. у національній політиці зміцнілого тоталітарного режиму Сталіна відбувся "великий перелом", а з 1933 р. національна політика СРСР щодо поляків набуває репресивного, карального, явного антипольського характеру, очевидно протиставлення українців полякам в дусі традиційної російської імперської політики. Захоплення СРСР у вересні 1939 р. Західної України ознаменувало новий виток масових репресій та депортацій поляків. Періоди пом'якшення національної політики комуністичного режиму стосовно поляків у другій половині 1940 р., а також після нападу Німеччини на Радянський Союз, корелюються з подібною практикою в Російській імперії періоду царату. Після виходу Червоної Армії на західні рубежі СРСР в національній політиці відбувся черговий поворот, позначений масовими репресіями, депортаціями і примусовими переселеннями нелояльних до комуністичного режиму поляків.
Ключові слова: національна політика, етнонаціональний чинник, репресії, депортації, антипольський, поляки, Польща, СРСР, радянський комуністичний режим.

Встановлення комуністичного тоталітаризму на українських землях відбувалося паралельно з формуванням національної політики. Поляки УРСР, ставши заручником більшовицької влади, складних польсько-радянських міждержавних відносин, об'єктом експериментів національної політики Кремля, зазнало упродовж 1920–1940-х років випробувань розкуркуленням, примусовою колективізацією, голодом.

Але найжорстокішими для долі польської етнічної меншини були інспіровані сталінським режимом масові репресії та депортації 1930–1940-х років, які, хоч і залишились в етнічній пам'яті поляків, поступово почали витіснятися з неї новітніми ідеологемами та політичними маніпуляціями. В умовах українсько-польського міжнаціонального діалогу, перегляду оцінок радянського комуністичного минулого, що триває й досі, агресивної політики сучасної імперської Росії щодо сусідніх суверенних держав, проблема національної політики комуністичного режиму СРСР щодо поляків у зазначений період, зокрема, її етнонаціональний чинник, не втрачає своєї актуальності.

Окремі аспекти проблеми національної політики радянського комуністичного режиму щодо польської етнічної меншини були предметом дослідження істориками минулого і сучасності. З публікацій радянської доби, що характеризуються упередженістю та заідеологізованістю, можна згадати внесок Е. Броніславського й Г. Вачнадзе у джерельну базу проблеми [1]. Історіографія незалежної України сфокусувала увагу на питаннях польських національних районів [9; 15], репресій проти поляків як в окремих регіонах [5; 24], так і в Україні загалом [21], становища польської національної меншини в Україні [8] тощо. За останні роки з'явилася низка досліджень національної політики в СРСР загалом [11; 13; 4] і в Україні зокрема [12; 14; 26]. Становище поляків в період 1920–1930-х років і репресії проти польської етнічної меншини в СРСР глибоко досліджено польською історіографією [27; 28; 29; 22].

Зважаючи на стан дослідження проблеми, автори приділили увагу глибокому аналізу етнонаціонального чинника національної політики радянського комуністичного режиму в Україні в період 1920-х – першої половини 1940-х років щодо польської етнічної меншини, виявленню витоків і причин упередженого і політично вмотивованого ставлення більшовиків до поляків як етносу-нації. Дослідження є частиною держбюджетної науково-дослідної теми "Етнонаціональний чинник національної політики радянського комуністичного режиму щодо українського та польського народів (1920–1940-ві рр.)".

Формування національної політики СРСР щодо поляків відбувалося в умовах становлення комуністичного режиму і розвитку власне комуністичної партії, її політико-ідеологічної бази. Ставлення лідерів більшовиків до національного питання як до політичної проблеми сформувалося не одразу і мало суперечливий характер, адже проголошене більшовиками право націй на самовизначення цілком суперечило ідеї "єднання трудящих". Тому вони намагалися всіляко завадити утворенню нових держав на землях колишньої Російської імперії, а національне питання відсувалося ними на другий план.

Національна політика радянського комуністичного режиму базувалась на ідеологічних уявленнях, що витікали з базисних положень марксизму-ленінізму. Одними з ключових були тези про другорядність національного питання відносно класового та історичну обумовленість, отже тимчасовість, такої категорії як нація. За одним з "класиків марксизму-ленінізму" Ф. Енгельсом національні риси народів "неминуче будуть змішуватися і таким чином зникнуть так само, як відпадуть всілякі станові і класові відмінності внаслідок знищення їх основи – приватної власності" [19, с. 360]. Національні суперечності і національний гніт трактувалися як неминучий наслідок класових антагонізмів в експлуаторському суспільстві. "Маніфест Комуністичної партії" – перший програмний документ наукового комунізму, наголошував, що національне питання породжене буржуазним суспільством і буде розв'язане лише тоді, коли буде знищена експлуатація людини людиною. З ліквідацією класових антагонізмів всередині націй зникне міжнародна ворожість [18, с. 419–459]. Більшовики, озброєні марксистським ученням, підхопивши ідею "злиття націй" як одну з цілей світової революції, у перспективі бачили повну ліквідацію міжнародних відмінностей і злиття націй та народностей в єдину комуністичну спільність людей.

Однак, за потреб мобілізації людських ресурсів для комуністичного будівництва, з огляду на несподіваний для них розвій національно-культурного життя уярмлених Російською імперією народів, активізацію національно-визвольних рухів за національну незалежність, розвиток національної культури і мови, більшовики вимушено визнали потребу мінімального врахування настроїв населення. Тому у 1920-х роках в Радянському Союзі було узято курс на коренізацію, що вимушено, за умов "м'якої" прихованої диктатури, стала одним з ключових елементів національної політики радянської влади.

Нова національна політика, проголошена X з'їздом РКП (б) у березні 1921 р., спонукала Політбюро ЦК КП (б) ухвалити 23 квітня 1921 р. постанову про утворення Відділу національних меншин при НКВС. Формальною метою створення Відділу стало "забезпечення мирного будівництва і братерського співробітництва національностей", "розвитку національних меншин, враховуючи особливості побуту, культури та економічного розвитку", а насправді – "нагляд за втіленням в життя національної політики радянської влади". При відділі національних меншостей НКВС створено підвідділи, з-поміж яких й польський. Другою структурою здійснення національної політики режиму стала створена у квітні 1924 р. при ВУЦВК Центральна комісія у справах національних меншостей (ЦКНМ), що діяла до початку Другої світової війни [13, с. 105–106].

Політика коренізації здійснювалась з першої половини 1920-х років стосовно національних меншин України одночасно з українізацією українського населення республіки. Коренізація загалом дала потужний імпульс розвитку культури й національної самосвідомості некорінних націй УСРР. Однак ініційовані партійно-державною верхівкою СРСР процеси мали перебіг в межах тодішньої офіційної ідеології, із притаманними міцніючому комуністичному тоталітаризмові догматизмом й нетерпимістю, суцільним контролем і регламентацією.

Незважаючи на загалом антипольську упередженість радянської влади після радянсько-польської війни 1920 р., яка за умов поразки більшовиків і вимушеної Ризької мирної угоди 18 березня 1921 року [23, с. 134], не могла не мати негативних наслідків для національної політики комуністичного режиму загалом і для польської етнічної меншини зокрема, у 1920-ті роки репресії щодо поляків не набували характеру масових акцій. Нечисленні арешти силовими структурами представників польської нацменшини були спрямовані головне на обмін їх на засуджених польськими судами за антидержавну діяльність членів Компартії. Сприяла цьому підписана у лютому 1923 р. угода між СРСР та Польщею про обмін політичних в'язнів, що налагоджувала механізм таких операцій [21].

Одним з ключових напрямів національної політики СРСР щодо нацменшин було створення національних районів. Стратегія світової революції потребувала національної тактики її забезпечення. Утворення у вигляді національних районів повинні були слугувати підготовчими полігонами для нових комуністичних країн в Європі, ідеологічними взірцями успіхів "нового ладу", своєрідними локомотивами експорту світової революції. Рішення про створення польського національного району було ухвалено 1924 року після постанови РНК УСРР від 29 серпня 1924 р. "Про виділення національних районів і сілрад", згідно з якою визначалася норма для національного району – 10 тис. осіб. Перед реалізацією проекту була проведена велика підготовча робота, обстежено 150 населених пунктів у Житомирській окрузі, де переважало польське населення. Для реалізації ідеї створення польського національного району понад 30 тис. польських родин було переселено з Росії у Волинську губернію і розселено на землях колишніх польських маєтків [9, с. 203]. Слід зазначити, що станом на 1933 р. у Мархлевському районі проживало понад 54 тис. осіб, переважно представників польської етнічної меншини, а площа району перевищила 856 км кв [15, с. 85].

Рішення про створення польської національної адміністративно-територіальної одиниці викликало на початку певний ентузіазм у представників четвертої за чисельністю в Україні польської етнічної

меншини, яка, згідно з переписом 1926 р., становила 476 435 осіб [2]. Але невдовзі ентузіазм переріс у розчарування, фундаментальним наслідком якого стала неможливість реалізації будь-якої національної ініціативи в межах існуючого радянського ладу і комуністичної ідеології, природна несумісність національного з офіційною ідеологією партійно-державного режиму СРСР, який саму національну політику розглядав як один з механізмів формування нової історичної спільноти людей – "радянського народу", звичайно на основі "великого російського народу". Уся міць державно-бюрократичного, партійного та репресивного апарату радянської влади була спрямована на досягнення цієї мети. І не дивно, що за таких умов "поряд з етнічною і національною... ідентичністю, а подекуди на їхньому місці... формувалася ідентичність радянська – до певної міри деетнізована, але з домінуванням російсько-культурної компоненти" [20, с. 489].

В духовній сфері в польському національному районі радянська влада намагалася привити населенню пролетарську культуру: замість християнської віри полякам насаджувався войовничий атеїзм. На початку радянський режим з тактичних міркувань, не бажаючи загострювати політичну ситуацію, деякий час не чинив відвертих перепон віруючим у їх прагненні реалізувати свої духовні запити. Згодом об'єднані у 15 релігійних общин мешканці району стикнулися з закриттям низки католицьких костьолів. За даними Г. Стронського, лише на самому початку 1930 р. було заґратовано 49 католицьких священиків – майже половину усіх ксьондзів [29, с. 78]. І хоча кілька костьолів і капличок попервах продовжували функціонувати, для поляків, які традиційно були прихильниками католицизму і складали 55 % усіх римо-католиків УСРР, стала зрозуміла сутність нового порядку [27, с. 122]. Також приховане невдоволення і опір мешканців Мархлевського району викликала політика колективізації, яка сприймалася ними як повернення до кріпацтва. Показовим є відсоток колективізації польського населення у Мархлевському районі, що становив лише 20 % [21].

Яскравим свідченням провалу національної політики радянського комуністичного режиму є розгортання з кінця 1920-х років еміграційного руху представників польської етнічної меншини з України до Польщі, що отримав ідеологічну кваліфікацію влади як "антирадянський". Здебільшого відповіддю на заяви на виїзд була відмова. Репресивними органами радянського режиму всі потенційні емігранти бралися на особливий облік, унаслідок чого потік офіційних заяв зменшився [9, с. 213]. Однак з 1929 р., тобто від початку масової колективізації, набули масового характеру нелегальні втечі до Польщі цілими родинами як поляків, так і українців. Режим на кордоні з

радянського боку було відчутно зміцнено. Але це не могло цілковито затримати чи створити перешкоди голодуючому населенню. У травні 1933 р. наплив до Польщі втікачів від голодної смерті з радянської України значно збільшився [22, с. 126–127].

На початку 1930-х років, на тлі загострення зовнішньополітичної обстановки та наростання загрози війни, за умов суттєвого зміцнення сталінського тоталітарного режиму, ліквідації будь-якої офіційної опозиції всередині країни, національна політика комуністичної влади зазнає кардинальних змін. Погіршення зовнішньополітичної ситуації для СРСР, зокрема, прихід до влади у Німеччині А. Гітлера та польсько-німецьке зближення на антирадянській основі, спричинили практично синхронне розгортання у 1933–1934 рр. репресій проти польської меншини в УСРР. Пропагандистські гасла 1920-х років із закликами до "світової пролетарської революції" переформулюються, тоталітарний режим Сталіна фактично відходить від учорашнього інтернаціоналізму. На внутрішньополітичну авансцену виходить ледь підфарбований інтернаціоналістською риторикою колишній імперський, великодержавницький російський шовінізм. Як наслідок – оголошується "націоналістичним збоченням" вчорашня політика коренізації. Самогубство 7 липня 1933 р. М. О. Скрипника, який опікувався національно-культурним будівництвом нацменшин України, наглядно демонструє "великий перелом" у національній політиці радянського комуністичного режиму [21].

Наділений необмеженою владою Сталін відроджує старий великодержавний принцип спирання на "державотворчий народ", роль якого в Російській імперії традиційно відводилася росіянам. У 1934 р. на XVII партійному з'їзді Сталін заявив про більшу небезпеку націоналістичних ухилів окремих національних груп порівняно з російським націоналізмом. Далі, спочатку у 1935 р. було оголошено про остаточне зникнення в СРСР недовіри неросіян до росіян, а у 1936 р. росіяни стали "першим серед рівних" народів [4, с. 183]. Так, завуалювавши видозмінену ідеологему панславізму часів царату про безумовну першість росіян як великодержавного (державотворчого, а насправді імперського) етносу, Сталін запозичив імперську, антиетнонаціональну основу етнічної політики Російської імперії й імплементував її в національну політику комуністичної імперії СРСР.

Але ще до остаточної метаморфози ідеологічних поглядів і дефініцій радянських комуністів, зокрема з 1933 р., відбуваються кардинальні зміни у долі польської етнічної меншини в УСРР, яка, не оговтавшись після років розкуркулення, примусової колективізації, голоду [22, с. 100–127], практично одразу зазнає масових репресій. Теза про небезпеку націоналістичних ухилів окремих національних

груп знаходить відображення в переході національної політики сталінського режиму на репресивний, каральний принцип.

Сталінські репресії, безумовно, зачепили представників усіх національностей, які не поділяли ідеалів нової влади або висловлювали будь-яке невдоволення. Жорстких репресій з самого початку становлення комуністичного режиму на українських землях зазнали представники титульної нації УРСР – українці [26]. Два нищівних для української нації Голодомори 1921–1923 та 1932–1933 років стали одним із нелюдських та антигуманних засобів пришвидшення реалізації завдань національної політики тоталітарного режиму СРСР.

Натомість поляки, як представники т. зв. "нелояльних націй", одними з перших потрапили під каральний прес органів НКВС у 1930-х роках, а на приєднаних до СРСР у вересні 1939 р. західноукраїнських землях з-понад семимільйонним населенням були першими, на кого поширилися репресії режиму [5, с. 86–87]. Підтверджує твердження перебіг кампанії більшовиків проти католицької церкви та польських католицьких релігійних товариств "терціярів" та "ружанця". Маховик масових репресій проти поляків було запущено лише після директиви Політбюро ЦК ВКП(б) 25 лютого 1929 р. про боротьбу з терціярськими організаціями як однієї з "головних опор польського куркульства й агентів польського фашизму" [8, с. 28]. З 1933 р. відбувається наростання репресій тоталітарного режиму Сталіна щодо польської етнічної меншини, щонайперше, справою "Польської військової організації" [24, с. 69]. Тому явно тенденційним є зроблене на початку 1990-х років дослідником з Польщі означення поляків як першого покараного народу СРСР [27].

Репресивно-каральні заходи тоталітарного режиму супроводжувалися інституційними змінами і рішеннями, що мали остаточно виправити "перекоси" у національному питанні і створити для їх здійснення ідеолого-правове підґрунтя. Восени 1935 р. було ухвалено низку рішень Політбюро ЦК КП(б)У щодо поляків: 17 серпня 1935 р. було ухвалено постанову "Про Мархлевський і Пулинський райони", згідно з якою польський Мархлевський район Київської області розформовувався; Київський і Вінницький обкоми компартії мали спільно з НКВД здійснити "чистку" польських сільрад від "націоналістів" та інших "антирадянських елементів", під приводом чого польські сільради реорганізували в українські; 20 вересня 1935 р., під приводом того, що "польські націоналісти штучно створили ряд польських шкіл у районах із переважаючим українським населенням або населенням, яке розмовляє переважно українською мовою", було реорганізовано "штучно створені" польські школи й переведення їх на українську

мову навчання; 4 листопада 1935 р. було схвалено ініціативу Вінницького обкому КП(б)У щодо відселення з прикордонної смуги "неблагонадійних" з політичного погляду 1,5 тис. польських родин і вже наступного року, згідно "таємної" постанови РНК СРСР від 28 квітня 1936 р. "Щодо виселення з УРСР й господарського облаштування у Карагандинській області Казахської РСР", з 800-метрової прикордонної радянсько-польської смуги було виселено 15 тис. господарств – загалом близько 45 тис. осіб, з них майже 36 тис. поляків. Репресії проти польського населення України набули масового характеру після "Оперативного наказу наркома внутрішніх справ СРСР № 00485" від 11 серпня 1937 р. за підписом Генерального комісара держбезпеки М. І. Єжова й долученого до нього закритого листа "Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженьську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР" [25, с. 15–16]. Вищезазначене, окрім антипольського характеру, виявляє очевидне протиставлення українців полякам, що узгоджується з традиційною російською імперською політикою свідомого протиставлення одних націй іншим як елементу національної політики. Власне й політика українізації часто проводилася під антипольськими гаслами [56, с. 88], а політика коренізації супроводжувалася критикою існуючого ладу та соціально-економічних умов в Польщі.

Польське населення не переставало почуватися спорідненою частиною всього польського народу, наскільки могло підтримувало та залишалося вірним національним традиціям, католицькій вірі, симпатизувало польській державі, що згодом стане ключовим фактором розгортання широкомасштабних репресій проти поляків у період Великого терору 1937–1938 рр. і підставою для так званої "польської операції" НКВС [22, с. 122]. Першими жертвами репресій тоталітарного режиму Сталіна стали колишні урядовці, офіцери, поміщики, громадсько-політичні та релігійні діячі, також й освітяни, осадники, працівники поліцейних структур, представники підпілля, досвідчені працівники підприємств. Знищення польської еліти – опонентів радянської влади, розглядалося більшовиками як важлива умова реалізації планів експорту комуністичного устрою в сусідню Польщу, а Мархлевський район, образно названий "польською республікою рад", був лише своєрідним полігоном для здійснення експерименту советизації польського населення [9, с. 217]. Структури впровадження національної політики, як і національні райони, стали своєрідними осередками, що виявляли людей з надто буквального розумінням політики коренізації, які у майбутньому могли стати ворогами радянської влади. Репресії 1930-х років періодично "чистили" нацменшини, зокрема й поляків, саме від таких людей.

Наявна статистика політичних репресій щодо польського етносу УРСР 1937–1938 рр. засвідчує, що етнічні поляки (44 467 осіб) становили 78,7 % усього загалу репресованих по "польській лінії". Слід зазначити, що решту репресованих по цій категорії (21,3 %) становили переважно українці [25, с. 16].

Після юридичного включення в листопаді 1939 р. Західної України до складу СРСР істотно змінився статус населення краю, зокрема, поляки з титульної, державотворчої нації Речі Посполитої перетворилися на національну меншину УРСР, натомість українці навпаки позбулися статусу нацменшини і стали складовою титульної нації республіки. За цими змінами національних статусів стояли глибокі зміни, пов'язані з насильницькою радянізацією краю та насадженням тоталітарного режиму, з масовими репресіями та депортаціями, які поширилися й на поляків. Ставлення радянської влади до поляків Західної України визначалося імперською політикою Кремля, за якою Польщу бачили лише підлеглою Москві, без територій на схід від Бугу і Сяну, що мали бути приєднані до СРСР під гаслом повернення етнічних земель УРСР [12, с. 200–206].

У грудні 1939 р. під гаслом очищення міста і села від "ворожих елементів, осадників" почалися масові репресії проти цивільного населення, передусім поляків, яке було депортовано до Сибіру, Комі АРСР, Казахстану, Донецької області України. Чотири хвилі депортацій, зокрема, в лютому, квітні й червні 1940 р. і у червні 1941 р., охопили понад 550 тис. осіб у Західній Україні та Західній Білорусі. Частина їх скеровувалася до таборів "Гулагу", інша – на поселення. Жахи депортації, суворі кліматичні умови і виснажливу працю не пережили тисячі. Найтрагічніша доля спіткала засланців на рудники Колими й Чукотки: з близько 10 тис. осіб живими повернулися лише 170. Трагічною також була доля польських військовополонених, захоплених у вересневій кампанії 1939 р., а також заарештованих органами НКВС у Західній Україні та Білорусі. Після проведеної в концтаборах селекції близько 50 тис. військових рядового та старшинського складу було відпущено, інших скеровано до таборів "Гулагу", а близько 15 тис. офіцерів, працівників поліції, політичних діячів, зосереджених в таборах в Козельську, Старобельську й Осташкові, за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) за підписом Й. Сталіна, К. Ворошилова, Л. Берії і А. Мікояна, протягом квітня-травня 1940 р. було розстріляно як "контрреволюційні елементи". Саме могили 4253 розстріляних ув'язнених табору Козельська було віднайдено у 1943 р. німцями в Катинському лісі біля Смоленська. Місце знаходження замордованих з двох інших таборів було виявлено лише 1991 р. біля Харкова і російської Твері, поховання

заарештованих з вересня 1939 р. близько 7 тис. осіб досі невідоме [10, с. 514; 7, с. 144–145; 6, с. 780–783].

У меморандумі Міністерства закордонних справ уряду Польщі в Лондоні стверджується, що за період 1939–1941 рр. в СРСР було депортовано 1250 тис. поляків, щоправда включно з тими, хто добровільно виїхали в ССРСР в пошуках роботи, були призвані до лав Червоної армії, утримувались у таборах для військовополонених після вересневої кампанії 1939 р., але з них близько 900 тис. осіб було вивезено на Схід, з яких близько половини у якості заґратованих з кінцевим пунктом призначення до трудового табору, а половина з них як депортовані [1, с. 22]. О. Калакура наводить дані, згідно з якими з вересня 1939 р. до середини червня 1941 р. із західноукраїнських областей було виселено, переселено, депортовано і примусово направлено на роботи на Донбас, Урал, до Сибіру і в Казахстан 1173 тис. осіб, з них близько 500 тис. поляків [14, с. 301].

У другій половині 1940 р., під впливом зовнішньополітичних чинників, зокрема, розгрому гітлерівською Німеччиною Франції, що було для Сталіна сигналом для підготовки майбутнього "експорту соціалістичної революції" на захід, для реалізації якої підходили поляки, національна політика СРСР стосовно поляків зазнала змін. Восени 1940 р. група польської інтелігенції, включно з колишнім прем'єром К. Бартелем, була запрошена до Москви на таємні переговори про можливий майбутній "прорадянський" уряд Польщі. Майже одночасно по всьому СРСР пройшло урочисте відзначення 85-ї річниці смерті А. Міцкевича, вціліла польська професура і літератори зі Львова здійснили подорожі до Москви та інших міст СРСР. Про зміну політики більшовиків свідчать прізвища відомих польських учених і діячів культури у списках кандидатів на виборах до верховних і місцевих рад депутатів трудящих і те, що до складу місцевої ради Львова було "обрано" половину поляків від числа українців – 274 українця, 140 поляків, 73 особи інших національностей [10, с. 515].

Після нападу Німеччини на Радянський Союз, у контексті мобілізаційних заходів влади, були зміщені пропагандистські акценти, наслідком чого було визнання національних почуттів усіх народів СРСР. В інтересах збереження російської імперії радянського зразка більшовики почали звертатися до історичного минулого польського народу, згадувати військові подвиги видатних поляків, створювати військові підрозділи на національній основі. Спочатку було створено Польську армію на чолі з визволеним з в'язниці НКВД генералом В. Андерсом, яка через упереджене ставлення Сталіна не брала участі в боях на радянсько-німецькому фронті. Також створеній в середині 1943 р. 1-й піхотній дивізії дали ім'я Т. Костюшка, 2-й та 3-й

піхотним дивізіям відповідно імена Я. Г. Домбровського та Р. Траугутта, 1-му танковому полку – Героїв Вестерплатте, 1-му винищувальному авіаційному полку – Варшава. В другій половині 1943 р. на основі цих частин було сформовано 1-й корпус польських збройних сил, який на початку весни 1944 р. реорганізовано у 1-шу армію Війська Польського на чолі з лояльним полковником З. Берлінгом [7, с. 146–148]. Прокомуністична 1-ша армія Війська Польського згодом відіграла відведену їй Сталіним політичну роль у подіях періоду Варшавського повстання 1944 р., яке через очевидні політичні мотиви зупинення радянського наступу на початку серпня 1944 р. на варшавському напрямку, в основі чого були політичні задуми Кремля про комуністичне майбутнє Польщі, зазнало жакливого поразки [16, с. 416–417].

Окремо слід наголосити, що пом'якшення радянської політики щодо поляків під впливом зовнішнього фактору корелюється з подібною практикою в Російській імперії періоду царату [17, с. 87, 89–90].

Тенденційно, що після виходу Червоної армії до західних кордонів СРСР наприкінці Другої світової війни в національній політиці сталінського режиму відбувся черговий поворот, позначений масовими репресіями і депортаціями десятків тисяч поляків, зокрема, нелояльних до комуністичного режиму СРСР представників польського підпілля, інтелігенції, вояків Армії Крайової, мирного населення [14; 10, с. 536; 16, с. 412]. Лише після смерті Сталіна масові репресії, депортації і примусові переселення як засіб "вирішення" національного питання в СРСР припинилися. Підсумком національної, антипольської за характером політики радянського комуністичного режиму стало скорочення чисельності поляків в УРСР за даними перепису 1959 р. до 363 297 осіб [3].

Отже, в період становлення комуністичного режиму СРСР ключовими елементами національної політики були політика коренізації та створення національних районів як ідеологічних взірців успіхів "нового ладу". Незважаючи на антипольську упередженість більшовиків після радянсько-польської війни 1920 р., у 1920-ті роки репресії щодо поляків не набули масового характеру.

На початку 1930-х років, на тлі загострення зовнішньополітичного становища та наростання загрози війни, в національній політиці зміцніло тоталітарного режиму Сталіна відбувся "великий перелом", що позначився на зміні статусу росіян на великодержавний (державотворчий, а насправді імперський) етнос й запозиченні імперської, антиетнонаціональної основи етнічної політики Російської імперії. З 1933 р. національна політика комуністичного режиму щодо поляків набуває репресивного, карального, явного антипольського

характеру, очевидного протиставлення українців полякам в душі традиційної російської імперської політики. Захоплення СРСР у вересні 1939 р. Західної України ознаменувало новий виток масових репресій та депортацій поляків.

У другій половині 1940 р., під впливом зовнішньополітичних чинників й у світлі підготовки майбутнього "експорту соціалістичної революції", а також після нападу Німеччини на Радянський Союз і загрози існування радянської імперії, національна політика комуністичного режиму стосовно поляків зазнає змін, що корелюється з подібною практикою в Російській імперії періоду царату.

Після виходу Червоної армії на західні рубежі СРСР в національній політиці комуністичного режиму відбувся черговий поворот, позначений масовими репресіями, депортаціями і примусовими переселеннями нелояльних до комуністичної влади поляків, які, як засіб "вирішення" національного питання в СРСР, припинилися лише після смерті Сталіна.

Література

1. Брониславский Е., Вачнадзе Г. Польский диалог: события в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов. Тбилиси, 1990. 640 с.
2. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Национальный состав населения по республикам СССР. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=4
3. Всесоюзная перепись населения 1959 года. Национальный состав населения по республикам СССР. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_59.php?reg=2
4. Гриневич В. Сталінська національна політика щодо національних меншин у роки Другої світової війни 1939–1945 рр. *Друга світова війна і доля народів України*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 23–24 червня 2005 р.) Київ, 2005. С. 182–187.
5. Давидюк Р. Репресивна політика радянського режиму проти національних меншин на Рівненщині у 1939–1941 роках. *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*: зб. наук. праць / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2010–2011. Вип. 3–4. С. 86–95.
6. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі. Київ, 2008. 1080 с.
7. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990. Київ, 2007. 239 с.
8. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст. Київ, 1994. 74 с.
9. Зарецька Т. Політика радянської влади щодо створення польських національних районів в УСРР. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. пр. 2007. Вип. 16 (2). С. 203–219.
10. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. 752 с.

11. Зубченко С. П. Національна політика радянської влади в період Другої світової війни (1939–1945 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Донецький національний університет. Донецьк, 2013. С. 20.

12. Зубченко С. П. Упереджений та репресивний характер державної політики радянського керівництва щодо населення Західної України у 40-х роках ХХ століття. *Література та культура Полісся*. / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. Ніжин, 2007. Вип. 35: "Філологія, історія та культура Полісся на перетині думок" С. 200–206.

13. Іванова Т. Ю. Національна політика 1920-х рр. в СРСР. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського*. Вип. 3.38 (110). Миколаїв, 2014. С. 104–108.

14. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. Київ, 2007. 508 с.

15. Кондрацький А. А., Стронський Г. Й. Польський національний район в історії і сучасності. *Україна: короткі нариси з історії*. Київ, 1992. С. 83–111.

16. Луцшай В. Варшавське повстання 1944 р. в контексті його передумов, причин та наслідків. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 50. С. 410–420.

17. Луцшай В. Формування російської імперської національної політики щодо поляків. Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. Київ, 2018. Вип. 137 (10). С. 84–91.

18. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2. Москва, 1955. Т. 4. 638 с.

19. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2. Москва, 1974. Т. 42. 570 с.

20. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. Київ, 2012. 592 с.

21. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Rublov_Oleksandr/Represii_protvy_poliakiv_v_Ukraini_u_30-ti_roky.pdf

22. Стронський Г. Й. Польське населення УСРР в умовах голодомору 1932–1933 рр. *УІЖ*. 2017. № 4. С. 95–128.

23. Телегуз А. В. Військовий конфлікт між Польщею та Росією у 1920 році: український погляд на проблему. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 50. С. 130–135.

24. Тітова Н. В. Репресивна політика радянської влади щодо польського населення Поділля у 30-ті роки ХХ століття. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Херсон, 2015. Вип. 1. Т. 1. С. 68–73.

25. Тітова Н. В. Українське та польське населення Поділля: проблеми міжнародних відносин у прикордонному регіоні УРСР (1920–1930-ті роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук; / Інституті історії України НАН України. Київ, 2009. 22 с.

26. Україна в етнокультурному вимірі століть. Національна політика радянського комуністичного режиму щодо українського народу та етнічних меншин в Україні (1919–1991 рр.): зб. наук. праць. відп. ред. О. О. Рафальський, П. М. Чернега. Київ, 2018. Вип. 8. 315 с.

27. Iwanow M. Pierwszy narod ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. Warszawa; Wro caw; 1991. 399 s.
28. Kupczak J. Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939. Wrocław, 1994. 358 s.
29. Stronski H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. Warszawa, 1998. 314 s.

References

1. Brony'slavskyj E., Vachnadze G. Pol'skyj dy'alog: Sobyty'a v Pol'she glazamy' pol'sky'x, sovetsky'x, amery'kansky'x, angly'jsky'x, zapadnogemansky'x y' francuzsky'x zhurnaly'stov. Tby'ly'sy', 1990. 640 s.
2. Vsesoyuznaya perepy's' naseleny'ya 1926 goda. Nacy'onalnyj sostav naseleny'ya po respubly'kam SSSR. [Elektronnyj resurs] – Rezhym dostupu: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=4
3. Vsesoyuznaya perepy's' naseleny'ya 1959 goda. Nacy'onalnyj sostav naseleny'ya po respubly'kam SSSR. [Elektronnyj resurs] – Rezhym dostupu: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_59.php?reg=2
4. Gry'nevych V. Stalins'ka nacional'na polity'ka shhodo nacional'ny'x menshy'n u roky' Drugoyi svitovoyi vijni 1939-1945 rr. // Druga svitova vijna i dolya narodiv Ukrayiny'. Materialy' Vseukrayins'koyi naukovoyi konferenciyi. Ky'viv, 23 - 24 chervnya 2005 r. K., 2005. s. 182-187;
5. Davy'dyuk R. Represy'vna polity'ka radyans'kogo rezhymu proty' nacional'ny'x menshy'n na Rivnenshhy'ni u 1939–1941 rokax // Ukrayina – Pol'shha: istory'chna spadshhy'na i suspil'na svidomist': [zb. nauk. pracz' / vidp. red. M. Ly'tvy'n]. L'viv, 2010-2011. Vy'p. 3-4. s. 86-95.
6. Dejvis N. Bozhe igry'shhe: istoriya Pol'shhi. K., 2008. 1080 s.
7. Dy'l'ongova G. Istoriya Pol'shhi 1795-1990. K., 2007. 239 s.
8. Yeremenko T.I. Pol'ska nacional'na menshy'na v Ukrayini v 20-30-ti rr. XX st. K., 1994. 74 s;
9. Zaretska T. Polityka radianskoj vlady shhodo stvorennia polskykh natsionalnykh raioniv v USRR. // Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvid. zb. nauk. pr. 2007. Vyp. 16(2). S. 203-219.
10. Zashkil'nyak L.O, Kry'kun M.G. Istoriya Pol'shhi: Vid najdavnishy'x chasiv do nashy'x dniv. L'viv, 2002. 752 s.
11. Zubchenko S.P. Nacional'na polity'ka radyans'koyi vlady' v period Drugoyi svitovoyi vijny' (1939-1945 rr.) // Avtoreferat dy'sertaciyi na zdobuttya naukovogo stupenya kandy'data istory'chny'x nauk. – Donecz'kyj nacjonal'nyj univerty'tet. Donecz'k, 2013. s. 20.
12. Zubchenko S.P. Uperedzheny'j ta represy'vny'j karakter derzhavnoyi polity'ky' radyans'kogo kerivny'cztva shhodo naselennya Zaxidnoyi Ukrayiny' u 40-x rokax XX stolittya // Literatura ta kul'tura Polissya. Vy'p. 35: Filologiya, istoriya ta kul'tura Polissya na perety'ni dumok / Vidp. Red. i uporyadny'k G.V.Samojlenko. – Nizhy'n, 2007. S. 200-206;
13. Ivanova T.Yu. Nacional'na polity'ka 1920-x rr. v SRSR // Naukovyj visny'k MNU imeni V.O. Suxomly'ns'kogo. Vy'p. 3.38 (110). My'kolayiv, 2014. s. 104-108;
14. Kalakura O.Ya. Polyaky' v etnopolity'chny'x procesax na zemlyax Ukrayiny' u XX stolitti. K., 2007. 508 s.

15. Kondracz'kyj A.A., Strons'kyj G.J. Pol's'kyj nacional'nyj rajon v istoriyi i suchasnosti // *Ukrayina: Korotki nary'sy' z istoriyi*. K., 1992. S. 83–111;
16. Lushhaj V. Varshavs'ke povstannya 1944 r. v konteksti jogo peredumov, pry'chy'n ta naslidkiv // *Naukovi praci istory'chnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universy'tetu*. 2018. Vy'p. 50. Zaporizhzhya, 2018. s. 410-420;
17. Lushhaj V. Formuvannya rosijs'koyi impers'koyi nacional'noyi polity'ky' shhodo polyakiv // *Zbirny'k naukovy'x prac' "Gileya: naukovy'j visny'k"*, Vy'p. 137 (10). K., 2018. – s. 84-91;
18. Marks K., Əngel's F. *Sochy'neny'ya*. Y'zdney'e 2. T. 4. M., 1955. 638 s.
19. Marks K., Əngel's F. *Sochy'neny'ya*. Y'zdney'e 2. T. 42. M., 1974. s. 570.
20. Nacional'ne py'tannya v Ukrayini XX – pochatku XXI st.: istory'chni nary'sy' / Avt. kol.: O.G. Arkusha, V.F. Verstyuk, S.V. Vidnyans'kyj ta in. K., 2012. 592 s.
21. Rubl'ov O., Repry'ncev V. Represiyi proty' polyakiv v Ukrayini u 1930-ti roky'. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Rublov_Oleksandr/Represii_protly_poliakiv_v_Ukraini_u_30-ti_roky.pdf
22. Strons'kyj G.J. Pol's'ke naselennya USRR v umovax golodomoru 1932–1933 rr. // *UIZh*. – 2017. – # 4, s. 95-128;
23. Teleguz A.V. Vijs'kovy'j konflikt mizh Pol'shheyu ta Rosiyeyu u 1920 roci: ukrayins'kyj poglyad na problemu // *Naukovi praci istory'chnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universy'tetu*. 2018. Vy'p. 50. – Zaporizhzhya, 2018. s. 130-135;
24. Titova N.V. Represy'vna polity'ka radyans'koyi vlady' shhodo pol's'kogo naselennya Podillya u 30-ti roky' XX stolittya // *Naukovy'j visny'k Xersons'kogo derzhavnogo universy'tetu*. Vy'p. 1. Tom 1. – Xerson, 2015. – s. 68-73.
25. Titova N.V. Ukrainske ta pilske naselennya Podillia: problemy mizhnatsionalnykh vidnosyn u prykordonnomu rehioni URSS (1920–1930-ti roky) // *Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk*. – Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy. – K, 2009. – 22 s.
26. *Ukrayina v etnokul'turnomu vy'miri stolit'*. Nacional'na polity'ka radyans'kogo komunisty'chnogo rezhy'mu shhodo ukrayins'kogo narodu ta etnichny'x menshy'n v Ukrayini (1919-1991 rr.). *Zb. nauk. prac'z'*. Vy'pusk 8. Vidpovid. red. O.O. Rafal's'kyj, P.M. Chernega. K., 2018. 315 s.
27. Iwanow M. Pierwszy narod ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. Warszawa; Wrocław; 1991. 399 s.
28. Kupczak J. Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939. Wrocław, 1994. 358 s.
29. Stronski H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. Warszawa, 1998. 314 s.

В. И. Луцкай

кандидат исторических наук, доцент кафедры этнологии и краеведения
Национального педагогического университета имени М. П. Драгоманова

В. П. Силецкий

студент 1-го курса магистратуры Института исторического образования
Национального педагогического факультета имени М. П. Драгоманова

Этнонациональный фактор национальной политики советского коммунистического режима в отношении поляков (1920-е – первая половина 1940-х годов)

Статья посвящена исследованию этнонационального фактора национальной политики советского коммунистического режима в Украине в период 1920-х – первой половины 1940-х годов относительно поляков, выявлению истоков и причин предвзятого и политически мотивированного отношения большевиков к полякам как этнонации. Выявлено, что в начале 1930-х гг. в национальной политике окрепшего тоталитарного режима Сталина состоялся "великий перелом", а с 1933 г. национальная политика СССР в отношении поляков приобретает репрессивный, карательный, явный антипольский характер, очевидного противопоставления украинцев полякам в духе традиционной российской имперской политики. Захват СССР в сентябре 1939 г. Западной Украины ознаменовал новый виток массовых репрессий и депортаций поляков. Периоды смягчения национальной политики коммунистического режима в отношении поляков во второй половине 1940 г., а также после нападения Германии на Советский Союз, коррелируются с подобной практикой в Российской империи периода царизма. После выхода Красной армии на западные рубежи СССР в национальной политике произошел очередной поворот, обозначенный массовыми репрессиями, депортациями и принудительными переселениями нелояльных к коммунистическому режиму поляков.

Ключевые слова: национальная политика, этнонациональный фактор, репрессии, депортации, антипольский, поляки, Польша, СССР, советский коммунистический режим.

V. I. Lushchai

candidate of historical sciences, associate professor of the Department of Ethnology and Local History of the National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov

B. P. Siletsky

student of the 1st year of the master's degree of the Faculty of Historical Education of the National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov

The ethno-national factor of the national policy of the Soviet communist regime towards the Poles (1920s – first half of 1940s)

The article is devoted to the study of the ethno-national factor of the national policy of the Soviet communist regime in Ukraine during the 1920s – the first half of the 1940s towards the Polish ethnic minority, the identification of the origins and reasons for the biased and politically motivated attitude of the Bolsheviks towards the Poles as a nation. It was discovered that the key element of the national policy of the Soviet government in the conditions of the weakness of the communist regime of the USSR was a policy of nativization. One of the key areas of the national policy of the USSR regarding the national minorities was creation of national districts as ideological models of success of the "new order". Despite the anti-Polish bias of the Bolsheviks after the Soviet-Polish war of 1920, in the 1920s the repressions against the Poles did not acquire the character of mass actions.

In the early 1930s, with the aggravation of the foreign policy and the growing threat of war, a "great break" took place in the national policy of the fortified Stalinist totalitarian regime. It caused the change of the status of Russians into the great-power (state-building, but in fact imperial) ethnos and adoption of imperial, anti-ethnic foundation of the ethnic policy of the Russian Empire. Starting from 1933, the final transition of the national policy of the communist regime to the repressive, punitive principle and its apparent anti-Polish character, the

apparent opposition of the Ukrainians to the Poles in the spirit of the traditional Russian imperial policy of conscious opposition of some nations to others, is taking place. The number of ethnic Poles repressed in 1937–1938 is at least 45 thousand people. After the occupation of the Soviet Union in September 1939, a new wave of the mass repressions and deportations of Poles began in Western Ukraine. It was manifested in four waves of deportations, in particular, in February, April and June 1940 and in June 1941, during which between 500 thousand and 900 thousand Poles were affected.

In the second half of 1940, under the influence of the foreign factors and in light of the preparations for the future of the "export of the socialist revolution", and after the German invasion of the Soviet Union, in the face of threat of the existence of the Russian empire of the Soviet model, the national policy of the Soviet communist regime regarding the Poles had undergone some changes, which correlates with this practice in the Russian empire of the tsarist period.

After the withdrawal of the Red Army to the western borders of the USSR at the end of the Second World War, a great turn was made in the national policy of the communist regime. It was marked by mass repressions and deportations of tens of thousands of Poles who were not loyal to the communist regime of the USSR.

Key words: *national policy, ethno-national factor, Poles, repressions, deportations, anti-Polish, Poland, USSR, Soviet communist regime.*

УДК 94:2(47+57)"1930/1940"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-203-213

С. П. Зубченко

кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

І. В. Батюк

магістр факультету історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Політика радянського комуністичного режиму щодо церковно-релігійного життя в Україні (1930–1940-ві рр.)

Стаття присвячена дослідженню церковно-релігійного життя в Україні у період 1930-х – початку 1940-х років. Значна увага приділена напрямкам державної антирелігійної політики, розкрито соціальну складову діяльності церковно-релігійних організацій; основні завдання і напрями реалізації ідеології радянського комуністичного режиму, а саме політику, спрямовану на нищення духовності й моральних принципів і традицій народів; методи та засоби терору радянської комуністичної влади застосовані проти духівництва усіх конфесій, зокрема, тотальний ідеологічний тиск на віруючих, антирелігійна пропаганда, заборона друкування релігійних видань, закриття і нищення церков та монастирів, націоналізація всіх церковних земель, переслідування і фізичне знищення священнослужителів та членів їх родин. Показано, що антирелігійна кампанія в Україні була тісно пов'язана з руйнуванням українського села та розкуркуленням.

Ключові слова: УСРР, радянський комуністичний режим, релігія, церква, антирелігійна ідеологія, терор, репресії.

Сьогодні, у час розбудови України як суверенної європейської держави, утвердження у суспільній свідомості гуманістичних цінностей, відродження національної пам'яті і духовної спадщини народу інтерес істориків до взаємовідносин держави і церкви як політичних інститутів та взаємовпливів культури духовної і політичної зростає. Це викликано тим, що дослідники з розсекреченням архівних матеріалів і документів отримали змогу вивчати проблеми, що довгий час відкидались, засуджувались, піддавались анафемі, від яких лицемірно відхрещувались й забували на віки.

На жаль, вітчизняна історіографія не має розвинутої традиції дослідження зв'язків між інститутами держави та церкви, діяльність

яких регламентується і регулюється конституційними та іншими нормативними актами, саме тому політика радянського комуністичного режиму щодо церковно-релігійного життя в Україні в 1930–1940-ві рр. постає важливою науковою проблемою, яка ще й до сьогодні потребує комплексного дослідження та всебічного аналізу.

В сучасних історіографічних дослідженнях церковної політики радянського комуністичного режиму протягом двох міжвоєнних десятиліть за однією з поширених періодизацій виділяють такі періоди: 1918 – початок 20-х років – безкомпромісний наступ на позиції церкви із застосуванням методів воєнного часу; середина 20-х років – лібералізація державно-церковних відносин; кінець 20-х – 30-ті роки – курс на остаточне й цілковите витіснення релігії й церкви з життя радянського суспільства [13].

Дослідження є частиною держбюджетної науково-дослідної теми "Етнонаціональний чинник національної політики радянського комуністичного режиму щодо українського та польського народів (1920–1940 рр.)".

Церковна політика радянської влади являла собою всеохоплюючу систему репресивних заходів, тому 1920–1930-ті рр. увійшли в історію як один з найтрагічніших періодів існування української православної церкви. Варто зазначити, що в роки воєнного комунізму вплив релігії на суспільство не вдалося суттєво зменшити і представники державної влади були змушені шукати нові форми співіснування з церквою. Відтак радянське керівництво перейшло до розгортання масової антирелігійної пропаганди.

Православна церква після жовтневого перевороту 1917 р. в Росії була, мабуть, чи не єдиною легальною організацією в країні, тому не дивно, що своєю діяльністю вона зовсім не вписувалася в тоталітарну систему і більшовицьку ідеологію. Більшовицький уряд спрямував усі зусилля на розбудову соціалістичного ладу з новою системою цінностей і розпочав боротьбу як ідеологічну, так і фізичну, з церквою та релігією, що була названа "опіумом для народу". В. Ленін неодноразово підкреслював, що релігія є засобом закабалення робітничих мас, вона завжди захищає інтереси експлуататорів. "Усі сучасні релігії і церкви, – писав він у статті "Про ставлення робітничої партії до релігії" (1909 р.), – й усіякі релігійні організації марксизм розглядає завжди, як органи буржуазної реакції, що слугують захисту експлуатації і одурманенню робітничого класу" [6, с. 389–399].

На українське суспільство поширювалася дія всіх радянських директив і постанов. Ключове місце в антирелігійній політиці належало прийнятому 19 січня 1919 р. "Декрету про відокремлення церкви

від держави і школи від церкви", що мав за мету знищити економічні підвалини функціонування церкви, адже все майно церковних і релігійних громад було проголошено народною власністю [5, с. 28–29]. Таким чином, даний документ розпочав новий період існування православної церкви на території України і став одним із тактичних ходів більшовицької влади, яка мала на меті підірвати авторитет церкви, а згодом і знищити її, адже якщо нове покоління позбавити релігійного виховання, то згодом церква зникне взагалі [9].

Для початку 20-х років ХХ ст. характерною стає стрімка розбудова радянського держaparату, розширення і становлення керівних структур, які здійснювали визначені партією і урядом директиви, в тому числі й щодо релігії і церкви. Принципові ухвали державної анти-церковної політики приймали першочергово ЦК РКП(б) (згодом – ЦКВКП(б)) і його структурні підрозділи (Політбюро, Оргбюро, Секретаріат). Важлива роль відводилася створеному в червні 1921 р. у складі Народного комісаріату юстиції УСРР відділу по відокремленню церкви від держави, якому було надано досить широкі повноваження (розробка проектів відповідних законів і підзаконних актів – директив, інструкцій, об'язників, положень; здійснення контролю за дотриманням чинного законодавства про культу; регулювання відносин державних інституцій і церкви; надання консультативної допомоги з цих питань і т. д.) [13]. Головним напрямком діяльності цього відділу був широкомасштабний збір інформації про різні сторони релігійного життя в республіці. Саме завдяки його діяльності було організовано масові закриття храмів різних конфесій, проведення кампанії з вилучення церковних цінностей у 1922 р.

Таким чином, втручання радянської адміністрації у церковні справи періоду громадянської війни невдовзі по її завершенні трансформувалося у 1921–1922 рр. у побудову й структурування спеціального апарату регулювання державно-церковних відносин. Початок наступу на церкву дав поштовх і новій хвилі репресій проти духовенства, що проходила під гаслом допомоги голодним Поволжя та була пов'язана з вилученням церковних коштовностей у 1922 р. Більшовицьке керівництво вирішило скористатися надзвичайною ситуацією з продовольчим забезпеченням для переможного завершення "війни з релігією". Влада не відмовилася від свого антирелігійного курсу, було змінено лише механізм впливу на церкву і принципи його реалізації, що не передбачали відмови від штурмових методів боротьби.

Усі наступні роки одна за одною спалахували кампанії по закриттю храмів, конфіскувалося церковне майно, розкривалися мощі.

Проте у період НЕПу комуністичний режим намагався надати цим акціям юридично обґрунтованого вигляду. Арешти священнослужителів тривали, але їх уже не запроторювали за ґрати без суду й слідства. Влада прагнула звинуватити їх відповідно до кримінально-процесуального й кримінального кодексів. Найчастіше священники потрапляли на лаву підсудних за статтею арт. 54КК УСРР – "контрреволюційні злочини", що передбачало покарання – засудження до максимального (на той час) терміну ув'язнення (10 років) або навіть до "вищого заходу соціальної оборони" (розстрілу). У 1925 р. було заборонено будь-які релігійні обряди й церковні служби поза церковними стінами без спеціального письмового дозволу місцевої влади в кожному конкретному випадку [5, с. 129].

Непересічною подією середини 20-х років стає створення і діяльність Спілки войовничих безвірників. Саме в цей період з переліку офіційних свят та вихідних днів почали викреслювати релігійні свята й заборона їх відзначення. Дивне словосполучення – "релігійний фронт" – із резолюцій партійних нарад перекочувало на газетні шпальти, налаштовуючи суспільство на безкомпромісну боротьбу [13].

Більшість українських дослідників наголошують, що розкольніцька діяльність серед духовенства та вірян, знищення матеріальної бази церкви, постійні переслідування та репресії – це три основні вектори боротьби радянського комуністичного режиму з церквою протягом 1920–1930-х рр.

У жовтні 1921 р. на I Всеукраїнському православному соборі офіційно проголошено створення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Спочатку радянська влада не перешкоджала утворенню парафій УАПЦ, сподіваючись на розкол у церковному середовищі. Проте вже у 1922 р. керівництво ЦК КП(б)У змінює позицію, адже, на його думку, "прихильники Української автокефалії внаслідок своїх спроб примирення з українськими масами, шкідливіші і небезпечніші як провідники у селянську масу національно-демократичних буржуазних ідей" [11, с. 304]. Згідно з політичними установками ЦК КП(б) щодо неї, органи ДПУ розпочали в середині 1920-х рр. акцію, подібну до тієї, яку скоїли щодо тихонівців (ієрархів, духовенства, яке залишалося вірним Патріархові Тихону). Увесь подальший перебіг подій в історії з розколом автокефальної церкви фактично повторив основні прийоми, які застосовувало ДПУ в боротьбі з РПЦ.

Сталінськими органами державної безпеки послідовно використовувалася національно орієнтована, незалежна від РПЦ Українська

автокефальна православна церква (УАПЦ), яка, здобувши підтримку народу, на початку 1920-х рр. стрімко розвивала власні структури і нарощувала чисельність духовенства: восени 1921 р. за два місяці після I всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ її єпископи лише у Києві висвятили 200 священників і стільки ж дияконів, а за рік по тому кількість парафій на Київщині перевищила 700, в 1924 р. церква мала в Україні 30 єпископів, близько 1500 священників і дяків, понад 1200 парафій [7, с. 69, 76]. На церкву, яка "будувалась на національному ґрунті, підносила національну свідомість свого народу" [7, с. 151], було покладено тягар політичних обвинувачень в українському націоналізмі і контрреволюції, її священнослужителів було названо ворогами радянської влади – в минулому петлюрівцями, денікінцями, чорносотенцями, жандармами, членами націоналістичних партій, а український церковний рух тавровано як "липківщину", "самосвятство" тощо.

Перші арешти духовенства і світських діячів автокефального руху відбулися вже в 1922 р., а надалі внаслідок ескалації репресивних і заборонних заходів, кампаній по дискредитації і розколу УАПЦ було ув'язнено в тюрмах і таборах, відправлено у заслання, знищено й деморалізовано весь її єпископат і значну частину рядових священнослужителів та їх родин, доведено до стану глибокого занепаду і руїни внутрішнього устрою церкви [1, с. 252–258]. Зокрема, влада відмовила в реєстрації статуту УАПЦ, а єпископа Оксіюка і професора Гаєвського, який був світським діячем автокефалії, вислали до Архангельської губернії, заарештували голову Всеукраїнського вищого церковного управління М. Мороза. Діячів УАПЦ (УПЦ) заарештовували каральні органи радянської влади з самого початку її встановлення в Україні. Проте якщо на початку 1920-х рр. арешти не мали планомірного характеру, то з другої половини 1920-х рр. ситуація кардинально змінюється. "Восени 1925 р. репресії проти УАПЦ посилилися, що було одним із виявів тоталітарних тенденцій у політиці більшовиків. В Україні вони пов'язувалися з намаганням влади тримати під жорстким контролем національно-опозиційні кола [3, с. 256].

Для дискредитації діяльності УАПЦ політбюро ЦК КП(б)У схвалило пропозиції про репресії щодо керівників автокефальної церкви. Під час роботи Другого Всеукраїнського Церковного Собору (жовтень 1927 р.) В. Липківський неодноразово заявляв про лояльність церкви до влади, але ці заяви не змінили рішення радянського партійного керівництва. Тому митрополит під тиском ДПУ був усунутий від управління, а його наступники були арештовані й ув'язнені. Фактично з цього моменту більшовики розпочали ліквідацію УАПЦ. Спочатку

В. Чехівський вів переговори з владою у справі В. Липківського для збереження УАПЦ, однак, уже 1928 р. йому було заборонено займатися будь-якою релігійною діяльністю, а 17 липня 1929 р. він був заарештований.

30 червня 1928 р. вийшла резолюція ЦК КП(б)У "Про релігійний рух і антирелігійну пропаганду", в якій наголошувалося, що слід посилити наступ проти релігії. Проте остаточно система антирелігійного законодавства в Україні склалася після набуття чинності Постанови ВУЦВК і РНКРСФРР від 8 квітня 1929 р. "Про релігійні об'єднання". Згідно з нею релігійним громадам дозволялося лише "відправлення культів" у храмах та молитовних будинках, а просвітництво і добротинність категорично заборонялися. Духовенство з того часу позбавлялося права участі у господарських і фінансових справах громади. Набуття релігійних знань, дозволене Декретом 1918 р. про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, тепер могло існувати тільки як право батьків навчати своїх дітей [10, с. 105–117]. Цей документ суттєво змінив антирелігійне законодавство й формально закріпив посилення тиску на релігію.

Варто відзначити, що антирелігійна кампанія в Україні, що набрала нових обертів у 1928–1929 рр., була тісно пов'язана з руйнуванням українського села та розкуркуленням. Радянська влада розглядала закриття церков, переслідування духовенства та вірян як невід'ємну частину побудови на селі соціалізму. За неповними даними, в Україні 1929 р. було закрито 136, 1930 р. – 234, а на кінець 1932 р. – 1000 молитовних будинків [2, с. 278], заборонено друковані релігійні видання, зокрема журнал УАПЦ "Церква і життя" та видання обновленців "Український православний благовісник". Радянська влада робила все, щоб позбавити церкву її сакрального значення – скидала хрести, дзвони, всередині влаштувала комори, стайні, клуби, спортивні зали та школи. Все це відбувалося для наруги, осквернення святого місця, приниження релігійних почуттів вірян [8, с. 179].

Справжнє винищення автокефалістів розпочалося у 1929 р. після завершення справи "Самостійники", за якою Полтавський відділ ДПУ заарештував 13 мешканців с. Новорощанки зі священником Жовницьким. Вони звинувачувалися у домаганні мети "групування українців для роботи над створенням незалежної України". Жовницький не приховував під час слідства, що є українським націоналістом і його ідеал – незалежна Україна і народовладдя. Свідки по справі запевняли, що священник на церковних зборах закликав створити політичні організації, спроможні виступити в момент війни з СРСР на боці інтервентів [11, с. 311].

Опір віруючих підтвердив авторитет священників і посилив переконання влади покінчити з УАПЦ. Підготовка процесу над СВУ і була приводом до масових арештів священників. Фабрикація саме цієї справи мала, на думку її організаторів, поставити крапку в історії УАПЦ, остаточно морально і фізично знищити її. В одному із документів, підготовлених в ДПУ в грудні 1929 р., докладно планувалося, що саме інкримінувати діячам УАПЦ. Насамперед це "атеїзм більшості автокефального духовенства", "петлюрівське минуле більшості автокефалістів", використання СВУ УАПЦ як "знаряддя антирадянського впливу на широкі маси для ведення підпільної роботи", "українізація церкви та релігії – засіб для здійснення мети СВУ" [12, с. 61].

Звинувачення УАПЦ у контрреволюційності були необхідними для організації 29–30 січня 1930 р. надзвичайного Собору, що був плановою акцією ДПУ УСРР і мав засвідчити крах УАПЦ. За словами одного із сучасників цей "собор" з кількох недобитих єпископів "нагадував собою акт насильства над українською ієрархією, вчинений царем Петром I 19 листопада 1708 року, коли до царської ставки в м. Глухові... було привезено під військовим караулом зв'язаного митрополита Київського Йоасафа Кроковського, покликано Чернігівського й Переяславського єпископів та ще кількох з найближчих російських єпархій для проголошення анафеми над гетьманом Іваном Мазепою. Як тепер, так і тоді всесильно діяла московська деспотія, лише тоді "священному" Соборові єпископів під загрозою "лишення життя" було наказано проклясти як "зрадників" Мазепу та його сподвижників, а тепер проголошено "зрадником" увесь православний український народ" [12, с. 63]. Тож 40 єпископів ухвалили рішення про саморозпуск УАПЦ і ліквідацію Всеукраїнську православну церковну раду.

Після прийнятих рішень суд над церквою у процесі "СВУ" перетворився на фарс, на лаві підсудних опинилися В. Чехівський, М. Чехівський, В. Дурдуківський, К. Товчач, які звинувачувалися в тому, що наказували священникам проводити серед селян агітацію проти радянської влади, залучати церкву до планів підготовки збройного повстання [2, с. 277].

Завдяки використанню репресивних заходів, радянський комуністичний режим у 1930 р. припинив діяльність УАПЦ. Проте вже у грудні цього ж року надзвичайний Собор схвалив продовження діяльності церкви, але в офіційній її назві вже не вживалося визначення "автокефальна". Як наслідок у середині 1930-х рр. ще не знищені автокефальні парафії визнали над собою зверхність Російської православної церкви [2, с. 278].

За таких умов закриття у червні 1935 р. останнього храму автокефалістів у столиці УРСР поклало край легальним проявам національно орієнтованого релігійного життя українців [1, с. 257]. Повна ліквідація УПЦ почалася у травні 1936 р., коли було заарештовано митрополита Івана Павловського й тих єпископів і священників, які ще залишалися на окремих парафіях – Ю. Міхновського, В. Самборського, О. Червінського, В. Бржосньовського та інших. Слідом слідувала хвиля арештів тих, хто зрікся священства і працював у державних закладах та установах. Їх викривали як "колишніх", і так само гнали у Сибір, на Соловки, Біломорканал, Казахстан. Цим було завершено ліквідацію ієрархії церкви.

У 1937–1938 рр. в існуванні УАПЦ (УПЦ) було поставлено крапку, адже у вересні 1937 р. ЦК ВКП(б) прийняв спеціальне рішення, що проголосило "безбожну п'ятирічку" – до кінця поточного року в СРСР мали бути ліквідовані всі релігійні конфесії й навіть зовнішні прояви релігійності. Наприкінці 1937 р. митрополитів української церкви було страчено – Василя Липківського у Києві і Івана Павловського у Белгороді, а Микола Борецький після тривалих поневірянь помер у таборі. Чекісти використали накопичену інформацію про "цілеспрямовану антирадянську контрреволюційну діяльність" духовенства та віруючих різних конфесій у момент проведення "великої чистки" 1937–1938 рр.

Отже, спираючись на вищенаведене, можна зробити висновки, що антирелігійні кампанії більшовицької партії, хоч і були масовими та жорстокими, не принесли тих результатів, на які сподівалися представники радянської влади. Це можна пояснити тим, що в 1920–1930-х рр. рівень довіри до православної церкви був достатньо високим, адже велика частина духовенства була віддана парафіянам і намагалася захистити їх від проблем, які принесла політика радянського комуністичного режиму. Спільні акції духовенства й громадськості нерідко набували радикальних форм й були значно ширшими, тобто не обмежувалися спротивом антирелігійній політиці більшовиків, а були спрямовані й проти колективізації, розкуркулення, інших непопулярних державних кампаній. Можемо стверджувати, що протидія антирелігійній політиці радянської влади стала одним із видів загального опору сталінському тоталітарному режимові.

Література

1. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження. Вид. 2-ге, випр., допов. / пер. сл. І. М. Дзюби. Київ: Пенмен, 2017. 768 с.
2. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. 344 с.

3. Зінченко А. Визволитись вірою: життя і діяння митрополита Василя Липківського. Київ: Дніпро, 1997. 424 с.

4. Зубченко С. П. Антинародний характер національної політики сталінського режиму у перший період Другої світової війни (1 вересня 1939 – 22 червня 1941 рр.). *Література та культура Полісся*. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2012. Вип. 69: Історико-соціальні та культурні процеси України і Полісся в сучасних дослідженнях / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. С. 220–229.

5. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959 рр.: збірник документів: в 2 т. / упоряд. З. І. Зобінна, Г. О. Кравченко, Ю. Б. Медведєв та ін. Київ: Держполітвидав УРСР, 1959. Т. 1 (1917 – червень 1941). С. 120, 368.

6. Ленін В. І. Про ставлення робітничої партії до релігії. *Повне зібрання творів*: пер. з 5-го рос. вид. Київ: Політвидав України, 1971. Т. 17 (березень 1908 р. – червень 1909 р.). С. 389–399.

7. Липківський В. Відродження церкви в Україні 1917–1930. Торонто: Добра Книжка, 1959. 335 с.

8. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Київ: Вид. Інституту історії України НАН України, 1996. Ч. II. Кінець 20-х – 1941 рр. 33 с.

9. Новородовський В. "Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви" як документальна основа антирелігійної кампанії більшовиків. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/stud_konferenzia/2013/visnuk_87.pdf

10. О религии и церкви: сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. Москва: Политиздат, 1977. 176 с.

11. Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: історичні нариси / Д. В. Архірейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін.; відповід. ред. В. А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2002. 952 с.

12. Пристайно В., Шаповал Ю. Справа "Спілки визволення України": невідомі документи і факти: науково-документальне видання. Київ: Інтел, 1995. 448 с.

13. Рубльова Н. Невідома ділянка "антирелігійного фронту": боротьба владних структур УСРР проти римсько-католицької церкви, 1920-і роки. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 1998. Вип. 1–2. С. 228–244.

References

1. Bilokin S. Masovyj teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR. 1917–1941 rr.: dzhereloznavche doslidzhennia. Vyd. 2-e, vypr., dop. / Per. sl. I. M. Dziuby. – K.: Penmen, 2017. – 768 s.

2. Danylenko V. M. Stalinizm na Ukraini: 20-30-ti roky Danylenko V. M., Kasianov H. V., Kulchytskyi S. V. – K.: Lybid, 1991. – 344 s.

3. Zinchenko A. Vyzvolytys viroiu: Zhyttia i diiannia mytropolity Vasylia Lypkivskoho. – K.: Dnipro, 1997. 424 s.

4. Zubchenko S.P Antynarodnyi kharakter natsionalnoi polityky stalinskoho rezhymu u pershyi period druhoi svitovoi viiny (1 veresnia 1939–22 chervnia 1941

rr.) / S. Zubchenko //Literatura ta kultura Polissia. - Vyp. 69: Istoryko - sotsialni ta kulturni protsesy Ukrainy i Polissia v suchasnykh doslidzhenniakh / Vidp. red. i uporiadnyk H.V.Samoilenko. – Nizhyn: Vydavnytstvo NDU im..M.Hoholia, 2012.- S.220-229.

5. Kulturne budivnytstvo v Ukrainiskii RSR. Vazhlyvi rishennia Komunistychnoi partii i Radianskoho uriadu. 1917–1959 rr.: Zbirnyk dokumentiv v 2-kh t. T. 1 (1917 - cherven 1941) / uporiad. Z. I. Zobinna, H. O. Kravchenko, Yu. B. Medvediev ta in. - K.: Derzhpolityvdav URSR, 1959. - S. 120, 368.

6. Lenin V. I. Pro stavlennia robotnychoi partii do religii / V. I. Lenin // Povne zibrannia tvoriv: [per. z 5-ho ros. vyd.]. – T. 17 (berezen 1908 r. – cherven 1909 r.). – K.: Polityvdav Ukrainy, 1971. S. 389-399.

7. Lypkivskiy V. mytropolyt. Vidrozhennia tserkvy v Ukraini 1917-1930. – Toronto: Vyd-vo "Dobra Knyzhka", 1959. – 335 s.

8. Nestulia O. Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini. 1917–1941 rr. – Ch. II. Kinets 20-kh – 1941 rr. – K.: Vyd. Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1996. - 33 s.

9. Novorodovskiy V. "Dekret pro vidokremlennia tserkvy vid derzhavy i shkoly vid tserkvy" yak dokumentalna osnova antyrelihiinoi kampanii bilshovyktiv URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/stud_konferenzia/2013/visnuk_87.pdf

10. O relyhyy y tserkvy. Sbornyk vyskazyvaniy klassykov marksyzmalenyynzma, dokumentov KPSS y Sovetskoho hosudarstva. – M.: Polytyzdat, 1977. – 176 s.

11. Politychnyi teror i teroryzm v Ukraini KhKh-KhKh st. Istorychni narysy / D. V. Arkhiereiskiy, O. H. Bazhan, T. V. Bykova ta in. Vidpovid. red. V. A. Smolii. – K.: Naukova dumka, 2002. – 952 s.

12. Prystaino V., Shapoval Yu. Sprava "Spilky vyzvolennia Ukrainy": nevidomi dokumenty i fakty. Naukovo-dokumentalne vydannia. – K: Intel, 1995. - 448 s

13. Rublova N. Nevidoma dilianka "antyrelihiinoho frontu": borotba vladnykh struktur USRR proty rymsko-katolytskoi tserkvy, 1920-i roky. // Z arkhiviv VUCHK-NPU-NKVD-KHB. – Vyp. 1-2. – K., 1998. – S. 228-244.

С. П. Зубченко

кандидат исторических наук, доцент кафедры этнологии и краеведения факультета исторического образования Национального педагогического университета имени М. П. Драгоманова

И. В. Батюк

магистр факультета исторического образования
НПУ имени М. П. Драгоманова

Политика советского коммунистического режима в отношении церковно-религиозной жизни в Украине (1930–1940 г.)

Статья посвящена исследованию церковно-религиозной жизни в Украине в период 1930-х – нач. 1940-х годов. Значительное внимание уделено направлениям государственной антирелигиозной политики, раскрыто социальную составляющую деятельности церковно-религиозных организаций; основные задачи и направления

реализации идеологии советского коммунистического режима, а именно политику, направленную на уничтожение духовности и нравственных принципов и традиций народов; методы и средства террора советской коммунистической власти против духовенства всех конфессий, в частности, тотальное идеологическое давление на верующих, антирелигиозная пропаганда, запрет печати религиозных изданий, закрытие и уничтожение церквей и монастырей, национализация всех церковных земель, преследование и физическое уничтожение священнослужителей и членов их семей. Показано, что антирелигиозная кампания в Украине, была тесно связана с разрушением украинского села и раскулачиванием.

Ключевые слова: УССР, советский коммунистический режим, религия, церковь, антирелигиозная идеология, террор, репрессии.

S. P. Zubchenko

PhD in History, assistant professor department of ethnology and local history, Institute for History Education, Dragomanov National Pedagogical University

I. V. Batiuk

Master student of the department of history education of National Pedagogical Dragomanov University

The policy of the Soviet communist regime regarding the church and religious life in Ukraine (1930–1940-е гг.)

The article is devoted to the state and importance of religion and church in the Soviet society, in particular in the Ukrainian SSR, at the stage of strengthening of the authoritarian tendencies and their transformation into totalitarianism during the period of 1930 – early 1940s. Considerable attention is paid to the main directions of the state religion and church policy, the social component of the activity of religious and church organizations is revealed; the main tasks and directions of realization of ideology of the Soviet communist regime are considered, anti-religious policy aimed at the destruction of spiritual and moral principles and traditions of peoples in particular. It was proved that the anti-religious doctrine developed by V. Lenin was directed against Christianity, and especially against the Orthodox Church. One of the main reasons for this was that the Orthodox Church condemned the politics of violence and terror in public relations, as well as other manifestations of evil against people, government and the state.

The methods and means of terror used by the Soviet communist authorities against church denominations, in particular, the general ideological pressure on believers and representatives of all denominations, anti-religious propaganda, the prohibition of the printing of religious editions, the closure and destruction of churches and monasteries, the nationalization of all church lands, the cessation and physical destruction of clergymen and their family members. It was shown that the anti-religious campaign in Ukraine in the 1930's was closely linked with the destruction of the Ukrainian village and dispossession. The Soviet government considered the closure of churches, the persecution of the clergy and faithful men as an integral part of the implementation of socialism in the village. The antichristian essence of the Bolshevik ideology gave its followers a propensity for primitive instincts, which led to massive cases of violence, sadism and abuse over the human person. The moral and ethical values, traditions, spirituality were spoiled. Instead, the idolatry was introduced to the new leaders. But despite the fact that the anti-religious campaigns of the Bolshevik authorities were massive and cruel, they did not bring the results that were expected by representatives of the Soviet government. The opposition to the anti-religious policy of Soviet power became one of the types of general resistance to the Stalinist totalitarian regime.

Key words: USSR, Soviet communist regime, religion, church, antireligious ideology, terror, repression.

УДК 94(477)"1932/1933":341.485

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-214-231

О. Стасюк

кандидат історичних наук, генеральний директор
Національного музею "Меморіал жертв Голодомору"

Сприйняття Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в незалежній Україні: політичні кроки та освітні уроки

У статті здійснено спробу аналізу теми Голодомору-геноциду українців 1932–1933 рр. у контексті суспільно-політичних і освітніх викликів, що поставали з моменту проголошення незалежності і є актуальними сьогодні. Акцентовано увагу на геноцидній теорії прочитання і осмислення тих трагічних подій в українській історії, що лежить в основі не лише переважної більшості ґрунтовних академічних досліджень, але й глибоко вкорінена як травматичний досвід у "колективному несвідомому" та продовжує існувати як важливий сегмент національної пам'яті. Доведено, що осмислення цієї проблеми має відбуватися не лише в межах наукового полідисциплінарного майданчику, але й під час розбудови "меморіально-патріотичного" курсу в політичній та освітній сферах, з урахуванням попередніх помилок, щоб убезпечити повторення таких трагічних історій надалі, змобілізувати духовні сили та конструктивний потенціал для творення української політичної нації у XXI столітті.

Ключові слова: історія України, Голодомор-геноцид, 1932-1933 рр., політика пам'яті, освітня політика.

Голодомор українців 1932–1933 рр. за своєю масштабною жорстокістю та непоправністю втрат, в першу чергу фізичних, ще довго залишатиметься болісною раною на тілі української нації та суспільства, котра потребує часу і тривалих розсудливих процедур для свого загоєння. Попри те, що подібний травматичний досвід, яким є геноцидні дії вказаних років, викликає здебільшого емоційні реакції, що живлять популістську політичну риторичку навіть прихильників цього спланованого злочину, і дуже дратує їхніх опонентів, котрі під різним приводом намагаються не визнавати Голодомор українців геноцидом (і при цьому вважають себе українськими політиками), вирішення цієї ситуації, з метою її запобігання в майбутньому для нового покоління, потребує виважених і конкретних державницьких рішень.

Історики вже чимало зробили і продовжують працювати на цій ниві (виявлення і введення до науково-публічного простору документальної правди про те, що відбувалося у 1932–1933 рр.), а вже політики, скориставшись їхніми напрацюваннями, мають перехопити естафету, запропонувавши чіткий план дій відносно інтеграції цього дискурсу в межах національно-державного організму, задля зміцнення, розвитку і процвітання України в майбутньому. Член правлячої консервативної партії в Палаті громад Великобританії Паулін Лейтем, закликаючи свій уряд визнати Голодомор українців геноцидом, назвала останній "політизованим проявом зла" [3], котре приховувалося в діях тодішньої більшовицької влади. Якою б не була влада в Україні, якщо вона дійсно прагне увійти в історію як *українська*, то має запропонувати *ефективну стратегію політизованого добра*, змусивши працювати цей "травматичний досвід" на оздоровлення соціобіологічного організму України, на розвиток громадянської самосвідомості українців як нації, на протидію загрозам у гуманітарному, економічному та політико-правовому аспектах.

Джерельна база нашого дослідження представлена, по-перше, працями провідних українських істориків-спеціалістів з проблеми голодомору (М. Антонович, Г. Васильчука, В. Василенка, С. Діброви, В. Марочка, П. Панченка, М. Панчука, В. Сергійчука, Є. Шаталіної, Б. Футея та ін.) та матеріалами міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій, симпозіумів; по-друге, законами і підзаконними нормативно-правовими актами, рішеннями Кабінету Міністрів і президентів України, що стосуються Голодомору 1932–1933 рр., в різні часи; по-третє, матеріалами сайтів та інтернет-видань, які також долучаються до аналізу та осмислення важливості цієї проблеми та її впливу на сучасні суспільно-політичні процеси, враховуючи, зокрема, й певні зрушення в освітній політиці у напрямку популяризації та впровадження в освітній процес шкіл вивчення правдивої історії Голодомору як геноциду української нації.

Метою статті є спроба аналізу теми Голодомору-геноциду українців 1932–1933 рр. в контексті суспільно-політичних і освітніх викликів, що поставали з моменту проголошення незалежності а особливо тих, з якими доводиться мати справу нині. Розкривається зазначена мета через вирішення таких *завдань*: по-перше, акцентування уваги саме на геноцидному напрямку під час прочитання і осмислення трагічних подій в українській історії, який лежить в основі не лише переважної більшості ґрунтовних академічних досліджень, але й глибоко вкорінений у "колективному несвідомому" та продовжує існувати як важливий сегмент національної пам'яті; по-друге,

доведення того, що осмислення цього сегменту має відбуватися не лише в межах наукового полідисциплінарного майданчика (як-от "Memory Studies", "Trauma Studies" тощо), а й у ході розбудови "меморіально-патріотичного" курсу в політичній та освітній сферах, з урахуванням попередніх помилок, щоб забезпечити повторення таких злочинів у майбутньому, змобілізувати духовні сили та конструктивний потенціал для творення української політичної нації у XXI столітті.

Події, які відбулися у 2013–2014 рр. (анексія Криму та війна на Сході), певною мірою, хоч і віддалено, нагадують події 1929–1933 рр. Як тільки Росія зрозуміла, що вона може втратити Україну зі своєї зони впливу, насамперед тому, що остання почала активно "перебудовуватися" за зразком системи західних цінностей у свідомості нового покоління і на ділі впродовж двадцяти років незалежності чекати на підтримку США і рухатися євроінтеграційним курсом, вона розпочала вторгнення та військові дії, реактуалізувала давній проект "Малоросії" (про що тоді лунало майже з усіх каналів російського телебачення і особисто з вуст В. Путіна), який врешті-решт зазнав краху.

Але ключовим тут є слово "війна". Чому? Тому що, коли ми згадуємо становище українських селян на початку XX ст., то на думку спадає специфічний тип групової самоідентифікації та власна модель організованого соціально-економічного життя, котра впливала з норм звичаєвого права, історичних умов землекористування та землеволодіння (активізація кооперативних ідей у 1905–1907 та 1917–1918 рр.; відсутність зрівнялівки при користуванні землею в общинах; тяжіння до особистих форм володіння землею; отримання додаткових коштів завдяки різним видам домашнього виробництва, торгівлі надлишками продукції, сезонним заробіткам; створення хуторів і відрубів на засадах приватного володіння тощо). Вже на цьому рівні проглядається суттєва відмінність від російського суспільства. А якщо сюди ще додати хазяйновитість, волелюбність, демократичність, сміливість, рівність, як риси національного характеру, "український (особистісний) індивідуалізм" або "індивідуалізм сімейної спілки", добре організоване сільське самоврядування (сільські громади та сходи, "толока", а в роки визвольних змагань – реорганізовані земські органи влади, загальноселянські організації "селянські спілки", сільські комітети, ради селянських депутатів) [13, с. 341–342], то з'являється серйозна перешкода на шляху до побудови радянської партії-держави.

Через те більшовицька влада, застосовуючи політику колективізації, і намагалася зламати опір селянства, котре на той час мало всі ознаки "парагромадянського" суспільства, прагнула інтегрувати його

до "колективного тіла" нової радянської держави. З цією метою і запрацювала "машина Голодомору", що стала апогесом політики колективізації. У січні 1933 р. Л. Каганович на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) стверджував: "Тепер на селі є наша потужна організація, найсильніші важелі господарського й організаційного впливу... Це наше село" [8, с. 481–482]. Ще цікавішим у цьому ключі є висловлювання того ж року секретаря ЦК КП(б)У М. Хатаєвича: "Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут хазяїн. Він коштував мільйонів життів, але колгоспна система буде існувати завжди. Ми виграли війну!" [10, с. 35]. Якщо Голодомор в Україні не був спланованою геноцидною кампанією проти українців як етносу і нації, тоді навіщо ж "воювати" проти них?

Очевидно, що поряд зі зваженою і об'єктивною академічною оцінкою цих подій, не потрібно забувати, згідно з британським ученим Б. Бріваті, також про "реалії постгеноцидного суспільства і травми, яких воно зазнало" [2, с. 44]. Це стосується в тому числі й України на сучасному етапі її становлення. Далі дослідник зазначає, що геноцид завершується у випадках, коли вбивства припиняються (суто фізичний аспект) або ж про нього перестають говорити і пам'ятати, "запитувати: чи він був?". Солідаризуючись із таким розумінням проблеми, належить обстоювати позицію незамовчування факту геноциду й акцентувати увагу на подоланні пережитої травми через впровадження "Memory Studies" та "Trauma Studies" у практичну площину державотворчих процесів. "Україна, – писав А. Граціозі, – потребує повернути собі свою історію у всій її повноті, і вихідною точкою може бути лише Голодомор. Сподіваюсь, що українське суспільство вибудує на основі правди, врівноваженості і справедливості таку "пам'ять", яка допоможе йому зцілити давні рани і швидше простувати до кращого майбутнього" [11, с. 1].

Проте, як бачимо, прокладання "меморіально-патріотичного" курсу в історії незалежної України було нелегким і досить тернистим. Все почалося з багатообіцяючих і в принципі правильних нововведень на початку 1990-х рр.: заснування системи державних нагород за історичну тематику; введення національної валюти із зображенням великих і знаних постатей; встановлення пам'ятників видатним національним діячам; акцент на критичному ставленні до радянської історичної спадщини; легітимізація державної символіки 1918–1920 рр.; введення нового національного наративу в офіційний дискурс і освітній процес (націоналізація історії [9]), яке спричинило те, що

"саме шкільний підручник став чи не головним елементом впливу національного чинника на історичну свідомість молоді в 1990-х рр." [1, с. 382].

З огляду на відверто кон'юнктуру, конформістську та аморфну історичну політику української держави до 2005 р., коли акцент робили більше на "примирення і порозуміння", на поєднання національних тенденцій із традиціями радянського періоду, що було особливо помітно за часів президентства Л. Кучми (відзначення ювілейних дат і формування календарних свят, і проведення комеморацій, і створення українсько-польської комісії експертів з удосконалення підручників з історії та географії тощо), певні зрушення щодо питання Голодомору-геноциду були. Йдеться про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів і політичних репресій (кожна четверта субота листопада) Указом Л. Кучми від 26 листопада 1998 р. [19]. А згодом і Верховна Рада України в офіційному зверненні до народу від травня 2003 р. заявила, що Голодомор 1932–1933 рр. є актом геноциду: "кваліфікація цієї Катастрофи української нації як геноциду має принципове значення для стабілізації суспільно-політичних відносин в Україні, є важливим чинником відновлення історичної справедливості, морального зцілення кількох поколінь від страшного соціального стресу, незаперечним доказом незворотності процесів демократизації суспільства, суворим застереженням спробам встановити в Україні нову диктатуру, нехтувати найголовнішим правом людини – правом на життя" [18]. У цьому ж році Генеральна Асамблея ООН поширила заяву, в якій йшлося про визнання Голодомору 1932–1933 рр. "національною трагедією українського народу", а ряд країн світу офіційно визнав факт геноциду українців з боку сталінського режиму.

За часів президенства В. Ющенка активно поживилася кампанія за визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом проти українського народу. Його Указом "Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років" [20] був декретований День пам'яті жертв політичних репресій як щорічний національний пам'ятний день в Україні, що припадає на третю неділю травня. Це було поштовхом до чіткого розрізнення у часі політичних репресій і Дня пам'яті жертв голодоморів, який залишився кожної четвертої суботи листопада.

На зустрічі з кореспондентами п'яти українських газет ("Дзеркало тижня", "День", "Україна молода", "Факты" і "Сільські вісті") В. Ющенко наголошував: "Нам треба, по-суті, сформувати нову генерацію національних політиків, для яких була б першочерговою тема національного становлення, формування національної пам'яті,

свідомості, що була деформована за багато століть... Зараз ми повертаємося до сторінок історії, які мають дуже важливе значення. Ми повинні розповідати про Голодомор. Кожної останньої суботи листопада збираються десятки тисяч людей і йдуть до того, вибачте, не пам'ятника, а знаку [Пам'ятного знаку жертвам Голодомору на Михайлівській площі в Києві – О.С.]... Нація не зробила адекватного вчинку, який вшанував би долю майже десяти мільйонів, котрі померли у 1932–1933 роках. А це більше людей, ніж ми втратили у роки Другої світової війни... Відверто скажу, я певною мірою гніваюся на інтелігенцію, на журналістів, які не завжди відстоюють національну позицію. Це питання виключно української нації, амбіції якої, я переконаний, можуть змінити думку світу, сусідів, різних регіональних чи міжнародних організацій..." [14].

У цій розлогіій цитаті міститься основна інтенція історичної політики В. Ющенка відносно Голодомору-геноциду українців і його намір представити ці трагічні події як символ, завдання якого – об'єднати історичну свідомість. До основних напрямів цієї політики варто віднести: по-перше, кампанію, яка орієнтована на визнання Голодомору 1932–1933 рр. на міжнародній арені (під час його президенства на 34-й сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО було одностайно ухвалено Резолюцію про "Вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні", в остаточному варіанті якої слово "геноцид" не трапляється); по-друге, визнання на законодавчому рівні Голодомору як геноциду (28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила закон "Про Голодомор 1932–1933 років в Україні" [7], де вказані трагічні події визнаються геноцидом українського народу – "за" 233 депутати); по-третє, створення Національної книги пам'яті жертв Голодомору; по-четверте, створення у 2009 р. Національного музею "Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні"; по-п'яте, заохочення і підтримка наукових досліджень з даної проблематики (у період 2005–2010 рр. – 53 збірника документів, 26 окремих публікацій (підбірок документів), 24 збірника з матеріалами конференцій, 31 монографія, 18 спеціальних колективних праць, 143 наукових статей, 2295 публічних виступів, 141 збірник спогадів і матеріалів, 6 кандидатських дисертацій тощо).

Активізувалася освітня та інформаційна політика у націоналістичному та антикомуністичному напрямку: у школах, закладах вищої освіти і культури все більше і частіше почали проводити уроки пам'яті, присвячені 1932–1933 рокам, а в медійному просторі і ЗМІ з'явилися цикли передач і рубрики, що стосувалися проблеми Голодомору-геноциду. В цілому завдяки вищевказаним аспектам

організації культурної пам'яті, почала відбуватися плавна трансформація ідентичності українців. Порівняно з 2003 р., коли тільки 40 % вважали Голодомор геноцидом, у 2007 р. ця цифра вже становила 63 % [5].

Ну і, звісно ж, не можна не згадати ще декілька подій за президенства В. Ющенка, а саме завершення робіт зі створення Національного історико-меморіального заповідника "Биківнянські могили", який отримав статус національного, та створення постановою Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. Українського інституту національної пам'яті (УІНП), як центрального органу виконавчої влади із спеціальним статусом, котрий було знято у 2008 р. тимчасово за президенства В. Януковича. Серед пріоритетів у роботі цього органу, на думку Ю. Опалька, були посилення уваги до української історії з боку суспільства, забезпечення ґрунтовного вивчення етапів боротьби за відновлення державності у ХХ ст. та реалізація заходів, покликаних увічнити пам'ять учасників національно-визвольної боротьби, жертв голодоморів і політичних репресій [15].

З приходом у 2010 р. до влади В. Януковича та його команди, політика пам'яті у відношенні до проблеми Голодомору змінює свій вектор розвитку. Якщо раніше 19 листопада 2003 р., очолюючи оргкомітет з підготовки заходів у зв'язку з 70-ми роковинами Голодомору, у своїй заяві він обстоював позицію про трагічне місце тих подій в історії народу, про втрати щонайменше 7 млн і значний удар по генофонду української нації, після чого її існування було поставлене під сумнів [13, с. 103–104], то вже на початку президентського терміну під шаленим тиском Росії (яка до цього через залучення Німеччини та Франції як ключових гравців ЄС, а також підконтрольних їм малих країн "продавила" несхвалення Європарламентом формулювання "геноцид" по відношенню до Голодомору в Україні) змінює свою думку. 27 квітня 2010 р. на сесії ПАРЄ відповідь В. Януковича на питання члена групи об'єднаних європейських лівих і колишнього члена компартії Фінляндії Яако Талані Лааксо стосовно цієї проблеми була наступною: "Це були наслідки сталінського тоталітарного режиму, ставлення до людей. Але визнавати Голодомор як факт геноциду стосовно одного чи іншого народу, ми вважаємо, буде неправильно, несправедливо. Це була трагедія, спільна трагедія народів, які колись входили в єдину державу – Радянський Союз" [22].

Рухаючись у фарватері російської політики, тодішня "українська" влада намагалася всіляко догодити Кремлю, по суті, дотримуючись логіки заяви, що її ухвалила ще у 2008 р. Держдума РФ, в якій

Голодомор "не має, і не може мати міжнародно встановлених ознак геноциду, і не має бути предметом сучасних політичних спекуляцій". Як приклад, чисельні заяви Д. Табачника, який у 2003 р. на слуханні і спеціальному засіданні Верховної Ради відзначав, що Голодомор в Україні "був не тільки злочином проти людяності, але й потрапляє під дію конвенції ООН, як акт геноциду", і що ця проблема має важливе значення для стабілізації суспільно-політичних відносин, є доказом незворотності демократизації України. А вже займаючи посаду міністра освіти в уряді М. Азарова, перетворився на палкого прихильника негеноцидної версії трактування цих подій, безперестанно нагадуючи про вигадки зарубіжних істориків і неправильні управлінські рішення, що спричинили за своїм масштабом не стільки "українську", скільки "всесоюзнуну" трагедію, якою і виявився Голодомор.

Попри численні неправомірні спроби "регіоналів" змінити думку людей з геноцидної на негеноцидну версії, їм не вдалося здолати наратив у питанні Голодомору, який з кожним роком незалежності і появою молодого покоління, лише посилює свій вплив на творення стабільної національної ідентичності. "Відмова від голодомору як геноциду не означала відхід від ідеологеми в сфері історичної політики пам'яті, проводились комеморативні практики і офіційні церемонії біля меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні. Саме слово "голодомор" увійшло в мову офіційних документів, законодавчих актів і міжнародних відносин" [1, с. 394].

У 2012 р. на рівні парламентів, урядів і голів держав 23 країн світу піднімалося питання Голодомору українців 1932–1933 рр. і його трагічних наслідків (Австралія, Андорра, Аргентина, Бразилія, Ватикан, Грузія, Еквадор, Естонія, Іспанія, Італія, Канада, Колумбія, Латвія, Литва, Мексика, Парагвай, Перу, Польща, Словаччина, США, Угорщина, Чехія, Чилі). Геноцидом визнали Голодомор і католицька церква, Константинопольська православна церква, Українська православна церква Київського патріархату та Українська автокефальна православна церква. Як акт геноциду засуджений він у посланні Гендиректора ЮНЕСКО у зв'язку з 70-ми роковинами Голодомору.

Нова влада на чолі з П. Порошенком поки що твердо наполягає на оцінці Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як акту геноциду українського народу, що був ініційований урядом СРСР шляхом організації масового штучного голоду. 25 листопада минулого року на жалобних заходах в пам'ять жертв Голодомору президент заявив: "На всіх континентах потрібно усвідомити, що не визнавати

Голодомор так само аморально, як і заперечувати Голокост. І я думаю, прийшов час і нам самим прийняти закон про відповідальність за невизнання цих двох безпрецедентно жакливиx трагедій. Для чоxо? Щоб ті, хто будуть жити після нас, дотримувалися закону України про визнання Голодомору Україна геноцидом українського народу" [19]. Коментуючи ставлення еліти Росії до визнання Голодомору геноцидом, що можна віднести до категорії "неймовірного" П. Порошенко згадав про відплату: "Російська Федерація сама себе записала в правонаступниці Радянського Союзу. Отже, хоче вона чи ні, взяла на себе не тільки активи колишнього СРСР, а й відповідальність за злочини радянського режиму" [17].

7 грудня 2016 р. Верховна Рада України звернулася до демократичних держав із проханням визнати Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу. За проект постанови № 3525 на ранковому засіданні парламенту проголосували 233 народних депутати замість потрібної мінімальної підтримки у 226 голосів. Тим більше, що на те є всі підстави, враховуючи досить високий рівень підтримки серед громадян України (77 %) такої постановки питання за даними соціопитування групи "Рейтинг" 20–29 вересня 2017 р.

На даний момент є всі підстави говорити про узгоджені дії серед різних гілок влади стосовно визнання цих трагічних подій геноцидними діями з боку керівництва ВКП (б) і уряду СРСР. Прикладом цього є "План заходів на 2017–2018 роки у зв'язку із 85-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні" [21], який було розроблено і затверджено Урядом на виконання Указу Президента України "Про заходи у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні – геноциду Українського народу" від 26.11.2016 р. № 523/2016. Згідно з цим Планом заходів передбачено проведення щороку традиційних жалобних заходів за участю представників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадськості, духовенства та дипломатичного корпусу; інформаційно-соціальних кампаній щодо інформування суспільства про події, пов'язані з Голодомором 1932–1933 рр. в Україні; тематичних наукових, науково-практичних конференцій, круглих столів, присвячених масовим штучним голодам 1921–1923 рр. та 1946–1947 рр. в Україні; проведення інформаційних, навчально-виховних і інших заходів, спрямованих на донесення інформації про вчинені комуністичним тоталітарним режимом штучні масові голоди; вирішити питання щодо розвитку Національного музею "Меморіал жертв Голодомору", забезпечити створення Музеєм геоінформаційної системи місць, пов'язаних з трагічними подіями; проведення

інформаційно-просвітницьких заходів щодо подальшого визнання світовою спільнотою Голодомору 1932–1933 рр. в Україні – геноцидом Українського народу та ін. Більш детальна інформація міститься в самому Плані.

Безумовно, всі ці рішення і події є значним кроком вперед порівняно із ситуацією навколо Голодомору-геноциду в державі ще 20 років тому. Проте, на нашу думку, потрібно звернути увагу ще на декілька пріоритетних завдань, пов'язаних із проблемою Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні щодо історичної і державної політики пам'яті. Це важливо з огляду на розмах політичної кон'юнктури та наукових спекуляцій навколо цієї теми сьогодні.

Передусім у державно-політичній площині необхідно зосередитися на наступних концептуальних засадах:

- осмислення проблеми Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні на полідисциплінарній основі має відповідати загальному контексту санації національної ідентичності та подальшій модернізації національного нарративу з метою остаточної деколонізації та декомунізації історичної пам'яті громадян в Україні, формування націоцентричного розуміння історії, її самобутності та безперервності серед населення;

- інтеграція правдивої інформації про злочини комуністичного режиму того часу до суспільно-політичного і гуманітарного простору країни, повинна сприяти подоланню конфліктності та контраверсійності, а також збереженню стабільності в суспільних відносинах, пришвидшити послідовний процес витіснення "імперсько-радянської міфотворчості", що генерує ідоли меншовартості та розбрату в свідомості українців;

- перетворення знань про Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. на вагомий чинник становлення української політичної нації, а ще на націооб'єднувальний та самостверджуючий фактор, що сприятиме остаточній дерадянській соціальної пам'яті;

- на інституційному рівні (Національний музей "Меморіал жертв Голодомору", Український інститут національної пам'яті та ін.), за підтримки органів виконавчої влади (в центрі та регіонах) поглиблювати співпрацю з інститутами громадянського суспільства (релігійними, культурними та науковими товариствами, творчими спілками, ветеранськими і молодіжними організаціями тощо), міжнародними фондами і організаціями, що опікуються питанням Голодомору-геноциду в Україні, на предмет ведення відкритого суспільного діалогу, де модератором має бути держава;

- активізація відповідної освітньої політики, до якої мусять долучитися культурні заповідники і меморіальні комплекси, заклади

середньої та вищої освіти, між якими має бути узгоджена, продумана і запропонована в організаційному плані співпраця у питаннях інформування молоді і дорослих про трагічні події 1932–1933 рр. в Україні, де максимальна увага повинна бути прикута до школярів.

Стосовно останнього пункту, то справді, нині замало займатися тільки науковим пошуком чи розбудовою державної політики навколо проблеми Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні, тим більше, що саме з політикою останнім часом пов'язано дуже багато спекуляцій та маніпуляцій, до речі, як і на науковій ниві (яскравим прикладом у цьому відношенні є книга Е. Еплблом "Червоний голод. Війна Сталіна проти України" (2017) [6]). Необхідно звернути увагу на просвітницьку роботу, що свого часу була започаткована у 2007–2008 рр. за президенства В. Ющенка. Йдеться про відповідь на дуже просте і водночас не зовсім легке запитання "Як і про що говорити дітям про Голодомор?".

Об'єктом подібної освітньої політики переважно є школярі різного віку. Їхнє знайомство з Голодомором-геноцидом 1932–1933 рр. має спільну мету – навчально-виховну, от тільки способи і методики безумовно різняться. Не можна не погодитися з Міністром освіти і науки Л. Гриневич, яка відзначила на Всеукраїнському методичному семінарі для освітян "Нова українська школа: навчання і знання про Голодомор" (2016) наступне: "...такі теми, як Голодомор повинні наскрізно увійти в навчання українських школярів, для цього не потрібно створювати окремих предмет – потрібно інтегрувати ці теми для вивчення дітьми історії, української мови, читання тощо. Тема Голодомору у нас зараз асоціюється з куском депресивної інформації, а насправді – це тема, яка буде, яка розвиває те, що ми називаємо соціальні та громадські компетентності, пошану та почуття гідності до кожної людини" [4].

Учням молодшої та середньої школи важко повністю усвідомити жахи і жорстокості тих трагічних подій (не можна читати їм складні наукові доповіді, показувати страшні фільми чи вимагати від них заучувати факти і статистику). Максимальне засвоєння ними навчального і виховного матеріалу можливе за умови, коли технології навчання використовують **слухові, зорові** та рухові (**кінестетичні**) форми діяльності традиційно на уроках художньо-естетичного циклу предметів – музичне та образотворче мистецтво, фізична культура та трудове навчання. Саме під час цих занять має формуватися сфера здорового глузду, елементами якої мають бути наступні усвідомлення: по-перше, під час цієї трагедії помирили з голоду люди, через те, що у них насильно відібрали їжу; по-друге, що

радянська влада під час і після Голодомору заперечувала факт масового вимирання людей; по-третє, що Голодомор був геноцидом, тобто задуманий і навмисно спланований для винищення українців. На цьому етапі найкраще інформація закріплюється під час виконання певних символічних дій, як у випадку з "Квіткою-незабудкою", "Свічкою пам'яті", "Мелодією Скорика", тематичними днями тощо.

Окремо хотілося б відзначити роботу, яку проводить у цьому напрямку Національний музей "Меморіал жертв Голодомору" на сучасному етапі. Йдеться про такі освітні проекти: інтегративний урок "Геноцид – що це?" (для 9–11 класів), завданнями якого є навчити аналізувати першоджерела, мислити критично, формувати особисте ставлення до історії та розуміти її уроки, розвивати вміння аналізувати події, порівнювати історичні явища і процеси, робити правильні висновки; екскурсія "Голодомор: голоси свідків" (для 8–11 класів) включає перегляд фотодокументів, листів, вона наповнена розповідями очевидців Голодомору, записів яких зберігається в науковому архіві музею (понад 2000 екз.); майстер-клас "Не дамо згасити свічу пам'яті"; інтерактивне заняття "Як розрізнити фейки і правду у ЗМІ" (для 10–11 класів) в ході якої до уваги запропоновано перегляд фільму "Територія Голодомору: пам'ять невмируща", що ставить за мету навчити декодувати пропаганду в медіатекстах, розуміти функцію мас-медіа в демократичному суспільстві та цінність свободи слова, розуміти власну відповідальність за байдужість до вчинення злочину, розуміти власну роль в розголошенні порушень прав людини за допомогою свободи слова; інтерактивний урок "Голодомор: зернята надії" (для дітей 6–10 років), під час якого в Музеї діти навчаються співпереживати та співчувати чужій біді (дуже важливим є емоційне сприйняття), слухають і обговорюють відеозаписи спогадів людей, які пережили Голодомор в цьому ж віці, грають у гру "Звільни дітей"; інтерактивний урок "Голодомор: залишатися людиною" (для 5–7 класів), основне завдання якого – донести розуміння того, що подібна трагедія не має повторитися – і не повториться, якщо молодь знатиме свої громадянські права і цінуватиме життя [16].

Поряд із зазначеними освітніми ініціативами музеї приділяють велику увагу формуванню архіву і бібліотеки для ще більшого музею у майбутньому, заручившись активною підтримкою української діаспори. Все частіше звертаються до Музею за інформацією і передають свої твори художники, режисери та дослідники з Італії, Австралії, Канади, Німеччини, США. На окрему увагу заслуговує

ініційована Світовим Конгресом Українців акція "Запалимо свічку пам'яті!", що стартувала 1 вересня 2018 р. від приміщення музею, до якої приєдналися Міністерство закордонних справ України, Український інститут національної пам'яті та Національний музей "Меморіал жертв Голодомору". Мета цієї акції – проведення церемонії запалення Свічки пам'яті впродовж 85-ти днів в різних містах 85-ти країн світу. Вона завершиться в Україні 24 листопада у День пам'яті жертв Голодомору. Особлива увага при проведенні пам'ятного заходу, якщо брати до уваги освітній аспект, буде приділена дітям-жертвам Голодомору, які не сіли за шкільні парти 1 вересня 1933 р. Відтак у Музеї презентують виставку "Вкрадене дитинство: діти в роки Голодомору 1932–1933 рр." і публічно оголосять частину Мартирологу – імена 85 вбитих голодом дітей, запаливши свічки для вшанування пам'яті померлих.

Таким чином, тема Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні і досі залишається однією з найактуальніших. Вона потребує вирішення не лише в науково-теоретичній, але й у прикладній площині, зокрема у сфері державної та освітньої політики. Поряд зі зваженою й об'єктивною академічною оцінкою тих подій, не потрібно забувати про терор голодом як інструмент фізичної деструкції та "психологічного переламування хребта українському селянству", що породив травматичний досвід у "колективному несвідомому" українців і продовжує існувати як важливий сегмент національної пам'яті останніх. Для того, щоб розвиватися і рухатися далі, нам, українцям, потрібно подолати атмосферу "морального отруєння" і запобігти перетворенню українського суспільства на сировинний придаток для імперії, котра живиться "творчими душами пригноблених народів". Солідаризуючись із таким розумінням проблеми, варто обстоювати позицію незамовчування факту геноциду, акцентувати увагу на подоланні пережитої травми, через впровадження "Memory Studies" та "Trauma Studies" у практичну площину державотворчих процесів. Йдеться про осмислення проблеми Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. відповідно до контексту санації національної ідентичності та тенденції модернізації національного нарративу з метою остаточної деколонізації та декомунізації історичної пам'яті громадян в Україні, формування націоцентричного розуміння історії; завдяки правдивій інформації про ці трагічні події наблизитися до подолання конфліктності та контраверсійності, до збереження стабільності в українському суспільстві, пришвидшити процес витіснення "імперсько-радянської міфотворчості"; перетворення знань про Голодомор-геноцид 1932–

1933 рр. на вагомий чинник становлення української політичної нації, а на інституційному рівні за підтримки органів виконавчої влади, поглиблювати співпрацю з інститутами громадянського суспільства, міжнародними фондами і організаціями, що опікуються питанням Голодомору-геноциду в Україні, на предмет ведення відкритого суспільного діалогу на цю тему. Окремим важливим аспектом є активізація освітньої політики, в ході якої будуть комплексно задіяні культурні заповідники і меморіальні комплекси, вищі та середні заклади освіти, між якими має бути узгоджена, продумана і запропонована в організаційному плані співпраця у питаннях інформування молоді та дорослих про трагічні події 1932–1933 рр. в Україні, де максимальна увага повинна бути прикута до школярів. Особлива роль у цих процесах відведена Національному музею "Меморіал жертв Голодомору", який має виконувати не лише роль координаційного центру з проведення освітньо-політичних заходів, але й реалізовувати функції науково-дослідної установи, що вивчатиме на високому академічному рівні дискусійні питання, пов'язані з Голодомором-геноцидом українців у 1932–1933 рр.

Література

1. Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2013. Вип. 23. С. 377–400.
2. Бриваті Б. Коли закінчується геноцид? *Український тиждень*. 2010. № 49 (162). С. 44–46.
3. В парламенті Британії призвали признати Голодомор в Україні актом геноцида. URL: <https://glavred.info/politics/467335-v-parlamente-britanii-prizvali-priznat-golodomor-v-ukraine-aktom-genocida.html>
4. Винницька-Юсипович О. Дітям про Голодомор 32–33 років в Україні. URL: <http://www.lycem-do-dytyny.com/pro-holodomor>
5. Думки населення України щодо визнання Голодомору 1932–33 рр. геноцидом. URL: http://www.president.gov.ua/content/golodomor_sociology.html
6. Епплбом Е. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. Київ: НРЕС PRESS, 2018. 440 с.
7. Закон України про Голодомор 1932–1933 років в Україні. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/376-16>.
8. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927–1932 г. / под ред. В. П. Данилова, Н. А. Ивницкого. Москва: Политиздат, 1989. 526 с.
9. Касьянов Г. "Национализация" истории в Украине. *Историческая политика в XXI веке: сборник статей*. Москва: Новое литературное обозрение, 2012. С. 217–256.

10. Космина В. Г. Методологічний аспект системного дослідження українського Голодомору. Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С. 23–38.

11. Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 рр. / упоряд. А. Граціозі; пер. М. Прокопович. Харків: Фоліо, 2007. 255 с.

12. Луцкай В. Оцінка міжнародної спільноти Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та вплив "зовнішнього чинника". *Голодомор-геноцид 1932–1933 років як наслідок антиукраїнської політики сталінського режиму в СРСР: до 80-річчя трагедії – масового винищення українського народу*: збірник науково-методичних матеріалів на допомогу вчителю / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. С. 102–107.

13. Маркова С. В. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2015. 534 с.

14. Махун С. Український Голодомор у лещатах політичної та економічної доцільності. *ZN.UA*. 2007. Вип. 28. 21 липня–10 серпня. URL: https://dt.ua/SOCIETY/ukrayinskiy_golodomor_u_leschatah_politichnoyi_ta_ekonomichnoyi_dotsilnosti.html

15. Опалько Ю. В. Взаємодія громадських організацій з органами влади у реалізації державної політики пам'яті. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 3 (12). С. 42–49.

16. Освітні проекти Національного музею "Меморіал жертв Голодомору". URL: <http://memorialholodomor.org.ua/science/interactive-lessons/>

17. Порошенко: "Пришло время и нам принять закон об ответственности за непризнание Голодомора и Холокоста". URL: <http://gordonua.com/news/society/poroshenko-prishlo-vremya-i-nam-prinyat-zakon-ob-otvetstvennosti-za-nepriiznanie-golodomora-i-holokosta-219047.html>

18. Про Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 13 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років. Постанова Верховної Ради: України № 789/IV. URL: http://www.president.gov.ua/content/golodomor_75_12.html

19. Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій. Указ Президента України № 1310/98. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/5273.html>

20. Указ Президента України № 431/2007 Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/6153.html>

21. Уряд затвердив План заходів на 2017–2018 роки у зв'язку із 85-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/250209836>

22. Янукович сказав депутатам ПАРЄ, що Голодомор – не геноцид. URL: <http://eunews.unian.net/ukr/detail/193461>

References

1. Bondar V. Derzhavna polityka istorychnoyi pamiaty v Ukraini 1990-2000-kr rr.: osnovni tendentsiyi / V. Bondar // Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini. – 2013. – Vyp. 23. – S. 377–400.
2. Brivati B. Koly zakinchuietsia henotsyd? / B. Brivati // Ukrayinskyi tyzhden. – № 49(162). – 2010. – S. 44-46.
3. V parlamente Britanii prizvali priznat Holodomor v Ukraine aktom genotsyda. – Retrieved from: <https://glavred.info/politics/467335-v-parlamente-britanii-prizvali-priznat-golodomor-v-ukraine-aktom-genocida.html>
4. Vynnytska-Yusypovych O. Ditiam pro Holodomor 32-33 rokov v Ukraini / O. Vynnytska-Yusypovych. URL: <http://www.lycem-do-dytyny.com/pro-holodomor>
5. Dumky naselennia Ukrainy shchodo vyznannia Holodomoru 1932–33 rr. henotsydom. URL: http://www.president.gov.ua/content/golodomor_sociology.html
6. Epplbom E. Chervonyi holod. Viina Stalina proty Ukrainy / E. Epplbom. – K.: HREC PRESS, 2018. – 440 s.
7. Zakon Ukrainy pro Holodomor 1932–1933 rokov v Ukraini. – Retrieved from: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/376-16>
8. Yz istorii derevni nakanune i v khode kollektivizatsyy, 1927-1932 gg.; pod red. V.P. Danylova, N.A. Yvnitskoho. – M.: Politizdat, 1989. – 526 s.
9. Kasianov H. "Natsyonalizatsyia" istorii v Ukraini / H. Kasianov // Istoricheskaya polityka v XXI veke: Sbornik statei. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2012. – S. 217-256.
10. Kosmyna V.H. Metodolohichni aspekt systemnoho doslidzhennia ukrayinskoho Holodomoru / V.H. Kosmyna // Holodomor 1932–1933: zaporizkyi vymir. – Zaporizhzhia: Prosvita, 2008. – S. 23-38.
11. Lysty z Kharkova. Holod v Ukraini ta na Pivnichnomu Kavkazi v povidomlenniakh italiiskyykh dyplomativ 1932–1933 rr.; A. Hratsiozi; M. Prokopovych. – KH.: Folio, 2007. – 255 s.
12. Lushchay V. Otsinka mizhnarodnoi spilnoty Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini ta vplyv "zovnishniogo chynnyka" / V. Lushchay // Holodomor-henotsyd 1932-1933 rokov yak naslidok antyukrayinskoi polityky stalinskoho rezhymu v SRSR: do 80-richchia trahedii - masovoho vynyshchennia ukrayinskoho narodu : Zbirnyk naukovykh metodychnykh materialiv na dopomohu vchyteliu / M-vo osvity i nauky, molody ta sportu Ukrainy, Nats. ped. un-t im. M.P. Drahomanova. – K.: Vyd-vo NPU im. M. P. Drahomanova, 2013. – S. 102-107.
13. Markova S.V. Suspilno-politychni zminy v ukrayinskomu seli u konteksti formuvannia komunistychnoyi systemy (1917-1933 rr.): dys. ... dok. ist. nauk: 07.00.01 / S.V. Markova; Kamyanets-Podilskyi natsionalnyy universytet imeni Ivana Ohiyenka. – Kamyanets-Podilskyi, 2015. – 534 s.
14. Makhun S. Ukrayinskyi Holodomor u leschatakh politychnoi ta ekonomichnoi dotsilnosti / S. Makhun // ZN.UA. – 2007. – Vyp. №28. – 21 lypnya-10 serpnia. – Retrieved from: https://dt.ua/SOCIETY/ukrayinskyi_golodomor_u_leschatah_politychnoyi_ta_ekonomichnoyi_dotsilnosti.html
15. Opalko YU. V. Vzaiemodiia hromadskykh orhanizatsii z orhanamy vlady u realizatsiyi derzhavnoi polityky pamiaty / YU. V. Opalko // Stratehichni priorityety. – 2009. – № 3 (12). – S. 42–49.

16. Osvitni proekty Natsionalnoho muzeiu "Memorial zhertv Holodomoru". – Retrieved from: <http://memorialholodomor.org.ua/science/interactive-lessons/>

17. Poroshenko: Prishlo vremena i nam prinyat zakon ob otvetstvennosti za nepriznanie Golodomora i Golokosta. – Retrieved from: <http://gordonua.com/news/society/poroshenko-prishlo-vremya-i-nam-prinyat-zakon-ob-otvetstvennosti-za-nepriznanie-golodomora-i-holokosta-219047.html>

18. Postanova Verkhovnoii Rady Ukrainy № 789/IV Pro Zvernennia do Ukrainytskoho narodu uchastykiv spetsialnoho zasidannia Verkhovnoyi Rady Ukrainy 13 travnia 2003 roku shchodo vshanuvannia pamiaty zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv. Retrieved from: http://www.president.gov.ua/content/golodomor75_12.html

19. Ukaz Prezidenta Ukrainy № 1310/98 Pro vstanovlennia Dnia pamiaty zhertv holodomoriv ta politychnykh represii. – Retrieved from: <http://www.president.gov.ua/documents/5273.html>

20. Ukaz Prezidenta Ukrainy № 431/2007 Pro zakhody u zviazku z 70-my rokovynamy Velykoho teroru – masovykh politychnykh represii 1937–1938 rokiv. – Retrieved from: <http://www.president.gov.ua/documents/6153.html>

21. Uriad zatverdyyv Plan zakhodiv na 2017-2018 roky u zviazku iz 85-my rokovynamy Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini. – Retrieved from: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/250209836>

22. Yanukovykh skazav deputatam PARIE, shcho Holodomor – ne henotsyd. – Retrieved from: <http://eunews.unian.net/ukr/detail/193461>

О. Стасюк

кандидат исторических наук, генеральный директор
Национального музея "Мемориал жертв Голодомора"

Восприятие Голодомора-геноцида 1932–1933 годов в независимой Украине: политические шаги и образовательные уроки

В статье сделана попытка анализа темы Голодомора-геноцида украинцев 1932–1933 гг. в контексте общественно-политических и образовательных вызовов, которые возникают с момента провозглашения независимости и являются актуальными сегодня. Акцентировано внимание на геноцидной теории прочтения и осмысления трагических событий в украинской истории, лежащей в основе не только большинства основательных академических исследований, но и глубоко укорененной как травматический опыт в "коллективном несознательном" и продолжающей существовать как важный сегмент национальной памяти. Доказано, что осмысление этой проблемы должно происходить не только внутри полидисциплинарной площадки, но и во время развития "мемориально-патриотического" курса в политической и образовательной сферах, с учетом предыдущих ошибок, чтобы не допустить повторения подобных трагических историй в будущем, а также мобилизовать духовные силы и конструктивный потенциал для создания украинской политической нации в XXI веке.

Ключевые слова: история Украины, Голодомор-геноцид, 1932–1933 гг., политика памяти, образовательная политика.

О. Стасюк

Candidate of Historical Sciences, Director General
of National Museum "Holodomor Victims Memorial"

**Comprehension of Holodomor-genocide of 1932-1933 in independent Ukraine:
political steps and educational lessons**

The article examines the topic of the Ukrainian Holodomor-genocide of 1932–1933 in the context of the social, political and educational challenges that have arisen since the proclamation of independence and are relevant today. In the focus of the article there is the genocidal theory of implementation and comprehension of tragic events in Ukrainian history. This theory underlies not only the overwhelming majority of academic studies, but is also deeply rooted in traumatic experience of the "collective unconscious". It continues to exist as an important segment of national memory. It is proved that the understanding of this problem should occur not only within the scientific interdisciplinary studies, but also during the development of a "memorial-patriotic" course in the political and educational spheres, taking into account previous mistakes, in order to prevent the repetition of such tragic events in the future, to mobilize spiritual forces and constructive potential for the creation of a Ukrainian political nation in the 21st century.

Key words: history of Ukraine, Holodomor-genocide, 1932–1933, politics of memory, educational policy.

УДК 94:341.43(=161.2=162.2)"1939"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-232-241

С. П. Зубченко

кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Депортації польського населення з західноукраїнських земель на початку Другої світової війни

У статті висвітлюються характерні для початкового періоду війни особливості державної політики радянського керівництва у західних регіонах СРСР. Розглядається діяльність адміністративно-командної системи, зокрема, ігнорування інтересів національного, економічного і культурного розвитку народів, необмеженість централізації влади, уніфікація всіх сторін суспільного життя, що реалізовувалась засобами терору і насильства. Розглядаються репресії і депортації, як окремі складові національної політики і міжнаціональних відносин, що стосувалися в першу чергу поляків прикордонної смуги – "осадників", а також українців – членів сімей "контрреволюційного і націоналістичного елементу".

Ключові слова: Друга світова війна, радянська влада, західноукраїнські землі, етнічні спільноти, репресії, депортації.

У період боротьби із внутрішніми і зовнішніми загрозами нинішньому українському суспільству і самому існуванню української держави, перед сучасною історичною наукою постало важливе завдання вивчення історичного досвіду ролі державного втручання в національні процеси.

Розв'язання цього завдання дозволить гармонізувати історичну концепцію в дослідженні однієї із трагічних сторінок нашої історії – перебування під сталінською владою, яка історично зумовила війни, голодомори, репресії і депортації і призвела до демографічних деформацій, які у період радикальних суспільно-економічних трансформацій набули характеру демографічної кризи. Це в свою чергу дасть можливість перебороти наслідки тоталітаризму і сприяти позитивному вирішенню низки проблем нинішньої соціально-політичної ситуації в країні, зрозуміти етнокультурну, мовну, соціальну ситуацію в середовищі конкретних національних меншин України, зокрема поляків. Адже несправедливість та жорстокість втручання держави в

етнонаціональні стосунки між українцями і поляками дається взнаки в ході налагодження сьогоденних стосунків між сусідніми державами і народами.

Надзвичайно актуальним з цього приводу є висвітлення фактів пов'язаних з репресивною практикою здійснення національної політики по відношенню до населення Західної України у 40-х роках ХХ ст.

Депортація у 1939–1941 рр. населення із західних областей країни займає особливе місце в історії України. По суті населення виселялось із власної землі державою, яка не зуміла й не бажала стати для них власною. Вона засвідчила цинічність проголошених радянським режимом державних, у тому числі національних цінностей, підтвердила антинародну сутність внутрішньої політики партійного керівництва.

Дослідження є частиною держбюджетної науково-дослідної теми "Етнонаціональний чинник національної політики радянського комуністичного режиму щодо українського та польського народів (1920–1940 рр.)".

У ході історіографічного огляду можна зробити висновок, що через відсутність фактологічного матеріалу, політичну заангажованість дослідження депортацій, як прояву національної політики радянської влади тривалий час гальмувалися, радянські історики були змушені вивчати виселення народів з місць їх постійного проживання під кутом зору насаджуваної згори ідеології [6; 12].

Праці закордонних істориків і публіцистів радянської доби висвітлюють деякі сторони ставлення української громадськості за межами СРСР до більшовицького вирішення національного питання, але й у них відчувається брак джерельної бази і вони радше яскрава публіцистика, аніж ґрунтовні історичні дослідження прикладом можуть стати праці В. Садовського [17], М. Славінського [18] та ін.

З кінця 1980-х – поч. 1990-х рр. у зв'язку з політичними зрушеннями в країні, демократизацією суспільного життя, відсутністю заборонених тем для вивчення, доступністю архівних матеріалів, парадигма національної історіографії змінюється і актуальність дослідження репресій і депортацій, істориками визначається необхідність переосмислення складного минулого, висвітлення його на основі нових методологічних підходів, а це сприяє появі цілої низки ґрунтовних праць, з новим баченням проблеми [20; 2; 21; 15; 3–5].

Серед усіх політичних проектів спрямованих на створення поліетнічної держави, які здійснювало радянське керівництво, національна політика ВКП(б) виявилася однією з найбільш утопічних. Вона була спрямована на формування ієрархії серед радянських народів. На

вершині піраміди, що складалася майже з 200 націй і народностей, напередодні революції (1917 р.), стояв російський народ, який розглядався сталінським режимом як своєрідний цемент, державна титульна нація, чий інтерес збігається з інтересами всієї держави [1, с. 90]. Саме на теорії "старшого брата" трималося надалі все національно-державне будівництво.

Особливого загострення національне питання набуло у повоєнний час. Змінилося ставлення до національних меншин, що мешкали в Радянському Союзі. Ворожими були визнані вихідці із країн – колишніх сателітів Німеччини, зокрема, румуни, болгари, німці, угорці та ін., деякі народи взагалі були позначені тавром зрадників (кримські татари, чеченці, інгуші, калмики, балкарці та ін.) і зазнали жорстоких репресій та гонінь [3–5].

У 30–50-ті роки серед депортованих під різноманітними приводами опинилися з 226 340 осіб (за іншими джерелами з 441 582 осіб) представників різних національностей і народностей СРСР. Значна їх частина припадає на національні меншини, що проживали на території України [3, с. 34].

Переселення народів мало чітку структуру управління. Ці заходи проводилися системою державних органів влади і в першу чергу Народним комісаріатом внутрішніх справ СРСР (НКВС). У його структурі з червня 1931 р. до 1940 р. діяв Відділ зі спецпоселення ГУТАБу. А пізніше, 24 березня 1944 р. в структурі НКВС СРСР був створений, як самостійний Відділ спецпоселень (Наказ НКВС СРСР № 00332), який діяв до 1948 р., коли 21 лютого Рада Міністрів СРСР постановою № 418-161 забов'язала МВС СРСР встановити суворий режим у місцях поселень, посилити боротьбу з бандитизмом та іншими кримінальними злочинами, організувати в спецпоселеннях чіткий облік, правильне й обов'язкове використання спецпоселенців [8, с. 11].

Під гаслом необхідності "проявлення революційної пильності", РНК СРСР прийняла 28 квітня 1936 р. постанову № 776-130 сс про переселення "як політично неблагонадійних" поляків із Української РСР у Казахську РСР. Громадяни польської національності, які проживали в УРСР стали першими, кого напередодні війни було депортовано на Схід. Цей акт поклав початок акціям депортації народів СРСР у 30–40 рр. Без суду і сліdstва і навіть без письмового звинувачення було депортовано близько 10 % (це приблизно 1,1 млн людей) населення Західної України та Західної Білорусії [14, с. 10].

Народи цих районів сприйняли включення Західної України та Західної Білорусії як акт вільного волевиявлення. Однак прихід сюди Червоної армії і встановлення радянської влади сприйнялися по-різному, в тому числі і поляками, які становили близько однієї третини

11 млн населення краю. 29 грудня 1939 р. було прийнято Постанову РНК СРСР № 2122–617 сс і затверджено "Положення про спецпоселення і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БРСР" [8, с. 12–13].

У сучасному розумінні "осадники" – це назва польських колоністів на західноукраїнських і західнобілоруських землях у 20–30-х рр. ХХ ст. Вони отримали від держави кращі земельні наділи й щедрі фінансові субсидії, їм були передані місцеві ограни адміністративної влади. У Західній Україні до 1929 р. 77 тис. осадників отримали 600 тис. га землі [11, с. 518], а у Західній Білорусії 8,4 тис. осадників – 143 тис. га [10, с. 352].

У 1940–1941 рр. із Західної України та Білорусії було виселено більше ніж 300 тис. поляків – осадників, поміщиків, жандармів, служителів церкви, військовослужбовців, чиновників та членів їх родин, а також майже 100 тис. колишніх громадян Польщі, які втікали з території окупованої фашистами. За польськими джерелами на східних землях довоєнної Польщі проживало не більше 8 тис. польських родин осадників. У 1940 р. фактично було депортовано більше 27 тис., тобто у 3–4 рази більше реального їх числа. Звідси випливає, що термін "осадники" вживався радянським керівництвом досить широко, охоплюючи інші категорії виселеного сільського населення польського походження [19]. В СРСР вони були названі "найлютішими ворогами трудового народу" і майже стовідсотково з родинами виселені у східні райони країни.

Названий контингент переміщувався за суворо встановленими правилами спеціально затвердженої РНК Союзу РСР інструкції від 29 грудня 1939 р. В інструкції зазначалося "при виселенні осадників все нерухоме майно, сільгоспінвентар, домашня худоба залишаються на місці і приймаються по акту місцевими управліннями. Загальна вага речей не повинна перевищувати 500 кг на родину" [3, с. 34–35].

Причинами переселення називали розкрадання соціалістичного майна, бандитизм, розбій, зґвалтування, крадіжки, контрабанда, зберігання вогнепальної зброї тощо. Переселення проходило у важких умовах. Щоб зібрати необхідні речі давали дві години, а то і менше. Людей заштовхували у товарні вагони, майже роздягнутих. Відомий факт, коли під депортацію потрапила жінка, яка приїхала до знайомих із сусіднього містечка, в спортивному костюмі з лижами і палками вона потрапила до Сибіру [15, с. 32].

Згідно інструкції відправлення осадників до місця поселення проводили ешелонами з 55 товарних вагонів, у тому числі один

класний вагон для охорони й один обладнаний ізолятор. У кожному вагоні розміщували 30 осіб дорослих і дітей з їх речами. Для громіздких речей на кожен ешелон відводили 4 товарних вагони.

Фактичне положення речей було дуже далеким від наведеної "гуманної" інструкції. У холодну зиму 1940 р. нетоплені запломбовані вагони з голодними заарештованими дорослими і дітьми тижнями тяглися "диким степом" у 40-градусний мороз. Високою була смертність. З моменту прибуття на спецпоселення і до 1 липня 1941 р. народилося 4 211 і померло 12 319 осіб [9].

Місцеві органи влади, одержавши вказівку, особливо не поспішали з підготовкою умов для прибулих спецпоселенців. Свідченням цього є доповідь НКВС СРСР Л. Берії, направлена у ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, в якій зазначалось: "Після доповіді Вам НКВС СРСР у квітні–липні 1940 р. про недоліки трудового використання осадників та біженців, переселених із західних областей УРСР та БРСР, Наркомліс не вжив необхідних заходів по організації повного використання на роботі цих контингентів і по поліпшенню їх житлових умов. У Надомському районі Архангельської області із 1549 спецпоселенців, яких використовують на роботі, 737 осіб не мають взуття". Причому в деяких випадках до місця виробництва потрібно було 10–15 км йти пішки. В усіх спецпоселеннях Алтайського краю бараки до зими не підготовлені: печі не складені, вікна не заklenі. Багато з бараків не освітлюються через відсутність газових ламп. Аналогічне становище було і в спецпоселеннях інших областей [8, с. 16–17].

Депортовані були розподілені на найтяжчі роботи, а відсутність інструментів (у спецпоселенні Колос на 5 осіб була одна сокира, у Подосиновському районі на 120 працівників лісопилні лише 10 пилок) призводила до того, що депортовані не могли заробити навіть на харчування [15, с. 36–37].

Зафіксовані факти антисанітарії в спецпоселеннях призводили до "захворювань екземою, чесоткою, педікульозом, різними наривами", епідемії спалахували у АРСР Комі, Свердловській, Іркутській та інших областях. Крім того, умови життя поселенців ускладнював ще й моральний гніт, дискримінація: спецпоселенцям не видавали на руки паспорти, свідоцтва про народження і смерть, про одруження. Вони не мали права змінювати прізвище і всиновлювати дітей, призватися до лав армії.

"Очищення міст і сіл від ворожого елементу" проводилось без урахування позицій, поглядів і бажань кожної окремої людини, а шляхом розповсюдження "заходів" на всі категорії підозрюваного кола осіб, включно на членів їх родин, співчуваючих, або навіть просто

знайомих. Без правових і юридичних підстав, з нехтуванням прав людини і громадянина записаних в конституції СРСР. Ці дії в міжнародному праві згодом названо злочином проти людства.

30 липня 1941 р. між радянською владою і емігрантською владою Польщі була підписана угода про становлення дипломатичних відносин і про створення польської армії на території СРСР. До Угоди був доданий протокол такого змісту: "Радянська влада надає амністію всім польським громадянам, які утримуються в ув'язненні на радянській території в якості військовополонених" [7, с. 208]. У відповідності з цим протоколом 12 серпня 1941 р. був прийнятий Указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію всіх польських громадян [7, с. 214].

У серпні 1941 р. радянське керівництво видало директиву про звільнення з тюрем, виправно-трудовах таборів, "спецпоселень" із місць заслання засуджених і тих, які знаходились під слідством поляків. Для виконання цього рішення всім органам НКВС була направлена директива від 19 серпня 1941 р. Звільненням дозволялось проживати на території СРСР за виключенням прикордонних і заборонених зон, місцевостей, що знаходились на військовому стані.

Але практика виконання директив мала особливі доповнення і поправки: у спеціальному листі надісланому за підписом Л. Берії Наркомату внутрішніх справ республік і управлінням НКВС, наказувалося звернути особливу увагу на поляків, які були заарештовані на території західної України і західної Білорусії після 19 вересня 1939 р. і до 17 вересня 1940 р. Вони, як зазначалося, звинувачувалися у виступах проти радянської влади. Дещо пізніше заступник Наркома внутрішніх справ СРСР А. Кабулов вказав, що спецпоселенці із поляків, заарештовані до 17 вересня 1939 р., дезертири і провокатори, злочинці "звільненню з-під спецпоселення не підлягають".

І все ж заходи із звільнення громадян польської національності проводилися. Амністія принесла свободу близько 400 тис. депортованих поляків. Не були амністовані, станом на 1 вересня 1942 р. згідно довідок НКВС 341 в'язень. Іншим радянським і польським громадянам довелося чекати аж до 1956 р.

Депортація народів, у тому числі й польського, нічого, крім збитків у відносинах між народами, мук і страждань, жорстоких поневірянь людям, не принесла. Наслідками стали руйнування природного і соціального оточення переселених народів, деградація їх неповторних культур, а також взаємні образи і претензії. Депортація народів СРСР віддається відгомоном і нині, створюючи все нові й нові складні проблеми у сфері міжнаціональних відносин, що вимагають свого негайного вирішення.

Література

1. Авторханов А. Империя Кремля. Минск–Москва. Москва: СП "Слово"; Центр "Новый мир", 1991. 638 с.
2. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: сусп.-політ. та іст.-прав. аналіз: у 2 кн. / Іван Білас. Київ: Либідь: Військо України, 1994. Кн. 1. 424 с.
3. Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки). *УІЖ*. 1990. № 10. С. 34.
4. Бугай Н. "За повідомленням НКВС СРСР, були перенесені ..." Про депортацію населення з України у 30–40-ві роки. Київ, 1992. С. 22.
5. Бугай Н. Ф. 40-е годы: "Автономию немцев Поволжья ликвидировать". *История СССР*. 1991. № 2. С. 172.
6. Буценко А. И. Советское строительство и национальные меньшинства на Украине. Издание Центральной административно-территориальной комиссии при ВУЦВа. Харьков, 1926. 34 с.
7. Документы и материалы по истории советско-польских отношений / подгот.: Э. Басинский, К. В. Большакова, Т. Валихновский (и др.). Москва: Изд-во АН СССР, 1978. Т. 7. С. 208.
8. "За повідомленням НКВС СРСР, були переселені..." Про депортацію населення з України у 30–40-і роки. Київ, 1992. С. 11.
9. Земсков В. Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные. *История СССР*. 1995. № 5.
10. История Белорусской ССР. Минск, 1961. С. 352.
11. История Украинской ССР. Київ, 1984. Т. 7. С. 518.
12. Мансургов Г. За культурное строительство национальностей. Москва, 1927.
13. Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953). Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. С. 185.
14. Національна політика радянської влади в період Другої світової війни (1939–1945 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Донецький національний університет. Донецьк, 2013. С. 20.
15. Парсаданова В. С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Беларуси в 1939–1941 гг. *Новая и новейшая история*. 1989. № 2. С. 32–34.
16. "Погружены в эшелоны и отправлены к местам поселений..." Л. Берия – Й. Сталину / сост. Н. Ф. Бугай. *История СССР*. 1991. № 1. С. 143–144.
17. Садовский В. Национальна політика совітів на Україні. *Праці Українського наукового інституту*. Варшава, 1937. Т. 39. 173 с.
18. Славинский М. А. Национально-государственная проблема в СССР. Париж, 1938. 80 с.
19. *Тижневик 2000*. 2007. № 4. 26 січня – 1 лютого.
20. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ: Наук. думка 1993. 320 с.
21. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ ст. Історико-політологічний аспект. Луцьк: Надстир'я, 1995. 171 с.

References

1. Avtorkhanov A. Ymperyia Kremlia. Mynsk-Moskva, / A. Avtorkhanov. M.: SP "Slovo" – Tsentr "Noviy myr", 1991. 638 s.
2. Represyivno-karalna systema v Ukraini. 1917-1953 : susp.-polit. ta ist.-prav. analiz : u 2 kn. / Ivan Bilas. - Kyiv : Lybid : Viisko Ukrainy, Kn. 1. – 1994. – 424 s.
3. Buhai M.F. Deportatsii naselennia z Ukrainy (30-50-ti roky) / N. Buhai // UIZh. -1990. - №10. - S.34.
4. Buhai N."Za povidomlenniam NKVS SRSR, byly pereneseni" Pro deportatsiiu naselennia z Ukrainy u 30-40 - ti roky / N. Buhai. - K., 1992. - S. 22.
5. Buhai N.F. 40-e hody: "Avtonomyiu nemtsev Povolzhia lykvydyrovat" / N. Buhai // Ystoryia SSSR, 1991. - № 2. - S. 172.
6. Butsenko A. Y. Sovetskoe stroytelstvo y natsyonalnie menshynstva na Ukrainy. Yzdanye Tsentralnoi admynstratyvno – terytorialnoi komysyy pry VUTsVa / A. Butsenko. – Kharkov, 1926. – 34 s.
7. Dokumenty y materyaly po ystoryi sovetsko-polskykh otnoshenyi. / Podhot.: Э.Басынский,К.В.Болшакова,Т.Валыкhnovskiy (y dr.). - M.: Yzd-vo AN SSSR., – 1978. - T 7. - S.208.
8. "Za povidomlenniam NKVS SRSR, byly pereseleni..." Pro deportatsiiu naselennia z Ukrainy u 30-40-i roky./ N. Buhai. - K.,1992 - S.11.
9. Zemskov V.N. Zakliuchennie, spetsposelentsy, ssilnopoloselentsy, ssilnie y vislannie / V. Zemskov // Ystoryia SSSR. - 1995. - №5.
10. Ystoryia Beloruskoi SSR .Mn., 1961., S.352.
11. Ystoryia Ukraynskoi SSR. - T.7. – K. - 1984. - S.518.
12. Mansurhov H. Za kulturnoe stroytelstvo natsyonalnosti./ H. Mansurhov. - M., 1927.
13. Nadolskiy Y. E. Deportatsiina polityka stalinskoho totalitarnoho rezhymu v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy (1939–1953) / Y. Nadolskiy. – Lutsk: RVV "Vezha" Volyn. nats. un-tu im. L. Ukrainky, 2008. – S. 185.
14. Natsionalna polityka radianskoi vldy v period Druhoi svitovoi viiny (1939-1945 rr.) / S. Zubchenko // Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata istorychnykh nauk. – Donetskiy natsionalnyi universytet. – Donetsk, 2013.- s. 20.
15. Parsadanova V.S. Deportatsiia naselennia yz Zapadnoi Ukrainy y Zapadnoi Belarusy v 1939-1941 hh./ V. Parsadanova // Novaia y noveishaia ystoryia. - 1989. - №2. - S.32-34.
16. "Pohruzheni v zsheloni y otpravleni k mestam poselenyi ..." L. Beryia - Y. Stalynu. / Sost. Buhai N.F. // Ystoryia SSSR, 1991. – № 1. – S. 143-144.
17. Sadovskiy V. Natsionalna polityka sovitiiv na Ukraini. // Pratsi Ukraynskoho naukovooho instytutu. Varshava, 1937. T. 39. 173 s.
18. Slavynskiy M.A. Natsyonalno – hosudarstvennaia problema v SSSR.- Paryzh, 1938. – 80 s.
19. Tyzhnevyyk 2000. – 2007. - №4. - 26 sichnia - 1 liutoho.
20. Shapoval Yu. Ukraina 20 – 50-kh rokiv: storinky nenapysannoi istorii / Yu. Shapoval. K.: Nauk. Dumka; 1993. – 320 s.

21. Iarosh B.O. Totalitarnyi rezhym na zakhidnoukrainskykh zemliakh. 30-50-ti roky KhKh st. Istoryko-politolohichniy aspekt./ B. Yarosh. – Lutsk: "Nadstyria" 1995. – 171 s.

С. П. Зубченко

кандидат исторических наук, доцент кафедры этнологии и краеведения факультета исторического образования Национального педагогического университета имени М. П. Драгоманова

Депортации польского населения с западноукраинских земель в начале Второй мировой войны

В статье освещаются характерные для начального периода войны особенности государственной политики советского руководства в западных регионах СССР. Рассматривается деятельность административно-командной системы, в частности, игнорирование интересов национального, экономического и культурного развития народов, неограниченность централизации власти, унификация всех сторон общественной жизни, которая реализовывалась средствами террора и насилия. Рассматриваются репрессии и депортации, как отдельные составляющие национальной политики и межнациональных отношений, касающихся в первую очередь поляков пограничной полосы – "осадников", а также украинцев – членов семей "контрреволюционного и националистического элемента".

Ключевые слова: Вторая мировая война, советская власть, западноукраинские земли, этнические сообщества, репрессии, депортации.

S. P. Zubchenko

PhD in History, assistant professor department of ethnology and local history, Institute for History Education, Dragomanov National Pedagogical University

Deportation of the Polish population from Western Ukrainian lands at the beginning of the Second World War

The article covers the peculiarities of the state policy of the Soviet government in the western regions of the USSR during the initial period of the war. The activities of the administrative-command system, in particular, ignoring the interests of national, economic and cultural development of peoples, the unlimited centralization of power, unification of all aspects of public life, which were realized through means of terror and violence, are considered.

It was shown that during the initial period of the Second World War, the Stalinist regime made significant efforts to discriminate and conduct mass repressions against the ethnic communities. The official explanation of the application to individual peoples of mass deportations was the "anti-Soviet activity" and retaliation for a possible "betrayal." Repressions and deportations as separate components of the national politics and interethnic relations relate primarily to the Poles of the borderline - the "sedentary", as well as Ukrainians – members of the families of "counter-revolutionary and nationalist element" from the territory of Western Ukraine and Western Belarus.

The clear structure of the management and execution of crimes by a system of state authorities and directly by the NKVD of the USSR is revealed. The echelons of the repressed and deported ones were sent to the camps and special settlements under inhumane conditions, without any household items or means of living. Without any investigation, over 1173 thousand Ukrainians, Poles and other ethnic groups were punished and deported, 35 %

of which were children under the age of 14. More than 34 thousand representatives of the intelligentsia, members of the nationalist underground, and clerics who were detained in the prisons of the region were destroyed. The same happened to many Polish prisoners of war, political, religious and cultural figures.

The Soviet authorities, by deportating the people, violated the constitutional rights of peoples, the fundamental right of ethnic communities to create a state and continue the national-cultural development, deformed their national and political consciousness, and the deportees' long stay in a foreign ethnic, civilized and confessional environment had a negative impact on their lifestyle, daily routine, educational and cultural level, led to the loss of their native language and caused the disappearance of certain ethnic groups. The massive repressions and violent resettlement of peoples during the war period caused the prolonged bloody inter-ethnic conflicts on the post-Soviet territory.

Key words: *World War II, Soviet power, Western Ukrainian lands, ethnic communities, repressions, deportations.*

УДК 94(477.51-2)"1941-1943"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-242-255

Н. Д. Авраменко

вчитель історії Лосинівської ЗОШ І–ІІ ступенів

Т. В. Черненко

старший викладач кафедри дошкільної освіти
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Запровадження німецького окупаційного режиму в селі Лосинівка Лосинівського району Чернігівської області

У статті на основі аналізу архівних матеріалів, опублікованих документів, усних джерел розглянуто окупаційну політику Німеччини та її вплив на життя селян в умовах воєнної дійсності на окремо узятій території. Висвітлено процес становлення німецьких органів влади в Лосинівці, охарактеризовано склад населення, розкрито господарську діяльність населення в умовах окупації.

Ключові слова: окупаційний режим, військова зона окупації, Польова комендатура, управа, поліція, громадські господарства, трудодні.

Друга світова війна завжди викликала інтерес дослідників. Як зазначає письменник і публіцист Федір Моргун, "попри колосальний обсяг літератури про неї учасників (до генералів і маршалів), журналістів, письменників, професійних істориків (до професорів і академіків), вона є і залишається найтаємнішою подією ХХ століття" [20]. Упродовж багатьох десятиліть владна цензура не допускала публікації спогадів, що не вписувалися у ідеологічні рамки того часу. Війна зображувалася з героїчно-патетичної точки зору.

Актуальність обраної теми пов'язана із необхідністю дослідження становища окремих населених пунктів в умовах німецького окупаційного режиму у роки Другої світової війни. Тема війни, що її в СРСР кваліфікували як Велику Вітчизняну, мала на меті формування спільної радянської ідентичності, моделі загального патріотизму й ідеологеми про морально-політичну єдність "радянського народу", керованого КПРС. Сакралізація війни унеможливлювала будь-які спроби критичного осмислення минулого. Дослідники зосереджувалися на висвітленні злочинів та звірств нацистських окупантів,

подавали загальну оцінку людських та матеріальних втрат, що їх зазнало населення на окупованій території. Проте недостатньо уваги приділялося висвітленню економічного, соціально-культурного становища та забезпечення матеріального рівня життя селян, впливу окупаційної політики на життя сільського населення в окупованих районах. Без висвітлення даних аспектів неможливим буде скласти всебічну історію села періоду окупації.

Актуальним у цьому контексті є локальний підхід. Його застосування дає можливість простежити реалізацію німецьких соціально-економічних планів на місцевому рівні. Подібні дослідження дозволяють заповнити недостатньо вивчені сторінки життя сільських мешканців в умовах окупації.

Становище Лосинівки окупаційного періоду знайшло своє відображення в окремих газетних публікаціях, довідниках. Переважно це короткі повідомлення, що містять практично одні й ті ж самі цифри, факти, імена [16; 29; 30]. Цілісного наукового дослідження, що ґрунтується на архівних матеріалах та висвітлює соціально-економічне становище села, господарську діяльність, побут мешканців у роки окупації, немає. Практично відсутні дослідження, предметом яких виступала б культура населеного пункту, шкільна освіта, охорона здоров'я в зазначений період. Розкриті лише окремі фрагменти питань, що частково відтворюють складові зазначеної теми. Тому джерелами для вивчення теми стали: 1) архівні документи; 2) свідчення очевидців подій; 3) періодичні видання.

Важливим джерелом вивчення окупаційного періоду є архівні документи. Вони дають можливість проаналізувати процес становлення органів влади, внутрішню політику окупаційної адміністрації, історію руху Опору, інші аспекти нацистської окупації 1941–1943 років. Велика кількість документів, що дозволяють з'ясувати особливості окупаційного періоду села, містяться в Державному архіві Чернігівської області. Вони відзначаються різноманітністю, інформаційним потенціалом. Авторами опрацьовано 24 справи чотирнадцяти фондів. Найбільша кількість документів стосується діяльності громадських господарств Лосинівки. Також вони містять списки громадян села. На їх основі встановлено кількісний та віковий склад населення.

У дослідженні використано усні свідчення людей, які пережили окупацію і є носіями інформації про досвід виживання в умовах війни. Автори записали розповіді восьми жителів Лосинівки, свідчення яких доповнюють картину окупаційного режиму.

Багато уваги періоду окупації Ніжинського району приділяла місцева преса. Ніжинська газета "Під прапором Леніна" (згодом

"Ніжинський вісник") неодноразово вміщувала матеріали про різні аспекти нацистської окупації [24–26].

Таким чином, охарактеризована джерельна база є достатньою для дослідження окупаційного періоду Ніжинщини в цілому. Ретельне опрацювання документальних джерел та опублікованих праць, доповнене усними свідченнями, зібраними авторами статті протягом 2014 року, дозволяє всебічно реконструювати формування органів влади у Лосинівці.

Завдання роботи полягає в організації та проведенні наукового дослідження питань, які не знайшли повного відображення в історико-краєзнавчих публікаціях, а саме: 1) проаналізувати джерельну базу історії нацистського окупаційного режиму в селі Лосинівка та її відображення в історіографії; 2) розкрити особливості формування органів влади та характерні риси їх діяльності; 3) охарактеризувати склад населення Лосинівки в роки окупації; 4) висвітлити господарську діяльність населення в умовах окупації.

Лосинівку було окуповано 14 вересня 1941 року [28]. Цьому передували артилерійський обстріл та авіабомбардування. У селі панувала атмосфера невизначеності та очікування війни. "Пам'ятаю, що люди переживали, боялися, ніхто не знав, які вони – німці" [31].

Жителі згадують, що спочатку в село в'їхала колона мотоциклістів. Німецькі вояки рухалися зі сторони села Погребець у напрямку центру. "Вони їхали один за одним, наче собаки. Діти забралися на дах колгоспних сараїв, хотілося побачити, які ж вони ті німці. Мотоциклісти зупинилися, здалеку їм здалося, що то радянські солдати. Наче й стрілять збиралися. Тоді до них вийшов Пилип Прохорович, він воював у Першу світову і знав німецьку мову. Пояснив їм, що це діти. І колона рушила до центру села. А ми усі повернулися по домівках" [32]. "У село вступили піші колони німців та мадяри. У них був різний військовий одяг і мадяри не були такими жорстокими. Німці розмістилися майже у кожній хаті. У наших сусідів вони влаштували кухню, там варили їсти. У сусідів забрали теля, у нас поросся, забирали курей. Були дуже некультурними" [29].

Більшість очевидців тих подій відмічають терпиме ставлення німецьких солдат і офіцерів до жителів села. На той момент вояків цікавили лише продукти харчування. Оскільки селяни віддавали їжу безперешкодно, то і проявів насильства з боку окупантів не зафіксовано. Переночувавши та не завдавши шкоди господарям, солдати рушили далі. Деякі навіть дякували селянам за гостинність.

Місцеве населення залишалося один на один із своїми проблемами, а німецька влада встановлювала закони й правила, розпочинала

господарювати на східних землях. "Те, що враз навалилося на населення, можна порівняти лише з катастрофічним стихійним лихом" [18, с. 228]. На той час частина чоловічого населення Лосинівки перебувала на фронтах війни. Залишилися здебільшого жінки, діти, літні люди, ті, кого за станом здоров'я не мобілізували на фронт.

Чернігівщина увійшла в зону військового управління. До визволення у вересні 1943 року Ніжин залишався під військовим управлінням Вермахту у складі так званого тилового району груп армій. На цій території переважно було збережено довоєнний адміністративно-територіальний поділ на області, райони та сільради, але органи влади повністю змінені [15]. В окупованому Ніжині було створено Польову комендатуру № 197, у підпорядкуванні якої було 10 районів, в тому числі й Лосинівський [26].

Соціальна інфраструктура Лосинівки не зазнала значних руйнувань. Це пояснюється тим, що територія була окупована впродовж одного дня. Кровопротитні бої за село не велися, оскільки, на момент приходу німецьких військ, радянські війська відступили. Згідно офіційною інформацією, частково постраждали 62 двори, колгоспні будівлі Лосинівки залишились неушкодженими [27, с. 68].

У Лосинівці нові органи влади почали формуватися відразу після захоплення німецькими військами. "Загальний районний наказ № 1" передбачав: "... призначити старост з людей політично благонадійних, які ні в чому поганому не були замішані та можуть цілком справитись з покладеною на них роботою" [7, арк. 1]. Наказ регламентував усі сфери життя і діяльності жителів, навіть мову: "На всіх установах і підприємствах повинні бути вивішені вивіски німецькою та українською мовами, на всіх заїздах і виїздах сіл встановити вивіски з написом назви села нім. та укр. мовами". Створено комендатуру, яку очолив комендант Ульріх (в архівних джерелах ім'я не зазначається). Головою Районної управи став Омелян Саливон, який до війни працював учителем у селі Макіївка. До компетенції районного керівника входило: загальне керівництво районом та підпорядкованих йому сільських управ, підбір і призначення кадрів, подання на затвердження комендатури та видання директив у межах району, ведення службового листування, забезпечення порядку, охорона громадської безпеки тощо [14].

Найнижчий щабель української адміністрації займали сільські управи, які вирішували всі питання у селах, виконували розпорядження військової адміністрації та відповідали за впровадження наказів і директив німецького командування. У багатьох наказах і розпорядженнях місцевої влади зазначалося: "На підставі розпорядження

німецького командування...", "Згідно розпорядження польового коменданта...". "Спочатку був старостою Овраменко Олексій. Він до війни працював головою сільради. Коли прийшли німці, він написав список усіх комуністів і ополченців і вивісив його на магазині. Потім той список опинився в поліції" [35]. Згодом старостою став житель Лосинівки Остап Ужищенко. У перші місяці окупації старости працювали на громадських засадах, потім їм почали виплачувати заробітну плату [23]. Зокрема, у січні 1943 року вона становила 700 [6, арк. 4], а з серпня – 750 карбованців [1, арк. 10].

На початку війни нацисти не передбачали жодної можливості створення українських збройних формувань. 16 липня 1941 р. Гітлер заявив: "... Ніколи не дозволяти, щоб хтось інший, окрім німців, носив зброю... Тільки німець повинен носити зброю, а не слов'янин, ні чех, ні козак і не українець!" [17]. Проте, вступивши на територію України, німці були змушені давати українцям зброю для створення хоча б якихось органів правопорядку, адже власні сили були обмежені.

За короткий час окупантам вдалося створити в Лосинівці так звану українську допоміжну поліцію. "Начальником поліції був Христачевський Микола. Сам з Ніжина. У нього була дружина Дора. Вчителька Марія Постопа раніше вчилася з ним в Ніжині на факультеті біологічному. Зустріла його одного разу й каже: що ти собі думаєш? А як наші прийдуть, що з тобою буде? Він відповів: мовчи, бо застрелю. Коли прийшли наші, вони з дружиною втекли. Казали, що їх потім упіймали" [35].

До поліції приймалися люди "із надійних місцевих жителів", які сприяли політиці окупантів, та військовополонені. До обов'язків поліції входило втілення в життя розпоряджень окупаційної влади та охорона правопорядку. Старості села наказувалося виплачувати поліцаям щомісячну зарплату та надавати безкоштовно деякі продукти харчування [10, арк. 205] (Додаток А). У 1942 році з'явився наказ по Районній управі, згідно якого гроші "на оплату брати від прибутків кожного громадського господарства" [10, арк. 209].

7 лютого 1942 року розпочав роботу Лосинівський відділ запису актів громадянського стану, очолив його Дмитро Дзюба [11, арк. 92]. Аналіз архівних матеріалів дає можливість прослідкувати демографічну ситуацію в районі за період з лютого по серпень 1942 року [13, арк. 78]. Переважаючий показник народжуваності над смертністю (845 проти 235) свідчить про те, що в районі у цей час не проводилося масового знищення людей, це був відносно спокійний період окупації.

У розпорядженнях, наказах, звітах, вказівках, що стосуються Лосинівки й району, не йдеться про розправи, катування та приречення людей на смерть через певні економічні або військові заходи. Життя наче йшло своїм плином: видавалися розпорядження про відновлення роботи колгоспного виробництва, постанови про методи кращого господарювання на землі та заготівлю продуктів харчування. Частково це пояснюється тим, що у прифронтових районах (до яких відносилася й Чернігівська область), де господарювала військова адміністрація, визиск був меншим, оскільки залежав від потреб армії. Дещо залишалося й селянству. Продукти харчування вилучалися не військовим командуванням, а через старост і поліцаїв, що давало можливість і в селі залишити певну частину продовольства. Селянам, які працювали на польових роботах, видавали зерно на трудовні [18, с. 223]. Допоки на території області не почали діяти партизанські загони, життя було відносно мирним, і населення змушене було пристосуватися до нового режиму.

Новостворена влада провела реєстрацію працездатного населення, склала списки мешканців села. За підрахунками авторів, станом на 1 липня 1942 року в Лосинівці проживало 6442 особи, з них дітей до 16 років 2786 осіб (43 %), жінок – 2175 (34 %), чоловіків – 1365 (21 %), людей похилого віку (від 65 років) – 116 (2 %). Відповідно частка жінок, дітей та людей похилого віку становила 79 %. [Підрахунки авторів за: [4, арк. 6]. Саме вони винесли на своїх плечах весь тягар окупації. "Народ могло врятувати тільки диво. І це диво з'явилося відразу ж, коли нависла смертельна небезпека над народом, – в особі старих і жінок. Навчені життєвими досвідом Першої світової й громадянської воєн, голодуванням двадцятих і штучним Голодомором 1932–33 років, діди України не розгубилися, проявили найвищу мужність і небачену завзятість у праці ... жінки України, несучи цей тяжкий хрест, знаходили в собі сили, рятуючи дітей, сім'ю, рятуючи Україну. Наші матері й бабусі – ангели-хранителі нашого народу" [19].

Ті, хто під час окупації бажав переїхати на постійне місце проживання до Лосинівки чи Лосинівського району, повинні були пройти реєстрацію та одержати довідку, що давала дозвіл на проживання "на території с/управи та за її благонадійності староста села ручається" [13, арк. 101]. Кожна управа обов'язково подавала відомості про новоприбулих за установленною формою. Обліку підлягали й військовополонені. Зокрема, у період з 24 жовтня 1941 року по 2 березня 1942 року на обліку перебувало 307 осіб [9]. Це були жителі селища, які повернулися з полону додому та працювали у місцевих громадських господарствах.

Нацисти особливу увагу звертали на ідеологічну обробку свідомості населення окупованих територій. Важливу роль у цьому відіграла періодична преса. Архівні матеріали свідчать, що передплата газети "Ніжинські вісті", яку могли отримувати жителі Лосинівки, здійснювалася у примусовому порядку. Газету повинні були випускувати вчителі, службовці, спеціалісти громадських господарств [12, арк. 198] (Додаток Б). Окупаційна влада намагалася впливати на цивільне населення України за допомогою листівок і брошур, популяризуючи німецький спосіб життя, закликаючи до співпраці з новою владою. Особливу турботу окупанти приділяли догляду за могилами німецьких солдат та тих, хто загинув у боротьбі проти більшовиків. З приводу цього видавалися відповідні розпорядження місцевої влади [12, арк.7] (Додаток В).

Проте людей гнітила присутність окупантів. "Були люди, які з окупантами були друзі. Були жінки, які наряджалися і каталися з німцями й поліцаями. Але для більшості людей вони були чужі" [34]. Коли у вересні 1943 року до Лосинівки увійшли бійці Червоної армії, їх зустрічали з іконами як визволителів.

Намагаючись зберегти тотальний контроль над сільським господарством України, нацисти заборонили розділяти колгоспні землі та майно, перейменували колгоспи у громадські господарства та присвоїли їм порядкові номери. Зокрема, в Лосинівці їх було 9: "Ленінський шлях", "Перше травня", "Червоний шлях", "Фрунзе", "Сталіна", "Ворошилова", "Чапаєва", "Щорса", "Куйбишева". Всього по Лосинівському району таких господарств було 56 [12, арк. 122]. Керівники "громадських господарств" призначалися районним сільськогосподарським керівником, з осіб, які визнавалися лояльними до окупаційної влади [2, арк. 18]. Вони наділялися широкими повноваженнями в межах свого господарства, несли повну відповідальність за його роботу та звітували перед сільськогосподарськими інстанціями про стан справ.

Багато розпоряджень окупаційної влади кінця 1941 – початку 1942 років стосувалися обліку житлових будинків, підвід, велосипедів, навіть сторожових собак [5, арк. 8]. Складалися відомості про кількість птиці, поголів'я худоби та затверджувалися норми здачі продукції з кожного подвір'я.

Згідно з "Розпорядженням рейхсміністра зайнятих східних територій" від 5 серпня 1941 року, "всі мешканці новозайнятих східних територій у віці 18–45 років відповідно до ступеня працездатності підлягають загальній трудовій повинності". Порушення "даного розпорядження та інструкцій, виданих для його виконання, ведуть за собою

тюремне ув'язнення. За винесення вироків відповідають спеціальні суди" [17, с. 559–560]. З часом вік осіб, які повинні були працювати, змінювався: долучалися навіть неповнолітні [10, арк. 167] (Додаток Г).

У Лосинівському районі було створено земельне управління. Розпорядженням від 5 січня 1942 року передбачалося у кожному селі організувати комісію для проведення інвентаризації всього майна по кожному громадському господарству [2, арк. 4]. Привласнене або вкрадене мало бути повернуте. У списку колгоспного реманенту, який був у селі на момент приходу окупантів, зазначалося: плугів – 5, боронок – 8, культиваторів – 4, косарок – 1 [8, арк. 9]. Жителі, які пережили окупацію, розповідають, що з колгоспу на схід було відправлено худобу. Швидке просування німецьких військ змусило колгоспників повернути назад. Люди розібрали частину худоби по домівках, як і решту колгоспного майна.

Характерною ознакою життя більшості жителів селища під час окупації стала їх обов'язкова праця у громадських господарствах. Всі роботи на полях були чітко регламентовані. Під час посівної кампанії неділя та релігійні свята були робочими днями [10, арк. 173].

У Лосинівці та районі німці намагалися налагодити вирощування сільськогосподарських культур – пшениці, жита, ячменю, гречки, цукрових буряків, картоплі тощо. Важлива роль відводилася тваринництву. Згідно з наказом № 20 по Лосинівській комендатурі від 7 липня 1942 року "Про організацію тваринницьких ферм в громадських господарствах Лосинівського району", передбачалося організувати 8 вівчарських та 6 свиноферм [12, арк. 56]. У господарстві № 8 було створено "племінну конюшню жеребчиків", куди в липні 1943 року було направлено на роботу тренера Гідулянова Дмитра Ілліча. До його обов'язків входило "проводити тренівку жеребчиків, керувати роботою конюхів племінних конюшен" [12, арк. 304]. У районі діяла ветеринарна лікарня, в якій налічувалося десять працівників.

У селі планувалося розвивати парникове господарство "для сигаретного тютюну". Кожному господарству було встановлено "план заготовки гною до закладки парників". Всіх жителів Лосинівки, які мали вдома коней та овець, зобов'язали "складати цей гній окремо, держати в добре утрамбованому вигляді до весни" [12, арк. 17].

Окупаційна влада була зацікавлена у розведенні шовкопрядів, тому в селі були переписані всі шовковичні дерева, налагоджено догляд за посадками шовковиць. Було створено Лосинівське дослідне поле, яку очолював Григорій Федірко. У своєму розпорядженні вона мала двох коней та двох волів, висівали ячмінь та овес [5, арк. 66]. Окупанти значну увагу приділяли збиранню та переробці вирощеного урожаю [12, арк. 63а] (Додаток Д).

Селянам довелося пристосовуватися до вимог нових господарів, які зберегли систему трудоднів у господарствах. Записи робилися у "Відомості обліку трудоднів", облік проводився щоденно. У 1942 році встановлювалися такі норми: для жінок 70, для чоловіків – 120. Невиконання розпоряджень загрожувало втратою земельної ділянки [10, арк. 173]. У 1941 році на тільки-но окупованих землях виплата заробітної плати здійснювалася житніми снопами – 10 снопів за день [3, арк. 16]. Ймовірно, це пояснюється тим, що на більшій кількості площ зернові були скошені та заскиртовані, але обмолотити вдалося лише незначну частину. В 1942–1943 роках виплата на трудодні проводилася ячменем, просом [12, арк 8, 21]. При цьому в переліку ми не знаходимо пшениці. Очевидно, що весь вирощений урожай пшениці забирався для потреб армії.

Селян часто залучали до дорожніх робіт: взимку для очищення шляхів від снігу, влітку – від бур'яну [12, арк. 74]. Заборонявся проїзд дорогами після дощу та випасання худоби на шляхах [7, арк. 21].

Аналіз стану наукової розробки теми засвідчив, що не існує спеціального комплексного дослідження окупаційного періоду Лосинівки та проблем життя її мешканців у роки Другої світової війни.

Важливими джерелами з теми дослідження стали матеріали Державного архіву Чернігівської області, які ніколи не долучалися до висвітлення окресленого кола питань. Проведено ґрунтовне опитування восьми жителів Лосинівки, які пережили окупацію, матеріал систематизовано та використано при написанні статті. Це суттєво розширило уявлення про сприйняття сільським населенням "нового режиму" в окремо взятому населеному пункті, його взаємовідносини з окупаційною владою.

З самого початку окупації Лосинівки було налагоджено роботу органів влади, запроваджено чіткий облік населення, суворий контроль за переміщенням. Органи місцевого управління повністю залежали від окупаційної влади, підкорялися їй та виконували всі постанови. Повсякденне життя селянства знаходилося під суворим контролем окупаційної влади.

Проаналізовано кількісний та віковий склад населення села в роки окупації. Виявлено, що найчисельнішою верствою в Лосинівці були діти – 43 %, а також жінки – їх частка становила третину населення. Загалом, частка жінок, дітей та людей похилого віку (від 65 років) становила 79 %. Саме вони винесли на своїх плечах весь тягар окупації.

Встановлено, що в Лосинівці нацистами було створено дев'ять громадських господарств, введено загальну трудову повинність та збережено оплату за трудоднями.

Робота має перспективу проведення подальших досліджень у напрямку вивчення повсякденного життя жителів Лосинівки в період окупації, розвитку освіти, медицини, духовної сфери, функціонування податкової системи, організації діяльності сільськогосподарських установ тощо.

Література

1. Державний архів Чернігівської області. Ф. Р-3085. Оп. 1. Спр. 50.
2. ДАЧО. Ф. Р-3087. Оп. 1. Спр. 3.
3. ДАЧО. Ф. Р-4432. Оп. 1. Спр. 1.
4. ДАЧО. Ф. Р-4437. Оп. 1. Спр. 5.
5. ДАЧО. Ф. Р-4437. Оп. 1. Спр. 13.
6. ДАЧО. Ф. Р-4437. Оп. 1. Спр. 19.
7. ДАЧО. Ф. Р-4441. Оп. 1. Спр. 1.
8. ДАЧО. Ф. Р-4441. Оп. 1. Спр. 3.
9. ДАЧО. Ф. Р-4441. Оп. 1. Спр. 6.
10. ДАЧО. Ф. Р-4442. Оп. 1. Спр. 1.
11. ДАЧО. Ф. Р-4443. Оп. 1. Спр. 1.
12. ДАЧО. Ф. Р-4443. Оп. 1. Спр. 3.
13. ДАЧО. Ф. Р-4456. Оп. 1. Спр. 2.
14. Власенко С. Органи влади на території військової зони України в період нацистської окупації: організація, підбір кадрів, функціонування (1941–1943 рр.). *Сіверянський літопис*. № 2. С. 60–69.
15. Дудченко Г., Тучина Н. Ніжинська управа в 1941–1943 роках: становлення кадрового складу та організаційної структури. *Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 3: історико-культурологічний збірник*. 2007. Вип. 3 (6). С. 34–39.
16. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область / ред. кол. тому П. Тронько (гол. редкол.). Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. 788 с.
17. Історія України: джерельний літопис. Київ: КВІЦ, 2012. С. 557.
18. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. Т. 12. 336 с.
19. Моргун Ф. Т. Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу. Факти і наслідки. Полтава: Дивосвіт, 2008. С. 188, 193.
20. Моргун Ф. Т. Що приховується за димовою завісою міфів про війну? *Дзеркало тижня*. 2008. № 22.
21. Перехрест О. Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище: монографія / НАН України. Ін-т історії України. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-353-220-2/978-966-353-220-2.pdf>
22. Потапенко Я. Політизація історичної пам'яті про Другу світову війну. URL: http://newipiend.pimentos.com.ua/wp-content/uploads/2018/08/potapenko_polityzatsia.pdf
23. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1997. № 3. С. 90–101.
24. Симоненко В. Літопис суворих часів. *Під прапором Леніна*. 1967. № 74. С. 2.

25. Симоненко В. Документи полум'яних років. *Під прапором Леніна*. 1973. № 143. С. 2, 3.
26. Симоненко В. Не обійшлися без газети й окупанти. *Ніжинський вісник*. 2000. № 59. С. 3.
27. Спалені села і селища Чернігівщини в 1941–1943 роках: злочини проти цивільного населення: збірник документів і матеріалів / упоряд.: С. В. Бутко, О. В. Лисенко. Чернігів: Десна-Поліграф, 2013.
28. Україна: хроніка ХХ століття довідкове видання. Роки 1941–1943. Київ, 2005. С. 107.
29. Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією. 1941–1943 / упоряд.: П. В. Дніпровський, С. В. Малкієль. Чернігів: Деснянська правда, 1947.
30. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. Київ: "Українська радянська енциклопедія" імені М. П. Бажан, 1990. С. 411–412.
31. Усні свідчення Дигала Юхима Йосиповича, 1925 року народження, жителя селища Лосинівка Ніжинського району Чернігівської області.
32. Усні свідчення Зубок Марії Петрівни, 1929 року народження, жительки селища Лосинівка Ніжинського району Чернігівської області.
33. Усні свідчення Кудлая Івана Пилиповича, 1931 року народження, жителя селища Лосинівка Ніжинського району Чернігівської області.
34. Усні свідчення Парасюк Тетяни Іванівни, 1926 року народження, жительки селища Лосинівка Ніжинського району Чернігівської області.
35. Усні свідчення Яременко Марії Кіндратівни, 1927 року народження, жительки селища Лосинівка Ніжинського району Чернігівської області.

References

1. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, f. R-3085 op. 1, spr. 50.
2. DACHO, f. R-3087, op. 1, spr. 3.
3. DACHO, f. R-4432, op. 1, spr. 1.
4. DACHO, f. R-4437, op. 1, spr. 5.
5. DACHO, f. R-4437, op. 1, spr. 13.
6. DACHO, f. R-4437, op. 1, spr. 19.
7. DACHO, f. R-4441, op. 1, spr. 1.
8. DACHO, f. R-4441, op. 1, spr. 3.
9. DACHO, f. R-4441, op. 1, spr. 6.
10. DACHO, f. R-4442, op. 1, spr. 1.
11. DACHO, f. R-4443, op. 1, spr. 1.
12. DACHO, f. R-4443, op. 1, spr. 3.
13. DACHO, f. R-4456, op. 1, spr. 2.
14. Vlasenko S. Orhany vlady na terytorii viiskovoi zony Ukrainy v period natsystskoi okupatsii: orhanizatsiia, pidbir kadriv, funktsionuvannia (1941–1943 rr.). // *Siverianskyi litopys*. №2. S. 60–69.
15. Dudchenko H., Tuchyha N. Nizhynska uprava v 1941–1943 rokakh: stanovlennia kadrovoho skladu ta orhanizatsiinoi struktury. // *Nizhynska starovyna*. Nizhynoznavchi studii №3 : Istoryko-kulturolohichni zbirnyk. 2007. Vypusk 3 (6). S. 34–39.

16. Istoriiia mist i sil URSS. Chernihivska oblast / Red. kol. tomu P. Tronko (hol. redkol.). K.: Holovna redaktsiia URE AN URSS, 1972. 788 s.
17. Istoriiia Ukrainy: Dzherelnyi litopys. K.: KVITs, 2012. S. 557.
18. Koval M. V. Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyznianiі viinakh (1939-1945 rr.). Tom 12. K.: Vydavnychi dim "Alternatyvy", 1999.
19. Morhun F. T. Stalinsko-hitlerivskiy henotsyd ukrainskoho narodu. Fakty i naslidky. Poltava: Dyvosvit, 2008. S. 188, 193.
20. Morhun F. T. Shcho prykhovuietsia za dymovoiu zavisoiu mifiv pro viinu?// Dzerkalo tyzhnia. 2008. №22.
21. Perekhrest O. H. Ukrainske selo v 1941-1945 rr.: ekonomichne ta sotsialne stanovyshche. Monohrafiia / NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-353-220-2/978-966-353-220-2.pdf>
22. Potapenko Ya. Polityzatsiia istorychnoi pamiaty pro Druhu svitovu viinu. URL: <http://newipiend.pimentos.com.ua/wp-content/uploads/2018/08/potapenko-polityzatsia.pdf>
23. Rekotov P. V. Orhany upravlinnia na okupovanii terytorii Ukrainy (1941-1944 rr.)// Ukrainysky istorychny zhurnal. 1997. № 3. S. 90-101.
24. Symonenko V. Litopys suvorykh chasiv / V. Symonenko // Pid praporom Lenina. 1967. №74. S. 2.
25. Symonenko V. Dokumenty polumianykh rokiv / V. Symonenko // Pid praporom Lenina. 1973. №143. S. 2, 3.
26. Symonenko V. Ne obiishlysia bez hazety y okupanty / V. Symonenko // Nizhynskyi visnyk. 2000. №59. S. 3.
27. Spaleni sela i selyshcha Chernihivshchyny v 1941–1943 rokakh: zlochyny proty tsyvilnoho naselennia. Zbirnyk dokumentiv i materialiv / Uporiad.: S. V. Butko, O. V. Lysenko. Chernihiv: Vydavnytstvo Desna Polihraf, 2013.
28. Ukraina: khronika KhKh stolittia. Dovidkove vydannia. Roky 1941-1943. Kyiv, 2005. S.107.
29. Khronolohichni dovidnyk pro tymchasovu okupatsiiu nimetsko-fashystskymy zaharbnykamy naselenykh punktiv Chernihivskoi oblasti i vyzvolennia yikh Chervonoiu Armiieiu. 1941–1943 / Uporiad.: P.V. Dniprovskiy, S. V. Malkiiel. Chernihiv: Desnianska pravda, 1947.
30. Chernihivshchyna. Entsyklopedychnyi dovidnyk. K.: Vyd-vo "Ukrainska radianska entsyklopediia" imeni M. P. Bazhan, 1990. S. 411-412.
31. Usni svidchennia Dyhala Yukhyma Yosypovycha, 1925 roku narodzhennia, zhytelia selyshcha Losynivka Nizhynskoho raionu Chernihivskoi oblasti.
32. Usni svidchennia Zubok Marii Petrivny, 1929 roku narodzhennia, zhytelky selyshcha Losynivka Nizhynskoho raionu Chernihivskoi oblasti.
33. Usni svidchennia Kudlaia Ivana Pylypovycha, 1931 roku narodzhennia, zhytelia selyshcha Losynivka Nizhynskoho raionu Chernihivskoi oblasti.
34. Usni svidchennia Parasiuk Tetiany Ivanivny, 1926 roku narodzhennia, zhytelky selyshcha Losynivka Nizhynskoho raionu Chernihivskoi oblasti.
35. Usni svidchennia Yaremenko Marii Kindrativny, 1927 roku narodzhennia, zhytelky selyshcha Losynivka Nizhynskoho raionu Chernihivskoi oblasti.

Додатки**Додаток А****Розпорядження начальника Лосинівської районної поліції Христачевського М. В. про оплату праці поліцаям селища Лосинівка**

Старосте с. Лосиновка

Выплатите Вашим работникам полиции села в месяц

1. Зарплата руб. 150
2. Муки кгр. 8 восем.
3. Мяса кгр. 2 два
4. Крупа кгр. 3 три
5. Картошка кгр 30 тридцать
6. Обеспечте топливом, продукты выдавать бесплатно.

Нач. райполиции Христачевский

Державний архів Чернігівської області. Ф. Р-4442. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 205.

Додаток Б**Розпорядження Лосинівської сільської управи з приводу підписки газети "Ніжинські вісті"**

До гр. госп. № 6

Згідно розпорядження Райуправи Вам надано план підписки газети на вересень місяць 40 примірників, з розрахунку 4 карб. на місяць.

Зобов'язуємо здати гроші до с/управи не пізніше 25/8 – 42 р. Вразі неподачі в срок не одержуватимете газети.

Державний архів Чернігівської області. Ф. Р-4443. Оп. 1. Спр. 3. Ст. 198.

Додаток В**Розпорядження Польової комендатури про необхідність догляду за німецькими солдатськими могилами**

Уповноваженому гром. госп. № 6

При цьому надсилаємо копію розпорядження польової комендатури від 3-8-42 року до відому та виконання

До старости Лосинівського району

Старости і старости районів повинні звернути увагу на те, що могили героїв, які знаходяться на їхній території, повинні утримуватися громадами (огорожа, обсадження квітами і т. д.). До 1-го числа кожного квартала треба повідомити про к-ть і стан німецьких солдатських могил окремо по району і по громадах теж саме стосується і могил місцевих мешканців, які загинули в боротьбі проти більшовизму.

За польового коменданта Радник військової управи

Державний архів Чернігівської області. Ф. Р-4443. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 7

Додаток Г**Витяг з наказу по Лосинівській комендатурі про режим роботи під час весняно-польових робіт**

Наказ № 8 по Лосинівській комендатурі від 8.5.42

2. Все працездатне населення від 15 років повинно працювати на полі – сапати.

3. ...Встановити сигнал для відбою часів, виїзди в поле в 4 год. ранку, обідній перерив з 12 до 14 годин дня. Кінець роботи в 8 год.

Державний архів Чернігівської області. Ф. Р-4442. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 167.

Додаток Д

Наказ по Лосинівській комендатурі про організацію роботи з обмолоту зернових культур

Наказ по Лосинівській комендатурі від 23 вересня 1942 року

1. Організувати молотьбу на дві зміни, щоб молотарки працювали на добу не менше 20 годин.

2. За кожну годину простою молотарки вашим гром. госп. уплачується штраф сумою 200 крб.

3. Поруч з молотьбою молотарками організувати молотьбу ціпами та кінними молотарками, щоб кожного дня на молотьбі ціпами працювало не менше 25–30 % працездатного населення цього гром. госп.

Державний архів Чернігівської області. Ф. Р-4443. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 63а.

Н. Д. Авраменко

учитель истории Лосиновской ООШ I–III ст.

Т. В. Черненко

старший преподаватель кафедры дошкольного обучения Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Введение немецкого оккупационного режима

в селе Лосиновка Лосиновского района Черниговской области

В статье на основе анализа архивных материалов, опубликованных документов, устных источников, проанализирована оккупационная политика Германии и ее влияние на жизнь крестьян в условиях военной действительности на отдельно взятой территории. Отражен процесс становления немецких органов власти в Лосиновке, охарактеризован состав населения, раскрыта хозяйственная деятельность населения в условиях оккупации.

***Ключевые слова:** оккупационный режим, военная зона оккупации, Полевая комендатура, управа, полиция, общественные хозяйства, трудодни.*

N. Avramenko

teacher of History in Losynivka's secondary school I–III grades

T. Chernenko

senior teacher of professorial chair preschool education in Nizhyn M. Gogol State University

The imposition of German occupied regime in the village of Losynivka the district of Losynivka Chernihiv oblast

The imposition of German occupied regime in the village of Losynivka the district of Losynivka Chernihiv oblast

In the article with reference to the analysis of archives materials, published documents, oral sources was examined occupied politics of Germany and its influence on people's lifestyle in conditions of military action on a separate territory. It was shown the process of establishing German authorities in Losynivka, was characterized inhabitants, was shown the hospodariat action of inhabitants in conditions of occupation. It was analyzed actions of occupied politics on organization of inhabitants and the main ways of their hospodariat. There was a process of general labour servitude and a system of paid work for labour days. It was shown ways of ideological influence of occupied politics as for the population of Losynivka.

***Key words:** an occupied regime, a military zone of occupation, Polova kommandatura, an authority, the police, civil hospodariat, labor days.*

УДК 94(477)"1943"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-256-264

Gregory D. Aimaro-Parmut

masters student in the department of Russian and East European Studies
at Indiana University (USA)

Genocide In A Small Space: a Comparative Case Study of Srebrenica and Koriukivka

Gregory Aimaro-Parmut is a masters student in the department of Russian and East European Studies at Indiana University. The focus of his research is Chernihiv Oblast under German Occupation. Other research interests of his include history of Stalinist repressions, totalitarian regimes, and the Holodomor. Gregory is an American citizen but with roots in Pryluky. This article is a comparative study of the tragic events that occurred in Srebrenica and Koriukivka.

The massacre in Srebrenica was organized by the Bosnian Serbs in 1995. Koriukivka, a large settlement in Chernihiv region was completely destroyed by the Nazis in 1943, together with the population.

Key words: *genocide, Srebrenica, Koriukivka, Bosnian Serbs, Nazis.*

The Krstic Decision

The murder of over 7,000 military-aged Bosnian Muslim men by the Bosnian Serb Army in and around the Srebrenica enclave in July of 1995 remains the worst atrocity to occur on European soil since the Second World War. The massacre itself was the culmination of a three year long struggle for control of the Srebrenica enclave and the greater Drina river valley, a region that held strategic importance to Bosnian Serb Forces and was vital for their national aspirations of an independent Serbian polity in Bosnia. Like the events in Rwanda that occurred two years prior, the Srebrenica massacre took place under the watchful eye of UN security forces who failed to act. It was only after the shelling of the Merkale Market in Sarajevo by Bosnian Serb forces on August 28th, 1995, over a month after the massacre in Srebrenica, that NATO launched an air campaign, which in conjunction with a combined Croatian and Bosnian ground offensive, brought an end to the war¹.

The sheer savagery of the Bosnian War evoked images that had not been seen on the European continent since the Second World War. The

¹ See information on Operation Deliberate Force Robinson, Piers. "Misperception in foreign policy making: Operation 'deliberate force' and the ending of war in Bosnia." *Civil Wars* 4, no. 4 (2001): 115–126.

pictures of starved men, women, and children in both Serb-run prison camps and besieged "safe" areas, harkened back to the horrors of the Holocaust. These images resonated in the eyes of the international community, which following the end of the conflict, wasted no time in putting the perpetrators on trial. Ultimately, it was the case against Radislav Krstic that would prove to be landmark.

In the trial against Radislav Krstic, commander of the VRS Drina Corps and key figure behind the Srebrenica Massacre, the ICTY (International Criminal Tribunal Former Yugoslavia) by evoking article II c¹ of the 1948 Genocide convention, was able to secure a guilty verdict. The verdict, however, was controversial, as the prosecution stretched the meaning of article II c by limiting the geographic area to which it applied. The prosecution was also vague concerning the definition of the term "in part" of the victim group in relation to article II c of the genocide convention.² In essence the intention to kill, in whole or in part (by the VRS), referred to the Bosnian Muslims within Srebrenica enclave only.³ The defense offered convincing arguments against the genocide charges, contending that was there no evidence to indicate that the Muslim population (of Srebrenica) formed a distinctive national, ethnic, racial, or religious group as outlined in the 1948 genocide convention.⁴ The defense also argued that 7,500 military age males did not comprise a significant portion of the Bosnian Muslim group as a whole both within and outside the Srebrenica enclave.⁵ Furthermore, the defense contended that had the VRS intended to destroy the Muslim population as such, they would not have taken the effort to transport the women, children, and the elderly out of the area.⁶ The Trial Chamber, however, saw the VRS actions in a different light. According to

¹ Article II c of the 1948 genocide convention is defined as Deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part; In the case of Srebrenica the meaning of this definition was stretched to include members of a group within a specific geographic area.

² "In its final trial brief, the Prosecution chose to define the group as the Bosnian Muslims of Srebrenica while it referred to the Bosnian Muslims of Eastern Bosnia in its final arguments." See Krstić, Prosecutor V. Radislav. "Case No. IT-98-33-T, Trial Judgement. (Aug. 2, 2001)".

⁴ See Krstić, Prosecutor V. Radislav. "Case No. IT-98-33-T, Trial Judgement, Aug. 2, 2001.)" Pg. 195.

⁵ See Krstić, Prosecutor V. Radislav pg. 210 "The killing of up to 7,500 members of a group, the Bosnian Muslims, that numbers about 1,4 million people does not evidence an intent to destroy a "substantial" part of the group. To the Defense, 7,500 dead are not even substantial when compared to the 40,000 Bosnian Muslims of Srebrenica".

⁶ See Krstić, Prosecutor V. Radislav Pg. 211.

the Trial Chamber prosecution "Bosnian Serb forces could not have failed to know, by the time they decided to kill all the men, that this selective destruction of the group would have a lasting impact upon the entire group"¹. The trial chamber also concluded that "the Bosnian Serb forces knew, by the time they decided to kill all of the military-aged men, that the combination of those killings with the forcible transfer of the women, children and elderly would inevitably result in the physical disappearance of the Bosnian Muslim population at Srebrenica"².

Controversy behind the Krstic Decision

While the Krstic decision would usher Srebrenica into the annals of genocide studies, the Trial Chambers verdict has not been met without scholarly criticism. Legal scholar Katherine Southwick argues that "by excluding consideration of the perpetrators' motives, such as seeking to eliminate a military threat, the Krstic chamber's standard for establishing specific intent to destroy the Bosnian Muslims, in whole or in part, was incomplete"³. In other words, knowledge that the murder of 7,000 Muslim men of the Srebrenica Enclave would inflict catastrophic and lasting damage on the community as whole does not imply that the intent or motivation of the perpetrators to destroy the group in that capacity. Another problematic feature of the Srebrenica genocide narrative is its limited geographic constraints. Although the 1948 genocide convention does not place geographical limitations on genocide, the events which occurred within the confines of the Srebrenica enclave do not exactly fit the patterns that have occurred within previous genocides. Namely, the wide spread targeting and systematic annihilation of a group in whole or in part.

Genocide as a widespread phenomenon

Some researchers such as Norman Cigar and Edina Becirevic have argued that Srebrenica was representative of more widespread genocidal campaign carried out by Bosnian Serb forces in the greater Drina river valley (Poddrinje) region in Eastern Bosnia⁴. In her monographic study entitled *Genocide On The Drina River* Becirevic does indicate that the VRS and Belgrade did indeed engage in a systematic campaign of terror and murder that targeted Bosniaks in the Podrijne region, however one major problem with her research is that she often misconstrues genocide with ethnic-cleansing. In fact of all the localities that she provides as case studies of genocide (Zvonik, Bratunac, Visegrad, Rogatica, Vlasenica,

¹ Ibid.

² Krstić, Prosecutor V. Radislav. Pg. 211.

³ Southwick, Katherine G. "Srebrenica as Genocide-The Krstic Decision and the Language of the Unspeakable." *Yale Hum. Rts. & Dev. LJ* 8 (2005): 188. Pg. 191.

⁴ See Becirevic, Edina. *Genocide on the Drina River*. Yale University Press, 2014.

and Srebrenica), in not one of these localities was the Bosniak population exterminated in whole or in part (i.e. ALL military age males)¹. It is not to say that the Bosniak populations of these localities were not impacted, the Bosnian Serb Army used extreme methods of terror in conducting its ethnic cleansing campaigns which included murder, rape, intimidation, and torture in Becirevic's words; "Towns were shelled, weapons were confiscated and properties seized from Bosniaks, and civilians were murdered, expelled, or taken to concentration camps"².

Yet missing from Becirevic's genocide argument is the fact that in almost every locality, the vast majority of the Bosniak population was not prevented from fleeing. The fact that VRS forces allowed a substantial portion of the Bosniak population to flee sits in stark contrast to almost every other genocide in history. In Pol-Pot's genocide, for example, Cambodia's ethnic Vietnamese population was destroyed in its entirety³. For a more narrow geographic scope in the city of Kibuye, during the Rwandan genocide, 74 to 84 % of the Tutsi population was destroyed⁴.

Perhaps it is difficult to find a proper classification for Srebrenica and the VRS Drina river campaign as they bear some elements of all three major crimes (War crimes, Crimes against humanity, and genocide). By looking even further into the past one can find even more poignant examples which illustrate the trifecta of crimes seen in Srebrenica yet with some notable contrasting features. An incident similar in scale and scope took place in the village Koriukivka, in Ukraine in March of 1943. The massacre referred to in Ukrainian as the *Koriukivska Tragediya* (Koriukivska Tragedy) remains the most deadly "punitive" action carried out by the Germans during the entire war.

Koriukivka

The village of Koriukivka is situated in the northern part of Chernihiv Oblast not far from the Belarusian border. Heavily forested and located far away from main roads⁵ Koriukivka and its surrounding environs became the

¹ The defense pointed out during the Krstic trial that a portion of the military male population of Srebrenica was allowed to pass through to the safe zone. See Krstić, Prosecutor V. Radislav.

² See Becirevic, Edina. Genocide on the Drina River. Pg. 85.

³ See Kiernan, Ben. The Pol Pot regime: race, power, and genocide in Cambodia under the Khmer Rouge, 1975-79. Yale University Press, 2002. Pg. 292.

⁴ Straus, Scott. The order of genocide: Race, power, and war in Rwanda. Cornell University Press, 2013. Pg. 54 see also Verwimp, Philip. "Death and survival during the 1994 genocide in Rwanda." Population Studies 58.2 (2004): 233–245. For alternative statistics.

⁵ See Білоус Олександр, Шевченко Марина. Без права на забуття... До історії Одного Спаленого українського села. *Сіверянський літопис*. № 1–3. 2014. 115.

epicenter of the Soviet Partisan movement in Ukraine. Although Koriukivka raion was captured by German and Hungarian troops in September of 1941, Axis forces were not able to establish complete control over the town until winter of that year¹. During the first months of the occupation, partisans under the command of Oleksiy Fedorov were able to entrench themselves in the surrounding woods and made frequent incursions into the village. These raids were at times extremely violent, villagers were routinely robbed of their food², and those suspected in any way of aiding Axis forces were often tortured and killed³. The Germans were able to exploit the ambivalent relationship Fedorov's partisans had with the local population,⁴ carrying out arrests of communists and their sympathizers. Around 400 people were arrested and shot⁵. By the 13th of December 1941 the German Order Police had declared the area "clear of bandits"⁶. The Partisans, however, merely retreated into the forests. Their ranks were replenished by defectors from the Ukrainian auxiliary police, by winter 1942–43 they would regroup and continue their guerrilla campaign⁷. During the lull in fighting the Germans liquidated Koriukivka's Jewish population, executing those who had not been fortunate enough to evacuate during the summer of 1941⁸.

Following the German defeat at Stalingrad, Soviet partisan attacks in Ukraine increased. In February of 1943 alone, Soviet partisans in Ukraine destroyed or damaged 800 locomotive carriages⁹. In Koriukivka the partisan attacks became more brazen. In February¹⁰, aided by informants and defectors in the Ukrainian Auxiliary police, partisans seized control of the village center¹¹. Their success was short lived. On the 24th of February, elements of the Hungarian 105th light infantry division expelled the

¹ Білоус, Олександр Шевченко, Марина. Pg. 115.

² Ibid.

³ Gogun, Alexander. *Stalin's Commandos: Ukrainian Partisan Forces on the Eastern Front*. IB Tauris, 2015. See pages 84, 96 and 100.

⁴ Gogun, Alexander. *Stalin's Commandos: Ukrainian Partisan Forces on the Eastern Front*. Pg. 84.

⁵ Herasymov, Ivan Oleksandrovych. 2003. *Knyha skorboty Ukraïny. Chernihivs'ka oblast'*. Chernihiv: Desñiãns'ka pravda. Pg. 248.

⁶ Білоус Олександр, Шевченко Марина. Без права на забуття... До історії одного спаленого Українського села.

⁷ Білоус Олександр, Шевченко Марина. Pg. 115.

⁸ The "action" against the Jewish population of Koriukivka was carried out in January of 1942. See ⁸ Herasymov, Ivan Oleksandrovych. 2003. *Knyha skorboty Ukraïny. Chernihivs'ka oblast'*. Pg. 248.

⁹ Gogun, Alexander see diagram 1.

¹⁰ See Білоус Олександр, Шевченко Марина. Pg 115. The exact date of attack is not given.

¹¹ Ibid.

partisans from Koriukivka¹. The next day the division was replaced by a unit of the German fieldgendarme. This unit proceeded to arrest 450 citizens of Koriukivka suspected of aiding and abetting the partisans. Among those captured were two sons of partisan leader Fedor Mikhailovich Stupak².

On the evening of February 27–28th, the partisans launched a raid against the barracks at Koriukivka railway station, where German and Hungarian forces were garrisoned. According to archival documents the partisans destroyed eighteen rail cars and killed around the same amount of gendarmes³. Of the prisoners held hostage ninety three were liberated, including Fedor Stupak's two sons⁴. Any celebration of victory was short lived. The February 27th attack sealed the fate of Koriukivka.

Massacre

On March 1st Germans from the 56th fieldgendarme battalion and a unit of Ukrainian auxiliary policemen, a force of approximately five hundred men,⁵ arrived in Koriukivka from the nearby city of Schors. A portion of this force encircled Koriukivka while another entered the village. All citizens of Koriukivka were then ordered to the town square under the pretext that their documents needed to be checked. Instead, people were marched at gunpoint in groups of fifty to one-hundred into nearby buildings. In the theater, dining hall, two schools, district administration center, and health clinic, Koriukivka's citizens, men, women, and children were executed at pointblank range by machine-gun fire. Those who were not shot were thrown into buildings and immolated. On the site of the dining hall alone, over five hundred people were killed. A survivor of the massacre at the dining hall, Evgeniy Rymar, recounts a harrowing tale: *"In March 1943, a German murder squad of about 1,000 members arrived in Koryukovka, surrounded the town, and prevented people from leaving it. Then they began to take people to the restaurant "to check their documents." The "checking of the documents" was carried out in the following way. They found us, about 300 people, including my family and myself [hiding] in silage pits. They took us under guard along Vokzalnaya Street and then Shevchenko Street to the restaurant. There they lined us up and proceeded to push 2 people at a time into the restaurant and shot them. My turn came: I held my*

¹ Ibid.

² Білоус Олександр, Шевченко Марина. Рг. 116.

³ Слатан Олександр. Мовою Документів: аналіз факту партизанської фальсифікації причин корюківської трагедії 1943 року. Сіверянський літопис. 2015. Рг. 48.

⁴ Білоус Олександр, Шевченко Марина. Рг. 116–117.

⁵ Some estimates place the size of the force at 1000. See GARF 7021-78-14, copy YVA JM/19994 accessed via http://www.yadvashem.org/untoldstories/database/chgkSovietReports.asp?cid=470&site_id=636.

daughter, who was 7 years old, in my arms. After I had entered and taken a few steps, a German shot me and I immediately fell and lost consciousness. I was unconscious for about a day. I regained consciousness, but could not get away because I was covered with bodies and because I had been shot in the eye and in the side. Later I heard a woman groaning and I asked if anyone [else] was still alive. I asked for help to get out. A woman named Moiseenko – I do not remember her first name – and another woman came, pulled me out from under the bodies, and helped me get out. I went home and then proceeded to [the village of] Sukhotovka, where I have been living since. These two women were later shot by the Germans. In the course of two days the [murder] squad burned all the houses [in the town]. They also shot people in the restaurant, caught others and shot them on roads and in the railroad yard, and threw three more people alive into a fire."¹ In total, around seven thousand people were murdered in the span of two days and most of Koriukivka's buildings were burned.² Of those murdered, only the identities of 1,088 have been confirmed.³ After the war, the Koriukivka was rebuilt and its population reestablished, however almost all of its inhabitants would be transplants. Very few people survived the massacre in Koriukivka.

Conclusions and Analysis

The massacres that took place in Srebrenica and Koriukivka bear certain similarities to each other. Both incidents took place in areas fraught with warfare, often with the locality changing hands several times leading up to the massacre. Both resulted in a similar death toll. These incidents differ in the totality of punishment dealt to the populations. After a lengthy court battle, the ICTY concluded that the VRS intended to destroy the Srebrenica Bosnian Muslim population, in part, vis-à-vis the execution of the military-age men. In the case of Koriukivka, there is little doubt that the Germans and their allies intended to destroy Koriukivka's population (mostly ethnic Ukrainians), as a whole. If the same standard of intent⁴ and geographic parameters used by the ICTY during the Krstic trial were applied to the Koriukivka massacre, there is little doubt that the Germans would be

¹ GARF 7021-78-14, copy YVA JM/19994 accessed via http://www.yadvashem.org/untoldstories/database/chgkSovietReports.asp?cid=470&site_id=636.

² See Поташній Юрій. 2011. Кориюківка: забута трагедія. Як нацисти знищили тисячне містечко. *Історична Правда*. URL:<http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/03/2/28636/>

³ Ibid.

⁴ Katherine Southwick's argues that the ICTY adopted a different standard of intent, which included knowledge that the destruction of the Bosniak male population would have lasting impact as whole on the group.

found guilty of committing genocide against the ethnic Ukrainians (of Koriukivka). However, if the incident is looked at only on its own merit, without taking to consideration the greater context of German occupation in Chernihiv oblast or even Ukraine as a whole, the Koriukivka massacre more resembles a war crime or a crime against humanity. This is the reason why analysis of patterns of mass-murder against a targeted group or groups across a wide geographical area is so crucial in determining genocide. A closer look at the patterns of mass-murder in Chernihiv Oblast reveals some staggering statistics. For instance, Koriukivka was one of 61–75 villages in the oblast that were totally or partially destroyed¹. Due to the influence of Nazi racial ideology, many if not most of these massacres followed the same pattern as Koriukivka, meaning the total destruction of the (Slavic) population of the locality. Although the Germans did not launch the same sort of systematic campaign of genocide against Slavic peoples in the Soviet territories that they would with the Jewish and Roma populations, Slavs still had no place in the Nazi utopian schema and were seen as largely expendable. Heinrich Himmler stated that "thirty million Slavs would have to starve to death" in order for Germany to be adequately supplied with food. Although Himmler's starvation plan never came to fruition, the expendability of Slavic lives can be starkly seen in Chernihiv oblast². In Chernihiv oblast's three largest cities (Chernihiv, Pryluky, and Nizhyn) roughly a quarter to half of the population did not survive the two years of German occupation.³ According to official statistics Chernihiv oblast lost over 127,000 civilians during the German occupation.⁴ The question that remains is can the 127,000 civilians who died during the course of the German occupation in Chernihiv oblast be considered victims of genocide. It can be said for sure that at least 3,000 of these victims Chernihiv's Jewish and Roma do fit into the genocide category. But for the remaining victims,

¹ See Кривошея В. В. (співголова), к. держ. упр., Стрілець М. І. (співголова), д. і. н. Веденєєв Д. В. (заступник голови) Бутко С. В., к. держ. упр. Спалені села і селища Чернігівщини в 1941–1943 роках: злочини проти цивільного населення. Чернігів: Український інститут національної пам'яті; Чернігівська обласна державна адміністрація, 2013. For a list of all the localities destroyed by the Germans in Chernihiv Oblast.

² See Browning, Christopher R. *Nazi policy, Jewish workers, German killers*. Cambridge University Press, 2000. Pg. 23.

³ Коваленко О. Б., Подкур Р. Ю., Лисенко О. В. *Чернігівщина в роки нацистської окупації: документи і матеріали / КЗ "Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів "Книга Пам'яті" та "Реабілітовані історією" Чернігівської обласної ради*. Чернігів. 2013. Pg. 354–355.

⁴ Herasymov, Ivan Oleksandrovych. 2003. *Knyha skorboty Ukrainy. Chernihivs'ka oblast'*. Chernihiv: Desniāns'ka pravda. See preface

Chernihiv oblast's Ukrainians and Russians, there was never any such order to exterminate. Only a general policy of racism existed that was followed for the most part in most localities in the occupied territories of Ukraine and other parts of the Soviet Union. Perhaps in this case, less importance should be placed on intent and motive, and more importance should be placed on actions and results.

Грегори Д. Аймаро-Пармут

аспірант відділення наукових студій у Росії та Східній Європі
університету штату Індіана (США)

**Геноцид на маленькому просторі: порівняльне вивчення подій
у Сребрениці та Корюківці**

Грегори Аймаро-Пармут – аспірант факультету досліджень у Росії та Східній Європі університету штату Індіана. В центрі його наукових студій – Чернігівська область під німецькою окупацією. Інші його дослідницькі інтереси включають у себе історію сталінських репресій, тоталітарних режимів і Голодомору. Автор є американським громадянином, що має українські корені. Його предки походили з Припук. Ця стаття являє собою порівняльне дослідження подій, які мали місце в Сребрениці та Корюківці. Різанина в Сребрениці була організована боснійськими сербами в 1995 р. Корюківка, великий населений пункт у Чернігівській області, у 1943 р. була повністю знищена нацистами разом з населенням.

Ключові слова: геноцид, Сребрениця, Корюківка, боснійські серби, нацисти.

Грегори Д. Аймаро-Пармут

аспірант отделения научных исследований по России и Восточной Европе в
университете штата Индиана (США)

**Геноцид на маленьком пространстве: сравнительное исследование событий в
Сребренице и Корюковке**

Грегори Аймаро-Пармут – аспірант факультета исследований по России и Восточной Европе университета штата Индиана. В центре его исследований – Черниговская область под немецкой оккупацией. Другие исследовательские интересы его включают историю сталинских репрессий, тоталитарных режимов и Голодомора. Автор – американский гражданин, имеющий украинские корни. Его предки родом из города Припук. Эта статья представляет собой сравнительное исследование трагических событий, произошедших в Сребренице и Корюковке. Резня в Сребренице была организована боснийскими сербами в 1995 году. Корюковка, крупный населённый пункт в Черниговской области, в 1943 году была полностью уничтожена нацистами вместе с населением.

Ключевые слова: геноцид, Сребреница, Корюковка, боснийские сербы, нацисты.

УДК 334.7:316.75(477+100)"ІХХ"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-265-273

О. С. Сидорович

кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
ВП НУБіП України "Ніжинський агротехнічний інститут"

Споживча кооперація УРСР у міжнародному кооперативному русі у другій половині ХХ ст. як прояв ідеологічної боротьби із Заходом

Розглядається участь споживчої кооперації УРСР у міжнародному кооперативному русі у другій половині ХХ ст. Зокрема, проаналізовано встановлений порядок щодо святкування Міжнародного дня кооперації в Українській РСР та виявлено форми участі радянської кооперації у міжнародному кооперативному русі. Досліджено діяльність радянської делегації у Міжнародному кооперативному альянсі, яка базувалась на підтримці зовнішніх зусиль СРСР щодо ідеологічного та дипломатичного протистояння із країнами Заходу.

Ключові слова: споживча кооперація, Українська РСР, міжнародний кооперативний рух, ідеологічне протистояння.

Сучасний глобалізований світ вимагає від держав економічної та соціальної гнучкості та одночасно – відстоювання і захисту власних соціально-економічних інтересів на міжнародній арені. Одну із головних ролей у цій концепції відіграє участь суб'єктів міжнародної політики у різноманітних міжнародних організаціях та рухах. Досвід недавнього минулого, коли радянська тоталітарна держава протистояла західному світу, у тому числі у міжнародній політиці, став за останні роки несподівано актуальним. У даному контексті нам видається корисним розглянути участь споживчої кооперації УРСР у міжнародному кооперативному русі як частину ідеологічного протистояння із західним світом.

Предметом попередніх наукових розвідок була участь української кооперації у міжнародному кооперативному русі періоду НЕГПу, однак друга половина ХХ ст. у цьому аспекті діяльності радянської української кооперації у новітній історіографії практично не висвітлювалася [3; 4]. Саме тому предмет даної розвідки ми вбачаємо у виявленні характерних рис участі споживчої кооперації УРСР у міжнародному кооперативному русі у другій половині 40-х – 80-х рр. ХХ ст.

Зовнішня політика Радянського Союзу, складовою частиною якою була Українська РСР, за своїм інструментарієм була доволі різноплановою. Вона включала у себе використання усіх можливих представлених на міжнародному рівні суспільних, політичних та соціально-економічних течій і рухів. І одним із важливих у цьому контексті є міжнародний кооперативний рух, переважна частина якого інституціоналізована у вигляді МКА (Міжнародний кооперативний альянс), членом якого була Центроспілка (Укоопспілка стала повноправним членом МКА лише у 1992 році).

І хоча ця організація не мала такого політичного впливу на міжнародну політику, як скажімо ООН, все ж авторитет кооперації і поширеність кооперативного руху майже у всіх країнах світу у тому числі тих, що були ідеологічними супротивниками Радянського Союзу, дозволяла використовувати цю міжнародну трибуну для просування власної політичної позиції. Зокрема, у праці "Потребительская кооперация в СССР" було зазначено, що діяльність Центроспілки як члена МКА сприяє пропаганді на міжнародній кооперативній арені ідей марксизму-ленінізму, переваг і досягнень соціалістичного суспільного ладу, кооперативного будівництва в умовах соціалізму, успіхів світової соціалістичної співдружності [1, с. 61].

Фактично вищезазначена цитата концентровано окреслює коло завдань, що партійне керівництво ставило перед делегацією радянських кооператорів, частиною якої були і представники Укоопспілки, у цій організації. Основні суперечки в межах Міжнародного кооперативного альянсу у перші два повоєнні десятиліття точились довкола природи кооперативних організацій країн соціалістичного табору, що постали після Другої світової війни. У більшості кооператорів демократичних країн були небезпідставні підозри щодо недобровільного членства у кооперативах громадян країн "народної демократії". Звідси – відмова у членстві в МКА кооперативним організаціям Польщі, Албанії, НДР. Радянські представники, маючи на меті отримати додаткові голоси при ухваленні тих чи інших рішень, назагал мотивували свою позицію тим, що Міжнародний кооперативний альянс повинен об'єднувати кооперативний рух усіх країн, незалежно від їх соціальної системи та рівня розвитку. Сила МКА, на їх думку, залежала від того, наскільки повно склад його членів відбиває сучасний світ таким, який він є, зі всіма притаманними йому відмінностями в суспільному ладі держав [5, с. 52]. Керівництво ж МКА довгий час опиралось спробам цих країн за протекції СРСР набути повноправного членства у цій організації.

Фактично ця політична боротьба була відлунням боротьби справжньої не одержавленої кооперації, котра в межах Міжнародного кооперативного альянсу проводилась ще до початку Другої світової війни. Опісля Другої світової війни, зважаючи на кратне збільшення політичної ваги Радянського Союзу на міжнародній арені, вже ніхто в рамках Міжнародного кооперативного альянсу не здійснював спроб виключити СРСР із лав цієї організації. Боротьба наразі точилась вже проти тенденції збільшення радянського впливу у межах цієї інституції через включення до її складу нових соціалістичних країн Центральної Європи і згодом, після масового розгортання процесів деколонізації, новопосталих держав Африки та Азії, які формально визначились як союзники СРСР.

До середини 1960-х рр. членами альянсу не вдавалось стати таким країнам "народної демократії" як НДР, Польща, Албанія, Угорщина [13, арк. 28]. Радянські представники в МКА постійно ставили питання прийняття кооператорів цих країн до складу альянсу. Українські кооператори були залучені до цих подій через участь у офіційній делегації Центроспілки і підтримували цю позицію на засіданнях конгресу МКА.

За підтримки радянських кооператорів представники "кооперативної громадськості" цих країн періодично проводили різноманітні конференції та семінари, де приймали декларації, що містили "рішучий протест" проти політики дискримінації частини керівництва Міжнародного кооперативного альянсу щодо соціалістичних країн. Крім того декларація прийнята конференцією представників кооперативних організацій, що відбулась у Варшаві 4–5 грудня 1958 року була підтримана на зборах пайовиків Кримської області УРСР [13, арк. 29].

Прийняття соціалістичних країн Центрально-Східної Європи до лав МКА відбулось лише в кінці 1960-х – на початку 1970-х рр. Остаточо у цьому питанні крига скресла лише після "нової східної політики" Віллі Брандта та визнання непорушності післявоєнних кордонів у Європі [11, арк. 17]. Це у свою чергу призвело до офіційного визнання кооперативних спілок соціалістичних країн Центрально-Східної Європи.

Обґрунтовуючи право нових соціалістичних країн бути повноправними членами міжнародного кооперативного руху кооператори СРСР зазначали, що кооперація як суспільно-економічне явище притаманна будь-якій системі (капіталістичній чи соціалістичній) і в МКА повинні бути представлені кооперативні організації з усіх країн

світу. Розрахунок представників СРСР полягав у тому, що в результаті процесів деколонізації і виникнення нових країн, що ставали членами міжнародних організацій, могла зрости кількість потенційних союзників як на міжнародній арені, так і у складі Міжнародного кооперативного альянсу. Власне кажучи із цією метою у 1951 році делегація Центроспілки СРСР в МКА здійснила спробу включити до складу цієї організації як окремих повноправних членів кооперативні організації Української та Білоруської РСР [2, с. 581].

Надалі радянська делегація у своїй діяльності в рамках МКА намагалась досягти прийняття тих політичних рішень, що слідували в руслі зовнішньої політики СРСР у контексті холодної війни із країнами Заходу.

Фактично весь досліджуваний період засідання чи конгресу МКА чи його виконкому були відображенням тієї гострої політичної боротьби, що точилась у цей час у міжнародній політиці. Практично усі інвективи, що виголошувались із трибун міжнародних організацій (у першу чергу ООН) делегація радянських кооператорів дублювала та оприлюднювала і намагалась також протягнути у вигляді офіційних рішень у роботі Міжнародного кооперативного альянсу.

Фактично, кооперативна ідея, яка повинна була б об'єднувати представників різних країн у межах МКА, не змогла реалізувати повною мірою свій потенціал щодо поширення кооперації як засобу самозахисту дрібного виробника та споживача. Постійні чвари, суперечки з процедурних питань, намагання політизувати міжнародний кооперативний рух були спричинені діяльністю радянських делегатів та делегатів із країн сателітів СРСР. Причина такої поведінки лежить на поверхні – "некооперативна" природа радянських кооперативів, які були такими лише за назвою та їх повна підпорядкованість державно-партійному керівництву тоталітарної держави.

Натомість у межах Української РСР залучення споживчої кооперації до міжнародного кооперативного руху відбувалось переважно через організацію окремої протокольної події, а саме: відзначення Міжнародного дня кооперації (перша субота липня). До цієї дати щорічно правління Укоопспілки приймало відповідну постанову, у котрій оприлюднювався план святкування цього дня на республіканському рівні, а також вимагалось від облспоживспілок направити звіт про організацію цього свята на місцях [7, арк. 1].

Загальний сценарій, за яким розгорталось це дійство, не змінювався фактично протягом багатьох років. Так, обласні та районні споживчі спілки у цей день проводили збори кооперативного активу за участі керівництва обкомів та райкомів, на яких заслуховувались

звіти та оголошувались зобов'язання кооперативних товариств. В окремих випадках силами художньої самодіяльності давався концерт. Передовикам кооперативної торгівлі та виробництва вручались різноманітні відзнаки. За подібним лекалом свято відбувалось і у Києві. Так, 4 липня 1970 року на честь 48-го Міжнародного дня кооперації у клубі Укоопспілки було проведено урочисте зібрання працівників апарату Укоопспілки і Київської облспоживспілки за участі представників підприємств і господарств. Із доповіддю про діяльність радянської споживчої кооперації і її роль у міжнародному кооперативному русі виступив голова правління Укоопспілки Ф. Колесник. Після урочистої частини демонструвався художній фільм [7, арк. 3–5].

Також щороку до цієї дати майже у всіх періодичних виданнях України як центральних, так і регіональних виходили статті присвячені цій даті, зміст яких переважно було присвячено досягненням кооператорів Української РСР. Зокрема, статті, присвячені Міжнародному дню кооперації, публікували у цей день такі республіканські видання як "Колгоспне село" (пізніше "Сільські вісті"), "Радянська Україна", "Правда України", "Робітнича газета", "Молодь України" та майже всі регіональні (обласні та районні) періодичні видання [8, арк. 8–9].

Фактично Міжнародний день кооперації у радянських умовах отримав статус подібний до інших святкових "галузевих" днів, як-от: день шахтаря, металурга чи міліції і слугував приводом оголосити про "нові звершення" кооператорів та вручити різноманітні відзнаки переможцям соціалістичних змагань та передовикам кооперативної торгівлі і виробництва.

Іншою стороною участі української споживчої кооперації у міжнародній діяльності були обміни офіційними делегаціями (переважно із соціалістичними країнами та країнами, що розвиваються). Зокрема, тільки у 1968 році Україну відвідали офіційні делегації кооператорів із Болгарії, Італії, Польщі, Угорщини, Японії, Чилі, Гвінеї. Фактично кожного року, згідно із фінансовою звітністю Укоопспілки, Українську РСР відвідували делегації іноземних країн. Зокрема, у 1971 році згідно з телеграмою А. Клімова (голови правління Центроспілки), витрати на прийом делегації із Дагомеї, що перебувала у Києві 17–18 липня, склали 544 крб 25 коп, а делегації Польщі 27–30 липня – 285 крб 20 коп [9, арк. 22]. В 1973 році Українську РСР відвідали вже сім іноземних делегацій, кошторис на перебування яких становив у сукупності 4562 крб 30 коп [10, арк. 1–8].

У переважній більшості випадків програма перебування цих іноземних делегацій мала ритуально-символічний характер. Зокрема, вона включала в себе екскурсії по місту, відвідання розважально-культурних заходів (театр, цирк) і офіційну розмову із керівництвом

Укоопспілки, або облспоживспілки якщо програма передбачала відвідання регіонів [12, арк. 20–23; 9, арк. 1–8].

У свою чергу українські кооператори брали участь у делегаціях, котрі Центроспілка направляла для ознайомлення із роботою кооперативних організацій в Болгарії, НДР, Чехословаччини, Угорщини, Швеції, ФРН, Данії тощо [6, арк. 33].

У цілому міжнародні контакти, як, власне, і торгівельно-економічні в українських кооператорів, були найбільш продуктивними із сусідніми країнами соціалістичного табору. Зокрема, у грудні 1968 року делегація керівників кооперативного руху Чехословаччини на чолі із Й. Подліпним під час перебування в СРСР підписала спільне із Центроспілкою комюніке, де, зокрема, підкреслювалось, що обидві сторони вирішили вживати заходів із подальшого зміцнення і розвитку зв'язків в умовах, коли імперіалізм посилює підривну діяльність і ідеологічні диверсії проти країн соціалізму, намагаючись розколоти їх єдність та ослабити міць соціалістичного табору [6, арк. 35]. Зрозуміло, що такі формулювання за підсумками зустрічі керівництва кооперативних організацій Радянського Союзу та Чехословаччини були викликані подіями "празької весни". У кінці лютого 1969 року між кооператорами цих країн було підписано план, що передбачав різноманітні форми співробітництва та обміну досвідом, зокрема, в галузі виробництва товарів та організації кооперативної реклами.

Незабаром у межах цього співробітництва було налагоджено співпрацю регіональних кооперативних організацій Української РСР та Чехословаччини, що межували одна із одною на кордоні. Зокрема, дружні відносини підтримувались між кооператорами закарпатської облспоживспілки та кооператорами Східно-Словацького краю ЧССР. У переважній більшості ці стосунки не виходили за рамки культурного співробітництва. Так, кооператори Закарпаття брали участь в ознайомчих екскурсіях до торгівельних організацій Кошіце і Пряшова. Дружні зв'язки із колегами по іншій бік кордону підтримували Ужгородська, Берегівська, Іршавська райспоживспілки. Колектив художньої самодіяльності Свалявської райспоживспілки в 1971 році виступав із концертною програмою в містах Східно-Словацького краю. Футбольні команди Берегівської та Хустської райспоживспілок протягом 1970-х рр. проводили футбольні товариські зустрічі в ЧССР і приймали відповідно футбольні команди із Чехословаччини [12, арк. 1–6].

Подібні форми співробітництва закарпатські кооператори підтримували також зі своїми колегами із Угорщини. Окрім того, із кооператорами УНР було налагоджене й економічне співробітництво. Зокрема, у торгівельному центрі "Ракоці" у Ньїредьхазі щорічно проводилась

виставка-продаж товарів Закарпатської облспоживспілки та Ньїредь-хазької спілки кооперативів у межах дозволених Центроспілкою [14, арк. 4].

Отже, участь споживчої кооперації УРСР у міжнародному кооперативному русі носила у досліджуваний період переважно символічний характер, що полягав у формальній участі представників Укоопспілки в складі Центроспілки СРСР у діяльності МКА та офіційних прийомах іноземних делегацій. Компартиїно-радянська верхівка у цей період фактично використовувала авторитет кооперації як самобутнього соціально-економічного явища для просування власної ідеології через офіційні можливості та контакти радянських кооператорів на міжнародній арені. У цілому сам факт існування споживчої кооперації у Радянському Союзі при ліквідації інших форм кооперативного руху (сільськогосподарської, кредитної, страхової тощо) деякими дослідниками пояснювався намаганням зберегти трибуну для виступу та політичний вплив у Міжнародному кооперативному альянсі членом якого була споживча кооперація СРСР [2, с. 312]. Звичайно як і міжнародна діяльність УРСР у цілому, так і залучення споживчої кооперації УРСР до міжнародних контактів відбувалось виключно у руслі напрямків, що були намічені у Москві.

Література

1. Балашов А.С. Потребительская кооперация в СССР. Москва: Знание, 1975. 64 с.
2. Витанович Ілля. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. 624 с.
3. Журба М. А. Міжнародні зв'язки споживчої кооперації України в 1922–1927 роках. *Історія науки і біографістика*. 2006. № 1. С. 3. URL: <http://www.nbuv.gov.ua>
4. Журба М. А. Селянська кооперація радянської України і Міжнародний кооперативний альянс (20-ті рр. XX ст.). *Український історичний журнал*. 2001. № 2. С. 61–74.
5. Потребительская кооперация в СССР. Москва: Центросоюз, 1956. 52 с.
6. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО). Ф. 296. Оп. 8. Спр. 3347.
7. ЦДАВО. Ф. 296. Оп. 8. Спр. 3541.
8. ЦДАВО. Ф. 296. Оп. 8. Спр. 3726.
9. ЦДАВО. Ф. 296. Оп. 8. Спр. 3813.
10. ЦДАВО. Ф. 296. Оп. 8. Спр. 4159.
11. ЦДАВО. Ф. 296. Оп. 8. Спр. 4270.
12. ЦДАВО. Ф. 296. Оп. 8. Спр. 4448.
13. ЦДАВО. Ф. 296. Оп. 8. Спр. 1501.
14. ЦДАВО. Ф. 5089. Оп. 1. Спр. 491.

References

1. Balashov A.S. Potrebitel'skaya kooperatsiya v SSSR / Andrey Semenovich Balashov. – M.: Izd-vo "Znanie", 1975. – 64 s.
2. Vitanovich Ilyya. Istoriya ukrayinskogo kooperativnogo ruhu / Ilyya Vitanovich. – Nyu-York : Tovarisstvo ukrayinskoyi kooperatsiyi, 1964. – 624 s.
3. Zhurba M.A. Mizhnarodni zv'yazki spozhivchoyi kooperatsiyi Ukrayini v 1922–1927 rokah [Elektronniy resurs] / M.A. Zhurba // Istoriya nauki i biografistika. 2006. – № 1. – S. 3. – Rezhim dostupu do zhurn. : <http://www.nbu.gov.ua>.
4. Zhurba M.A. Selyanska kooperatsiya radyanskoyi Ukrayini i mizhnarodniy kooperativniy alyans (20-tl rr. XX st.) / M.A. Zhurba // Ukrayinskiy istorichniy zhurnal. – 2001. – № 2. – S. 61–74
5. Potrebitel'skaya kooperatsiya v SSSR. – M.: Izd-vo Centrosoyuz, 1956. – 52 s.
6. Tsentralniy derzhavniy arhiv vischih organiv vladi Ukrayini (dali – TsDAVO), f. 296, op. 8, spr. 3347
7. TsDAVO, f. 296, op. 8, spr. 3541
8. TsDAVO, f. 296, op. 8, spr. 3726
9. TsDAVO, f. 296, op. 8, spr. 3813
10. TsDAVO, f. 296, op. 8, spr. 4159
11. TsDAVO, f. 296, op. 8, spr. 4270
12. TsDAVO, f. 296, op. 8, spr. 4448
13. TsDAVO, f. 296, op. 8, spr. 1501
14. TsDAVO, f. 5089, op. 1, spr. 491

О. С. Сидорович

кандидат исторических наук, доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин ОП НУБиП Украины "Нежинский агротехнический институт"

Потребительская кооперация УССР в международном кооперативном движении во второй половине XX в. как проявление идеологической борьбы с Западом

Рассматривается участие потребительской кооперации УССР в международном кооперативном движении во второй половине XX в. В частности проанализированы установленный порядок по празднованию Международного дня кооперации в Украинской ССР и выявлены формы участия советской кооперации в международном кооперативном движении. Исследована деятельность советской делегации в Международном кооперативном альянсе, которая основана на поддержке внешних усилий СССР, направленных на идеологическое и дипломатическое противостояние со странами Запада.

Ключевые слова: потребительская кооперация, Украинская ССР, международное кооперативное движение, идеологическое противостояние.

О. S. Sydorovych

Candidate of Science (History), Associate Professor of the Department of Social and Humanitarian Sciences of Separated Subdivision NULESU "Nizhyn Agrotechnical Institute"
Consumer cooperation of the Ukrainian SSR in the international cooperative movement in the second half of the twentieth century as a manifestation of the ideological struggle with the West

The participation of consumer cooperation of the Ukrainian SSR in the international cooperative movement in the second half of the twentieth century is considered. In particular, the article analyzes the established procedure for celebrating the International Day of Cooperation in the Ukrainian SSR.

In the conditions of the Soviet reality, the celebration of this day was purely formal. Namely: a grand meeting with the pronouncement of ritual speeches, a concert with the participation of folk amateur performances and relevant publications in the central and regional periodicals. In fact, the international day of cooperation under Soviet conditions turned into another of the so-called industry days, such as the day of the police, the day of the miner, the day of the metallurgist, etc.

In addition, attention was focused on identifying the forms of participation of Soviet cooperation in the international cooperative movement. Cooperators of the Ukrainian SSR established a predominant number of international contacts with the neighboring countries of the socialist camp, such as Hungary, Czechoslovakia, and Romania. The usual form of such international activity was the so-called "delegation exchanges". In most cases, given the subordinate nature of cooperation in the socialist countries, these exchanges acted as ordinary visits of politeness.

The activities of the Soviet delegation in the International Cooperative Alliance were also investigated. It is revealed that the main task of the Soviet cooperators was to support the external efforts of the USSR aimed at ideological and diplomatic confrontation with the countries of the West. In general, the international activities of both the Ukrainian SSR and its consumer cooperatives were not independent, but strictly followed the plans developed in Moscow.

Key words: *consumer cooperation, Ukrainian SSR, international cooperative movement, ideological confrontation.*

УДК 329.15-044.372(477.52)"1990/1991"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-274-281

Б. С. Філатов

аспірант кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Криза в Сумському осередку КПУ (1990–1991 рр.)

У статті проаналізовано діяльність КПУ в 1990–1991 рр. Висвітлено суспільно-політичні передумови, які призвели до кризи всередині Сумського осередку КПУ. Проаналізовано причини, основні прояви, суть та наслідки кризи в Сумському осередку КПУ. Здійснено системний аналіз динаміки розвитку кризових явищ усередині КПУ в Сумській області. Проаналізовано роль Асоціації демократичних сил Сумщини в розвитку кризових явищ Сумського осередку КПУ. Здійснено спробу всебічного об'єктивного висвітлення поставленої проблеми.

Ключові слова: КПУ, УРСР, Асоціація демократичних сил Сумщини, група "Вибір", опозиція.

У 1989 році в СРСР було проведено перші альтернативні конкурентні вибори до Верховної Ради СРСР. Вибори сприяли розгортанню демократичного руху, консолідації опозиції в єдину платформу. У березні 1990 року схожим чином відбулися вибори до Сумської обласної Ради народних депутатів. КПУ в умовах "перебудови" і багатопартійності, що почала формуватися, втрачала свою монолітність. Розпад КПУ був обумовлений тим, що між правлячою партією та суспільством виникли глибокі протиріччя. Плуралізм думок, розпочата демократизація суспільно-політичного життя принципово змінювали ситуацію в країні, а КПРС, сповідаючи консервативні погляди, продовжувала захищати підвалини старої політичної системи, що перебувала в глибокій кризі.

Криза КПУ в останні роки Перебудови вивчається політологами та істориками в контексті загальнополітичного процесу на теренах УРСР. О. Бойко, О. Гарань, В. Литвин у своїх наукових працях основну увагу концентрували на причинах і передумовах кризових процесів у верхівці КПУ. Водночас автори майже не розглядали специфіки розвитку кризових явищ у регіональних осередках Компартії України.

Специфіка розвитку кризових явищ у Сумському осередку КПУ не стала предметом окремого наукового дослідження, тому дана тема залишається актуальною. Джерельну базу статті склали матеріали

Центрального державного архіву громадських об'єднань України [2; 3; 4; 7] та обласної періодичної преси, здебільшого матеріали газет "Ленінська правда" [9;13;14;15] та "Добрий день" [1; 5; 6; 8; 12]. До матеріалів газети "Ленінська правда", яка видавалася Сумським обкомом КПУ, треба ставитися критично.

Мета даного дослідження – проаналізувати процес зростання кризових явищ у Сумському осередку КПУ в 1990–1991 рр., з'ясувати його специфіку.

Втрата КПРС монополії на владу після рішення лютневого пленуму ЦК КПРС 1989 р. про усунення з Конституції СРСР 6-ї статті призвела до посилення відцентрових сил у партійних структурах. За оцінками партійних експертів, на червень 1990 р. у лавах КПРС нараховувалося, "як мінімум, 25 % нетвердих партійців, які, очевидно, залишать партію найближчим часом" [2, арк. 19].

У червні 1990 р. ідеологічний відділ ЦК КПУ, який провів соціологічне дослідження "КПУ на етапі оновлення", змушений був констатувати: "Продовжує поглиблюватись процес втрати довір'я до партії та її органів..." [3, арк. 18]. Соціологічне дослідження вказувало не лише на падіння у суспільстві авторитету КПРС в цілому та КПУ зокрема, а й на серйозні симптоми глибокої кризи всередині самої партії. Достатньо сказати, що однозначно її підтримували 62 % комуністів, крім того, лише 37,7 % членів партії вбачали у КПУ реальну силу, здатну вивести Українську РСР з кризової ситуації. Одночасно 20,4 % опитаних комуністів віддавали перевагу у цьому питанні представникам "Демократичної платформи" [4, арк. 40].

2–13 липня 1990 р. проходив XXVIII з'їзд КПРС, на якому було прийнято новий Статут, який закріпив право добровільного виходу з комуністичної партії. Існувало декілька причин, які спонукали до прийняття такого рішення:

1. З лав КПРС вибуватимуть пристосуванці, тобто робітники та селяни, яких силоміць змушували вступати в ряди Комуністичної партії.
2. Невдоволення в республіках діями центральної влади.
3. Зростаючий вплив демократичних сил.

У 1990 р. з КПРС по Сумській області вийшли 4991 особи, що склало 5,5 % від усього складу Комуністичної партії Сумської області, а вступили до партії 1381 особа [9, с. 1].

3 Сумського міського осередку КПУ у 1990 р. вийшли 2614 осіб (11 %). Кандидатами в члени партії стали 144 особи, переважній більшості кандидатів було за 30 років [15, с. 2]. Це свідчило, про падіння авторитету КПУ серед молоді Сумщини, якій вже не потрібно було мати партійний квиток, щоб побудувати успішну кар'єру.

Досить об'єктивну оцінку процесові відцентрових тенденцій у партії дав політичний діяч Б. Олійник. Вважаючи закономірним вихід з партії кар'єристів, пристосуванців, кон'юнктурників, які свого часу прийшли у її ряди "не в ім'я ідеї, а заради користі, розглядаючи партбилет як хлібну картку чи ханський ярлик на отримання уділу", він разом з тим зазначав, що серед тих, хто вийшов із КПРС, "були і порядні люди, які навіть не поділяючи "правил" системи, але намагаючись принести користь суспільству, змушені були вступити в партію. Таких випадків безліч, і чи вина тих людей, хто таким чином опинився у "керівній". Ні, скоріше біда. І засуджувати за вихід із лав не повертається язик" [10, с. 10].

Також ситуацію ускладнювала проблема обміну інформацією між центром та низовими партійними ланками. Якщо секретарі міських комів та райкомів партії часто висловлювали зауваження, що чимало рішень вищих органів великі за обсягом, страждають декларативністю, поверховістю суджень з місцевої конкретики, важкодоступні для розуміння комуністів, то вище партійне керівництво тривожив вкрай низький рівень інформації, що надходила з місць. Члени ЦК КПУ у січні 1990 р. давали їй таку характеристику: "Повідомлення з областей мають неглибокий характер, так як і по сей день у 9 обкомах їх готують та передають технічні секретарі..., а не відповідальні працівники обкомів партії. Саме тому часто зводяться до інформації типу "все в порядку", "без пригод"". Серед 9 обкомів фігурує і Сумський обласний комітет КПУ [7, арк. 9, 10].

Можна виділити основні причини наростаючої кризи в КПРС у цей час:

- відставання перебудови в КПРС від перебудовчих процесів у суспільстві, які вона ініціювала;
- низький рівень вивчення інтересів та настроїв народу;
- продовження практики перетасовування кадрів;
- загострення боротьби реформаторської та консервативної течій у вищих ешелонах керівництва партії (боротьба між Єльциним та Горбачовим);
- обмеження самостійності низових партійних ланок;
- опозиційна діяльність альтернативних демократичних політичних партій та рухів.

На Сумщині склалася досить складна політична ситуація, коли більшість депутатів в області – новачки в радах, відчувається брак партійної діяльності. Це призвело до:

- паралічі у виконавчій владі;
- правового нігілізму;

- зростала всюдозволеність у рядах Сумської регіональної ланки КПУ.

На протывагу КПУ в Сумській обласній раді створюють опозиційну депутатську групу "Вибір", яку очолив О. П. Самардак.

15–20 січня 1991 р. відбулися збори Асоціації демократичних сил Сумщини. Опозиційні партії об'єднуються в асоціацію "Демократична Сумщина". Опозиційні сили вирішили об'єднатися, бо навіть КПУ у кризовому стані не мала конкурентів у поодиноких демократичних партій. До асоціації увійшли: НРУ, УРП, Демократична партія, Спілка незалежної української молоді, Соціал-демократична партія, Партія демократичного відродження України, Спадщина, Меморіал, Товариство української мови, Комітет солдатських матерів, Союз сприяння перебудові, деякі члени КПРС [14, с. 1].

На конференції депутат міської ради і лідер групи депутатської групи "Вибір" О. Самардак зазначив: "Всі проблеми, всі недоліки, кризовий стан суспільства вішають на демократів. А реальна влада – в руках старих структур". Сумський крайовий осередок КПУ не визнавав власних політичних помилок, блокував всі рішення обласної ради, що стосувалися національних інтересів [6, с. 2]. Було проголошено курс на усунення КПРС від влади. У відповідь КПУ скаржилася центральному партійному на "Демократичний конгрес", що останніх фінансують американці. За даними сумських комуністів, на політичну діяльність Демократичний конгрес отримав від США близько 400 тисяч доларів [13, с. 2].

На конгресі співголова крайової організації НРУ і член національної Ради ДПУ В. Осадчий в промові зазначив: "Нас привів до Харкова не страх за себе особисто... А страх за долю демократії. Наступ на неї може бути кривавим". Цими словами він наголосив на думці, що КПУ діє лише у власних інтересах, незважаючи на інтереси суспільства. Незважаючи на зростаючий вплив опозиційних демократичних організацій, КПУ відмовлялася від співпраці з ним задля покращення добробуту населення [13, с. 2].

У жовтні 1990 р. виникли протиріччя у Сумській міськраді між групами "Більшовик" та "Вибір" за закони "Про використання української національної символіки в місті Сумах" і "Про демократизацію, департизацію підприємств, організацій і установ міста Суми і діяльність політичних партій в місті Суми". Погоджувальна комісія міськради дійшла компромісу, але група "Більшовик" проголосувала за відміну законів.

Лідер КПУ на Сумщині В. А. Шевченко порушував закон "Про місцеве самоврядування", паралельно обіймавши пост першого

секретаря обласного комітету КПУ і голови обласної ради. А прокурор області М. Г. Кравченко ніяк не протидіяв цьому.

Наступний привід, розгляд на сесії Сумської міськради подання прокурора області М. Кравченка "Про усунення порушень законності в діяльності Сумської міської Ради народних депутатів". Рішення Ради відмінили і визнали незаконними [5, с. 5]. Отже, КПУ у Сумській області майже паралізувала діяльність обласної Ради, тим самим ще більше понижуючи свій авторитет серед населення.

У 1991 р. було проведено соціологічне опитування по Сумській області. На запитання "Кому з політичних діячів країни, республіки, області ви довіряєте найбільше?" 57 % респондентів відповіли, що в СРСР довіряють Єльцину. А на запитання "Діяльність кого у вас викликала розчарування?" – 48 % опитаних зазначили у відповіді прізвище Горбачова. Як бачимо, результати опитування, проведеного по Сумській області, підтверджують результати соціологічного дослідження по СРСР 1990 р. Населення втрачало довіру до правлячої верхівки КПРС і все більше підтримувало опозиційні сили [11, с. 5].

Асоціація демократичних сил намагалася знайти компроміс з сумськими комуністами. Для поліпшення співпраці між політичними силами Демократичний конгрес вніс цілу низку пропозицій на розгляд КПУ:

- політичні питання вирішуються не насильницькими методами;
- створити узгоджувальну комісію;
- розробка і підготовка спільних пропозицій, програм для депутатських груп місцевих рад;
- висунення кандидатур на виборні керівні посади після спільного обговорення;
- проведення спільних "круглих столів";
- всі ЗМІ мають висвітлювати декілька точок зору на одну й ту ж ситуацію;
- створити у 1991 р. будинок громадських організацій;
- ввести проведення пленумів і конференцій партій;
- проводити спільні зустрічі в трудових колективах;
- всі політичні партії, організації, рухи діють відповідно до своїх програмних документів та статутів, не змушуючи одне одного до їх змін [1, с. 7].

Але, незважаючи на запропоновані пропозиції, КПУ в обличчі групи "Більшовик" продовжила паралізувати діяльність Сумської обласної ради:

- заблоковано пропозицію групи "Вибір" транслятувати засідання і надати громадянам вільний доступ до засідань;

- відхилено пропозицію про створення узгоджувальної комісії;
- відкинуто програму насичення споживацького ринку товарами;
- план соціально-економічного розвитку Сумської області на 1991 р., який запропонувала група "Вибір" взагалі не розглядався представниками Сумського осередку КПУ;
- не створили депутатської комісії на принципах персональної відповідальності за показники життєвого рівня [8, с. 3].

Під час проведеного у 1991 р. на території Сумської області соціологічного дослідження на запитання "Чи бажаєте взяти особисту участь у політичному житті?" відповідь "так" дали 73 % опитаних, тоді як ще півроку тому на аналогічне питання позитивну відповідь дали 90 % опитаних громадян [11, с. 5]. Це свідчить про стрімку зневіру народу в тому, що вони щось вирішують. Як наголошують соціологи, з середини 1990 р. результати соціологічних опитувань дають підставу говорити про катастрофічне розчарування серед жителів Сумщини політикою СРСР в цілому і Горбачова зокрема.

Отже, аналіз політичної практики КПРС на початку 90-х рр. дозволяє дійти висновку, що суть партійної кризи, яка охопила всі сфери діяльності – від теоретичної до організаційної, полягала у її нездатності відповісти на виклик часу і повноцінно та якісно забезпечити реалізацію назрілої системної модернізації суспільства. КПРС так і не змогла, перебудовуючи країну, органічно змінитися сама. СРСР не вдалося перетворитися на демократичну організацію лівих сил, здатну до ефективної діяльності в умовах плюралізму. Наслідками глибокої кризи в Комуністичній партії України на Сумщині у внутрішньопартійному житті були масовий вихід з її лав, утворення опозиційних демократичних фракцій та платформ, відсутність тісного контакту регіонального керівництва з центром; у загальнополітичному, як показали соціологічні опитування, прогресуюче падіння авторитету в народі КПРС в цілому та КПУ зокрема; обмеження її доступу до реальних важелів впливу на розвиток трансформаційних процесів; втрата контролю за ходом реформ; зростання тенденцій стихійності, хаотичності, неконтрольованості у розвитку суспільства. Разом з тим наростаючі на фоні кризи зміни ідеологічного змісту та організаційної структури партії свідчили про суттєву трансформацію всієї радянської системи, стрижнем якої була КПРС.

Література

1. Борзунов В. За який вибір ратує "Вибір". *Добрий день*. 1991. № 28. С. 7.
2. Доповідна записка "Про негативні тенденції у Компартії України, які заслуговують першочергової уваги" (28 червня 1990 р). *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2860. Арк. 19.

3. Доповідна записка "Про негативні тенденції у Компартії України, які заслуговують першочергової уваги" (28 червня 1990 р.) ЦДАГОУ. Ф. 1. Спр. 32. Арк. 18.
4. Доповідна записка "Про негативні тенденції у Компартії України, які заслуговують першочергової уваги" (28 червня 1990 р.) ЦДАГОУ. Ф. 1. Спр. 32. Арк. 40.
5. Єлишев Г. Чому я покинув сесію. *Добрий день*. 1991. № 1. С. 5.
6. Зільман Н. Спокута чужих гріхів. *Добрий день*. 1991. № 1. С. 2.
7. Інформація про оперативну ситуацію у республіці, від 4 січня 1990 р. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2873. Арк. 9, 10.
8. Ми переконані: ця структура ефективно діяти не здатна. *Добрий день*. 1991. № 22. С. 3.
9. Науменко М. Діяти, виходячи з реального життя. *Ленінська правда*. 1991. № 18. С. 1–2.
10. Олейник Б. Размышления и уроки. *Правда*. 1990. С. 10.
11. Полрейт: підведемо підсумки. *Червоний промінь*. 1991. № 9. С. 5
12. Рекун І. "Демократична Сумщина" заявляє про себе. *Добрий день*. 1991. № 3. С. 5.
13. Сіряченко В. Що за гаслами тих, хто "проти"? *Ленінська правда*. 1991. № 28. С. 2.
14. Сіряченко В. Якій партії довіритись? *Ленінська правда*. 1991. № 28. С. 1.
15. Химченко А. Кожен обирає свій шлях. *Ленінська правда*. 1991. № 22. С. 2.

References

1. Borzunov V. Za yakyy vybir ratuie "Vybir". *Dobryi den*. 1991. №28. S. 7.
2. Dopovidna zapyska "Pro nehatyvni tendentsii u Kompartii Ukrainy, yakii zasluhovuiut pershocherhovoii uvahy" (28 chervnia 1990 r). TsDAHO Ukrainy (Tsent. derzh. arkhiv hromad. ob'iednan Ukrainy). F. 1. Op. 32. Spr. 2860. Ark. 19.
3. Dopovidna zapyska "Pro nehatyvni tendentsii u Kompartii Ukrainy, yakii zasluhovuiut pershocherhovoii uvahy" (28 chervnia 1990 r.) TsDAHOU. F. 1. Spr. 32. Ark. 18.
4. Dopovidna zapyska "Pro nehatyvni tendentsii u Kompartii Ukrainy, yakii zasluhovuiut pershocherhovoii uvahy" (28 chervnia 1990 r.) TsDAHOU. F. 1. Spr. 32. Ark. 40.
5. Yelyshevych H. Chomu ya pokynuv sesiui. *Dobryi den*. 1991. №1. S. 5.
6. Zilman N. Spokuta chuzhykh hrihiv. *Dobryi den*. 1991. №1. S. 2.
7. Informatsiia pro operatyvnu sytuatsiiu u respublitsi, vid 4 sichnia 1990 r. TsDAHOU. F.1. Op. 32. Spr. 2873. Ark. 9, 10.
8. My perekonani: tsia struktura efektyvno diiaty ne zdatna. *Dobryi den*. 1991. №22. S. 3.
9. Naumenko M. Diiaty, vykhodiachy z realnoho zhyttia. *Leninska pravda*. 1991. №18. S. 1-2.
10. Oleinyk B. Razmyshleniya y uroky. *Pravda*. 1990. S. 10.
11. Polreit: pidvedemo pidsumky. *Chervonyi promin*. 1991. № 9. S. 5
12. Rekun I. "Demokratychna Sumshchyna" zaiavliaie pro sebe. *Dobryi den*. 1991. №3. S. 5.

13. Siriachenko V. Shcho za haslamy tykh, khto "proty"? Leninska pravda. 1991. №28. S. 2
 14. Siriachenko V. Yakii partii dovirytyś? Leninska pravda. 1991. №28. S. 1.
 15. Khymchenko A. Kozhen obyraie svii shliakh. Leninska pravda. 1991. №22. S. 2.
-

Б. С. Филатов

аспирант кафедры истории Украины Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Кризис в Сумской ячейке КПУ (1990–1991 гг.)

В статье проанализирована деятельность КПУ в 1990–1991 гг. Освещены общественно-политические предпосылки, которые привели к кризису внутри Сумской ячейки КПУ. Проанализированы причины, основные проявления, суть и последствия кризиса в Сумской ячейке КПУ. Осуществлен системный анализ динамики развития кризисных явлений внутри КПУ в Сумской области. Проанализирована роль Ассоциации демократических сил Сумщины в развитии кризисных явлений Сумской ячейки КПУ. Предпринята попытка всестороннего объективного освещения поставленной проблемы.

Ключевые слова: КПУ, УССР, Ассоциация демократических сил Сумщины, группа "Выбор", оппозиция.

B. S. Filatov

3 year graduate student at the Department of History of Ukraine, Nizhyn State University named after Nikolai Gogol

The crisis in the Sumy branch of the CPU (1990–1991 rr.)

The article analyzes the activities of the CPU in 1990–1991. The socio-political background that led to the crisis in the middle of the Sumy branch of the Communist Party of Ukraine was highlighted. The reasons, main manifestations, the essence and consequences of the crisis in the Sumy center of the CPU are analyzed. The changes in the qualitative and quantitative composition of the CPU in the Sumy region in recent years of the Perestroika have been analyzed. The system analysis of the dynamics of the development of crisis phenomena in the middle of the CPU in the Sumy region was carried out. The article also reveals the areas in which the main struggle between the opposition's deputy group "Selection" and the ruling "Bolshevik" in Sumy Oblast Council was conducted. The history of the Association of Democratic Forces of Sumy Region is analyzed. The role of the Association of Democratic Forces of Sumy Region in the development of the crisis phenomena of the Sumy branch of the Communist Party of Ukraine is analyzed. Also, the article provides information on the activities of the prosecutor of the region M. Kravchenko, leader of the Communist Party of Ukraine in Sumy region V. Shevchenko. An attempt was made to provide comprehensive objective coverage of the problem.

Key words: KPU, USSR, Association of Democratic Forces of Sumy Region, group "Selection", opposition.

УДК 94(100):32:305

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-282-290

Р. А. Дудка

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Гендерна політика: завдання в умовах глобалізації

У статті розглядається проблема гендерної рівності у світлі завдань створення глобальної цивілізації. Розкривається сутність гендерної теорії та особливості гендерного виховання. А також проаналізовано програми гендерного розвитку та гендерної освіти в Україні в дошкільних закладах, школі та вишах. Наводяться приклади нових методів виховання, нової гендерної літератури. Крім того, показано захист прав ЛГБТ у різних країнах світу, зокрема, в Україні.

Ключові слова: глобалізація, вестернізація, гендерна рівність, ЛГБТ, освіта, виховання.

Зазвичай під глобалізацією розуміють процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації. Точніше сучасну глобалізацію можна розглядати як розширену версію вестернізації або агресивного просування так званого західного способу життя (культури) [8, с. 128]. Все це видається за поширення європейських цінностей та свобод, але що це за цінності і чи потрібні вони іншим культурам? Одна з таких цінностей – гендерна рівність.

Дану проблему досліджують багато авторів, у тому числі українські науковці: Т. В. Орлова, О. Г. Білорус, О. Кисельова, І. Добржанська та ін.

Реалізація гендерної програми в нашій державі відбувається відповідно до Закону України "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків", з урахуванням завдань "Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року" та з орієнтацією на практики і досвід держав-членів та країн-кандидатів Європейського Союзу.

Найбільш вираженими аспектами гендерної теорії є **критика й перетворення сучасного національного і світового порядку**, пошук нових форм упорядкування всіх соціальних відносин в інтересах жінки й чоловіка як рівноправних на основі відповідного аналізу діяльності, організації й управління світових і національних державних і громадських структур [13, с. 8, 21].

Звертаємо вашу увагу на її першочергове завдання: перетворення національного і світового порядку. Втім, це не лише питання рівності між чоловіками та жінками, як думають більшість, а як показала практика, це в першу чергу відміна традиційних національних цінностей та лобювання інтересів представників ЛГБТ.

ЛГБТ-спільнота як громадська організація було засновано урядом США в 1960 році, після чого життя всіх представників сексуальних меншин значно покращилася.

Рух ЛГБТ, аббревіатура якого складається з перших букв чотирьох слів – лесбійки, геї, бісексуали і трансгендери, виступає за рівноправність громадян, сексуальну свободу, терпимість, дотримання прав людини, викорінення ксенофобії та дискримінації людей, з так званою нині, нетрадиційною орієнтацією. Крім того, головна мета учасників – розширення прав цієї групи людей та популяризація їх у суспільстві.

Відповідно до гендерної теорії "чоловіками та жінками не народжуються, а стають у процесі виховання, під впливом соціального оточення, яке соціалізує стать, перетворюючи істоту з певною біологічною належністю у стать психічну" [5, с. 7]. Крім того, стать тепер можна змінювати оперативним шляхом – стати трансгендером, і дехто це зробив уже не один раз.

Подібні речі для суспільства традиційного є вульгарним порушенням закону Божого, намаганням всі закони переписати під себе.

Гендеристи погоджуються, що з перших днів життя дитини соціальне оточення відіграє вирішальну роль у вихованні особистості чоловіка чи жінки. Саме сім'я відтворює нове покоління чоловіків та жінок не тільки фактом народження хлопчиків та дівчаток, а й перетворенням біологічної статі в психічну, соціальну через передачу дітям певної суми знань про взаємини статей, їх призначення у різних сферах людського буття. Формування статі психічної, тобто певної системи ціннісно-смыслових уявлень особи про себе як про чоловіка чи жінку, набуття первинної гендерної ідентичності відбувається в процесі соціалізації через засвоєння статевоповідних нормативів поведінки, починаючи, наприклад, з того, що одяг жінок та чоловіків застібається на різні боки. Риси статевотипизованої поведінки традиційно формували як взаємодоповнюючі та нерівноцінні: якості чоловічі є домінуючими, якості жінки – підлеглими: вона – слабка, він – сміливий, вона – добра виконавиця, а він – хороший керівник.

З позиції гендеру все це не правильно. Поведінку сучасної жінки та відповідні їй особистісні якості, представлені в стереотипи "лагідні, чуйні, люблячі, віддані", а чоловічі – "безстрашні, витривалі, рішучі, наполегливі, відчайдушні" – все можна міняти. За гендером такий

дихотомічний конструкт фемінності (лат. femina – жінка) та маскуліності (лат. masculinus – чоловік) зображають як два полярні полюси однієї лінії. Чим більше особа обирає рис фемінності, тим ближче вона до полюсу справжньої жінки, і навпаки, чим більше ознак, що належать до чоловічого полюсу, тим менше вона жінка.

Замість звичного традиційного виховання сьогодні пропонують "андрогінне" виховання. Андроґінність (лат. andro – чоловік і gyn – жінка) – це поєднання в одній людині позитивних властивостей, які традиційно визначаються як чоловічі та жіночі. Саме таке виховання нібито звільняє індивіда від нормативних пут статевоідповідної поведінки, тому кожен стає вільним у виборі власного індивідуального шляху розвитку особистості незалежно від статевої належності, а традиційна, двополюсна поведінка є принаймні вдвічі обмеженішою порівняно з андроґінною. Отже, на практиці гендерна політика повинна зруйнувати стать природну і зробити з неї якусь іншу – андроґінну [5, с. 8].

Представники різних наукових шкіл поділяють думку про те, що гендерні уявлення сучасних дітей залежать від змісту "курсу гендерного навчання". Розглянемо зміст деяких курсів.

В українському підручнику "Основи теорії гендеру", що у 2004 р. був рекомендований МОН України і профінансований фондом Дж. Сороса "Відродження", вказано, що існує щонайменше 5 гендерів, що є рівними та повинні бути прийняті громадськістю: жіноча, чоловіча, гетеросексуальна, гомосексуальна і транссексуальна.

Впровадження гендерного виховання варто розпочинати з ДНЗ (дошкільних навчальних закладах), де нібито буде створено "творчорозвивальне середовище для обох статей, у якому інтегрується вроджена та соціальна місія егалітарної взаємодії дівчаток та хлопчиків через переборення, здавалося б, "природно властивої" віку тенденції до сегрегації у міжстатевих контактах, розвиток різних біологічно, проте соціально рівноцінних особистостей. Досягнення цілісного розвитку неможливе без пізнання та прийняття двоєдинства чоловічого та жіночого начал в кожній дитині" [5, с. 116].

Гендеристам не подобаються наші народні казки, вони їх переробляють на гендерні. Так, казку про колобка пропагує у дитячих садках Елла Ламах як казку про гендеробка. Пропонують батькам прочитати дітям казки про незвичайних принцес італійської авторки Сільвії Ронкальї, серія книг якої видана у видавництві Махаон-Україна, чи Савелія Нізовського (скоріше це псевдонім) "Как царь ушел в девочки", де описується, як цар захотів одягнути бант, як у дівчинки Віри.

Крім того, для вихователів садочків у цьому посібнику запропоновано психодіагностичний інструментарій для виявлення гендерної

поведінки дитини, діагностичні процедури, які проводить вихователь, спостерігаючи за поведінкою дитини. Об'єктом спостереження є діяльність дітей у грі, на прогулянці, в роздягальні, розвиток навичок самообслуговування (чергування, застеляння ліжка, прибирання іграшок, поливання квітів, догляд за тваринками тощо).

Пропонують проводити різні тести з метою виявлення знання дитини про особливості гендерної поведінки хлопчиків і дівчаток. Наприклад, метод незавершених ситуацій для хлопчиків:

1. У дитячому садку є дві кімнати. У одній кімнаті – солдатики, військова техніка, машинки, конструктор, а в другій – м'ячі, спортивні знаряддя, гімнастичні сходи, канат, різні тренажери, різні куточки для гри: гри в "Будинок", куточок, де хлопчик зможе переодягтися на будь-якого казкового героя, куточок для гри в школу, дім і т. п. Яку кімнату ти б вибрав? Чому? Розкажи, як ти там будеш гратись?

2. У тебе є вільний час і багато будівельного матеріалу. Що ти хотів би з нього побудувати? Розкажи, як ти будеш гратися зі своєю спорудою. Тощо.

Запропоновані в посібнику методи виховання можуть мати негативний результат: чуттєва дитяча психіка буде зламана на все життя. Ким вважатимуть себе маленькі українці: жінками, чоловіками, гетеросексуалами, гомосексуалами, трансгендерами?

У гендерному проекті "Уповноважена освіта" розроблена система знищення нашої традиційної освіти. Мовляв, необхідно звільнитись від авторитетів, від педагогів, бо відносини "вчитель – учень" є дискримінаційними, адже саме школа формує чоловічі та жіночі стереотипи поведінки. Краще вже дистанційна освіта, або освіта через Інтернет.

Просто лякають літературні твори, включені до навчальної програми для учнів середніх шкіл. Зокрема, мова йде про "Парфумера" П. Зюскінда та "Цвітка та її я" Т. Малярчук. Батькам учнів варто почитати їх та вимагати від Міністерства освіти виключення їх з програм.

Активно поширюються гендерні програми у вишах. Так, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, Запорізький національний університет для спеціальності 6.010101 "Дошкільна освіта"; 6.010102 "Початкова освіта"; 6.010103 "Технологічна освіта"; 6.010104 "Професійна освіта (за профілем)"; 6.010106 запровадили курси "Теоретико-методичні засади гендерної освіти" у 2010 р. Розробка програми та видання брошури здійснюється в рамках програми "Рівних можливостей та прав жінок в Україні", що підтримується спільним проектом Програми розвитку ООН та Європейського Союзу. Мета курсів – ознайомлення студентів педагогічних спеціальностей з теоретико-методичними засадами гендерної педагогіки, формування

нового гендерного світогляду, розвиток професійної компетентності студентів і формування навичок здійснення гендерної освіти, виховання та інформаційно-просвітницької діяльності щодо забезпечення гендерної рівності на практиці. Підкреслюється, що гендер є індикатором і водночас психологічним механізмом об'єктивізації суспільного життя та ступеня розбудови громадянського суспільства, яке має слугувати проектором для самореалізації кожної людини незалежно від статевої належності.

Насправді за усім цим стоїть упровадження гомосексуалізму чи інших відхилень та знищення традиційного інституту християнської сім'ї. Змішування жіночих і чоловічих ролей неодмінно приводить до того, що у людей зникає уявлення про якості, притаманні одній статі. Пропаганда розпусти повністю міняє систему координат. Те, що виходить від накладання двох матриць статі, найкраще демонструють дівчата української групи "Фемен": відсутність сорому, нежіноча агресивність, демонстративна необмежена похитливість, войовнича богоборність.

Як вважає психолог Тетяна Шишова, перед нами праобраз страшної вавилонської блудниці, яка "вином блудодіяння напоїть", за пророцтвом "Апокаліпсису", всі народи, де будуть і ненависть, і розбещення, і богоборство. Така дезорієнтація молоді є складовою частиною стратегії світового уряду стосовно демографічного скорочення та суттєвого зменшення населення планети [14, с. 10].

Уряд ЄС виділив Україні 14 млн євро для впровадження гендерної програми "Права жінок і дітей", в основі якої лежать ідеї нібито демократичної рівності прав чоловіків та жінок, а насправді – антинаукова та антихристиянська філософія.

Першими в Європі нетрадиційні "цінності" прийняли в Швеції, де до 1944 р. сексуальні одностатеві стосунки розглядались як злочин, а гомосексуальність вважалась психічним розладом до 1979 р. У 1972 р. Швеція стала першою в світі країною, яка легалізувала зміну статі, а у 1978 р. геям та лесбійкам дозволили служити в армії. З 2008 р. такі права отримали трансгендери. У 2009 р., після того як в країні дозволили одностатеві шлюби, шведська церква проводить вінчання таких пар. З 2011 р. в шведському дитячому садку "Egalia" не вживають займенники "він і вона", а вживають безстатеве слово "Hen". Також тут заборонені казки про Білосніжку та Дюймовочку, а читають про двох закоханих жирафів-гомосексуалістів. Майже всі казки про одностатеві пари, одиноких батьків та дітей-сиріт.

24 листопада 2010 року Європейський парламент оголосив про свої наміри "укріплювати сім'ю" і зобов'язав кожну країну, члена Євросоюзу, обов'язково узаконити одностатеві шлюби, а 17 травня офіційно

святкувати як Міжнародний день боротьби з гомофобією. Відразу хочеться відіслати всіх почитати у Ветхому Завіті історію загибелі Содома та Гоморри.

Англійський парламент легалізував нетрадиційні шлюби ("за" висловилося 400 парламентарів, а "проти" – 175) [6, с. 2]. Те саме зробили у Франції, Італії та інших державах.

Поки що польський парламент відмовився легалізувати одностатеві шлюби, але з невеликим відривом голосів. За такі шлюби проголосували 211 депутатів, а проти – 228, тобто не переважною більшістю, а лише 17 голосами [12, с. 2]. Український парламент лише розробив законопроект.

Періодично проходять мільйонні демонстрації протесту громадян Франції, Італії та інших держав проти одностатевих шлюбів, проте уряди на це не реагують.

Сьогодні, згідно з рішенням № 12267 Ради Європи, усім країнам-членам Ради Європи, куди входить і Україна, рекомендовано відмовитись від вживання слів "мама" і "тато" та замінити їх на "один із батьків". У лютому 2011 р. в США в заявах на отримання паспорта слова "мама" і "батько" замінили на "батько 1" та "батько 2".

На гендерній конференції у Харкові 25.09.2010 р. також говорили про необхідність введення поняття "один з батьків" замість "мати чи батько" та про необхідність нормативного зрівняння у правах усіх, незалежно від сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності [7, с. 24]. З 15 вересня 2011 р. в Австралії в паспорти вже додали третю стать, яка буде позначатись в документах буквою X. Те саме зробили в деяких областях Індії.

У 1991 р. Україна стала першою країною на пострадянському просторі визнаною ООН, яка почала шлях декриміналізації гомосексуальності. З 1993 р. офіційно визнано гомосексуальність одним з варіантів психологічної норми відповідно до сучасних наукових переконань і з офіційними документами ВООЗ. Одностатеві стосунки між особами, які досягли шістнадцятирічного віку, були легалізовані в рамках пострадянської реформи Кримінального кодексу. Операції дорослих зі зміни статі були узаконені з 1996 року.

Активне відстоювання інтересів ЛГБТ стало однією з рис президентства П. Порошенка. В 2014 р. було прийняте антидискримінаційне законодавство в сфері зайнятості праці, в наданні товарів та послуг для ЛГБТ. Тепер у державі проходять щорічні "марші рівності" ЛГБТ, щоправда, під охороною поліції та не без ускладнень. Це стало ще однією підставою для критики П. Порошенка з боку націоналістів.

Уже в Україні традиційно відзначається Міжнародний день проти гомофобії (17 травня), Міжнародний день толерантності (16 листопада),

День пам'яті гомосексуалів – жертв тоталітарного радянського режиму (12 грудня). ЛГБТ активно адвокатує свої права перед виконавчою і законодавчою владою. Загалом станом на початок серпня 2014 р. в Україні легалізовано 44 ЛГБТ-організації. В Україні чисельність геїв та лесбійок, за різними соціологічними даними, оцінюється від 450 тисяч до 1,2–5 мільйонів осіб, тобто від 0,9–1 до 2,6–3 % громадян України [16].

У 2016 р. в нашій державі було засновано першу премію для журналістів, що пишуть про ЛГБТ.

Щоправда, у грудні 2010 р. Інститут Горшеніна заявив про результати опитування щодо "Ставлення українців до сексуальних меншин" було "Повністю негативним" для 57,5 % респондентів, "скоріше негативно" для 14,5 %, "скоріше позитивним" для 10 % і "досить позитивним" для 3 % [16].

Отже, гендерна політика Євросоюзу – це антихристиянська політика, це легалізація гомосексуальних "шлюбів", усиновлення дітей гомосексуалістами та лесбійками, пропаганда гомосексуалізму дітям. І як кінцевий результат – руйнування традиційної сім'ї, розбещення дітей, скорочення населення.

В українських дітей формується небажання мати сім'ю, страх мати дітей. Сьогодні став дуже популярним "цивільний шлюб" – співжиття без жодного юридичного і церковного оформлення. Це ні що інше, як спроба повернення до первісних стосунків, і, головне, це порушення законів Божих, але що це гріх, виявляється, молодь і не розуміє. Як наслідок у 2005 р. кожне п'яте дитя в Україні народилося поза шлюбом, тому воно виховується, як правило, у неповній сім'ї. А з 300 тис. шлюбів, укладених українцями у 2008 р., 200 тис. було розірвано. Ці цифри говорять про катастрофу інституту сім'ї і шлюбу в нашій державі [1; 5].

Загалом, дана проблема є досить гострою для нашого суспільства, потребує всілякого вивчення та висвітлення, обговорення заради майбутнього.

Література

1. Беззравственность, как ключевой фактор разрушения страны. *Родительский комитет*. 2011. № 12, 1 октября.
2. Библия. Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2005.
3. Гендерная политика украинского правительства убивает и развращает народ. *Мир*. 2012. № 2. С. 7.
4. Гендерні стандарти сучасної освіти: збірка рекомендацій. Київ, 2011. Ч. III.
5. Кікінежді О. М., Говорун Т. В., Міщенко О. О. Гендерне виховання дошкільнят: навч.-метод. посіб. Тернопіль, 2011.

6. Мы платим дань детьми. *Мир*. 2013. № 6, февраль.
7. Модели сім'ї: трансформації та тенденції розвитку: мат. конфер. 25 вересня 2010: збірка доповідей. Україна, 2010.
8. Орлова Т. В. Історія сучасного світу. Київ: Знання, 2006. 551 с.
9. Прочти и передай другому. *Спасите наши души*. 2009. № 6. С. 14–18.
10. Психологія сім'ї / за заг. ред. В. М. Поліщука. Суми, 2008.
11. Семья – мир задуманный Богом. *Спасите наши души*. 2009. № 10. С. 46–48.
12. События недели, которые заставляют задуматься. *Мир*. 2013. № 5. С. 2.
13. Реалізація гендерної політики в правлінні освітою: навч.-метод. посіб. Київ, 2011.
14. Шишова Т. Л. Смешение женских и мужских ролей как часть стратегии демографического сдерживания. *Мир*. 2013. № 4. С. 10.
15. Что-то не то... *Родительский комитет*. 2013. № 1 (26). С. 6.
16. <http://faqukr.ru/novini-ta-suspilstvo/64980-jak-rozshifrovuetsja-lgbt-lgbt-spilnoti-shho-take.html>

References

1. Beznravnstvennost, kak kliuchевой faktor razrusheniya strany. / Rodytelskiy komitet. № 12, 1 oktiabria 2011.
2. Byblyia. – Sviato-Uspenskaia Pochaevskaia Lavra, 2005.
3. Hendernaia polytyka ukraynskoho pravytelstva ubyvaet y razvrashchaet narod./ *Myr*, №2, 2012, s.7.
4. Henderni standarty suchasnoi osvity. Zbirka rekomendatsii. Chastyna III, Kyiv, 2011.
5. Kikinezhdі O. M., Hovorun T. V., Mishchenko O. O. Henderne vykhovannia doshkilniat. Navchalno-metodychnyi posibnyk. -Ternopil., 2011.
6. Mi platym dan detmy./ *Myr*, №6, fevral 2013.
Modeli simi: transformatsii ta tendentsii rozvytku. Mat. Konfer. 25 veresnia 2010. Zbirka dopovidei Ukraina., 2010.
8. Orlova T. V. Istoriia suchasnoho svitu. –K.: Znannia, 2006. - 551s.
9. Prochty y peredai druhomu. // *Spasite nashy dushy*, 2009. - №6. - S. 14-18.
10. Psykholohiia simi./ *Za zah.red. V. M. Polishchuka. – Sumy*, 2008.
11. Semia - myr zadumanyі Bohom// *Spasite nashy dushy*. 2009. № 10. s. 46–48.
12. Sobytyia nedely, kotorye zastavliaiut zadumatsia. / *Myr*, № 5, 2013, s. 2.
13. Realizatsiia hendernoi polityky v pravlinni osvitoiu. (Navchalno-metodychnyi posibnyk). - K., 2011.
14. Shyshova T. L. Smeshenye zhenskykh y muzhskykh rolei kak chast stratehiy demohrafycheskoho sderzhyvaniya. /*Myr*,№4, 2013, s.10.
15. Chto-to ne to.../Rodytelskiy komitet. № 1(26), 2013, s.6.
16. <http://faqukr.ru/novini-ta-suspilstvo/64980-jak-rozshifrovuetsja-lgbt-lgbt-spilnoti-shho-take.html>

Р. А. Дудка

кандидат исторических наук, доцент кафедры
всемирной истории и международных отношений
Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Гендерная политика: задачи в условиях глобализации

В статье рассматривается проблема гендерного равенства в свете задач построения глобальной цивилизации. Раскрывается сущность гендерной теории и особенности гендерного воспитания. Также проанализированы программы гендерного развития и гендерного образования на Украине в дошкольных заведениях, школах и вузах. Кроме того, продемонстрирована защита прав ЛГБТ в некоторых странах мира, в частности, на Украине.

Ключевые слова: глобализация, вестернизация, гендерное равенство, ЛГБТ, образование, воспитание.

R. A. Dudka

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
at the Department of World history and International relations
Nizhyn Gogol State University

Gender Policy: Challenges in Globalization

In the article the problem of gender equality is examined in light the of tasks of creation of global civilization. Essence of gendern theory and feature of gendern education opens up. And also the programs of gendern development and gendern education are analysed in Ukraine in preschool establishments, school and institutes of higher. Examples of new methods of education, new gendern literature are made, and also defense of rights for LGBT is rotined in the different countries of the world, in particular in Ukraine.

The author demonstrates how the formation of the psychological gender, that is, the representation of an individual as a man or a woman occurs in the process of socialization through the assimilation of the relevant standards of behavior. Gender education (androgynous) will exempt the individual from these normative standards. In addition, the issue of protecting traditional marriage and family is raised.

Key words: globalization, vesternizaciya, genderna equality, LGBT, education, education.

УДК 94(47+57)-055.2"1960/1980"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-291-303

Ю. В. Кузьменко

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

А. С. Іванова

магістрантка 2 року навчання історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Мода та дозвілля радянських жінок у 1960–1980-ті рр.

Стаття присвячена аналізу еволюції модних тенденцій та форм організації дозвілля в СРСР у 1960–1980-х рр. Автори простежили трансформацію ставлення радянської влади до "жіночого питання" та її вплив на наукові дослідження в Радянському Союзі, а також дійшли висновку, що ідеї емансипації вдало використовувалися радянською владою для експлуатації жіноцтва як багатого чисельного трудового ресурсу. Лише в епоху "відлиги" вперше влада визнала на недосконалість державної політики в жіночому питанні. У статті також визначені ключові тенденції розвитку історіографії питання. Основна увага авторів присвячена особливостям жіночої моди та організації дозвілля жінок у 1960–1980-х рр. Відзначається, що мода обумовлювалася здебільшого двома факторами – пропозицією фабрик-виробників одягу та кіноіндустрією. Перший чинник значною мірою обмежував розвиток моди та нав'язував жінкам такі вимоги до одягу як зручність та практичність. До того ж прогресуючий дефіцит товарів легкої промисловості змушував жінок фактично "полювати" за модними речами. Другий чинник впливу на моду – кіноіндустрія – давав можливість радянським жінкам зазирнути за "залізний занавіс" і ознайомлюватися з тенденціями розвитку моди за кордоном. Проте найголовніші зміни відбулися у трансформації ставлення жінки до самої себе: жертвовність радянської жінки відходить на другий план, жінки вчилися виглядати привабливо, елегантно та модно. Суттєві зміни відбулися також в організації дозвілля радянських жінок. У радянській державі дозвілля мало бути соціалізованим та колективним, та все ж в шістдесяті диктатура держави ослабла, з'явилися зародки індивідуальних форм дозвілля. Разом з цим радянська влада продовжувала контролювати вільний час радянський людей, надаючи контроль над естрадою та телебаченням великого ідеологічного значення.

Ключові слова: мода, дозвілля, "жіноче питання", Радянський Союз.

Якщо у західноєвропейській історіографії "жіноча історія" як напрямок сформувалася під впливом розгортання "другої хвилі фемінізму" ще на початку 1970-х рр., то для української історичної науки вона є відносно новою, адже її становлення та розвиток розпочався лише в останні десятиліття. Проте інтерес до "жіночого питання" був присутнім ще за радянських часів, і воно цікавило радянську владу значно більше, ніж "жіноча історія". Сутність "жіночого питання" полягала переважно в проблемі рівноправності жінок та чоловіків, стилю життя та моделей поведінки. Науковий інтерес до цієї проблематики був тісно пов'язаний та йшов у ногу з трансформаціями політики партії щодо жіноцтва. Так, на початку 20-х рр. XX ст. проблема становища жінки в суспільстві та організації побуту розглядалася переважно крізь призму ідеї Олександри Коллонтай, яка була головним ідеологом емансипації жіноцтва. Завдяки їй "жіноче питання" для більшовицької влади стало одним із найбільш нагальних, адже керівництво партії чітко усвідомлювало, що жіноцтво, по-перше, це фактично половина суспільства, яку необхідно залучити до активного громадсько-політичного життя у "правильному" руслі, а по-друге, це мільйони робочих рук, завдяки яким можна здійснити відбудову зруйнованого воєнними діями та політикою "воєнного комунізму" народного господарства. Емансипаційні гасла типу "Долой кухонное рабство", "Брак – это узаконенное рабство", "Даешь новый быт" якнайкраще відображають атмосферу епохи.

На зміну буремним та експериментаторським 20-м рр. прийшла епоха сталінізму, яка відкидала будь-які дискусії щодо "жіночого питання" і утверджувала в суспільній свідомості тезу, що Жовтнева революція повністю звільнила жінок, яскравим свідченням чого була надана жінкам можливість "стояти пліч-о-пліч зі своїм чоловіком, батьком чи братом у боротьбі за нове життя". В умовах реалізації курсу сталінської модернізації жіноцтво розглядалося як "велика робоча армія", що не просто має право, а зобов'язана працювати на благо Батьківщини. Праці дослідників післявоєнного періоду також зберігали пропагандистський характер, але акцентували увагу на героїзмі радянської жінки в роки війни.

В епоху "відлиги" на зміну ідеалізації політики партії в "жіночому питанні" прийшла критика. На ХХ з'їзді КПРС Микита Хрущов у своїй знаменитій промові, присвяченій критиці сталінізму, відмітив очевидне політичне аутсайдерство жінок, тобто їх незначну участь у партійній та державній роботі. Серед суттєвих змін у становищі жінок можна відмітити дозвіл абортів та лібералізацію шлюбно-сімейного законодавства. У науковій та публіцистичній думці увага "жіночому питанню"

приділялася мало, а проблеми повсякденного життя жіноцтва, організації їх побуту та дозвілля взагалі залишалися осторонь.

В епоху "застою" Леонід Брежнєв зіштовхнувся з двома гострими соціально-економічними проблемами: падіння продуктивності праці та падіння народжуваності. Отже, посилення функціонального ставлення до жінки в брежнєвський період було цілком закономірним. Головним чином партія прагнула вирішити питання як поєднати ролі матері та робітниці. Вимоги до жінки стають надвисокими: вона повинна бути і гарною матір'ю та дружиною (тобто поєднувати ролі швачки, кухаря, перукаря та сімейного лікаря), відповідальною працівницею з високими виробничими показниками, а також не відмовлятися від суспільно корисної громадської праці. Безліч журналів для жінок брежнєвського періоду типу "Работница", "Крестьянка", "Советская женщина", "Здоровье" були покликані перетворити радянську жінку на "супер-героїню", якій все під силу.

Історіографічний доробок 1980–1990-х, а саме праці Є. Азарової, М. Кирилової та Н. Семке, на відміну від минулих років, мають вже більш науковий характер, а не публіцистичний чи агітаційний. Під впливом особливої уваги Михайла Горбачова до "жіночого питання" у науковій літературі та на шпальтах публіцистичних видань розгортається дискусія про призначення жінки в суспільстві.

З розвитком жіночої історії та гендерних досліджень ситуація почала дещо змінюватися, вже зараз є низка серйозних праць, що дозволяють отримати уявлення про жінку в Радянському Союзі, зокрема праці вітчизняних дослідниць О. Кісь, О. Лабур, російських дослідниць Н. Лебіної та Н. Козлової. Однак в історіографії жіночого повсякдення спостерігається підвищена увага до 20–30-х рр. ХХ ст., у той час як особливості матеріально-побутового життя, шлюбно-сімейні відносини, модні тенденції та дозвілля радянських жінок 1960–1980-х рр. залишаються мало дослідженими.

Метою пропонованої статті є висвітлення естетичних вподобань та модних тенденцій, що були характерними в жіночому середовищі в 60–80 рр. ХХ ст., а також організації дозвілля радянських жінок.

Канони зовнішнього вигляду радянської жінки у 1960–1980-ті рр. зазвичай диктувалися двома чинниками: пропозицією фабрик-виробників одягу та кіноіндустрією. Практично протягом усього брежнєвського періоду в радянському суспільстві існувала диспропорція між пропозицією товарів для населення та грошовими доходами громадян, причиною чого стало передусім недорозвиненість легкої та харчової промисловості. Попри спроби республіки збільшити

товарообіг, залишки грошей у населення накопичувалися надшвидкими темпами, провокуючи незадоволення платоспроможного попиту передусім на непродовольчі товари – одяг, взуття, вовняні тканини, меблі, холодильники, будівельні матеріали тощо. Вже у 1965 р. окремі керівники демонстрували розуміння ситуації, що склалася, а саме – структурних змін на шляху перетворення радянського соціуму на споживацьке суспільство.

В 1950-ті–1960-ті рр. в країну починає проникати західна культура, західні товари та в якомусь сенсі західна ідеологія споживання. До цього часу лише невелика частина населення країни мала реальне уявлення про те, що відбувалося в світі моди там – за кордоном. Звичайно ж, Міжнародний фестиваль молоді і студентів, який пройшов у Москві у 1957 році, та перший показ Будинку мод Крістіана Діора в 1959-му внесли свіжий струмінь у життя радянських людей.

Після VI Всесвітнього фестивалю молоді та студентів в країні з'явилися фарцовщики – підприємливі молоді люди, які продавали привезений іноземними студентами чи туристами модний одяг. Проте "фарцовий товар" був доступний лише для незначної частини мешканців великих міст. Дуже рідко в магазинах "викидали" продукцію дружніх соціалістичних країн Східної Європи, за якою миттєво збиралася багатометрова черга. Такий одяг продавали мало не поштучно – "відпускали по одному виробу в руки". Також дефіцитний товар можна було купити у магазинах "Берізка". У мережі магазинів "Берізка" були представлені західноєвропейські та східноєвропейські товари, а також радянські товари "експортної якості". Купити можна було не тільки одяг і взуття, а й побутову техніку, меблі та книги.

Коли потрібної речі не було в магазині, радянські жінки зазвичай намагалися задіяти свої знайомства для пошуків потрібного товару, придбати з-під поли, на блошиних ринках, з рук. І, нарешті, якщо жінка обіймала мала якусь високу посаду, вона могла претендувати на отримання бажаних товарів поза загальної системи розподілу [4].

Нестача якісних товарів та послуг, відсутність широкого вибору провокували особливий тип стосунків "продавець / покупець", що виходили далеко за межі економічних мотивів. Продавець завжди стояв на щабель вище – з ним шукали знайомств, йому пропонували гроші та послуги.

Система координат, спрямована на позначення соціалістичного способу життя, знайшла відображення і у радянському модному просторі. В пошані були такі властивості модного образу, як "раціональність", "практичність", "простота", "виправданість". В популярних виданнях можна було зустріти таке твердження, як, наприклад:

"Практичність – основа сучасної моди ... Тепер під практичністю перш за все ми маємо на увазі зручність, легкість і простоту" [12].

Придбати готовий одяг в магазині в середині 1950-х років було дуже непросто. У Ленінграді, наприклад, лише до 1950 року вдалося зшити стільки ж пальто, костюмів і суконь, скільки їх шили до війни. І це було мізерно мало. Крім того, для нормального промислового шиття необхідно було повністю поміняти технологічне оснащення швейних фабрик. Випускати досить складні за фасоном виробу поточковим методом на поганому обладнанні було просто неможливо. В середині 1950-х років на фабриках шили не тільки мало, але і в основному примітивно. Газета "Ленінградська правда" писала в травні 1960 року: "У 94 магазинах [Ленінграда], які торгують швейними виробами, багато пальто, костюмів і суконь. Але мисливців до них не так вже й багато. Лякає головним чином забарвлення. Переважають зовсім невесняні, темні кольори. Немає у продажу модних, добре зшитих чоловічих і жіночих костюмів, демісезонних пальто з високоякісних тканин". Швейна промисловість в умовах планової економіки явно не справлялася з постачанням населення модним одягом. У той же час тканин в СРСР вже в середині 1950-х років випускали чимало [8].

Труднощі в придбанні одягу, через товарний дефіцит, відобразилися в посиленні пропаганди помірнього споживання речей громадянами. У модних виданнях в якості основної стратегії вибору стилю рекомендується орієнтуватися на "довговічність" забарвлення і моделі, на ті речі, які "були і залишаться модними": тканини стриманих кольорів (сірі, коричневі), прості фасони. Модницям автори радять віддати перевагу більш класичному стилю, який "існує поза часом" і "модний завжди". Саме таку орієнтацію радянських громадян на дбайливе "продовження життя речей" можна зустріти і в численних популярних виданнях радянського періоду: журналах "Работница", "Крестьянка", літературі з домоведення і т. д. Ще одним трендом на сторінках радянських модних видань, який виник завдяки дефіциту, стає орієнтація населення на переважно самостійне виготовлення одягу.

Влада, не сподіваючись на швидку перебудову роботи промисловості, спробували вирішити проблему жіночого одягу за допомогою розширення мережі державних ательє. Звичайно, вони не були породженням хрущовських реформ. У кінці 1930-х років у країні діяла мережа елітарних, практично закритих ательє. Але про широку доступність послуг індивідуального пошиття мови не йшло. Так, навіть у 1954 році в Ленінграді діяло всього 24 таких підприємства,

тоді як в 1941 році – 46. Планова комісія Ленгорисполкома зафіксувала до болю знайомі всім радянським людям явища, які були постійним об'єктом жартів сатириків. Це обмежене число замовлень – ательє брало 4–5 речей за день, введення запису на пошиття одягу, шалено довгі терміни виготовлення речей – мінімум 2 місяці, хабарі закрійникам. Положення змінювалося дуже повільно. Навесні 1955 року "Ленінградська правда" з обуренням писала про довгі черги в ательє "Ленінградодягу", текстильно-швейно-трикотажного тресту і майстерень промкооперації, про низьку якість пошиття, про невиконання рішення міської влади відкрити нові ательє. У багатьох жінок, які в 1950–1960-х роках користувалися послугами звичайних державних кравців, залишилися від них дуже неприємні враження.

Звичайно, в ательє великих міст – Москви, Ленінграда, Києва, а вже тим більше Риги, Таллінна, Вільнюса, були хороші кравці. Кінокритик М. Туровська в 1967 році відвідала Мюнхен, її колег вразив надітий на неї елегантний костюм. Але ще більше їх здивувала та обставина, що костюм був зшитий за індивідуальним замовленням і що коштувало це недорого.

Невдача з розгортанням мережі доступних ательє спонукала владу на своєрідне "одержавлення" традиційної жіночої побутової практики – самостійного пошиття необхідного і по можливості модного одягу. Це було своєрідне нововведення хрущовського часу. З середини 1950-х років широкого поширення набув продаж готових викрійок, які видавалися будинками моделей [8].

Майже у кожній радянській жінки була швейна машинка, а в журналах мод з'являються рубрики "Своїми руками", "Зробимо самі". Радянські жінки скуповували модні журнали, доповненням до яких слугували викрійки. Тоді ж була випущена знаменита книга "Крій та шиття", що стала настільною для декількох поколінь радянських рукодільниць.

В країні видавалися тільки радянські журнали мод. Ситуація почала змінюватися в другій половині 1950-х років. В цей час набувають поширення модні покази на "живих манекенах". Модні напрямки для всієї країни створював Всесоюзний інститут асортименту виробів легкої промисловості і культури одягу. Крім показів у будинках моделей і журналів важливе значення у формуванні модних вподобань радянських споживачів важливу роль відігравали радянське і зарубіжне кіно. Саме кіно було провідником моди для провінції, а вбрання актрис – прямими зразками для наслідування. Радянські кіноакторки грали важливу роль для трансляції модних канонів в широкі маси. Із закордонних поїздок вони привозили нові сукні, косметики, образи,

які потім демонстрували своїм прихильницям, а ті у свою чергу наслідували їх. Західні акторки також були ідеалами краси для жінок Радянського Союзу. Так, великої популярності набула зачіска "бабетта", яку радянські жінки вподобали в 60-ті рр., коли в прокат вийшла стрічка з Бріджит Бардо в головній ролі "Бабетта іде на війну". Зачіска "бабетта", на думку влади, була асоціальною і за формою, і за технологією виконання. Вона зазвичай робилася у перукарні і не розчісувалася протягом тижня. Для надання міцності "бабетту" щедро поливали лаком, який перукарі в 1960-ті рр. робили самостійно, змішуючи меблевий лак з одеколоном, а потім розпилюючи через пульверизатор [8, с. 102].

Західна мода проникала і поширювалась по території СРСР і через радянських громадян, що виїжджають за кордон у ділові, творчі та туристичні поїздки. Інформація про модні напрямки, як і самі речі, стають все більш доступними, набирають силу неофіційні практики одягу, що сприяло виникненню неофіційної соціалістичної моди [2].

Короткі спідниці стали головним символом "відлиги". Через занадто коротку спідницю студенток інститутів і технікумів могли відправити додому переодягатися. Та, незважаючи на це, вона стала невід'ємним атрибутом гардеробу не тільки радянської дівчини, але і дорослої жінки. Велику популярність у 60-х роках отримали туфлі-лодочки на шпильках. Таку назву отримало елегантне жіноче взуття на високих тонких підборах.

Неабиякого поширення набули штучні тканини – лайкра, вініл, нейлон. Вони не м'ялися та легко чистилися, але найголовніше, такі тканини були дешевими. Все це вносило в повсякденні практики радянських людей елементи свободи. Однак лібералізація хрущовського часу досягнута, зокрема, і за допомогою тотальної хімізації побуту та одягу, була все ж дозованою. У 1960 році журнал "Робітниця" запевняв своїх читачок: "Плаття з дуже прозорих тканин, таких як капрон, на роботу носити не прийнято", "Прозорі блузки з капрону призначені тільки для носіння під жакет".

Спочатку матеріали з додаванням штучних волокон для пошиття жіночих суконь і костюмів були рідкістю, і кожен випадок створення такої тканини відзначався в пресі як якась подія. Найбільшою популярністю користувався лавсан – перше радянське полімерне з'єднання, створене під керівництвом академіка В. Коршака. Уже в 1958 році ленінградський комбінат тонких і технічних сукон ім. Тельмана виготовив драп із застосуванням синтетичних волокон. Тканина ця, як відразу зазначила "Ленінградська правда", завдяки втручання полімерів стала дешевше, міцніше, тепліше і, крім того, здобула вологостійкість (Ленінградська правда. 1958б). Багато писали в радянській

пресі і про продукцію Ленінградського заводу штучного волокна – виол. Він нібито поєднував у собі "кращі якості льону, бавовни і шерсті". Особливо вражала та обставина, що "сировиною для отримання виолу служить полівініловий спирт, отриманий із дешевого, природного газу" [8].

Широке поширення отримала і мода на верхній одяг зі штучних матеріалів. Мода на штучні шуби і хутра захопила всіх, навіть людей, які мали можливість купувати речі з натурального хутра. Досить популярними серед радянських модниць були перуки і шиньйони. Вони істотно полегшували життя радянської жінки. Найсміливіші жінки пробували носити брюки. Жіночий брючний костюм в СРСР – це початок емансипації. Носити штани, незважаючи на моду, засуджувалося суспільством так, як і публічне жіноче куріння.

Мода 70-х відзначилася модною новинкою – імпортними джинсами. Про них мріяли всі – і чоловіки, і жінки. Особливим шиком вважали джинси-кльош. Сімдесяті принесли заміну штучного хутра на натуральне. Популярністю користувалися дублянка, оздоблена натуральним хутром, та хутряна шапка. Найхарактернішим жіночим образом цієї доби була героїня Барбари Брильської у кінострічці "Іронія долі, або З легким паром".

У 80-ті модних проривів не спостерігалось. Найвидатнішою річчю були штани-банани, а у середині вісімдесятих прийшла мода на джинси-варьонки. Справжні імпортні варьонки було дуже складно купити, тому їх варили самостійно у чані з відбілювачем. Окрім цього, в моду увійшли пластмасові кліпси, гетри, рожеві лосини та яскраві синтетичні куртки.

Загалом у 1960–1980-ті рр. у радянських жінок змінюється ставлення до моди та краси. У післявоєнний період жінки швидко старішали, що обумовлювалося не лише важкими матеріально-побутовими умовами життя, але й ментальністю суспільства: виглядати гарно, слідкувати за собою вважалося моветоном, адже так жінка була більше схожою на "нетрудовий елемент". Радянська жінка мала бути робітницею, селянкою, матір'ю солдата і виглядати відповідно. У досліджуваний період жертівність радянської жінки відходить на другий план і, незважаючи на труднощі "діставання" модних речей та аксесуарів, жінки вчилися виглядати привабливо та модно.

Суттєві зміни відбулися і в організації дозвілля радянських жінок. У радянській державі дозвілля мало бути соціалізованим та колективним, та все ж в шістдесяті диктатура держави ослабла, з'явилися зародки індивідуальних форм дозвілля. За даними опитування 1980-х років, радянські громадяни бачили ідеальну відпустку так: відпочинок

за путівкою (бажано сімейний), далеко від дому, на курорті. Така відпустка стає доступнішою лише в хрущовський період. Альтернативою виїзного відпочинку стає дача. У 1950-х років з'являється новий вид – колективні дачі, які орендували підприємства для своїх робітників. Також у цей же час стали популярні виїзди за місто з колективом підприємства.

Серед найулюбленіших та найпоширеніших занять радянських жінок були похід в гості та прийом гостей. Для кожної жінки було важливо продемонструвати свої кулінарні таланти в умовах тотального дефіциту, уміння задекорувати страви тощо. Також важливе місце серед різноманітності радянського дозвілля займала традиція спілкування в дворі, який був своєрідною буферною зоною між сім'єю та вулицею. Хвиля такого дворового спілкування характерна особливо для 1960–1970-х рр.

Починаючи з 50–60-х років, починає розширюватися клубна мережа. Держава робить наголос на розвиток самодіяльності. Клубам відводилась важлива роль у житті радянських громадян, особливо це мало значення на селі до появи та масового поширення радіо і телебачення. Клуби повинні були колективізувати, ідеологізувати та "радянлізувати" дозвілля громадян.

Дуже великою популярністю у радянських жінок користувався кінематограф, а у період "відлиги" на екрани починають виходити зарубіжні фільми. Це стало можливе завдяки проведенню міжнародних кінофестивалів. Особливу популярність отримали французькі, італійські та фільми країн "соцтабору". Відвідування кінотеатрів стало частиною повсякденного життя. Влада також заохочувала населення до масової передплати періодичних видань. Багато сімей одержували одночасно кілька газет і журналів.

Телебачення та телепередачі виконували не тільки розважальну функцію. Крім цього, воно мало ще й ідеологічний виховний характер. Особливу увагу приділяли спортивним передачам, а в період "перебудови" почали повертатися в ефір раніше заборонені телепередачі.

Естрада, як і телебачення, також мала виховний характер. У 60–70-ті роки великої популярності набувають поетичні вечори. Поети за рівнем своєї популярності могли змагатися з відомими виконавцями.

Період 1960–1980-х рр. характеризується як час найбільш інтенсивного розвитку масового радянського туризму. Туризм відіграв надважливу роль у дозвіллі студенток – він повинен був стати інструментом патріотичного виховання.

Таким чином, шістдесяті роки ХХ ст. дали можливість громадянам все більше виражати свою самобутність. Все це стало можливим

через зміни в соціальній сфері, пом'якшення трудового законодавства, з'явилось більше вільного часу, а головне змінилися реалії повсякденності. В 1960-ті рр. в країну починає проникати західна культура, західні товари і в якомусь сенсі західна ідеологія споживання. Модні західні речі та журнали могли потрапляти в країну тільки з-за кордону і лише завдяки нечисленным закордонним відрядженням. Труднощі в придбанні одягу через товарний дефіцит відобразилися в посиленні пропаганди помірнього споживання речей громадянами. Одним з трендів, який виник завдяки дефіциту, стає орієнтація населення на переважно самостійне виготовлення одягу. Поряд з традиційною зручністю та практичністю, новими критеріями одягу радянських жінок стає елегантність, жіночність. Зміни зачепили і сферу дозвілля радянських жінок. У 1960–1980-ті рр. тотальний диктат держави поступово знижувався, поступаючись місцем паросткам індивідуальних форм дозвілля, які часто вступали у протиріччя з офіційними нормами.

Література

1. Бондаренко Л. Ю. Роль женщины: от прошлого к настоящему. URL: http://ecsocman.hse.ru/data/877/973/1217/016Bondarenko_ZhENShchINA_V_OBShchESTVE.pdf/ (дата звернення: 01.11.2018).
2. Вилькоцкий В. Б. Мужчины и женщины – противостояние навязанное либералами. URL: http://samlib.ru/w/wilxkockij_w_b/muzhchiniyizhenshiniy-protivostojanienawjazannoeliberalami-1.shtml (дата звернення: 01.11.2018).
3. Виниченко И. В. Механизмы трансляции моды в СССР в период "оттепели". *Омский научный вестник*. 2008. № 6 (74). С. 50–53.
4. Иванова А. С. Магазины внешпосылторга: валютная торговля в СССР (1960–1980-е годы). *Вестник Пермского университета*. 2011. № 3 (17). С. 86–93.
5. Кісь О. Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 159–172.
6. Коханова О. О. Питання суспільно-політичного становища жінки в Радянській Україні в 20–30-х рр. XX ст. в радянській історіографії (1918–1991 рр.). *Інтелегенція і влада*. 2014. № 30. С. 162–168.
7. Лабур О. В. Масові жіночі видання "Комунарка України" та "Селянка України": джерелознавчий аспект. *Гуржієвські історичні читання*. 2012. Вип. 5. С. 91–93.
8. Лебина Н. Б. Мужчина и женщина. Тело, мода, культура. СССР – оттепель. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. 208 с.
9. Маркова С. В. "Жіноче питання" як фактор розширення соціальної бази радянської влади (20–30-ті роки XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. 27. С. 197–201.

10. Орлов И. Б. Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления. Москва: Изд. дом Гос. ун-та Высшей школы экономики, 2010. 317 с.
11. Попов А. Д. Повседневная история советского общества 1960–1980-х гг. через призму туристских практик. *Вестник Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина*. Серия "История". 2011. № 982. Вып. 44. С. 220–228.
12. Туровцева В. Деловой женщине. *Журнал мод*. 1977. № 4.
13. Шліхта Н. Історія радянського суспільства: курс лекцій. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків: Акта, 2015. 252 с.

References

1. Bondarenko L.Y. Rol zhenschiny: ot proshlogo k nastoyaschemu URL: http://ecsocman.hse.ru/data/877/973/1217/016Bondarenko_ZhENShchINA_V_OBShchESTVE.pdf – Nazva z ekrana. Data zvernennya – 01.11.2018 r.
2. Vilkotskiy V.B. Muzhchiny i zhenschiny - protivostoyanie navyazannoe liberalami URL: http://samlib.ru/w/wilxkockij_w_b/muzhchinyzhenshiny-protivostojanienavjazannoeliberalami-1.shtml – Nazva z ekrana. Data zvernennya – 01.11.2018 r.
3. Vinichenko I. V. Mehanizmy translyatsii mody v SSSR v period "ottepeli" // *Omskiy nauchnyiy vestnik* . 2008. #6(74). S.50-53
4. Ivanova A. S. Magazinyi vneshposyiltorga: valyutnaya trgovlya v SSSR (1960–1980-e godyi). // *Vesnik Permskogo universiteta*. 2011. #3 (17). S.86-93
5. Kis O.R. Zhinocha istoriia yak napriamok istorychnykh doslidzhen: stanovlennia feministskoi metodolohii // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2012. №2. S. 159-172
6. Kokhanova O. O. Pytannia suspilno-politychnoho stanovyshcha zhinky v Radianskii Ukraini v 20-30-kh rr. XX st. v radianskii istoriohrafii (1918-1991 rr.) // *Intelihentsiia i vlada*. 2014. №30. S.162-168
7. Labor O.V. Masovi zhinochi vydannia "Komunarka Ukrainy" ta "Selianka Ukrainy": dzhereloznavchyi aspekt // *Hurzhiivski istorychni chytannia*. 2012. Vyp. 5. S. 91-93.
8. Lebyna N.B. Muzhchyna y zhenshchyna. Telo, moda, kultura. SSSR – ottepel / N.B. Lebyna. M.: Novoe lyteraturnoe obozrenye, 2014. 208 s.
9. Markova S. V. "Zhinoche pytannia" yak faktor rozshyrennia sotsialnoi bazy radianskoi vlady (20–30-ti roky KhKh st.) / S. V. Markova // *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*. 2009. Vyp. 27. S. 197–201.
10. Orlov I.B. Sovetskaya povsednevnost: istoricheskiy i sotsiologicheskiy aspektyi stanovleniya. M.: Izd. dom Gos. un-ta. Vyisshey shkoly ekonomiki, 2010. 317 s.
11. Popov A. D. Povsednevnyaya istoriya sovetskogo obschestva 1960–1980-h gg. cherez prizmu turistikh praktik *Vestnik Harkovskogo natsionalnogo universiteta* im. V.N. Karazina. Seriya "Istoriya". 2011. Vyip. S. 230-237.
12. Turvtseva V. Delovoy jenschine // *Jurnal mod*. 1977. № 4
13. Shlihta N. Istoriya radyanskogo suspilstva: Kurs lektsiy. 2-ge vid., pererobl. i dop. H.: Akta, 2015. 252 s.

Ю. В. Кузьменко

кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории и международных отношений историко-юридического факультета
Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

А. С. Иванова

магистрантка 2 года обучения историко-юридического факультета
Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Мода и досуг советских женщин в 1960–1980-е гг.

Статья посвящена анализу эволюции модных тенденций и форм организации досуга в СССР в 1960–1980-х гг. Авторы проследили трансформацию отношения советской власти к "женскому вопросу" и ее влияние на научные исследования в Советском Союзе, а также пришли к выводу, что идеи эмансипации удачно использовались советской властью для эксплуатации женщин как многочисленного трудового ресурса. Лишь в эпоху "оттепели" власть впервые признала несовершенство государственной политики в женском вопросе. В статье также определены ключевые тенденции развития историографии вопроса. Основное внимание авторов посвящено особенностям женской моды и организации досуга женщин в 1960–1980-х гг. Отмечается, что мода обуславливалась в основном двумя факторами – предложением фабрик-производителей одежды и киноиндустрией. Первый фактор в значительной степени ограничивал развитие моды и навязывал женщинам такие требования к одежде как удобство и практичность. К тому же прогрессирующий дефицит товаров легкой промышленности заставлял женщин фактически "охотиться" за модными вещами. Второй фактор влияния на моду – киноиндустрия – позволял советским женщинам заглянуть за "железный занавес" и ознакомиться с тенденциями развития моды за рубежом. Однако главные изменения произошли в трансформации отношения женщины к самой себе: жертвенность советской женщины отходит на второй план, женщины учились выглядеть привлекательно, элегантно и модно. Существенные изменения произошли также в организации досуга советских женщин. В советском государстве досуг должен быть социализированным и коллективным, и все же в шестидесятые диктатура государства ослабла, появились зачатки индивидуальных форм досуга. Вместе с этим советская власть продолжала контролировать свободное время советского человека, придавая контроль над эстрадой и телевидением большого идеологического значения.

Ключевые слова: мода, досуг, "женский вопрос", Советский Союз.

Y. V. Kuzmenko

PhD in History, docent of World history and international relations department History and law faculty, Nizhyn Gogol State University

A. S. Ivanova

graduate student of the 2-nd year of study at History and law faculty,
Nizhyn Gogol State University

Fashion and leisure of Soviet women in the 1960s–1980s

The article is devoted to the analysis of the evolution of fashion trends and forms of organization of leisure in the USSR in the 1960–1980s. The authors traced the transformation of the attitude

of Soviet power towards the "women's question" and its influence on scientific research in the Soviet Union, and also concluded that the ideas of emancipation successfully used by the Soviet authorities to exploit women as a large number of labor resources. Only in the era of Khrushchev for the first time the government recognized the imperfection of state policy in the women's issue. The article also defines the key trends in the development of the historiography of the issue. The main attention of the authors is devoted to the peculiarities of women's fashion and the organization of women's leisure activities in the 1960 – 1980s. It is noted that the fashion was mainly due to two factors – the proposal of manufacturers of clothing and film industry. The first factor greatly limited the development of fashion and imposed on women such requirements for clothing as convenience and practicality. In addition, the progressive shortage of light industry goods forced women to actually "hunt" for fashionable things. The second factor influencing fashion - the film industry - was the opportunity for Soviet women to look at the "Iron Curtain" and get acquainted with trends in the development of fashion abroad. However, the most significant changes occurred in the transformation of the woman's attitude to herself: the sacrifice of the Soviet woman goes back to the background, the women wanted to look attractive, elegant and fashionable. Significant changes have also taken place in the organization of leisure for Soviet women. In the Soviet state, leisure had to be socialized and collective, but in the 1960-s the dictatorship of the state was weakened, and the germs of individual forms of leisure appeared. At the same time, the Soviet power continued to control the free time of the Soviet people, providing control over the variety and television of great ideological significance.

Key words: *fashion, leisure, "women's question", Soviet Union.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(497.5)"1929-1934"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-304-313

О. П. Моціяка

магістрантка II курсу спеціальності "Історія та археологія"
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Виникнення усташсько-домобранського руху та його програмні документи

Стаття присвячена виникненню усташсько-домобранського руху та аналізу його основних програмних документів. Автором усташство одночасно розглядається як національний хорватський рух та головна військова сила противників югославського режиму на чолі з Анте Павеличем. Проведено порівняльний опис різних версій дати утворення усташства: від свідчень безпосередніх очевидців згаданих подій (спогади Анте Павелича) до сучасних концепцій (Томіслав Йонич). Програмні документи ("Статут", "Усташсько-домобранські принципи" та безліч "Приписів") автор аналізує відповідно до правил національного хорватського руху, що зазначені в них. Таким чином, було виявлено особливості ідеології, політичних поглядів, ставлення до всього хорватського народу та інших націй, державного устрою майбутньої Хорватії, а також головні риси військової дисципліни в усташському війську, зовнішній вигляд членів руху та їх поведінку щодо один одного й ворогів. Переглядаючи документи, можна прийти до висновку, що усташський рух із самого початку прагнув до утворення незалежної хорватської держави. Стаття охоплює перший етап боротьби усташів на шляху до власної мети.

Ключові слова: усташі, домобранство, націоналізм, націоналістичний рух, поглавник.

Утворення національних держав – це об'єктивна історична і загальносвітова тенденція, яку неможливо зупинити. Історія міжвоєнної Югославії (1918–1939 рр.) є, до певної міри, прикладом не зовсім добровільного перебування націй у рамках багатонаціональної

держави, де серби були аж надто домінуючою нацією. Прагнення хорватів до більшої автономії, до відновлення втраченої колись державності складало головний зміст їхньої національної самосвідомості. Це призвело до виникнення національного руху усташів та утворення ними Незалежної держави Хорватія.

Наразі актуальним є питання утворення національних рухів, які в майбутньому спричинили втілення в життя не лише ідеологічних, а й державницьких ідей. Спробуємо розглянути дану проблему на прикладі усташських хорватів.

Усю історіографію досліджуваної проблеми можна розділити на декілька груп. До першої групи можна віднести історичні розвідки в Югославії від 1945 р. і до розпаду на початку 1990-х рр. Ці роботи (в т. ч. і в Хорватії) можна віднести до марксистської за духом історіографії, яка розглядала проблеми самовизначення націй крізь призму інтернаціоналізму, дружби народів і класового підходу до національного питання.

Другу групу складає хорватська емігрантська (до 1990-х рр.) та власне історіографія вже суверенної Хорватії. Емігрантська історіографія стояла на засадах етнічного націоналізму та абсолютизувала і пошанувувала історичний досвід Незалежної держави Хорватія (НДХ), відходячи від об'єктивності та виправдовуючи злочини режиму А. Павеліча. Ф. Йеліч-Бутіч найбільш детально з-поміж усіх описує передумови та виникнення усташства, апелюючи до першоджерел [3]. Хр. Маткович у комплексному дослідженні з історії НДХ присвячує розділ і виникненню усташського руху [4]. Т. Йонич проводить аналіз основних програмних документів та дає їм власну оцінку [12]. Третю групу складає західноєвропейська й американська історіографія, яка є об'єктивною і поміркованою в оцінках цього періоду історії Югославії. У даній статті було використано праці А. Бінга [6] та П. Радана [9].

До четвертої групи можна віднести радянську історіографію, а також сучасні сербську і російську історичну науку, які після Другої світової війни майже не відійшли від усталених стереотипів марксистсько-ленінської історіографії стосовно подій в Югославії. Саме тому автором було обрано працю одного з небагатьох об'єктивних та неупереджених істориків – В. І. Фрейдзона [5].

Джерельну базу нашого дослідження становлять фонди Хорватського державного архіву [10] нарративні джерела. До останніх, зокрема, належать спогади очевидця описаних подій – Рудольфа Хорвата [11].

У зв'язку з фактичною відсутністю в Україні праць на тематику усташства ми поставили собі за мету розкрити в даній статті витоки

цього хорватського національного руху. Новизна праці полягає у створенні повноцінного аналізу виникнення усташського руху та його основних програмних документів.

Ще в 1920-х рр. Хорватська партія права відстоювала принципи теорії хорватського державного права, вперто відкидала югославізм і апелювала до права націй на самовизначення. А після вбивства лідера Хорватської селянської партії С. Радича у статті "Десять чорних років", опублікованій у газеті "Hrvatske pravo" від 17 листопада 1928 р., лідер партії права А. Павелич підкреслював, що нещастя хорватського народу пов'язані зі зреченням власного імені (а відповідно, і власної хорватської ідентичності) та розривом з традицією історичного державного права, під яким він розумів втрату атрибутів хорватської державності в Королівстві СХС [9, с. 11–12].

Після від'їзду голови Партії права Анте Павелича в еміграцію в Югославії остаточно запанував режим диктатури короля Александра, а самому Павеличу та його колезі по партії Густаву Перчевіцу був заочно оголошений смертний вирок. Однак дістатися їх було нелегко, тож ця дія з боку белградського уряду була чистим популізмом. Водночас Павелич та його послідовники не припинили активних дій щодо здобуття хорватами незалежності навіть в еміграції. Зокрема, 20 квітня 1929 р. Павелич від імені хорватів підписав з македонськими націоналістами Софійську декларацію. У ній зазначалося, що обидва народи виступають проти наявних зараз гнітючих режимів та всіма силами намагатимуться здобути політичну свободу та незалежність Хорватії і Македонії. Також відбувалося налагодження контактів з фашистським режимом Муссоліні в Італії. Незважаючи на спроби белградського уряду скомпрометувати Павелича в очах італійців, у них давно були свої плани на створену в майбутньому незалежну Хорватію [3, с. 52–62].

Стосовно ж нового політичного руху "Ustaša", заснованого А. Павеличем, то думки дослідників розходяться щодо дати його виникнення. За однією версією, у грудні 1928 р. А. Павелич створив підпільну бойову організацію "Hrvatski Domobran" ("Хорватське військо"), а в січні 1929 р., після введення королем Александром надзвичайного стану, емігрував. Самі усташі виникнення організації відносять до 7 січня 1929 р., коли нібито було прийнято "Статут усташської хорватської революційної організації". Інші історики датують появу "Статуту" організації 1932 р. [12, с. 36]. Т. Йонич зазначає, що організація усташів могла з'явитися не раніше другої половини 1930 р. [7, с. 10]. Варто відзначити те, що сам А. Павелич у своїх спогадах не називає точної дати утворення руху. Під 1929 р.

він, описуючи тяжку політичну ситуацію, що настала в Югославії після утвердження диктатури, зазначає, що вона була проголошена з метою ліквідувати хорватський народ як етнічну одиницю і на це буде витрачено стільки часу, скільки буде потрібно. Тому, на його думку, настав час організувати рух, що допоможе звільнити батьківщину від гніту диктатури. З цією метою він оголошує про план створення організації під назвою "Ustaša", яка повинна "боротися проти диктатури та тогочасного ярма за звільнення хорватського народу і повторне утворення незалежної Хорватії. Далі говориться, що організація "була утворена і проголошена", тобто дається явно зрозуміла дата – 1929 р., хоч і без числа та місяця [4, с. 432–433].

Сам термін "Ustaša" у широкому значенні трактується, як "повстанець" [2, с. 317]. Цікавим з цього приводу є пізніший запис самого Павелича, який зазначає, що назва "усташа" зустрічається ще в 1878 р. у боснійській військовій пісні. Можна припустити, що тоді усташами називали боснійсько-герцеговинських мусульман, котрі зі зброєю боролися проти австро-угорської окупації [1, с. 112–113]. Згодом цей термін набуває нового значення – поборник незалежності власної держави, революціонер. Саме на цьому етапі, на думку, А. Бінга, закінчується перша фаза самоствердження свідомості хорватського народу і починається друга: від утворення організації усташів до її занепаду разом з Незалежною державою Хорватія (НДХ) у 1945 р. [6, с. 133–134].

"Статут" визначав "Ustaša" як хорватську революційну організацію і був документально затверджений 1932 р. Він складався з 5 розділів (задачі руху, склад організації, членство, присяга та головні установи) та 13 підпунктів. Окрім цього, основними документами усташсько-домобранського руху були: "Пропис про усташську дисципліну", "Пропис про витрати усташської організації, фінанси та присягу", "Пропис про усташський однострій", "Пропис про повернення на батьківщину", "Службовник усташського війська" та інструкції щодо "Техніки революції" [9, с. 45–47].

Аналізуючи "Статут", можна прийти до висновку, що усташський рух багато в чому повторював і посилював ідеологічні засади колишньої партії права: незалежна хорватська держава як політична мета, для досягнення якої можна використати збройну боротьбу і тероризм; католицизм як ідейна основа руху; авторитарний культ абсолютного лідера-полководця (поглавника – за аналогією з дуче і фюрером) та ін. [8, с. 56–57]. За ієрархію на чолі стояв Поглавник, тобто сам Анте Павелич, що у свою чергу очолював ще й Головний усташський стан (ГУС). Далі, від нижчого до вищого, ішли табори

(юрисдикція яких поширювалася на райони), логори (юрисдикція над муніципалітетами) та стожери (юрисдикція над жупами). На їх чолі відповідно стояли таборничі, логорничі та стожарничі. Щоправда, така ієрархія буде введена лише в 1942 р., а до цього про неї не згадується [6, с. 134–135].

Центральне місце в ідеології усташського руху посідав етнічний націоналізм. В основі усташської "національної концепції" лежали уявлення про самобутність хорватського народу, його особливу місію, про природу хорватської ідентичності, а також уявлення про необхідність створення моноетнічної хорватської держави, яка охоплюватиме всі землі, які є, на їхню думку, хорватськими [5, s. 521–523].

Одним з найважливіших постулатів, які лягли в основу усташської концепції держави, стала ідея безперервності хорватської державності. У "Принципах хорватського усташського руху" стверджувалося, що хорватський народ, прийшовши на Балкани, "відразу ж заснував власну державу зі всіма атрибутами державності [...] Свою державу [...] хорватський народ зберігав через віки аж до кінця [Першої] світової війни" [10, с. 181]. А сам А. Павелич у "Хорватському питанні" писав: "Хорвати не змиряться з югославською державою [...] Ця держава заснована проти волі хорватського народу" [10, с. 183].

За словами Павелича, хорватський народ із самого початку був вільним і, попри всі труднощі, був таким до закінчення Першої світової війни, доки створене 1 грудня 1918 р. Королівство СХС не поглинуло його. На відміну від інших південних слов'ян, він належить до західної культури та цивілізації і має прагнути вирватися з-під сербського ярма [6, с. 127–128].

Окремо можна виділити ще один документ, написаний А. Павеличем – "Усташсько-домобранські принципи", що складався з 15 пунктів (складені десь у 1933 р.). Принципи виголошували про історичне право хорватського народу на утворення власної незалежної держави, що узгоджується з головною державотворчою метою руху. Цьому присвячено перші 6 пунктів, у яких коротко розповідається про історичний розвиток Хорватії та які явно характеризуються антисербською позицією. Далі, у пунктах 7, 8, 9, 10 вказується, що хорватський народ є суверенним і має право на власну державу і розвиток як єдина спільнота. Підкреслюється, що ніяка інша держава не має права існувати на національних хорватських землях. Про західну орієнтацію майбутньої Хорватії розповідає пункт 12, де зазначається, що "хорватський народ належить до західної культури та західної цивілізації". Пункт 13 спеціально присвячено селянству, яке має

становити основу майбутньої хорватської держави. Пункт 15 підтверджує цей тезис, додаючи тільки, що від селянства весь хорватський народ мусить перейняти успішне ведення господарства та дружнє життя. У свою чергу пункти 11 та 14 демонструють, що в майбутній державі вся власність належатиме народу і тільки йому, що співвідноситься з пунктом 2 "Статуту" та наближує, таким чином, її характер до тоталітарного [9, с. 57–83].

Щодо інших документів, то, наприклад, "Пропис про усташську дисципліну" строго її регламентував, визначаючи у випадку порушення суворе покарання у вигляді навіть смертної кари. Також обов'язковою була конспіративність організації, яку не міг порушити жоден її член. Зрозуміла річ, на той час це зумовлювалося небезпечною політичною ситуацією, що склалася в Югославії та Європі загалом. "Пропис про повернення на батьківщину" пропонував 7 кроків, які б допомогли хорватам знову почуватися господарями у своїй державі (робити все можливе проти белградської влади, скрізь поширювати усташську ідеологію, встановити контакти в інших країнах тощо). "Пропис про витрати усташської організації, фінанси та присягу" показує, яким є задуманий устрій усташства на батьківщині та за кордоном. Він у принципі повторює пункт 2 "Статуту". "Пропис про усташський однострій" вказує, що кожен, хто вступить до організації, буде навчений військовій справі та озброєний. Уперше згадується зовнішній вигляд типового усташського воїна [6, с. 136–139].

Детально описує усташську організацію в еміграції "Службовник усташського війська". Зокрема, він показує, що вона існувала у широкому та вузькому розуміннях: як звичайна політична організація та як військо, яке було ніби її окремим органом. Найімовірніше, датою його появи можна назвати 1 січня 1932 р. З цього документа видно, що Павелич намагався пов'язати усташів з хорватськими військовими традиціями, тому і повернувся до старої воєнної термінології (усташі, логори, табори, стожери тощо) [9, с. 48–50]. У зв'язку з тим, що новостворена організація, судячи з усього, мала на меті передовсім диверсійно-збройну боротьбу проти югославської влади, логічно виглядає наявність документу "Техніка революції", виданому в 1932 р. У ньому описувалися "технічні засоби", необхідні для реалізації намічених організацією планів. Дивлячись на її подальші дії, можна прийти до висновку, що малися на увазі теракти та політичні вбивства. Як бачимо, діяльність усташів на першому етапі мала бути орієнтована на військову боротьбу проти існуючого режиму в Югославії, що включала також і нелегальні методи боротьби [6, с. 141–143].

Із самого початку діяльності усташі були заклопотані проблемою єдності хорватських земель. У першій половині 30-х рр. ХХ ст. А. Павелич неодноразово заявляв не тільки про право хорватів на власну державність, але й прагнув довести права хорватів на володіння значними територіями на Балканах. У 1932 р. у одному з перших номерів газети "Ustaša" А. Павелич писав, що усташі борються, щоб до складу хорватської держави увійшли Далмація, Срем і Герцег-Босна, а в "Хорватському питанні" він стверджував, що до вторгнення турків "в період національної династії і персональної унії з Угорщиною Хорватія простягалася від річок Мура, Драва і Дунай на півночі до Дрини [...] на сході і Адріатичного моря на південному заході" [10, с. 190].

В. Віперман у своїй праці про європейський фашизм зазначав, що своїми утопічно-реакційними намірами і своєю радикальною та безкомпромісною волею до знищення усташі нагадують німецький "радикальний фашизм", але вони водночас багато в чому від нього ж і відрізняються. Насамперед цій партії бракувало антикапіталістичної складової, та й антикомуністичний компонент у її діяльності був доволі слабким. Виникнення, соціальний склад та функціонування усташів зумовлювалося не стільки мотивами класової боротьби, скільки передусім боротьбою національностей. Саме цим усташі суттєво відрізнялися від "звичних фашистських" рухів в Італії, Австрії та Угорщині, а їхні національно-релігійні настанови є доволі близькими до румунської "Залізної гвардії" [11, с. 121].

Таким чином, усташський рух, який виник на рубежі 20–30-х рр. ХХ ст., з самого початку свого існування чітко окреслив свою мету – створення незалежної хорватської держави. Ідейною основою усташського руху був хорватський варіант етнічного націоналізму. У своїх основних програмних документах організація чітко визначила військовий характер організації та можливість нелегальних методів боротьби. Перша фаза – ще не державної, але вже політичної діяльності усташів розпочалася.

Література

1. На путях к Югослави: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII – начало XX вв. / отв. ред. И. В. Чуркина. Москва: Индрик, 1997. 416 с.
2. Станоевич Бр. Усташский министр смерти: Анатомия преступления Андрия Арткуовича / пер. Н. А. Гиренко. Москва: Прогресс, 1989. 248 с.
3. Jelić-Butić Fikreta. Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska (1941–1945). Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1977. 332 s.
4. Matković Hrvoje. Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Zagreb: Naklada Pavičić, 2002. 332 s.

5. Фрейдзон В. И. О хорватской историографии 1950–1980-х годов по национальной идеологии до возникновения Югославии. *Славяноведение*. 1999. № 5. С. 78–87.

6. Bing Albert. Samoodređenje naroda i koncepcije hrvatske državnosti u kontekstu Drugog svjetskog rata – refleksije povijesnog kontinuteta. *Zavod za hrvatsku povijest*. 2013. Vol. 45. S. 129–154.

7. Ivanišević Alojz. Kao guske u maglu? Položaj Hrvatske u prvoj jugoslavenskoj državi. Između mita ta istvarnosti. *Zavod za hrvatsku povijest*. 2010. Vol. 42. S. 305–354.

8. Matković Stepan. Politički odnosi Josipa Franka i frankovaca prema radičevskoj ideologiji. *Zavod za hrvatsku povijest*. 1999–2000. Vol. 32–33. S. 277–283.

9. Radan Peter. Constitutional experimentation and the national question interwar Yugoslavia. *Istorija 20 veka*. 2011. № 3. S. 25–38.

10. Poglavnikov ured GUS-a 1941 / Propisnik o zadaći, ustrojstvu, radu i smjericama. *Hrvatske državne arhiv (HDA)*. – F.HR-HAD-249 "Ustaša". Hrvatski narodoošobodilački pokret. 1930–1945. Kut. br. 1. Ured poglavnika. 1941.

11. Horvat Rudolf. Hrvatska na mučilištu. Zagreb: Školska knjiga, 1992. 648 s.

12. Jonić Tomislav. Postanak i djelovanje ustaškog pokreta do 1941. 2001. URL: http://www.tomislavjonjic.iz.hr/V_15_jareb.html

References

1. CHURKINA, I. V. (ed.) (1997) Na putyah k Jugoslavii : za i protiv. Ocherki istorii natsional'nykh ideologiy yugoslavskikh narodov. Konets XVIII – nachalo XX vv. – *On the road to Yugoslavia: for and against. The essays on the history of national ideologies of the Yugoslav peoples. The end of the XVIII – early XX centuries*. Moscow: Indrik. (In Russian).

2. STANOEVICH BR. (1989) Ustashski ministr smerti: Anatomiya prestupleniya Andriya Artukuovicha. – *Ustashi Minister of Death: Anatomy of Andriy Artukuovich's Crime*. Moscow: Progress. (In Russian).

3. JELIĆ-BUTIĆ F. (1977) Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska (1941–1945). – *Ustasha and the Independent State of Croatia*. Zagreb : Sveučilišna naklada Liber. (In Croatian).

4. MATKOVIĆ HR. (2002) Povijest Nezavisne Države Hrvatske. – *The history of the Independent State of Croatia*. Zagreb : Naklada Pavičić. (In Croatian).

5. FREIDZON V. I. (1999) O khovratskoy istoriografii 1950-1980-kh godov po natsional'noy ideologii do nastupleniya Jugoslavii. – About the Croatian historiography of the 1950s-1980s in the national ideology before the advent of Yugoslavia. *Slavyanovedenje - Slavic Studies*. No. 5. p. 78-87. (In Russian).

6. BING A. (2013) Samoodređenje naroda i koncepcije hrvatske državnosti u kontekstu Drugog svjetskog rata – refleksije povijesnog kontinuteta. – The self-determination of the people and conception of Croatian statehood in the context of the Second World War - reflections of the historic continent. *Zavod za hrvatsku povijest. - Department of Croatian History*. No. 45. p. 129-154. (In Croatian).

7. IVANIŠEVIĆ A. (2010) Kao guske u maglu? Položaj Hrvatske u prvoj jugoslavenskoj državi. Između mita ta istvarnosti. - Like hazelnuts? The position of Croatia in the first Yugoslav state. Between the myth of that unity. Zavod za hrvatsku povijest. - *Department of Croatian History*. No. 42. p. 305-354. (In Croatian).

8. MATKOVIĆ ST. (1999-2000) Politički odnosi Josipa Franka i frankovaca prema radičevskoj ideologiji. – The political Relationships between Josip Franko and Frankovic towards Radicevic Ideology. Zavod za hrvatsku povijest. - *Department of Croatian History*. No. 32–33. p. 277–283. (In Croatian).

9. RADAN P. (2011) Constitutional experimentation and the national question interwar Yugoslavia. Istorija 20. veka. – *The history of the 20th century*. No. 3. p. 25–38.

10. Poglavnikov ured GUS-a 1941 / Propisnik o zadaći, ustrojstvu, radu I smjernicama / Hrvatske državne arhiv (HDA).–F.HR-HAD-249 "Ustaša". Hrvatski narodoooslobodilački pokret . 1930–1945. Kut. br.1.– Ured poglavnika. 1941.

11. HORVAT R. (1992) Hrvatska na mučilištu. – *Croatia in torture*. Zagreb : Školska knjiga. (In Croatian).

12. JONIĆ T. (2001) Postanak i djelovanje ustaškog pokreta do 1941. – *The posture and activity of the Ustasha movement until 1941*. Available from: http://www.tomislavjonjic.iz.hr/V_15_jareb.html. [Accessed: 20th January 2018]. (In Croatian).

О. П. Моцияка

магистрантка II курса специјалности "Историја и археологија"

Нежинског државног универзитета имени Николаја Гогоља

Возникновение усташко-домобранского движения и его программные документы

Статья посвящена возникновению усташко-домобранского движения и анализа его основных программных документов. Автором усташтво одновременно рассматривается как национальное хорватское движение и как главная военная сила противников югославского режима во главе с Анте Павеличем. Проведено сравнительное описание различных версий даты образования усташства: от свидетельств непосредственных очевидцев упомянутых событий (воспоминания Анте Павелича) до современных концепций (Томислав Йоничи). Программные документы ("Устав", "Усташко-домобранские принципы" и множество "Предписаний") автор анализирует в соответствии с правилами национального хорватского движения, указанными в них. Таким образом, были выявлено особенности идеологии, политических взглядов, отношения ко всему хорватского народа и других наций, государственного устройства будущей Хорватии, а также главные черты воинской дисциплины в усташской армии, внешний вид членов движения и их поведение относительно друг друга и врагов. Просматривая документы, можно прийти к выводу, что усташское движение с самого начала стремилось к образованию независимого хорватского государства. Статья охватывает первый этап борьбы усташей на пути к своей цели.

Ключевые слова: усташи, домобранство, национализм, националистическое движение, поглавник.

O. P. Motsiaka

Master of Secondary Degree in History and Archeology,
Nizhyn Gogol State University

The origin of the ustash-domobran movement and its program documents

The article is devoted to the emergence of the Ustash-Domobran movement and analysis of its main program documents. The author is at the same time considered it as a national Croatian movement and as the main military force of opponents of the Yugoslav regime led by Ante Pavelic. The article deals specifically with the period of its activity in emigration. A comparative description of different versions of the date of the formation of the Ustashes was made: from the evidence of the direct eyewitnesses of the mentioned events (memories of Ante Pavelic) to modern concepts (Tomislav Jonich). The author analyzes the program documents (the "The Charter", "The Ustash-domobran principles" and many "Prescriptions") in accordance with the rules of the national Croatian movement indicated in them. Thus, features of ideology, political views, attitude to the entire Croatian people and other nations, the state structure of the future Croatia, as well as the main features of military discipline in the Ustash army, the appearance of the members of the movement and their behavior relative to each other and enemies were revealed. In addition, the main idea is to prove the Croats' right to own large areas in the Balkans. Looking through the documents, one can come to the conclusion that the Ustash movement from the very beginning was striving for the formation of an independent Croatian state. The article covers the first stage of the struggle of the Ustashes on the way to its goal.

Key words: *Ustashes, Domobran, nationalism, nationalist movement, poglavnik.*

УДК 327(73)

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-314-325

L. M. Mytsyk

Ph.D, Associate Professor of the Department of World History & International Relations, Mykola Gogol State University of Nizhyn

The Obama doctrine in the context of the US foreign policy evolution

The purpose of this article is to analyze the Obama doctrine in the context of the US foreign policy evolution since the Second World War. The American researchers suggest a vision of that evolution as a certain cycle of the US course in the world politics. Obama's foreign policy was determined by two main factors: the internal economic situation and changes in the international environment. The combination of these factors led to the existence of multi-vector tendencies in the system of foreign policy decisions. In light of this, the development of a new concept of American world leadership was initiated at the political and academic levels in the United States. The article analyzes the results of the implementation of this concept.

Key words: *the Obama doctrine, foreign policy, cyclicity, superpower, international relation, national security.*

Since the end of the 1980s, a modification of the Yalta-Potsdam order has taken place, completed by the collapse of the bipolar system in 1991. The unique status of the United States as the only superpower provided them with an opportunity to influence the course and content of international relations purposefully. The American political and academic community has faced the task of ideological grounding the strategy of US international activity under the new conditions, to present a model of a new world order and a global strategy for the long-term perspective. Obama's foreign policy was determined by two main factors: the internal economic situation and changes in the international environment. The combination of these factors led to the existence of multi-vector tendencies in the system of foreign policy decisions: on the one hand, the positions of the political parties became closer due to moods in American society and the need to develop a pragmatic course (retrenchment), on the other hand, electoral logic dictated the repulsion of the positions of the two main parties for a maximum distance, as the parties tried to avoid borrowing the ideological arsenal of the opponent, on the other hand. In light of this, borrowing the ideological arsenal of the opponent. In light of

this, the development of a new concept of American world leadership was initiated at the political and academic levels in the United States.

This problem and other related problems in political science are considered topical and are being systematically studied by both foreign and Ukrainian experts. In particular, different aspects of Obama's foreign policy are analyzed by American researchers Z. Brzezinski [9], H. Kissinger [13], H. Brands [8], C. Dueck [10], N. Gvosdev [11; 12], D. Rothkopf [16; 17], D. Sanger [18], S. Sestanovich [19] as well as by the Ukrainian scholars D. Lakishyk [1; 2], I. Pohorska [3; 4], N. Slobodian [5], V. Shamraieva [6], O. Shevchuk [7] and others.

The purpose of this article is to analyze the Obama doctrine in the context of the US foreign policy evolution since the Second World War. The American researchers suggest a vision of that evolution as a certain cycle of the US course in the world politics.

In fact, the first American statesman who openly talked about cyclicity of the US foreign policy was Henry Alfred Kissinger – National Security Advisor to the President of the United States in 1969–1975 and US Secretary of State in 1973–1977. However, he was and remains a strong opponent of such fluctuations in US policy on the international scene. According to Henry Kissinger, only the right balance between resources and national interests and the construction of a grand strategy on that base can protect the United States from extremes in foreign policy, such as imperial overstrain, on the one hand, and isolationism, on the other one. In the "*White House years*" Kissinger called his approach toward finding the right balance between the US national interests and resources on the basis of recognizing the limits of possibilities the "geopolitical one" [13]. Thus, he contributed to the return of the "geopolitics" category into the international political discourse.

The key premise of Stephen Sestanovich's "*Maximalist: America in the World from Truman to Obama*" is that the opposing strategies of maximalism and retrenchment have taken turns in shaping US actions in the world since 1945, a cycle that has played out three times so far. First, the "present at the creation" activism of the early Cold War eventually had to be followed by Dwight Eisenhower's attempt to walk America back from some of its global commitments. A second phase of high-octane ambition started by John F. Kennedy died in Vietnam and gave away to Nixonian détente in the 1970s. Ronald Reagan's zeal to win the Cold War then opened a third maximalist phase that lasted until Barack Obama. Time and again, Sestanovich argues, maximalists came to the conclusion that major crises could only be solved – and worse ones avoided – through the all-out application of American power. They did so spurred by what

they saw as the failure of their predecessors' half-hearted policies. And in similar fashion, as the wheel turned, retrenchers came to the fore on the promise of fixing the failures and cutting the costs of maximalist overcommitment [19]. As he writes: "The history of American foreign policy...is not one of dogged continuity but of regular, repeated, and successful efforts to change course" [19, p. 5]. For the US, the challenge seems to be above all to strike the right balance between the two positions. As Sestanovich concludes, the recurring dilemma is how to enjoy the rewards of maximalism without going too far [19, p. 335].

Despite the 1990s debates on the role and place of the United States in the world, Washington implemented a policy of "liberal hegemony" that envisioned an active US course towards a new world order. Moreover, the efficient economic policy of US President William Clinton meant the availability of the necessary resources for maximalist foreign policy.

In regard to the George W. Bush doctrine, experts appear least sympathetic. Hal Brands concludes that Bush had a clear "sense of mission and purpose", his administration's belief in an unparalleled opportunity to restructure the world toward freedom [8, p. 165]. This grand strategy, however, resulted from the "strategic shock" of the September 11 terrorist attacks, which demonstrated not only that the United States remained vulnerable and needed a new defense posture but also that a new long-term threat existed [8, p. 151]. Reacting to the sudden change in circumstances, Bush developed a highly moralistic worldview, resulting, for example, in the concept of preemptive attack. In the ensuing wars of Afghanistan and Iraq, the administration's management style and decision making proved inadequate. It bordered on dogmatism and arrogance and operated on flawed assumptions. While Brands offers a rather perfunctory acknowledgment at the end that history is dynamic and, given future developments, Bush's legacy may rebound, he stresses that Bush's failures offer their own insights. First, he states, "Bush's experience confirmed the truism that there is a long road between the articulation of a grand strategy and the successful implementation of that strategy". Second, and perhaps most obviously, "a flawed and overambitious grand strategy could be quite dangerous". There was "great peril in trying to be too grand" [8, p. 189].

However, the growth of crisis phenomena in US foreign policy has become not the only factor in the formation of Barack Obama's foreign policy strategy. As a result of beginning the financial and economic crisis in September 2008 the United States did not have the necessary resources for a fully-fledged global leadership based on military and economic domination [6, p. 414]. That convinced Barack Obama of the

correctness of his idea to focus on economic recovery of the country as a priority [10, p. 28].

Consequently, in general, at the end of 2008, the first phase of the second cycle of US foreign policy ended. This stage, as well as the previous one in the late 1960s and early 1970s, was characterized by an increase of the people apathy against the background of failure to realize its goals in the second Iraq war, which aggravated with the onset of the economic crisis.

However, it should be noted that Washington's behavior doesn't entirely define the American foreign policy. The system of international relations also has a significant impact on it. First of all, it manifests itself in such a cyclical phenomenon as "the rise and fall of the great powers", according to Paul Kennedy's famous book of the same name. Actually, the history of the United States as a superpower is a part of this phenomenon, but not limited to it. In addition to changing the list of possible contenders for domination in the world, the geography of their location changes, that leads to a change in the relative weight of one or another Eurasian region in the US foreign policy strategy. Thus, Zbigniew Brzezinski in his "*Strategic Vision*" says that in the 1990s the United States had become the "first truly global superpower"; since then there has been a global dispersal of power, with a weakened European Union, along with Russia, China, India and Japan all maneuvering for position. Among the three main trends characterizing contemporary international relations, Brzezinski emphasizes shifting of the world's center of gravity "from the West to the East" [9, p.16–26], since the most dynamic powers of today's world (China, India) are located there. Besides, one of them, i.e. China, seems to be today the only potential US rival for dominance in the system of international relations. In such an increasingly unstable world, Z. Brzezinski suggests, the United States remains, in the words of the former Secretary of State Madeleine K. Albright, the "indispensable nation". Though no longer a hegemonic colossus, America remains essential, in his view, to promoting "a larger and more vital West", while at the same time playing the "role of balancer and conciliator" in Asia. There it ought to engage China "in a serious dialogue regarding regional stability" to reduce the possibility not only of American-Chinese conflicts but also of miscalculations between China and Japan, or China and India, or China and Russia [9].

In the Ukrainian scholar O. Shevchuk's view, "contradictions in the US-China relationship will exist, but their potential for conflict-relatedness will largely be offset by the growing interdependence of those countries, both in the economic and in political areas. The methods, by which

Chinese diplomacy achieves its goals, combine active economic policy with soft forms of spreading its influence. Such an approach does not cause a sharp opposition from the United States that seeks to develop common mechanisms for finding solutions in the most critical areas for themselves" [7, p. 13].

So, based on the cyclical logic, the United States in the beginning of 2009 have appeared in the worst situation since the 1970s in terms of foreign policy. Therefore, it is not surprising that the reaction of the new White House, headed by Democrat Barack Obama, seems to be similar to the policy of Republican Richard Nixon: in both cases the United States have faced with the task of finding a balance between available resources and the relevant international commitments, as well as the need to distribute attention between external and internal policies. Anyway, US foreign policy has returned to the retrenchment in the broad sense.

However, there is an appreciable difference between foreign policy of the Nixon-Kissinger' and Barack Obama' era. The White House of the early 1970s understood the danger to the world order if the United States tried to abandon its leadership position in the world completely. The main challenge for the USA, as Kissinger said, was to build a new practice of international relations in the process of destroying the old one, while not allowing the system of international relations to collapse. That could be achieved not by creating obstacles to the path of historical changes, but through the skillful use of new changes in order to obtain new tools, forces and opportunities for political maneuvering. The United States must engage its main opponents in a managed format of tripartite relations, abandon those commitments that they are not able to implement, while retaining trust in the eyes of the main allies, and ultimately turning themselves into a center of more stable and profitable global balance of power. Due to the dynamic and purposeful foreign policy, the United States will be able to successfully survive the period of their partial decline [8, p. 60]. In other words, it meant that, despite the partial strategic retreat and concentration, the United States should continue to pursue an active foreign policy strategy at the tactical and operational levels regarding the use of the opportunities created by the system of international relations. The best examples of the successful implementation of such a course by the Nixon-Kissinger tandem are the so-called "Opening of China" in 1972 or "shuttle diplomacy" during the 1973 Judgment Day war. This allowed Washington to take a dominant position in the US-China-USSR geopolitical triangle or actually contribute to establishing a balance between Israel and Egypt, which gave rise to a peaceful settlement and marginalization of the USSR position in the Middle East. This policy

ultimately helped the United States to survive the worst period in their history, while not abandoning the status of the world leader.

In turn, the Obama foreign policy was based on compromise and reconciliation in international relations. Colin Dueck characterized the Obama Doctrine as a centralized policy, purposely ambiguous and always with an ear to the ground on domestic issues [10]. In *"The Obama Doctrine: American Grand Strategy Today"*, Dueck argues that the President has said that this was the time for nation building at home, and his global nonintervention policy has allowed him to focus on that plan. In Dueck's view, Obama does "have a kind of implicit grand strategy". It consists of "overarching American retrenchment and accommodation internationally, in large part to allow the President to focus on securing liberal policy legacies at home" [10, p. 25–33].

Indeed, the analysis of the 2010 US National Security Strategy edition provides evidence for such conclusion. This document explicitly states: "At the center of our efforts is a commitment to renew our economy, which serves as a wellspring of American power" [14, p. 2]. In addition, one of the main leitmotifs of the document is the idea that new global challenges and shortcomings form the basis for cooperative rather than conflicting relationships between major world powers. It also fully corresponds to Obama's views on the essence of international relations. Therefore, the new version of the National Security Strategy of the United States, which appeared in February 2015, is a logical continuation and implementation of the main ideas of the President. On the one hand, this document more realistically assesses the perspectives for partnership between major powers, while clearly mentions that China's rise and Russia's aggression significantly impact the global balance of power and international security, on the other hand. However, despite this, "a strong, innovative and growing US economy" is still identified as a priority [15, p. 2–4].

However, in Dueck's view, America's position abroad has deteriorated because of Obama's grand strategy. Early on, the President announced that he would take concrete steps to eliminate nuclear weapons around the world. At the end of his second term, he was farther from that goal than when he took office, and not only because his pending deal with Iran legitimizes the world's leading state sponsor of terror as a threshold nuclear power and is likely to spark a nuclear arms race in the Middle East. North Korea has defiantly tested its nuclear weapons and long-range missiles. Nuclear powers Russia, the United Kingdom, France, China, India, and Pakistan have shown no inclination to abandon nuclear arms. Israel continued to decline to confirm or deny possession of nuclear weapons.

Despite Obama administration's engagement with Iran, reset with Russia, and pivot to Asia, leaders in Tehran, Moscow, and Beijing continue to view America as an impediment to their regional ambitions. All three nations have grown more assertive during Obama's tenure. This failed accommodation of rivals – combined with an energetic retrenchment that is substantially reducing the size of the U.S. military – has "unnerved American allies in Central and Eastern Europe, East Asia, and the Middle East." [10, p. 7, 65–75].

Colin Dueck suggests that Obama has also exaggerated his successes in combatting transnational terrorism. Al-Qaeda has become a growth enterprise; affiliates have spread throughout the Middle East. In Syria, Obama has vacillated, moving from support for President Bashar al-Assad to calls for his removal, from acquiescence in his reign to lukewarm support for the rebels. Obama precipitously withdrew all American troops from Iraq in 2011 to honor a reckless campaign pledge, thereby opening the door to radical Islamists who now control much of the northwestern region of the country.

Thus, according to Colin Dueck, "the essential problem with the Obama Doctrine is that it is based upon a sincere but fundamentally mistaken and unrealistic theory of international relations". Obama seems to believe that international conflict primarily arises from misunderstanding, and that therefore greater conciliatoriness by the United States will yield dramatic improvements in international cooperation. In the real world, however, where all-too-many international conflicts spring from adversaries who understand all too well each other's irreconcilable ambitions, retrenchment and accommodation by the world's sole superpower signal weakness and generate disorder [10].

David Rothkopf in his *"National Insecurity: American Leadership in the Age of Fear"* suggested a slightly different assessment of the effectiveness of Barack Obama's foreign policy. Rothkopf examines the construction of the President's foreign policy team, the failure of Richard Holbrooke's AfPak shop within the State Department and of George Mitchell's efforts in the Middle East, the illusory "pivot" to Asia and "reset" with Russia, the secret outreach to Iran, and the flat-footed response to the Arab Spring, the drone war, and the widespread and largely unknown (until the Snowden disclosures) cyberwar. However, even this long-time supporter of the Democratic Party, comparing the foreign policy of George W. Bush's second-term team (2005–2009) and Barack Obama's administration since January 2009, also drew paradoxical conclusions. Although Bush could not, for objective reasons, correct his main mistake – the surge in Iraq with all the relevant consequences – he learned to be an independent leader, who

could go through difficult decisions, such as increasing the US military contingent in Iraq since 2007 in order to end civil war there [16]. Meanwhile, the administration of Barack Obama and the President often show hesitation at critical moments and even demonstrate a tendency to deviate from the previously declared course, as demonstrated by the refusal to punish Bashar Assad's regime in early September 2013 in response to the use of chemical weapons. Besides, David Rothkopf criticizes the Obama administration for the closed mechanism of decision-making, which involves mainly those who contributed to his victory in the 2008 elections. Even such a grand initiative as "rebalancing toward Asia," which had objective preconditions when Barack Obama came to power, was initiated by the State Department headed by Hillary Clinton. Meanwhile, the White House, which actually seized this initiative, did not have enough realistic efforts to implement that strategy – it is now used to say that "rebalancing to Asia" is nothing more than a declaration in the absence of real steps to implement this ambitious and absolutely necessary plan [17, p. 203–230]. Finally, what Rothkopf finds is a series of foreign policy extremes that has left the U.S. without a clear sense of identity and direction.

Thus, in a view of the most researchers of the Obama doctrine, the idea that "after the massive expenditures for conflicts that marked the first decade of the 21st century, America would have a period of quiet in which to rebuild its economic might and return rejuvenated to the world stage", has led to negative consequences [11]. In 2014, as Nicholas Gvozdev notes, "Washington seems to have embarked on an overly ambitious plan of "triple containment" to counter any expansion of Iranian influence in the Middle East, Russian influence in the Eurasian space and Chinese influence in East Asia. But it has not articulated the strategic rationale for such a measure or generated the political support necessary for devoting the expenditure of the necessary resources to give such an approach better odds of achieving success" [12]. "The challenge in the current world is that, for the first time since early in the Cold War, the USA have more of a risk of crises in multiple regions turning into broader conflict" [20]. Thus, Washington has faced such a phenomenon as "asymmetry of attention" – despite the fact that in each case the US surpasses their potential competitors by all the power parameters, Washington can not concentrate 100 % of its attention and resources to counteract a particular country or threat. The key problem for the United States seems to be the lack of a genuine grand strategy that would give the Obama administration the opportunity to identify relevant priorities based on the country's national interests and then allocate the necessary resources to achieve its goals [18].

N. Slobodian considers the Obama doctrine as controversial one "in its effort to combine, on the one hand, the attempt to bring Washington's military strategy into line with the geopolitical realities and financial and economic resources of the United States, giving priority to international cooperation and interaction in resolving conflict situations, and, on the other hand, the further development of US military-strategic potential in the context of fierce competition with other world's centers of power, including Russia, to achieve the indivisible uncontested dominance in strategic regions of America, leaving the right in emergency case to make one-sided decision on the use of military force" [5, c. 63]

So, most experts conclude that the Obama doctrine, as an attempt to respond to the American foreign policy crisis, did not work at all. Of course, the question how it contributed to the intensification of the challenges for the existing international order such as Russian and Chinese revisionism is controversial one, since, according to Western authors, it had objective preconditions such as the Rise of China or Russia's Resurgence. However, it's obvious that implementation of the Obama Doctrine left the United States unprepared both conceptually and materially to meet the challenges that started to crystallize in 2014.

Література

1. Лакішич Д. М. Нова адміністрація США: проблеми і завдання. *Проблеми міжнародних відносин*. 2010. Вип. 1. С. 187–204.
2. Лакішич Д. М. Нова стратегія національної безпеки. *Політологічний вісник*. 2001. Вип. 51. С. 313–322.
3. Погорська І. І. США: місія здійснима? Праксеологія творення глобального світу. Київ: Грамота, 2009. 520 с.
4. Погорська І.І. Глобальна потужність США: потенціал трансформації влади в практичну дію. *Політологічний вісник*. 2010. Вип. 47. С. 322–331.
5. Сlobодян Н. Зовнішня політика "змін" Барака Обама. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія "Історія". 2014. Вип. 1 (119). С. 60–63.
6. Шамраєва В. М. Основи зовнішньополітичної концепції Президента США Б. Обама. *Теорія та практика державного управління*. 2012. Вип. 2 (37). С. 407–414.
7. Шевчук О. В. Зовнішньополітичні пріоритети адміністрації Б. Обама. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Серія: "Політологія". 2013. Т. 212. Вип. 200. С. 9–13.
8. Brands H. What Good Is Grand Strategy: Power and Purpose in American Statecraft from Harry S. Truman to George W. Bush. 2014. 288 p. (1st edition).
9. Brzezinski Z. Strategic Vision: America and the Crisis of Global Power. 2012. 240 p. (1st edition).
10. Dueck C. The Obama Doctrine: American Grand Strategy Today. 2015. 336 p. (1st edition).

11. Gvosdev N. As Stakes Rise, Muddling Through No Longer Viable Option for U.S. URL: <https://www.worldpoliticsreview.com/articles/15641/as-stakes-rise-muddling-through-no-longer-viable-option-for-u-s>
12. Gvosdev N. Time for Plan B on Obama's Triple Containment of Russia, China, Iran URL: <https://www.worldpoliticsreview.com/articles/13872/time-for-plan-b-on-obama-s-triple-containment-of-russia-china-iran>
13. Kissinger H. White House Years. 2011. 1552 p. (Reprint edition).
14. National Security Strategy 2010. Washington D.C., the White House, May 2010. URL: nssarchive.us/NSSR/2010.pdf
15. National Security Strategy 2015 URL: Washington D.C., the White House, February 2015. URL: nssarchive.us/wp-content/uploads/2015/02/2015.pdf
16. Rothkopf D. National Insecurity. Can Obama's foreign policy be saved? Foreign Policy. 2014. URL: <http://foreignpolicy.com/2014/09/09/national-insecurity/>
17. Rothkopf D. National Insecurity: American Leadership in an Age of Fear. 2014. 494 p. (1st edition).
18. Sanger D. Commitments on Three Fronts Test Obama's Foreign Policy. URL: http://www.nytimes.com/2014/09/04/world/europe/commitments-on-3-fronts-test-obamas-foreign-policy-doctrine.html?_r=0
19. Sestanovich S. Maximalist: America in the World from Truman to Obama. 2014. 416 p. (1st edition).
20. Shanker T. A Secret Warrior Leaves the Pentagon as Quietly as He Entered *The New York Times*. 2015. URL: <http://www.nytimes.com/2015/05/02/us/a-secret-warrior-leaves-the-pentagon-as-quietly-as-he-entered.html?emc=eta1>

References

1. Lakishyk D.M. Nova administratsiia SShA: problemy i zavdannia / D.M. Lakishyk // Problemy mizhnarodnykh vidnosyn. – 2010. – Vyp. 1. – S. 187–204.
2. Lakishyk D.M. Nova stratehiia natsionalnoi bezpeky / D.M. Lakishyk // Politolohichni visnyk. – 2001. – Vyp. 51. – S. 313–322.
3. Pohorska I. I. SShA: misiia zdiisnyma? Prakseolohiia tvorennia hlobalnogo svitu / I. I. Pohorska. – Kyiv: Hramota, 2009. – 520 s.
4. Pohorska I. I. Hlobalna potuzhnist SShA: potentsial transformatsii vlady v praktychnu diiu / I. I. Pohorska // Politolohichni visnyk. – 2010. – Vyp. 47. – S. 322–331.
5. Slobodian N. Zovnishnia polityka "zmin" Baraka Obamy/ N. Slobodian.// Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriia: Istorii. – 2014 – Vyp. 1(119) – S. 60-63
6. Shamraieva V.M. Osnovy zovnishnopolitychnoi kontseptsii Prezydenta SShA B.Obamy. / V. Shamraieva. // Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia. – 2012. – Vyp. 2 (37). – S. 407-414.
7. Shevchuk O.V. Zovnishnopolitychni priorytety administratsii B.Obamy/ O. Shevchuk. // Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly]. Seriia : Politolohiia. – 2013. – T. 212. – Vyp. 200. – S.9-13.
8. Brands H. What Good Is Grand Strategy: Power and Purpose in American Statecraft from Harry S. Truman to George W. Bush / Hal Brands., 2014. – 288 p. – (1st edition).

9. Brzezinski Z. Strategic Vision: America and the Crisis of Global Power / Zbigniew Brzezinski., 2012. – 240 p. – (1st edition).
10. Dueck C. The Obama Doctrine: American Grand Strategy Today / Colin Dueck., 2015. – 336 p. – (1st edition).
11. Gvosdev N. As Stakes Rise, Muddling Through No Longer Viable Option for U.S. [Електронний ресурс] / Nikolas Gvosdev // WPR. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.worldpoliticsreview.com/articles/15641/as-stakes-rise-muddling-through-no-longer-viable-option-for-u-s>.
12. Gvosdev N. Time for Plan B on Obama's Triple Containment of Russia, China, Iran [Електронний ресурс] / Nikolas Gvosdev // WPR. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.worldpoliticsreview.com/articles/13872/time-for-plan-b-on-obama-s-triple-containment-of-russia-china-iran>.
13. Kissinger H. White House Years / Henry Kissinger., 2011. – 1552 p. – (Reprint edition).
14. National Security Strategy 2010 [Електронний ресурс] / Washington D.C., the White House, May 2010. – Режим доступу: nssarchive.us/NSSR/2010.pdf
15. Rothkopf D. National Insecurity. Can Obama's foreign policy be saved? [Електронний ресурс] / David Rothkopf // Foreign Policy. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <http://foreignpolicy.com/2014/09/09/national-insecurity/>.
16. Rothkopf D. National Insecurity: American Leadership in an Age of Fear / David Rothkopf., 2014. – 494 p. – (1st edition).
17. Sanger D. Commitments on Three Fronts Test Obama's Foreign Policy [Електронний ресурс] / DAVID E. SANGER // The New York Times. – Режим доступу до ресурсу: http://www.nytimes.com/2014/09/04/world/europe/commitments-on-3-fronts-test-obamas-foreign-policy-doctrine.html?_r=0.
18. Sestanovich S. Maximalist: America in the World from Truman to Obama / Stephen Sestanovich., 2014. – 416 p. – (1st edition).
19. Shanker T. A Secret Warrior Leaves the Pentagon as Quietly as He Entered [Електронний ресурс] / Thom Shanker // The New York Times. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.nytimes.com/2015/05/02/us/a-secret-warrior-leaves-the-pentagon-as-quietly-as-he-entered.html?emc=eta1>.

Л. М. Мицик

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

"Доктрина Обама" в контексті еволюції зовнішньої політики США

Метою цієї статті є аналіз доктрини Обама в контексті еволюції зовнішньої політики США після Другої світової війни. У працях американських дослідників пропонується погляд на цю еволюцію як на певну циклічність курсу США на світовій арені. Зовнішня політика Обама була обумовлена двома головними чинниками: внутрішньою економічною ситуацією та змінами міжнародного середовища. Поєднання цих

чинників викликало багатовекторні тенденції у системі прийняття зовнішньополітичних рішень. З огляду на це у США на політичному та академічному рівнях була ініційована розробка нової концепції американського світового лідерства. У статті аналізуються результати реалізації цієї концепції.

Ключові слова: *доктрина Обами, зовнішня політика, циклічність, наддержава, міжнародні відносини, національна безпека.*

Л. Н. Мыцык

кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории и международных отношений Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

"Доктрина Обамы" в контексте эволюции внешней политики США

Целью этой статьи является анализ доктрины Обамы в контексте эволюции внешней политики США после Второй мировой войны. В работах американских исследователей предлагается взгляд на эволюцию как на определенную цикличность курса США на мировой арене. Внешняя политика Обамы была обусловлена двумя главными факторами: внутренней экономической ситуацией и изменениями международной среды. Сочетание этих факторов вызвало многовекторные тенденции в системе принятия внешнеполитических решений. Учитывая это, в США на политическом и академическом уровнях была инициирована разработка новой концепции американского мирового лидерства. В статье анализируются результаты реализации этой концепции.

Ключевые слова: *доктрина Обамы, внешняя политика, цикличность, сверхдержава, международные отношения, национальная безопасность.*

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 37.0

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-326-333

Е. М. Кучменко

доктор історичних наук,

професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин

Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Системний підхід і "зіткнення цивілізацій" у міжнародних відносинах – історіософський огляд

У статті розглядаються проблеми, які пов'язані із векторними змінами міжнародних відносин та існуючих підходів щодо розв'язання існуючих і майбутніх проблем у міжнародній політиці в силу "зіткнення цивілізацій". Наводяться точки зору на цю проблему дослідників як Заходу, так і Сходу, які роблять спробу піддати аналізу ці зміни, аналізуються їх погляди на майбутнє світу і, головне, їх погляди розділилися щодо цивілізаційного розвитку і характеру міжнародних відносин. Так, лінійна, історичистична школа стверджує, що Західна цивілізація – універсальна цивілізація, яка прийнята на всьому людству, тобто прийнятні її культура, тип суспільних відносин і засоби здійснення політичної влади. Наводяться та аналізуються факти, які свідчать на користь концепції "зіткнення цивілізацій". Проте концепцію "зіткнення цивілізацій" вони замінюють циклами, в яких неабияку роль відіграє економіка; наводиться точка зору і тих, які доводять правильність системного підходу. Говориться про можливість переносу центру міжнародних відносин із Заходу на Схід із урахуванням ролі "третього світу", його розвитку і можливостей, унаслідок реформ, які там відбуваються, але з урахуванням соціокультурних традицій.

Ключові слова: системний підхід, "зіткнення цивілізацій", міжнародні відносини, політика, лінійна історична школа, соціокультурна традиційність, "третій світ", економіка, Захід-Схід.

Слід відзначити, що на сьогодні людство на усій земній кулі стикається з різноманітними гострими проблемами. Універсальність цих сучасних спільних проблем є історичним наслідком світової мережі технологічних і економічних відносин, яка була створена експансіоністською діяльністю західноєвропейських народів за останні п'ять

століть. Технологічні й економічні відносини породжують політичні, етичні і релігійні відносини в межах міжнародних стосунків. У наш час ми є свідками народження загальної всесвітньої цивілізації, яка з'явилася у технологічних кордонах західного походження, але, на сьогодні, завдяки внескам усіх історичних регіональних цивілізацій відбувається духовне збагачення як Заходу, так і Сходу. Ця тенденція в історії людства може частково пояснювати зближення загальної платформи у світоглядах. Як приклад, можна навести діалог між Дайсаку Ікедою (представником Східної Азії, буддистом північної школи (Махаяна) та Арнольдом Тойнбі (християнином – мешканцем Заходу), який поділяв деякою мірою віру Освальда Шпенглера, що у XX столітті відбудеться занепад Європи і лідерство перейде від Заходу до Східної Азії, бо попередня глава людства була пов'язана з лідируючою роллю Заходу. Людство, вважав він, уже було об'єднано у технологічному плані всесвітньою експансією західноєвропейців. Обидва автора знаходяться у взаємній згоді, очікуючи і сподіваючись, що в подальшій історії людство багато що зробить щодо політичного і духовного об'єднання.

Ікеда більше, ніж Тойнбі, схильний був сподіватися, що ці великі зміни відбудуться добровільно, в умовах рівності між усіма частинами людської раси, без подальшого панування зла, яке в минулому, хай і не у всесвітньому масштабі, але дуже часто було ціною політичного і духовного об'єднання. Проте, незважаючи на різницю між авторами в релігійному і культурному плані, в їх діалозі проявилася, значною мірою, згода у світоглядах і цілях. Вони торкнулися значущих проблем сучасності і прийшли до спільного висновку, що, якщо вони набудуть матеріалізації, то відбудеться ефект, який вийде за горизонти сучасних поколінь від індивідуальних до глобальних [1].

Що ж стосується міжнародних відносин, то сучасні проблеми пов'язані із векторними змінами міжнародних відносин та існуючих підходів щодо розв'язання сучасних і майбутніх проблем у міжнародній політиці в силу "зіткнення цивілізацій".

Аналіз існуючих підходів до розв'язання проблеми майбутніх міжнародних відносин доводить, що більшість авторитетних дослідників схиляються до точки зору, яку приблизно й примітивно можна описати двома словами: ідуть зміни! Спробуємо відшукати практичні факти, що доводять потенційність або "зіткнення цивілізацій", або "зміни гегемону".

На користь концепції С. Хантінгтона свідчить політичний курс, що його обрало керівництво КНР. Сьогодні Китай є потенційним лідером завтрашнього дня. Про це переконливо свідчить статистика, яку наводить Ю. Яковець [2].

Проте, можливість стати новим членом "великої сімки" і додати ще 1 200 000 000 до "золотого мільярда" не затьмарює розум послідовників Де Сяопіна – вони старанно виконують його настанову на збільшення середніх доходів середнього китайця до 800 доларів. А вже потім... Головною метою держави з 1/6 населення усієї планети стало перетворення на лідера свого регіону, а в перспективі – і всього світу. Досягнути це можна лише за однієї мети – не просто створити потужну економіку, але й знайти собі сателітів. Але оскільки ані "перший", ані "другий" світи зовсім не збиралися приєднуватися до Китаю (це він повинен був вчинити подібний акт), то єдині можливі союзники – країни "третього світу".

Шлях, який зробив КНР, – шлях виходу "третього світу" з кризи, але одночасно це й народження нового лідера "третього світу" – про це Китай відверто заявляє і це, напевно, і є прихована мета "культурної революції". "Китай завжди буде належати до "третього світу", і це основа нашої зовнішньої політики. Ми наголошуємо на своїй вічній приналежності до нього, розуміючи під таким визначенням те, що Китай, який сьогодні з-за своєї бідності належить до держав "третього світу" і живе з ними однією долею, буде належати до них і тоді, коли перетвориться на розвинуту країну, країну багату та потужну" [3]. Отже, КНР свідомо декларує себе представником країн, що розвиваються як представник Ради Безпеки ООН, ВТО інших впливових міжнародних установах. Китай – голос "третього світу", принаймні його звукозаписувач. Подібне саморозуміння і тим більше декларування подібної ситуації реалізується і зовнішньою політикою Пекіну. Основоположними моментами якої є:

1. "Китай бажає розвивати відносини з усіма країнами на основі п'яти принципів мирного співіснування, а саме: взаємоповаги суверенітету і територіальності, взаємного ненападу, невтручання у внутрішні справи одне одного, рівності та взаємовигоди, мирного співіснування.

2. Зміцнення солідарності та співробітництва з країнами "третього світу", що розвиваються. Розвиток добросусідських відносин з прикордонними країнами.

3. Китай виступає за створення системи міжнародних відносин та нового міжнародного політичного й економічного устрою на основі п'яти принципів.

4. Китай незалежно та самостійно виробляє свою політичну позицію та курс з усіх міжнародних питань; він не вступає ні в які союзи і не встановлює жодних стратегічних відносин з великими державами чи блоками країн, виступає проти гегемонізму та політики сили" [4].

Попри оманливу м'якість проголошень, варто докладніше зупинитись на певних положеннях. Пункт 1 свідчить про бажання країн-

членів незахідних цивілізацій здійснювати самостійну політику, на чому наголошував С. Хантінгтон. Крім того, Китай офіційно наголошує на рівності усіх суб'єктів світової політики і на небажання їх, і Китаю зокрема, відігравати роль статистів. Невтручання у внутрішні справи є фактичною пересторогою: і проблема Тайваню, і проблема Тибету (Лхаси), і турецької діаспори – усе це проблеми, вирішувати які є прерогатива Пекіну. КНР же не намагається вирішувати без прохань Брюсселю франко-валлонські протистояння, або без заклику Судану – його християно-ісламські зіткнення! Подібне ж спрямування має і пункт 4. Але для нас не менш цікавими є пункти 2 та 3 – вони відображають процес формування антизахідної коаліції. Власне це – заклик до вступу до альянсу "іслам-конфуціанство" нових членів. Проявляється він, на думку С. Хантінгтона, у відстоюванні державами Незаходу свого права на створення таких засобів захисту й нападу, які, на їх думку, необхідні для безпеки. Вони, зазначає він, правильно зрозуміли фразу представника Міністерства оборони Індії: "... ніколи не заперечуйте США, якщо у вас немає ядерної зброї". С. Хантінгтон відмічає, що "Китай її вже має, Пакистан та Індія – можливості до її створення, КНДР, Іран, Ірак, Лівія – бажання до створення... Дуже важливим для країн Незаходу є підтримка китайської військової потужності. Але КНР не тільки купує озброєння, він – головний експортер зброї. Саме Китай продав Лівії та Іраку матеріали для створення нервово-паралітичного газу, допоміг Алжиру побудувати атомний реактор, за допомогою якого можна досліджувати розщеплення ядер плутонію, Ірану були надані технології, за допомогою яких, на думку США, можна створювати зброю масового знищення" [5]. Незахід ї справді об'єднується.

Проаналізувавши факти, які свідчать на користь концепції "зіткнення цивілізацій", варто зазначити і ті, що доводять правильність системного підходу. Це, перш за все – нещодавній дипломатичний скандал, коли 23 січня 2003 р. Коллін Пауелс згавбив честь та пам'ять Європи. Він заявив, що стара, бюргерська Європа не спроможна досягнути процесів історичного прогресу – необхідності роззброїти Саддама Хуссейна. Особливий наголос був зроблений на перенесенні серця і центру нової Європи з франко-німецького союзу на схід. Проте, як довели події, вищезгадана ситуація була лише вступом, прелюдією. "Все вийшло дуже некрасиво – перед усім світом члени НАТО виплеснули один на одного приховані загрози та звинувачення. Ніхто й гадки не мав, що все відбудеться так драматично" [6]. Йдеться про блокування Німеччиною, Францією та Бельгією прохання США надати військової допомоги Туреччині. Фактично, світ спостерігав не

тільки за колізіями всередині потужного блоку, але й за боротьбою – зіткненням – двох субцивілізацій. Двох метачленів Західної цивілізації! Це доводить раціональність формули І. Валлерстайна (США + Японія / Китай) VS ЄС. Ось як усе відбувалося. Як зазначає М. Соколовський, "виною всьому стала впевненість Франції та Німеччини, а також Бельгії, котра до них приєдналася, що посилення оборони Туреччини є знищенням зусиль, направлених на мирне врегулювання конфлікту навколо Іраку і є посиленням можливості початку війни... Європейське вето в НАТО – не єдина "свиня", яку підклали лідери ЄС своїм заокеанським союзникам. На минулому тижні Берлін намагався створити коаліцію держав, які зацікавлені у недопущенні війни США та Великобританії з Іраком... Головною причиною, що змусила керівників Франції та Німеччини вчинити так, є їх бажання стати в майбутньому лідерами нової Європи. Сьогодні Європі вже не загрожує СРСР, а домінування США в Старому Світі набуває дедалі найбридливіших рис. Країни вирішили використати момент, доки США не створили собі нових союзників-сателітів з держав Східної Європи. "Гарячі голови" Парижу й Берліну відчули, що Німеччина та Франція, які володіють найпотужнішими економіками Європи, можуть стати новим центром світового впливу [7]. Таким чином, незважаючи на те, що "Західна громадянська війна" (термін В. Лінда) завершилася із завершенням "холодної війни", вона може знов розпочатися.

Аналізуючи концепцію "циклів гегемонії", можна зробити ще одне цікаве відкриття. Т. Хопкінс зазначав, що "ліберальні сили світів-економік стримують авторитарні сили світів-імперій: голландська гегемонія була реальною історичною альтернативою світу-імперії Габсбургів, британська – світу-імперії Наполеона, американська – світу-імперії Гітлера" [8]. Майбутній переможець спочатку був союзником-молодшим братом колишнього гегемона: Англія – Голландії, Америка – Англії! Найбільш вражаючим фактом є те, що і тут був присутнім фактор культурної спорідненості. Протестантські Нідерланди обрали собі в союзники англійську Британію, а не католицьку Францію, що вилилось у війну за Іспанський спадок, війну за Пфальцьський спадок, війну за Австрійський спадок і *mutatis mutandis* – Голландську війну. Пізніше під час другої світ-гегемонії, Англія обрала собі союзником англо-саксонську Америку, а не германську Німеччину, що проявилось у Першій та Другій світових війнах. Отже, можна було б спрогнозувати, що новим союзником США-гегемонії стане ЄС. Проте не все так просто – історія доводить, що культурна спорідненість повинна бути доповнена географічною віддаленістю Голландії легше було вступити в альянс не з прикордонною їй Францією, а із значно меншою Британією, якій, у

свою чергу, більш привабливим видався гегемон США, заокеанський гегемон, а не європейська Німеччина. Таким чином, виходячи із вищезазначеного, більше шансів у Японії / Китаю. Саме непрогнозованість повна, але лише часткова варіація і робить ситуацію заплутаною: чи матиме вираження концепція Ф. Фукоями, чи С. Хантінгтона, чи І Валлерстайна. І який же тип підходу "циклів гегемонії" більш вірогідний?

Як висновок, слід констатувати, що погляди на майбутнє світу і, головне, на характер міжнародних відносин розділилися. Лінійна, історична школа стверджує, що Західна цивілізація – універсальна цивілізація, яка прийнятна всьому людству, тобто прийнятні її культура, тип суспільних відносин і засоби здійснення політичної влади. Подібне "нарцисичне" сприйняття своєї цивілізації засліплює своїх апологетів.

Розвиваючи теорію "локальних цивілізацій", аналізуючи такі процеси, як "le revanche de Dieu" (термін Ж. Кепеля), становлення цивілізаційного саморозуміння та загострення макроетнічних зіткнень, противники "кінця історії" наголошують на тому, що "Дослідження розвитку країн "третього світу" змушує сфокусувати свою увагу на культурі і культурних відмінностях... Культура та її вплив на політику вимагає більш докладного дослідження" [9]. Вони розуміють, що не всі держави секуляризувалися (пройшли еволюцію ідеаціональної системи), не всі втратили "віру в божественний порядок політики, в таїнство, яким оповито буття держави" [10], не всі готові вестернізуватися. Наслідком подібної невідповідальності поглядів є можливе / майбутнє зіткнення цивілізацій, і тому "Заходу варто розуміти і поважати чужі релігійні, філософські погляди, а також – іноді абсорбувати їх" [11]. В якості головного елементу рушійної сили історії виділяється культура локальних цивілізацій.

Конвергенцією від "культурного підходу" можна вважати Світ-Системний Аналіз концепції, згідно з якою головну роль в історії людства відіграють цикли гегемоній. Вони теж наголошують на іманентній неможливості завершення історичної еволюції. Проте концепцію "зіткнення цивілізацій" вони замінюють циклами, в яких неабияку роль відіграє економіка. Прихильники останньої парадигми (А. Г. Франс, К. Чейз-Данн, Т. Холл, Ж. Абу-Лугход, І. Валлерстайн) зосереджують свою увагу на глобальній еволюції людського суспільства. Правда, вони зазначають, що її не можна екстраполювати на людство і варто віддати перевагу "епізодичним переходам", "контингентному історичному розвитку" (терміни Е. Гідденса), які в принципі не мають єдиної динаміки. Отже, ведеться дослідження констеляційного співіснування різних формацій, культур, перекомпонування різноманітних зразків та типів людської діяльності.

Література

1. Диалог Тойнби-Икеда / пер. Б. Л. Губман и другие. *Человек должен выбрать сам*. Москва: ЛЕАН, 1998. 448 с.
2. Яковец Ю. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. Москва, 2001. С. 299.
3. Дэн Сяопин. О строительстве специфически китайского социализма. Бэйцзин, 1985. С. 37.
4. Міжнародні відносини та зовнішня політика в 1980–2000 роках. Київ, 2001. С. 431.
5. The Challenging of the new century, Indiana press – 2000. Samuel P. Huntington. *The clash of the civilizations*. P. 18.
6. Соколовский М. Синдром европейской эмансипации. *Зеркало недели*. 2003. Февраль. С. 5.
7. Там же.
8. Фисун А. А. Мир-Системный Анализ как теория геоисторических изменений. URL:<http://filebox.vt.edu/users/wdunaway/roudem2.htm>. С. 5.
9. Samuel P. Huntington. The Goals of the development. New-York, 1998. P. 27–28.
10. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. Харьков: 2001. С. 247.
11. The Challenging of the new century, Indiana press – 2000. Samuel P. Huntington. *The clash of the civilizations*. P. 20.

Literature

1. Dialogue Toynbee-Ikeda (translation by B. L. Gubman and others) A person should choose himself. - M.: LEAN, 1998.- 448 p.
 2. Yakovets Y. Globalization and interaction of civilizations. / Y. Yakovets.- M.: 2001.-P.299.
 3. Deng Xiaoping. On the construction of specifically Chinese socialism. / Deng Xiaoping - 1985.-P.37.
 4. International vidnosini and calling policy of a political person in 1980-2000 rokah.-K.: 2001.-P.431.
 5. The Challenging of the new century, Indiana press – 2000, // Samuel P. Huntington. *The clash of the civilizations*//.-P.18.
 6. Sokolovsky M. Syndrome of European Emancipation // Mirror of the Week. / M. Sokolovsky. -2003, Feb.-P.5.
 7. Ibid
 8. Fisun A.A. World-System Analysis as a theory of geohistorical changes. / A. A. Fisun. - <http://filebox.vt.edu/users/wdunaway/roudem2.htm>, -P.5.
 9. Samuel P. Huntington. The Goals of the development./ P. Samuel. - New-York,1998.-P.27-28.
 10. Nietzsche F. On the other side of good and evil. / F. Nietzsche. -H.: 2001.-P.247.
 11. The Challenging of the new century, Indiana press – 2000, // Samuel P. Huntington. *The clash of the civilizations*//.-P.20.
-

Э. Н. Кучменко

доктор исторических наук,
профессор кафедры всемирной истории и международных отношений
Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

**Системный подход и "столкновение цивилизаций"
в международных отношениях – историософский обзор**

В статье рассматриваются проблемы, которые связаны с векторными изменениями международных отношений и существующих подходов относительно развязывания современных и последующих проблем в международной политике в силу "столкновения цивилизаций". Приводятся точки зрения на эту проблему исследователей как Запада, так и Востока, которые пытаются проанализировать эти изменения и на основе этого анализа рассматриваются их взгляды на дальнейшее развитие международных отношений. Следует отметить, что их взгляды разделились. Так, линейная, историческая школа утверждает, что Западная цивилизация – универсальная цивилизация, которая воспринимается всем человечеством, то есть воспринимается ее культура, тип общественных отношений и способы осуществления политической власти. Приводятся и анализируются факты, которые свидетельствуют в пользу концепции "столкновения цивилизаций". Однако концепцию "столкновения цивилизаций" они заменяют циклами, в которых не последнюю роль играет экономика; приводится точка зрения и тех, которые отстаивают правильность системного подхода. Говорится о возможности переноса центра международных отношений из Запада на Восток с учетом роли "третьего мира", его развития и возможностей, в силу реформ, которые там происходят, но с учетом социокультурных традиций.

Ключевые слова: системный подход, "столкновение цивилизаций", международные отношения, политика, линейная историческая школа, социокультурная традиционность, "третий мир", экономика, Запад-Восток.

E. M. Kuchmenko

Doctor of Historical Sciences, Professor, Department
of World History and International Relations

**System approach and "clash of civilizations" in international
relationship – historiosophical review**

The article deals with the problems that are associated with vector changes in international relations and existing approaches regarding the unleashing of modern and subsequent problems in international politics due to the "clash of civilizations". The points of view on this problem are given by researchers from both the West and the East, who are trying to analyze these changes and based on this analysis their views on the further development of international relations are considered. It should be noted that their views are divided. Thus, a linear, historical school asserts that Western civilization is a universal civilization that is perceived by all humanity, that is, its culture is perceived, the type of social relations and ways of exercising political power. The facts are presented and analyzed, which testify in favor of the concept of the "clash of civilizations". However, they replace the concept of "clash of civilizations" with cycles in which the economy plays a significant role; the point of view of those who defend the correctness of the systems approach is also given. It is said about the possibility of transferring the center of international relations from the West to the East, taking into account the role of the "third world", its development and opportunities, due to the reforms that are taking place there, but taking into account sociocultural traditions.

Key words: system approach, "clash of civilizations", international relations, politics, linear historical school, socio-cultural traditionalism, "third world", economy, West-East.

УДК 94(477) "19"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-334-349

П. П. Моціяка

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Вшанування пам'яті Тараса Шевченка і "українське питання" на II сесії IV Державної думи (лютий 1914 р.)

У статті автор аналізує події 1914 р., пов'язані з намірами української громадськості провести вшанування пам'яті свого пророка – Тараса Шевченка і заборони цього з боку уряду Російської імперії та Священного Синоду. На основі стенографічного звіту засідань II сесії IV Державної думи у лютому 1914 р. простежується процес розгляду запиту депутатів до уряду з приводу заборони. У результаті проведеного аналізу вдалося з'ясувати позицію політичних сил, представлених у Думі, стосовно "українського питання", яке загострилося напередодні та в дні Шевченківського ювілею. Зроблено висновок про те, що заборона вшанування пам'яті Тараса Шевченка була логічним кроком імперії в її боротьбі проти українського національного руху, звинувачуваного в сепаратизмі та підриві цілісності "єдиного русского народа".

Ключові слова: "українське питання", український національний рух, російський націоналізм, ідентичність, Тарас Шевченко, Державна дума.

Український національний рух у Російській імперії протягом XIX ст. зробив вагомий крок вперед від виникнення і його проявів у різних сферах громадського і культурного життя до організаційного оформлення та партійного будівництва на початку XX ст. Істотне його зростання серйозно непокоїло імперську владу і цим було обумовлено появу сумнозвісних Вапуєвського циркуляру 1863 р. і Емського указу 1876 р. та інших заборон чи обмежень стосовно мовного питання на українських теренах наприкінці XIX – початку XX ст. Безумовно, ці мовні заборони уповільнили консолідацію українського національного руху, проте саме заборони чи обмеження української мови стали приводом до помітного зростання національної свідомості та самоідентифікації українців власне як українців, а не малоросів на противагу до імперської тези про "большую русскую нацию", що об'єднувала б так званих "великоросів", "малоросів" і "білоросів". Мова, як відомо, є вирішальним чинником формування національної ідентичності, а тому зусилля влади були спрямовані на такі заборони й асиміляторську політику та реалізацію імперського національного проекту. Як слушно зауважував російський дослідник А. Міллер, "при

обсуждени "украинского вопроса" во властных структурах внимание почти исключительно было сосредоточено на запретительных мерах" [1, с. 235].

Разом з тим події революції 1905–1907 рр. та наступних років показали, що українська версія ідентичності помітно переважає малоруську, а національна ідентичність хвилює не тільки активних учасників українського руху, але й мільйони людей. Не дивно, що Російська академія наук у 1905 р. визнала українську як самостійно розвинену мову, а не наріччям російської, як до цього офіційно вважалося, та прийшла до висновку, що держава в посяганні на елементарне громадянське право – говорити рідною мовою, мати власну літературу викликає неповагу до себе та свідчить про незнання державними мужами української історії. Академія наук констатувала: "Малоросійське населення повинне мати таке саме право як і великоросійське говорити публічно і друкувати своєю рідною мовою" та визнала необхідність скасування заборонних розпоряджень стосовно української мови [2, с. XXXIV]. Ігнорувати і далі мовне питання імперська влада не могла, і хоча б для годиться в "Основних законах" 1906 р. було зафіксовано можливість використання "местных языков и наречий" у державних і громадських установах [2, с. XXXV]. Проте це не означало негайного впровадження цієї норми закону, і влада, ймовірно, і не збиралася цього коли-небудь робити, а продовжувати і далі балачки про "единый русский народ", у якому не було місця для окремого українського народу та окремої української мови. Зокрема, російський націоналіст П. І. Ковалевський стверджував тоді стосовно великоросів, малоросів і білорусів: "Были они один народ, есть один народ и будут во веки веков единым и нераздельным народом" [3, с. 294–295]. Невизнання окремішності української мови тягнуло за собою і заперечення українців як окремої нації, а звідси будь-яка спроба наполягати на правах українців давали російським націоналістам та імперській владі кваліфікувати ці спроби як сепаратизм. При цьому аргументація останніх хибила суперечністю, проте це їм ніяк не заважало. Наприклад, підкреслювалася "абсолютна штучність" українського питання і разом з тим наголошувалося на його "особливій небезпеці" [3, с. 294–295]. За словами відомого малороса, депутата Державної думи О. І. Савенка, "украинское движение представляет собою явление в такой же степени вредное, как и беспочвенное" [3, с. 295]. Така аргументація свідчила про безумовне заперечення російськими націоналістами і владою думки про можливу політичну відокремленість України і включала в собі як традиційну антисепаратистську риторичку, так і докази абсурдності тези про права

української нації. Рекомендації російських націоналістів уряду були досить конкретними: "всяческое преследование украинофильства с признанием самого "мазепинства" и его распространения – за государственную измену" [3, с. 306].

Отже, на початку ХХ ст. стало очевидним, що мовне (а значить – українське) питання перейшло до політичної сфери і стало предметом публічного обговорення. Закономірно, що після революції 1905–1907 рр. як реакція на посилення національних рухів на теренах імперії організаційно складається Всеросійський національний союз (створений в 1908 р.). Метою союзу було проголошено сприяти пануванню російського етносу в межах Російської імперії, тобто перетворенню Росії в країну для росіян ("русских"), формування свідомості російської народної єдності, розвитку російської культури, зміцненню російської самодержавної влади через єднання царя з народним законодавчим представництвом [4, с. 395].

Одним з ідейних центрів російського націоналізму з початку століття став Київ. 19 березня 1908 р. міська влада зареєструвала статут Київського клубу російських націоналістів (далі: ККРН). Статут клубу був ідейно близьким до програми Всеросійського національного союзу. Насамперед йшлося про поширення в суспільстві ідей "русского национального самосознания", об'єднання людей, які стоять на платформі "национальной русской государственности". У статуті проголошувалася єдність російського народу, відповідно не визнавалася ніякого українського народу, а лише "южнорусская ветвь единого русского народа" [4, с. 397–398].

Саме ККРН уперше голосно заявив про себе, виступивши проти ініціативи 37 депутатів II Державної думи, які в 1908 р., спираючись на згадані Основні закони 1906 р., підготували законопроект про викладання української мови у школі та про її вивчення як окремого предмета. 12 травня 1908 р. ККРН провів загальні збори та ухвалив резолюцію, опубліковану в газеті "Киевлянин". У резолюції відзначалося, що вимога запровадження української мови є винятково політичною, а не освітньою акцією, спрямованою на формування "национального и политического сепаратизма". Висловлюючись проти законопроекту, учасники зборів наголошували, що цей протест виходить від самих малоросів, які визнають своєю рідною мовою загальноросійську літературну мову [4, с. 398]. Виступ російських націоналістів був резонансним, і цей проєкт тоді не знайшов підтримки серед більшості депутатів Думи.

Опонентами ККРН у Києві були українські видання, які в умовах послаблення цензурного тиску вступили в полеміку з російськими

націоналістами. Серед українських видань особлива роль належала щоденній газеті "Рада", яка проіснувала до початку Першої світової війни завдяки самовідданим зусиллям заможного землевласника Євгена Чикаленка, одного з лідерів і, фактично, координатора українського руху цього періоду. Крім того, тоді ж починає свою діяльність Товариство українських поступовців (далі: ТУП). Головним опонентом "Ради" і ТУП був, ясна річ, "Киевлянин", який видавався Д. Піхном і "чорносотенним малоросом" (за визначенням Є. Чикаленка) О. Савенком та ще й під патронатом голови уряду імперії П. Столипіна. ККРН у дискурсі "Ради" – чорносотенці, реакціонери і зрадники власної нації. У дискурсі ККРН коло "Ради" і ТУП – мазепинці, відщепенці, розкольники, сепаратисти, русофоби, агенти зовнішніх сил [5, с. 432–433]. Як писав Є. Чикаленко у своїх спогадах, "чорносотенна преса мало не щодня лементує про "мазепинців", що вони надумали відірвати Україну і заснувати своє королівство чи князівство під протекторатом Габсбургів. "Новое время", "Киевлянин", "Московскія Ведомости", "Свет" ведуть перед, а за ним і всяка провінціальна дрібнота підтягає" [6, с. 195].

Українське питання привертало дедалі більшу увагу громадськості. Все ближчим ставало майбутнє відзначення 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка. Хто є Тарас Шевченко для українців написав тоді у своєму "Щоденнику" Євген Чикаленко: "... у всіх народів є свої геніальні поети, але пам'ять ні одного з них не святкують так, як ми Шевченка. Воно й зрозуміло, бо культ Шевченка – це культ не особи, а культ ідей, що лежать в основі нашої національної свідомості і служать нам провідною зорею" [6, с. 98].

Історію підготовки вшанування пам'яті Тараса Шевченка і загострення у зв'язку з цим українського питання розкриває "Довідка Міністерства внутрішніх справ про методи дезорганізації діяльності спільного комітету київських і полтавських гласних для спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку в м. Києві та збирання коштів для цього". Документ вже на початку розставляє необхідні акценти: "Вопрос об увековечивании памяти Шевченко в 1914 г., по случаю столетия его рождения, постановкою памятника в Киеве, как видно из дел Департаментов полиции и общих дел, имеет важное политическое значение, в особенности в настоящее время, когда вожди украинофилов стремятся всячески распространять идеи сепаратизма среди малороссов и создать мазепинское движение (см. прилагаемую газетную вырезку)" [2, с. 510].

У "Довідці" зазначається, що питання про відкриття підписки по всій Росії на спорудження в Києві пам'ятника Шевченку було ініційоване 1901 р. Спількою взаємодопомоги російських письменників при

Літературному товаристві. Тоді до цієї ініціативи Міністерство внутрішніх справ поставилося негативно. Проте в 1904 р. земські зібрання в Золотоноші і Прилуках клопотали перед міністерством дозволити повсюдну підписку для спорудження в Києві пам'ятника Шевченку, а в 1905 р. Полтавське губернське земство виступило з подібним клопотанням. У квітні 1906 р. міністерство повідомило полтавського губернатора про дозвіл земству розпочати таку підписку в межах імперії [2, с. 510]. У свою чергу Київська міська дума в 1905 р., уповноваживши свого голову клопотати про аналогічну підписку, ухвалила увійти в зносини із земствами Полтавським і Золотоніським для об'єднання діяльності Комітету зі спорудження пам'ятника, а потім 27 вересня і 17 жовтня того ж 1905 р. утворила такий комітет у складі голови і 10 міських гласних [2, с. 510–511].

Збір пожертв на пам'ятник було відкрито губернської земською управою у квітні 1908 р. і до 10 серпня 1911 р. склав суму в 37 700 руб відсотковими паперами і 1517 руб готівкою. Ці кошти склали Фонд імені Шевченка і губернська управа тоді пропонувала передати їх київському комітету після рішення Київської міської думи питання про відведення місця для пам'ятника і після початку робіт з його спорудження [2, с. 511].

Російські націоналісти зробили все можливе, щоб зірвати увічнення пам'яті Тараса Шевченка, і стали на заваді спорудженню в Києві пам'ятника Кобзарю. Ідеолог ККРН А. Савенко називав у пресі Шевченка другорядним поетом, який писав на місцевому діалекті, тому ставити пам'ятника такому поетові, не маючи в Києві пам'ятників княгині Ользі, Ярославу Мудрому та Володимирі Мономаху означало б не що інше, як демонстрацію ідей українофільства серед найширших мас громадськості [4, с. 398]. Не дивно, що Київська міська дума переглянула своє попереднє рішення про відведення під пам'ятник місця на Михайлівській площі, запланувавши інше місце на околиці міста, а на площі дозволила спорудити скульптурну групу з княгинею Ольгою в центрі, а по боках з апостолом Андрієм Первозваним і слов'янськими просвітителями Кирилом і Мефодієм [7, с. 136–137].

У свою чергу, київський генерал-губернатор листом від 19 липня 1911 р. за № 7984 просив "господина министра сделать распоряжение о приостановлении деятельности Соединённого киевского комитета по сооружению памятника (Тарасу Шевченку – П. М.), впредь до исходатайствования городским управлением разрешения в установленном порядке на сооружение им проектируемого памятника" [2, с. 513]. Проте Міністерство визнало пропозиції генерал-губернатора недостатніми і запропонувало йому "ныне же распорядиться представлением

Правительствующему Сенату об отмене постановления Киевской городской думы об образовании Комитета по сооружению памятника, с указанием, что министерством будет оказано содействие к скорейшему разрешению Сенатом дела" [2, с. 515].

Покажем прикладом того, наскільки далекими від розуміння сутності українського національного руху та його органічного зв'язку з малоруською етнічною базою, яка водночас відіграла роль одного з підмурків офіційної доктрини про "триєдиний російський народ", подекуди були навіть найвищі представники державної влади Російської імперії, є історія появи циркуляру губернаторам про "інородницькі товариства" за підписом П. Столипіна як міністра внутрішніх справ від 20 січня 1910 р. з вимогою припинити реєстрацію "інородницьких", зокрема й "українських", національних культурно-просвітницьких організацій як таких, що "мають на меті об'єднання інородницьких елементів на ґрунті суто національних інтересів", а тому становлять, на думку міністра, загрозу "громадському спокою та безпеці". Водночас циркуляр закликав губернаторів у разі наявності для того підстав до закриття встановленим порядком уже зареєстрованих "інородницьких товариств" [8, с. 6–7]. Щоправда, сам П. Столипін пізніше визнавав помилку стосовно українців у цьому циркулярі: "Я не знаю, как этот термин попал в циркуляр. Во всяком случае, его употребляют по отношению к малороссам не следовало!" [8, с. 7].

Те, чого так довго й марно домагалися провідники українського національного руху в Російській імперії – офіційного визнання окремішності від народу російського українців (читай – малоросів) і їхньої національної самобутності, – було зроблено руками голови Ради міністрів і водночас міністра внутрішніх справ, "своєї людини" в імперському націоналістичному дискурсі початку ХХ ст., тісно пов'язаної з російськими (у сенсі доктрини про народ "триєдиний") націоналістичними осередками, зокрема й тими, що діяли на території українських губерній. Отже, уперше у державній практиці Російської імперії уряд фактично спростував офіційну доктрину про "триєдиний російський народ", "вилучивши" з його складу українців (малоросів), чим надав їм формальне право заявити про свої національні потреби як окремого етносу імперії [8, с. 7].

На початку 1914 р. український рух активізувався в зв'язку з планованим вшануванням 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка. Київська міська дума асигнувала 5 тис. руб. і запропонувала створити комісію для складання програми урочистостей вшанування. Планувалося, нарешті, спорудити і пам'ятник Кобзареві. Органи самоуправління Чернігова, Полтави, Харкова, інших міст стали вести

підготовку до річниця поета. Російські націоналісти не стояли осторонь, і ККРН на своєму зібранні 11 січня 1914 р. ухвалив резолюція, у якій визнав природнім і законним бажання прихильників автора "Кобзаря" віддати данину пам'яті співцю Малоросії. Разом з тим у резолюції говорилося, що "шайка мазепинцев как зарубежных, так и российских, являющаяся инициаторами почитания памяти Шевченко, чит его не как поэта, а исключительно как политического деятеля всей южной России, как заклятого врага единой и нераздельной России [...] На территории южной России ведется затаённая пропаганда идей украинского сепаратизма [...] План мазепинцев заключается в том, чтобы оторвать от России всю Малороссию, до Волги и до Кавказа и ввести её в состав Австро-Венгрии на федеративных началах, как автономную единицу". Резолюція завершувалася закликом протестувати проти спроб надати урочистостям політичного антиросійського характеру [7, с.138].

Не входячи в суть пропозицій націоналістів, уряд 5 лютого 1914 р. надіслав на місця циркуляр, де рекомендував губернаторам уникати офіційного характеру урочистостей, тобто рекомендації можна було розтлумачити і як пораду, і як заборону. Достатньо, як виявилось, і поради. Так, своїм циркуляром попечитель Київського навчального округу О. Деревницький керівникам всіх навчальних закладів забороняв участь учнів і студентів у заходах з відзначення ювілею Тараса Шевченка: "... я не нахожу никаких оснований для разрешения учащимся принимать участие в юбилейном чествовании названного поэта" [2, с. 520]. У своїх спогадах Є. Чикаленко писав: "Нарешті й Синод заборонив служити "торжественные" панахиди по Шевченкові, а проти "скромных" домашніх панахид він нічого не має, бо православна церква, мовляв, молиться і за грішників. От фарисеї! Ми звернулися до кадетів і трудовиків, щоб вони негайно подали урядові "запрос" у Думі з приводу цих заборон, а самі умовилися добиватися скрізь дозволу на свята, а коли офіційним інституціям, як-от городським думах, не дозволять святкувати, то відмовитись від усякого святкування і таким робом впорядити Тарасові Григоровичу в день століття зо дня його народження "німий ювілей" [6, с. 310]. Група депутатів Державної думи внесла запит з приводу заборони вшанування пам'яті Т. Шевченка.

Як відомо, Державна дума являла собою нижню палату російсько-го парламенту. Вона була заснована 6 серпня 1905 р. як дорадчий представницький орган для попереднього обговорення законодавчих пропозицій. На момент внесення згаданого запиту це була Дума вже четвертого скликання (IV Дума), яка почала роботу 15 листопада

1912 р., і з 15 жовтня 1913 р. тривала її друга сесія (до 14 червня 1914 р.) Відповідно до положень маніфесту від 17 жовтня 1905 р. ("Установить ... чтобы выборным от народа обеспечена была возможность действительного участия в надзоре за закономерностью действий... властей"), Державна дума отримала право подання запитів міністрам і головнокомандувачам з приводу незаконірних дій влади. Дума протягом місячного терміну мала отримати відповідь на поданий запит [9, с. 187, 188].

11 лютого 1914 р. IV Дума відповідно до пункту 5 порядку денного розглянула питання про запит до уряду "по поводу запрещения предстоящего чествования памяти поэта Шевченко" [10, с. 707]. За "спешность" розгляду висловилися представник Союзу автономістів-федералістів В. Геловані (Кутаїська губ.) і октябрист Д. Капніст (Полтавська губ.). Проти "спешности" розгляду запиту не висловився ніхто. До речі, Євген Чикаленко у спогадах зауважував: "Хоча у четвертій Думі нема ні одного свідомого інтелігента-українця, а все-таки склад її більше сприяючий українству, ніж склад третьої Думи. Помимо того, що кадети, увійшовши на виборах до блоку з українцями, включили у свою програму пункти про заведення української мови в школах – нижчій, середній і вищій, в складі четвертої Думи є кілька росіян, дуже прихильних до українства, а проф. С. А. Іванов, як я писав, навіть щирий і інтенсивний оборонець українських національних інтересів" [6, с. 257].

Розподіл сил у IV Думі був наступним: ультраправих і тих, хто до них долучався – 65; націоналістів – 88; незалежних націоналістів (група центру) – 33; членів Союзу 17 жовтня і тих, хто до них долучався – 98; кадетів і тих, хто до них долучався – 59; прогресистів, включно з тими, хто до них долучався – 48; трудовиків – 9; соціал-демократів – 15; членів польського кола – 9; білорусько-польсько-литовська група – 6; мусульманська група – 6; безпартійних – 6 [11, с. 60]. До таких цифр треба пояснення: ні праві, ні ліві, ні центральна група Думи не отримали більшості. Під час обговорення багатьох питань утворювались і несподівані союзи, а з початку роботи Думи від правих намагалися відмежуватися мало не всі групи і партії. На території України було обрано 97 депутатів, 59 з яких належали до фракцій правого табору [11, с. 62 (посилання 35)].

Загалом питання про заборону вшанування пам'яті Тараса Шевченка переросло в тривале обговорення українського питання в Думі, коли протягом 5 днів (11, 12, 19, 26 лютого і 5 березня) точилися гострі дебати між депутатами різного партійного забарвлення. Питання про вшанування, роль і значення Тараса Шевченка переходило в

обговорення мовної проблеми, а з мовної проблеми переходили до суперечок, хто такі "малороси" чи "українці" і настільки шкідливим є "украинское движение". Чотири дні лютого були присвячені власне обговоренню по суті поданого до уряду запиту, і 26 лютого обговорення завершилося виступами з мотивів голосування та самим голосуванням. Крім того, 5 березня було два виступи з аналізом повідомлень з місць про те, як вшановували пам'ять Тараса Шевченка.

Протягом цих п'яти днів обговорень було 22 виступи 18 депутатів (В. М. Пуришкевич, П. М. Мілюков, А. І. Савенко, Д. П. Капніст виступили по 2 рази). У цілому 13 депутатів висловлювалися за отримання відповіді на запит і вшанування пам'яті Тараса Шевченка, а 5 депутатів (три з яких були обрані депутатами в українських округах) були проти як і подання запиту, так і вшанування (В. М. Пуришкевич, А. І. Савенко, К. Н. Рудич, Й. М. Доценко, К. Є. Городилов).

Лейтмотивом питання про вшанування пам'яті Тараса Шевченка в перший день думського обговорення (11 лютого) стали виступи грузинського князя В. Л. Геловані: "В чём же причина того бессмысленного, сказал бы я, гонения, которое воздвигнуто в последнее время против памяти Шевченко? Повторяю, единственная причина – это то, что он писал на родном языке, что он любил родной украинский народ, жил жизнью этого народа и приносил себя в жертву ему, родному украинскому народу" [10, с. 708] та "російського Мірабо", відомого політика Ф. І. Родичева: "... недостойно существование той страны, в которой человеческое слово не свободно; недостойно существование той страны, где гражданин говорит не на языке родной своей матери, а должен говорить на чужом ему языке; недостойно существование гражданина в той стране, где ему запрещаются свободное поклонение той истине, тем людям, к которым лежит, пламенеет его сердце" [10, с. 718].

Опонуючи Ф. І. Родичеву та В. Л. Геловані, монархіст і чорносотенець В. М. Пуришкевич з перших слів свого виступу назвав їх "новоявленным малороссом" і "защитником самостийной Украины" відповідно [10, с. 718]. У виступі правий депутат не випадково змішав разом і ювілей Шевченка, і український національний рух та лукаво просторікував: "... здесь речь идёт о небольшой группе украинской интеллигенции, которые из большого чистого праздника, каким и мог быть праздник памяти Тараса Шевченко создали бы политическое течение и стали бы развивать на этом празднике свои политические идеи, утопии с нашей общерусской точки зрения. Кто бы мог выступить против чествования Тараса Шевченко? Но тот, кто знает начало этого сепаратистического движения, тот, кто знаком с историей этого

вопроса, тот поймёт, что русское правительство иначе поступить не могло" [10, с. 720]. Завершуючи свій тривалий виступ, В. М. Пуришкевич відверто визнав: "При таких условиях всякая попытка поощрять чествование поэта, который является [...] носителем идеалов, ничего общего с русскими государственными идеалами не имеющих, для меня, для русского, для нашей фракции, является совершенно неприемлемым" [10, с. 729].

12 лютого обговорення цього питання обмежалося тільки одним виступом – депутата-«охранителя», священника від Подільської губернії К. Н. Рудича, який виправдовував заборону вшанування пам'яті як урядом, так і Священним Синодом. Напередодні ювілею Синод, відповідаючи на запит духовенству стосовно панахид поетові, зауважував у своєму роз'ясненні: "... при таких условиях прямое и деятельное участие православного духовенства в чествовании может быть ложно истолковано и потому было бы неудобно" [10, с. 775]. К. Н. Рудич виступив з обвинуваченням на адресу всіх, хто хотів вшанування Тараса Шевченка: "Вот подходит праздник Шевченка; около этого праздника шумят, разсылаются воззвания, а в украинской газете "Рада" говорят, что необходимо чествовать "великого певца демократии [...]. Вот гг., даже и это приурочено к Шевченковским дням. Так скажите, ради Бога, после всего этого, разве не право правительство относиться действительно подозрительно к вашим начинаниям, к вашим заигрыванием с этим именем..." [10, с. 777].

Отже, після перших двох днів обговорення в Думі склалася ситуація певної рівноваги сил. Аргументація противників відзначення ювілею Тараса Шевченка була слабенькою. Їхні слова про нібито любов до народного поета були явно нещирими, але виглядати махровими чорносотенцями не хотілося і тому треба було якось викручуватися на Думській трибуні. Переляк перед українським національним рухом, який набирив сили, був таким, що навіть ненависники Шевченка записувалися в число його шанувальників, аби тільки не дати українцями вшанувати пам'ять Тараса Шевченка саме так, як планувалося.

Основні дебати в Думі випали на 19 лютого, коли виступили 5 депутатів від різних фракцій. Четверо депутатів (В. І. Дзюбинський, П. М. Мілюков, І. М. Туляков, О. М. Александров) пристрасно виступили із засудженням урядової політики і стосовно фактичної заборони вшанування пам'яті Тараса Шевченка і стосовно українського питання. Тільки киянин А. І. Савенко підтримав урядову політику і вже вкотре "викрив" небезпеку "украинского движения".

З особливим інтересом у Думі очікували виступу лідера конституційних демократів П. М. Мілюкова, який на початку лютого 1914 р. відвідав Київ, де зустрічався з лідерами українського національного руху. За спогадами П. М. Мілюкова, українці "отнесли к совещанию очень внимательно и подготовили одиннадцать докладов, касавшихся различных сторон местной жизни и деятельности и различных общих пожеланий" [Цит. за: 7, с. 141]. На цих зустрічах у Києві українські діячі наполягали, щоб представники конституційних демократів у Думі оприлюднили їхню автономістсько-федералістську програму з метою "ознакомить русское общественное мнение с требованиями и пожеланиями украинцев и [...] показать, что украинское движение далеко от всякого "сепаратизма" и "мазепинства", т. е. что оно никоим образом не посягает на целостность государства Российского" [Цит. за: 7, с. 142].

Виступаючи 19 лютого в Думі, П. М. Мілюков передовсім підкреслив велич особистості та творчості Тараса Шевченка, назвавши його символом національної культури [10, с. 910] та зауваживши, що "Шевченко шире и выше протонародных идеалов. Его мировоззрение шире, это интеллигентное мировоззрение" [10, с. 909]. Разом з тим, більшу частину свого виступу П. М. Мілюков присвятив полеміці з російськими націоналістами з Києва, які спровокували владу своїм зверненням про небезпеку дозволу відзначення ювілею Шевченка. На його думку, "сепаратистского движения ещё нет на Украине, а если есть его зачатки, то они очень слабы. Но его можно воспитать, его можно развить. И истинные воспитатели, истинные "сепаратисты", которые, действительно, работают на пользу Австрии, – это г. Савенко и его политические друзья" [10, с. 913]. П. М. Мілюков тут мав на увазі Київський клуб російських націоналістів. Крім того, лідер кадетів дещо відійшов від своїх обіцянок, які він дав у Києві при зустрічах з лідерами українського національного руху, заявивши з трибуни Думи наступне: "Я совершенно не разделяю стремлений автономистов-федералистов и считал бы осуществление их политической программы для России вредным и опасным делом" [10 с. 906]. Виступ П. М. Мілюкова справив на українців двоїсте враження. Зокрема, Михайло Грушевський, з одного боку, був вдячний йому за поставлене на такому рівні українське питання, а з іншого боку, був розчарований його принциповим несприйняттям автономно-федеративного постулату і назвав це "ударом в спину с дружественной стороны" [Цит. за: 7, с. 149].

Головним опонентом П. М. Мілюкова того дня був А. І. Савенко. Ключова теза, яку він розвинув у виступі – це ствердження, що

"украинское движение – это есть серьёзное политическое движение, представляющее собой серьёзную, реальную угрозу единству и целостности Российской империи" [10, с. 927]. Говорячи про проблеми майбутнього імперії, він наголосив на небезпеці реалізації українського питання: "... в ряду вопросов окраинных, терзающих Россию и, быть может, роковых в жизни Российской Империи, в ряду этих вопросов окраинных, инородческих, украинский является самым страшным. Это не инородческий вопрос, ибо мы, во-первых, вовсе не украинцы, [...] мы малороссы, вовсе не считаем себя украинцами, мы считаем себя чисто русскими людьми" [10, с. 932]. Завершив А. І. Савенко свою промову пафосною тирадою: "... всякий враг, который пытается проникнуть в эту цитадель (він мав на увазі "єдиний російський народ" – П.М) и нанести удар в самое сердце русской государственности, всякому такому врагу мы должны дать решительный отпор и не должны вставлять палок в колёса правительству, стоящему на страже целостности и величия России" [10, с. 934].

26 лютого (за новим стилем – 11 березня), тобто вже після Шевченківських днів, у Думі відбулося завершення обговорення питання про запит, мали місце виступи з мотивів голосування та, власне, саме голосування. Виступи депутатів соціал-демократів М. С. Чхеїдзе і А. Ф. Бурьянова були гострою критикою передовсім російських націоналістів та уряду, який ще так і не роз'яснив свою позицію стосовно Шевченківських днів. Д. П. Капніст (предводитель дворянства м. Золотоноші, представник фракції октябристів) запропонував від імені фракції розділити голосування і поставити першою частиною питання про запит до уряду і другою частиною – стосовно панахид у пам'ять Тараса Шевченка. Останнє він пояснив тим, що панахиди відносяться винятково до компетенції духовенства, оскільки це суто канонічна сфера, до якої Дума не має права вторгтися [10, с. 1175].

Після цих виступів голова Думи запропонував виступи від фракцій з мотивів голосування. Виступили шість депутатів, з яких троє висловилося за подання запиту до уряду, а троє – проти. Особливо шовіністичним був виступ чорносотенця К. Є. Городилова (селянина з В'ятської губернії), який, говорячи про Тараса Шевченка, висловився так: "Чествовать память его, как поэта, для русского народа совершенно недопустимо, потому что неизвестно, какая его была деятельность [...] Мы этого боимся, как бы это не послужило началом жидовского равноправия [...] Правительство наше поступило правильно, воспретив чествовать память поэта, и мы будем голосовать против" [10, с. 1198–1199].

Потім голова Думи оголосив перехід до голосування. Оскільки було подано пропозицію розділити запит на дві частини і голосувати їх окремо, то голова поставив на голосування першу частину запиту в такому формулюванні: "... действительно ли Министр Внутренних Дел, с явным превышением своей власти: а) сделал распоряжение о приостановлении исполнения постановлений городских дум многих городов о чествовании памяти Шевченко, и б) запретил всякие общественные собрания в связи с юбилеем, для запрещения которого нет оснований в действующем законе о собраниях 4 Марта 1906 г. ?" [10, с. 1205–1206]. Запит було прийнято більшістю голосів (161 проти 115). Далі голова Думи поставив на голосування другу частину запиту: "Действительно ли духовенство нескольких губерний получило распоряжение не служить панахид по Тарасе Шевченко, распоряжение, оскорбительное для всех верующих христиан, которым их совесть позволяет молиться даже за преступников и злодеев, тем более за великих и благородных людей ?". Цю частину запиту було відхилено більшістю голосів (147 проти 115) [10, с. 1206]. Аргументи фракції октябристів, що це, нібито, спроба Думи вторгнутися у суто релігійну сферу, зіграла свою роль у цьому голосуванні. Нарешті, було поставлено на голосування заключну частину запиту, яка стосувалася і заборони вшанування пам'яті і відправлення панахид. Оскільки друга частина запиту (про панахиди) була відхилена, то на голосування було поставлено таку її редакцію: "... а если это верно, то что намерен предпринять г. Председатель Совета Министров для того чтобы чествование памяти могло достояться безпрепятственно?". Більшістю голосів таку редакцію запиту Дума схвалила, як і голосування стосовно запиту в цілому з прийнятими змінами [10, с. 1206]. На цьому Дума припинила розгляд питання про запит до уряду щодо заборони вшанування пам'яті Тараса Шевченка.

Таким чином, імперська політика після поразки революції 1905–1907 рр. відзначалася наступом на завоювання революції в національному питанні, зокрема, заборонами функціонування українських громадських товариств та об'єднань, друкованого слова, відмові щодо допуску української мови до початкової школи та іншими репресивними заходами. Праві та чорносотенні організації російських націоналістів (типу ККРН) розгорнули шалену і галасливу компанію в пресі та публічній сфері проти "украинской опасности" (за висловом П. В. Струве), яка загрожує ідеї "единой и нераздельной России". Апофеозом антиукраїнського шаленства імперців була протидія спробам української громадськості відзначити 100-літній ювілей від дня народження Тараса Шевченка. Прагнення свідомих російських

політиків через запит у Державній думі до уряду довести абсурдність і недалекоглядність заборони вшанування пам'яті національного поета не увінчалися успіхом. Панічний страх перед українським національним рухом плодив тільки нові урядові заборони й обмеження, що не могло не сприяти зростанню антидержавних настроїв та активізації боротьби за свої національні права серед українців.

Література

1. Миллер А. И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 260 с.
2. Українська ідентичність і мовне питання в російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): збірник документів і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 810 с.
3. Коцюбинский Д. А. Русский национализм в начале XX столетия: Рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза. Москва: РОССПЭН, 2001. 528 с.
4. Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Наростання українсько-російських суперечностей у міжреволюційний період. *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. Українські проекти в Російській імперії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. Т. 1. 505 с.
5. Котенко А. Л., Мартынюк О. В., Миллер А. И. Малоросс. "Понятия о России": К исторической семантике имперского периода. Москва: Новое литературное обозрение, 2012. Т. II. С. 392–443.
6. Чикаленко Євген. Щоденник (1907–1917). Київ: Темпора, 2011. 480 с.
7. Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). Москва: Институт славяноведения, 2003. 289 с.
8. Реснт О. П. Політика державної влади Російської імперії з "українського питання" напередодні Першої світової війни. *Історико-політичні студії*. 2014. № 2. С. 5–13.
9. Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801–1917 гг. Т. 1. *Высшие государственные учреждения*. Санкт-Петербург: Наука, 1998. 302 с.
10. Государственная дума. Стенографические отчеты. Созыв четвертый. Сессия II. Часть II. Заседания 29–52 (с 22 Января по 19 Марта 1914 г.). Санкт-Петербург: Государственная типография, 1914. 1992 стб.
11. Иванов А. А. Правые в русском парламенте: от кризиса к краху (1914–1917). Москва; Санкт-Петербург: Альянс-Архео, 2013. 520 с.

References

1. Miller A.I. "Ukrainskiy vopros" v politike vlastey i russkom obshestvennom mnenii (vtoraya polovina XIX v.) /A.I. Miller. SPb: Aleteyia, 2000. 260 s.
2. Ukrain's'ka identychnist i movne pytannia v rosiiskiy imperii: sprobа derzhavnogo reguluvannia (1847–1914) /Zbirnyk dokumentiv i materialiv/Vidp. red. G. Boriak. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2013. 810 s.

3. Kotsubinskiy D.A. Russiy natsionalizm v nachale XX stoletii: Rozhdeniie I gibel ideologii Vserossiiskogo natsional'nogo souiza / D.A. Kotsubinskiy. M.: ROSSPEN, 2001. 528 s.
4. Verstiuk V.F. Narostannia ukrains'ko-rosiis'kych superechnosteiu mizhrevoliuciyni period / V.F. Verstiuk // Ukraina i Rosiia v istorychnii retrospektyvi. - T.1. Verstiuk V.F., Gorobets V.M., Tolochko O.P. Ukrains'ki proekty v Rosiis'kii imperii. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2004. 505 s.
5. Kotenko A.L., Martyniuk O.V., Miller A.I. Maloross / A.L. Kotenko, O.V. Martyniuk, A.I. Miller // "Poniatia o Rossii": K istoricheskoyi semantike imperskogo perioda. T. II. M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2012. S.392-443.
6. Chykalenko Ievgen. Shodennyk (1907-1917)/Ievgen Chykalenko. K.: Tempora, 2011. 480 s.
7. Michutina I.V. Ukrainskiy vopros v Rossii (konets XIX-nachalo XX veka)/I.V. Michutina. M.: Institut slavianovedenia, 2003. 289 s.
8. Reient O.P. Polityka derzhavnoi vlady Rosiis'koi imperii z "ukrains'kogo pytannia naperedodni Pershoi svitovoi viiny/O.P. Reient // Istoryko-politychnistudii. 2014. - № 2. S. 5-13.
9. Vysshie i tsentral'nyie gosudarstvennyie uchrezhdeniia Rossii. 1801–1917 gg. T.1. Vysshie gosudarstvennyie uchrezhdeniia. SPb: Nauka, 1998. 302 s.
10. Gosudarstvennaia дума. Stenograficheskie otchety. Soziv chetvertyi. Sessia II. Chast' II. Zasedaniia 29-52 (s 22 Ianvaria po 19 Marta 1914 g.). SPb: Gosudarstvennaia tipografiia, 1914. 1992 stb.
11. Ivanov A.A. Pravyie v russkom parlamente: ot krizisa k krachu (1914–1917) / A. A. Ivanov. M., SPb: "Al'ians-Arheo", 2013. 520 s.

П. П. Моцяка

кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории и международных отношений Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Чествование памяти Тараса Шевченко и "украинский вопрос" на II сессии IV Государственной думы (февраль 1914 г.)

В статье автор анализирует события 1914 г. в связи с планами украинской общест-венности провести чествование памяти своего пророка – Тараса Шевченко и запре-том этого со стороны правительства Российской империи и Священного Синода. На основе стенографического отчёта заседаний II сессии IV Государственной думы в феврале 1914 г. прослеживается процесс рассмотрения запроса депутатов к правительству относительно этого запрета. В результате проведённого анализа удалось определить позицию политических сил, представленных в Думе, относи-тельно "украинского вопроса", который обострился накануне и в дни Шевченковского юбилея. Сделан вывод о том, что запрет чествования памяти Тараса Шевченко был логичным шагом империи в её борьбе против украинского национального движения, обвинённого в сепаратизме и подрыве целостности "единого русского народа".

Ключевые слова: "украинский вопрос", украинское национальное движение, российский национализм, идентичность, Тарас Шевченко, Государственная дума.

P. P. Motsiaka

Candidate of Historical Science, Associate Professor of the Department of World History and International Relations University Nizhyn State University named after Mychola Gogol

The honoring Taras Shevchenko's memory and the "Ukrainian question" at the II session of the IV State Duma (February 1914)

In the article the author analyzes the events of 1914 associated with the attempt of the Ukrainian public to honor the memory of his prophet Taras Shevchenko and the ban on this by the Government of the Russian Empire and the Holy Synod. On the basis of the verbatim report of the II session of the IV State Duma in February 1914 the process of considering the request of deputies to the government regarding the prohibition is traced. As a result of this analysis, it was possible to find out the position of the political forces represented in the Duma regarding the "Ukrainian question", which aggravated before and during the Shevchenko's anniversary. It was concluded that the prohibition of honoring Taras Shevchenko's memory was the logical step of the empire in the struggle against the Ukrainian national movement, accused of separatism and subversion of the integrity of the "united Russian people."

Key words: "Ukrainian question", Ukrainian national movement, Russian nationalism, identity, Taras Shevchenko, State Duma.

УДК 930.1(477)(075.8)

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-350-360

А. В. Стахурська-Козоріз

аспірантка Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Лялька-мотанка як оберіг для українського воїна

У статті розповідається про мотанки-обереги, які створюються для українських військових. Показано сутність оберегу та ставлення до нього українців. Досліджено, що оберіг потрібно не тільки виготовляти за певними правилами та дотримуватися ustalених норм, але потрібно запрограмувати його на оберегову функцію. У даній статті на прикладі створення мотанок-оберегів майстринями з різних регіонів України, показано регіональне різноманіття, кількість таких заходів, цікавість цими майстер-класами ЗМІ. Викладено погляди майстринь на особливості ляльки-оберега. Досліджено, що виготовляють такі мотанки для бійців жінки та діти. Бійці за допомогою цих оберегів згадують мирне життя, жінки, дітей. Стало відомо, що не має нічого кращого ніж подарунок від дитини, це піднімає дух воїна, адже воюють вони саме за цих дітей. Доведено важливість продовження збереження цієї традиції.

Ключові слова: оберіг, лялька-мотанка, майстриня, воїн, українська культура, мир, війна, АТО.

Лялька-мотанка часто згадується як оберіг для сучасних українських воїнів. Нам потрібно з'ясувати, як воїни відносяться до такого подарунку, хто і як часто відправляє їм мотанки. Головне – в чому сутність оберегу та яке він має значення? Дана проблема не розроблена в науковій літературі. А для нас важливо дізнатися про призначення мотанки для бійців, адже вона є частинкою культури, історичним елементом, а основне – поєднує мир та війну.

Основну увагу на дану проблему спрямовують ЗМІ. Кореспонденти передають мотанки бійцям та знімають репортажі про дарунки-обереги. Про мотанку ми можемо дізнатися з джерел, фольклору, музейних експозицій. Першим дослідником ляльок із тканини був Марко Грушевський [1]. Традицію дослідження продовжив Олександр Найден [2], він намагається знаходити нові підходи в розробці даної теми та продовжує з нею працювати. Останнім часом плідно поширює та досліджує тему Оксана Склярєнко [3]. Саме вона в Україні створила Центр дослідження ляльки. Також слід звертати увагу на праці Ольги Тарасової [4], Людмили Герус [5], Аглі Шушкевич [6] тощо.

Лялька-мотанка – річ, яку ми можемо побачити, взяти, потримати та виготовити власноруч. Коли вже виготовили, постають певні питання. Що ж з нею робити? Де поставити цю річ? Чим для мене є ця лялька? Ці питання краще ставити перед виготовленням ляльки. Можливо, не всі сприймають дану річ як оберіг. Безперечно, річ оберегом і не буде, доки ви не почнете у це вірити. Дана проблема є актуальною на даний час, адже у силу ляльки-мотанки як оберега часто вірять бійці. Словом, для них головне, які почуття вкладені при виготовленні та згадка про мирне життя, дітей. Оберегову програму створюєте ви самі, інакше кажучи, ваші помисли. Зверніть увагу, особливо коли виготовляєте мотанку для воїна. Вона може перенести йому ваше тепло [7, с. 293–295].

Мотанка – традиційна українська лялька. Навколо цієї ляльки існує безліч легенд та переказів. Дана річ – уособлення символічного змісту. Кожен елемент має символічний вміст, а саму ляльку вважають архетипом української культури. Нам важко сказати, коли саме виникла лялька-мотанка. Ми можемо робити тільки припущення, як виглядали її прообрази. Проте її витoki сягають у глибокі віки. Зрештою, ляльку-мотанку називають символом Великої Матері [8].

Нині виготовляють мотанок козаків. Чи мають ці ляльки відношення до козаків? – цікаве питання, адже виникає припущення, можливо, козакам теж виготовляли мотанок як оберіг. Джерельних підтверджень цієї гіпотези немає. І насправді, тоді лялька була більш жіночою річчю. Навряд козаки мали такий оберіг. Лялька-мотанка козак – це витвір фантазії сучасних майстринь. Але, звичайно, не варто забувати про символічний зміст ляльки. Мотанка козак не дає забувати про таке явище, як козацтво. Зрештою це показує про шанування історичної пам'яті українцями. Ігор Сердюк, який займається дослідженням дитинства й дитини у XVIII столітті, надає такі відомості: "Років з трьох у дівчинки з'явилися ляльки, виготовлені з тканини та природних матеріалів, які готували її до материнства. Як пише Оксана Кісь, лялька була пов'язана виключно з жінкою: нею виготовлялися, давалися лише дівчатам і зображувалися лише дівчата. Вона виконувала роль своєрідного практикуму, її треба було доглядати, увесь час тягати за собою і не загубити. Оскільки діти в родині народжувалися чи не кожного року, а дорослі мали працювати, логічно, що вже у ранньому віці ігри з лялькою замінювалися такими ж іграми з немовлята" [9, с. 78]. Такі дані дають підтвердження, що козаки мотанок-оберегів не мали, адже це виключно була жіноча річ. Зверніть увагу, що в цей час лялька, зі слів Ігоря Сердюка, мала ігровий характер. До речі, уявіть, що лялька могла змінювати своє

призначення. І мала три функції: ритуальна, оберегова, ігрова. Для українських воїнів мотанка, без сумніву, оберіг, бо саме таке значення ми вкладаємо, коли мотанку передаємо на передову [8].

Суть оберегів показує вже їх назва – оберегати людей, особливо в роки лихоліття, в періоди військових конфліктів тощо. Тобто оберіг захищає свого господаря від будь-якого спрямованого негативного впливу. Оберіг – це своєрідний акумулятор енергії думок власника для здійснення його задумів. Оберіг має дивовижну здатність у десятки разів збільшувати внутрішній потенціал свого власника, посилювати або нейтралізувати певні риси його характеру, забезпечувати його необхідними фізичними та духовними силами. Завдяки цьому визначенню стає зрозумілою сутність оберегового начення. Разом з тим сутність ляльки та визначення якоюсь мірою збігаються [10, с. 3–7].

В наш час найбільше мотанок для бійців виготовили школярі. У Селецькому НВК була проведена акція "Оберіг для воїна АТО". Діти власноруч виготовили вироби з державною символікою, малювали малюнки на патріотичну тему. Також виготовили ляльки-мотанки, почувши про роль цього давнього українського оберега, вирішили ці іграшки передати воїнам [11]. Питання: чому автор статті неоднозначно трактує значення мотанки? Називає мотанку оберегом і одночасно іграшкою. Лялька може змінювати своє призначення. Але одночасно у двох іпостасях виступати не може. Коли діти виготовляють мотанку, вони не думають, що воїни ними гратимуться. Недоречно мотанку для бійців називати іграшкою. Вона виступає символічним оберегом, який передає почуття та переживання дітей. Правильно, що організатори акції спочатку розповіли історію та роль оберегу. Ми ж не можемо виготовляти річ, не знаючи її призначення. Мотанка як і людина, тісно пов'язана з історією та патріотизмом. Вінкельман епоху порівняв із життям людини: дитинство, юність, зрілість, старість. Потім людина помирає, так само помирають епохи й на зміну одній приходиться інша [12, с. 130]. Лялька-мотанка існувала не усіх періодах, вона або ж набирала своєї популярності, або взагалі не виготовлялася. Про зміну функцій ляльки дослідник народної іграшки Олександр Найден висловлюється: "Лялька – річ, яку людина створила і створює для власної потреби. На початковому етапі обряди. Лялька виступала як обрядовий атрибут. Лялька, як річ антропоморфної форми, будучи людиноподібною, уособлюючи людину взагалі й до того ж наділену головними за тих умов людськими функціями, слугувала обрядовим посередником між людиною і природою. Функції ляльки змінювалися – від жертви, божества родючості, символу шлюбу, хатнього родинно родового символу, дитячої

іграшки, ідола, манекена, опудала, етнонаціонального символу, позитивного й негативного кіногероя, секс-символу, монстра, символу ідеї споживацького успіху. Призначення ляльок, які нині створюють у селах жінки похилого віку та бабусі для онуків, – не лише бути дитячою іграшкою, а й стати фактором пригадування забутих дитячих вражень, і водночас виразником ностальгії за тим, що було й чого вже не буде, а також слугувати живою пам'яттю про втрачений світ предкових родинно-родових основ. Лялька є носієм етномісцевих і загальнонаціональних ознак. Лялька не завжди й не скрізь була запитана, створювалася і побувала. Були часи коли вона виготовлялася масово, однак відомі цілі періоди, коли обходилися без неї" [2, с. 22]. Дані функції могли змінюватися внаслідок зміни нових епох та уявлень людини. Лялька-мотанка для Олександра Найдена – це традиційна селянська лялька, яка є не просто іграшкою і навіть не просто лялькою [2, с. 7]. Можливо, саме це значення "не просто лялька" дало можливість відродитися їй у новій подобі: оберегу для українського воїна.

Любов Хоменко виготовляє мотанки для бійців АТО. Майстриня розповідає, що за день виготовляє по три ляльки. Більшість її мотанок блакитного кольору. Виготовляє з рушників, які дають їй із церкви. Любов розповіла історію, як почала виготовляти мотанки: "Поїхала на майстер-клас до Чернігова. Там виготовила п'ять мотанок: одну подарувала біженцям, іншу показувала в церкві, а дитина схопила і не хотіла віддавати, а я пообіцяла, що їй зроблю іншу. Так я почала виготовляти мотанки для дітей та бійців АТО. На свята в церкві ми збираємо дітей, часто приходять діти переселенців з окупованих територій. Діти розповідають віршики, а ми даруємо їм мотанки. Коли не хоче розповідати віршик, соромиться, починає плакати, теж отримує мотанку. Приїхали діти учасника АТО – подарувала їм ляльки, а вони понесли їх до школи, ляльки так сподобалися в школі, що звідти передали матеріал та попросили виготовити три ляльки. Одна дівчинка – переселенка, коли подорожувала по Україні, возила із собою подаровану мотанку. Коли дівчинка повернулася в гості до Срібного, вона прийшла на майстер-клас та сама навчилася виготовляти мотанки" [13]. Таких історій в Україні безліч. Вважають, що лялька-мотанка є посередником між живими й тими, кого на цьому світі вже чи ще немає. Її вважали посередником між минулим і сучасним, а й справді, сьогодні ми можемо спостерігати розквіт давнього мистецтва, вихід його на новий рівень. Та при цьому воно не втрачає свого первинного сакрального значення, закладеного ще в ті часи. Бо мотанка сьогодні – приклад відродження старих традицій

у новій інтерпретації [14, с. 377]. У школах на уроках трудового навчання діти виготовляють мотанки, які потім передають на Схід України. Галина Черниш у 2014 році проводила для дітей майстер-клас з виготовлення мотанок. Даний захід проходив під назвою "Зроби оберіг для воїна". Понад сотню оберегів із Волині було передано бійцям Добровольчого українського корпусу, які базуються на Сході. Матеріали, які використовувалися для виготовлення мотанок – це старі, з натуральної тканини вживані речі, які рвали на клапті. "Ляльку до пояса виготовляли із речей матері, а нижню частину – з тканини батькових речей. Всередину обов'язково клали щось тепле, наприклад, вовну. Це було символом родинного тепла. Також клали зерно, щоб наступний рік був із врожаєм, і гроші, – щоб сім'я не бідувала" [15]. У 2015 році до Дня миру працівниками відділу інформації та документів виробничої тематики спільно з Благодійною організацією волонтерів "ДАР" був підготовлений та проведений майстер-клас з виготовлення ляльки-мотанки – оберегу для українських воїнів, які перебувають у зоні АТО. В акції з виготовлення ляльки-мотанки взяли участь учні 7-А класу Рівненської Української гімназії під керівництвом вчителя Лупіної Наталії [16]. 2016 рік теж не пройшов без акції з виготовленням ляльки-мотанки. Було проведено проект "Дарунок-оберіг для воїна-захисника". Тетяна Шелудько для учнів 2 класу провела урок з виготовлення ляльки-мотанки. Метою проекту було сформувати в учнів почуття патріотизму, любові до свого народу, України; розвивати вміння практично виготовляти обереги для воїнів-захисників; мотивувати дітей до милосердя та волонтерської діяльності. Майстриня впевнена, що підтримка воїнів прискорює мир в Україні, сприяє творчій реалізації ідей патріотичного та громадянського підростаючого покоління. За допомогою спілкування ми не лише передаємо інформацію, а й створюємо умови для набуття практичних умінь і навичок, які сприяють кожному з учасників виявити свою громадянську позицію [17]. Також у 2016 році під час святкування Дня Незалежності на бульварі Незалежності у Калуші бійців привітали живі ляльки-мотанки [18]. Таке перевдягання людини в мотанку показує шанобливе ставлення до самої речі. Зрештою, лялька стає тісно пов'язаною з людиною, а людина натомість перетворюється в ляльку. Рибак Інна виготовляє мотанки для воїнів АТО. Вона розповідає: "Для воїнів я, зокрема, виготовляю мотанки-Подо-доржнички – це малесенькі з копійчкою, зерном. Ляльки такі, як мізинчик, в них вкладаю трішки землі та ліктьову нитку, яка вкладається для того, щоб людина поверталася додому. Вона називається ліктьовою, тому що обмотується навколо ліктя" [19]. Взагалі, майстриня цікавиться різними видами мотанок, виготовляє Нерозлучників на

палю, на руку, ляльку Десятиручку. Майстриня любить вносити щось нове, фантазувати, але поряд з тим додержуватися давніх традицій [19]. Таких прикладів багато, за допомогою мотанок майстрині хочуть підтримати бійців. Вінницька майстриня Наталія Покуца розповідає, що слідувала за всіма подіями на Майдані, хвилювалась, але в силу свого віку і здоров'я зарадити нічим не могла. І тоді в неї з'явилася ідея створення ляльки "Оберіг майдану". Це дівчина-Берегиня, вона в сучасному джинсовому сарафані, оздобленому смужками в фольклорному стилі та жовто-блакитними стрічками. Дівчина уквітчана вінком із маків та волошок. Через плече – сумка з емблемою Євросоюзу, вона символізує подорож, шлях до Європи. Далі був створений образ "Берегиня АТО". Жінка в костюмі медпрацівника – це оберіг для усіх безстрашних чоловіків та жінок, лікарів та медсестер, санітарів і тих, хто не має ніякого відношення до медицини, але ризикує власним життям, рятуючи життя наших воїнів. Ляльки поїхали в зону АТО, щоб допомогти тим, хто захищає українську землю. Також майстриня створила Донеччанку та Луганську козачку в костюмах, притаманних цим регіонам [20; 7, с. 295–297].

В Інтернеті популярним стало знімати відео, коли виготовляють мотанки для бійців. У 2017 році працівники музею "Бойківщина" зняли відео, на якому виготовили мотанки [21]. А у 2014 році був знятий репортаж про такі обереги, який показали "Вікна-Новини". У нього цікава назва: "Мирні сувеніри мотанки для солдатів". Традиції виготовлення мотанок майстрині часто переймають через телебачення. Оксана Музиченко ніколи не виготовляла мотанки, але після перегляду ролику по телевізору стала мотати ляльки для бійців.

Чому ж саме так поширюються стародавні традиції? Раніше мати навчала доньку виготовляти ляльки та передавала їй досвід минулих поколінь. Через те, що традиції виготовлення ляльки стали відроджуватися вже в незалежній Україні, є покоління, яке не вміє виготовляти мотанки. Але це ще не означає, що не робили ляльок з тканини або природних матеріалів. Дослідникам і досі не вдалося встановити, як раніше виглядали мотанки, адже вони не збереглися. Нині теж існує багато технік виготовлення цієї ляльки. Ляльки відрізняються одна від одної. А головне – як би не поширювалася технологія виготовлення та якою вона не була б, потрібно виготовляти з вкладанням почуттів. Оксана Музиченко в ефірі розповідає: "Сиджу, мотаю та плачу". Звичайно, вона переживає за бійців, але плакати не потрібно, краще заряджати мотанку позитивом. Важливо, що майстриня заговорює свій оберіг: "Щоб були здорові, багаті, повертайся, повертайся ..." Таких помічниць для воїнів вона створює цілими партіями. Таку партію із 150 мотанок майстриня попросила

передати під Дебальцеве [22]. Для нас відео є корисним джерелом, адже ми можемо побачити не тільки переживання майстрині, а й бійців, які отримують ці ляльки. Вони навіть не обмежуються однією мотанкою, беруть по три. Вони з радістю на обличчі дивляться на цих ляльок та згадують своє мирне життя. Важко сказати, чи вірять вони в оберегову функцію ляльки, але позитивні емоції та те, що створене з любов'ю, має захистити. Обереги захищали оселю від лихого ока, несли добробут, мир, любов та навіть лікували. Зверніть увагу, в українській культурі існує багато оберегів: рушник, покуть, підкова, дзвін, образ, глиняний посуд тощо. Сама українська хата була теж оберегом. Дім захищав не лише від негоди, але й від зла, беріг чистоту людської душі. Всі ці обереги виготовляли власноруч із природних матеріалів. Хату теж будували власноруч. Кожен оберег мав свою окрему функцію. Всі ці обереги разом з мотанкою поєднує виготовлення власноруч. Оберег не може бути створений машиною, адже основне – задуми та ваш настрій [23]. Оксана Музиченко каже, що буде виготовляти мотанки для бійців, поки не закінчиться війна [22].

Харківські майстрині організувалися й колективно виготовляють мотанки для бійців. Тетяна Оглобіна вважає: "Оберег вбереже від попадання кулі. Кожна деталь має символічний характер, оберегове значення має парна кількість обертів та вузлів, обов'язковий атрибут – пояс". Скільки майстринь, стільки й думок стосовно оберегових прикмет. Немає єдиного усталеного зразка, як зробити оберег, і створити його не вдасться, адже це всього суб'єктивне бачення. Думки різні, також є ще одна важлива обставина: людина, яка отримала ляльку, теж має повірити в її оберегову функцію. Ми самі себе програмуємо або нам таке бачення можуть нав'язати. Якщо Вам не подобається ця лялька і Ви вважаєте її якоюсь звичайною іграшкою, то чи зможе вона Вас вберегти. Це питання до кожного з нас. Звичайно, не потрібно забувати про усталені норми, які існують при виготовленні ляльки. Одна з таких: "не різана, не колота". Ляльку не можна різати та шити на ній одяг, всі елементи примотуються, адже й назва її "мотанка". Багато жінок, які прийшли на цей майстер-клас, не вміють виготовляти мотанки. Вони роблять їх уперше. Але вважають, що сила оберегу допоможе в біді, диво будеться на вірі [24].

"Сніданок" теж зняв репортаж, але вже про дітей, які виготовляють мотанки. Кіра Баканіна, учениця четвертого класу, розповіла, що вперше виготовляє мотанку. Вона хоче, щоб воїни змогли повернутися живими та перемогти. Ліля Лисенко говорить, що робить цього янгола-охоронця для воїнів – українських козаків. На даному заході

понад 60 дітей роблять мотанки. Олексій Ноздрачов – полковник, який відвезе ці мотанки на передову. Він вважає, що не має нічого кращого, ніж подарунок від дитини, це піднімає дух воїна, адже воюємо за цих дітей [25]. А майстрині з Чернігівщини, коли виготовляють, мотанки, навіть вкладають до них лікувальні трави [26]. І це не весь перелік відео-матеріалів про заходи, спрямовані на створення оберегів для солдат [7, с. 293–297].

Отже, для нас основним завданням стає продовжувати створювати мотанки для бійців, разом з тим ми так підіймаємо їх бойовий дух. Ми не повинні забувати про тих, хто за нас віддає своє життя. Воїни шанують наші подарунки та згадують про мирне життя, про своїх жінок та дітей. Ляльки-мотанки для бійців надходять із різних регіонів України. Майстрині вкладають у свої мотанки оберегове значення та через них намагаються хоч якось піклуватися про бійців, які зараз не вдома. Але найприємніше, що до таких акцій залучаються діти, і вони з задоволенням виготовляють мотанки. Такими діями ми відроджуємо українську культуру, розповсюджуємо та навчаємо інших наших традицій.

Література

1. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Київ: Либідь, 2006. 256 с.
2. Найден О. Парадокс української ляльки: Українська народна лялька у світлі кроскультурних паралелей та аналогій. Обрядові функції. Конструктивний дизайн. Київ: Стило, 2016. 208 с.
3. Скляренко О. Народные куклы своими руками. Забавы и обереги. Москва: Питер, 2015. 64 с.
4. Тарасова О. Ляльки-мотанки. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2014. 126 с.
5. Герус Л. Українська народна іграшка. Київ: Балтія-Друк, 2007. 64 с.
6. Шушкевич А. Лялька-мотанка – українська народна лялька. *Трудове навчання в шолі*: науково-методичний журнал. 2011. № 1. С. 39–42.
7. Стахурська А. Ляльки-мотанки як символічний оберіг для воїнів АТО. *X Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція учнівської та студентської молоді з міжнародною участю "Південно-Східна Україна: зі стародавності у XXI століття"* / голов. ред. Г. В. Колісник. Краматорськ: [б. в.], 2017. С. 293–297.
8. Лялька-мотанка – просто лялька, чи оберіг? URL: <http://garbuz.org.ua/Narodni-zvichai/2009-02-05-14-32-34.html>
9. Сердюк І. Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII століття. *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії*: в 2 т. Практики, казуси та девіації повсякдення. Київ, 2012. Т. 1. С. 57–86.
10. Лукашенко Т. Українські обереги своїми руками. Харків: Віват, 2015. 224 с.
11. Оберіг для воїна АТО. Селецький НВК 12.02.2017. URL: seletscholl.zzz.com.ua/node/6

12. Клейн Л. История археологической мысли. Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета, 2011. Т. 1. 688 с.
13. Хоменко Л. 1957 р. н., с.м.т. Срібне, пенсіонер, майстриня (інтерв'ю записано Стахурською А. 08.04.2017 р., зберігається в архіві автора).
14. Стахурська А. Лялька-мотанка як пам'ятка духовної культури України. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. ст. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. Вип. 26. С. 572.
15. Берегині для воїнів від лучан поїдуть на Схід: 26 листопада 2014. URL: <https://www.volynnews.com/news/vidsichagresoruukrayinayedina/berehynidlia-voyniv-vid-luchan-poyidut-na-skhid/>
16. Лялька-мотанка – оберег для українських воїнів: Новини бібліотеки – 21 вересня 2015. URL: <http://libr.rv.ua/ua/news/2993/>
17. Проект "Дарунок – оберег для воїна – захисника": Т. Шелудько – 01 квітня 2016. URL: <https://sheludko2013.wordpress.com/2016/04/01/253/>
18. Живі ляльки-мотанки: 23 серпня 2016. URL: <http://vikna.if.ua/news/category/2016/2016/08/23/59333/view>
19. Рибак І. 1977 р. н., с. Хмільник, дизайнер, педагог (інтерв'ю записано Стахурською А. 04.02.2016 р., зберігається в архіві автора).
20. Лялька-оберег АТО врятувала життя взводу солдат: Л. Дороженко – 22 жовтня 2015. URL: <http://vlasno.info/spetsproekti/1/persona/item/6564-lialka-oberih-ato-vriatuvala-zhyttia-vzvodu-soldat>
21. Майстер-клас лялька-мотанка родинний оберег дітей воїнів АТО та ВПО. 8 липня 2017. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IN90bO0RWs0>
22. Оберег: ляльки-мотанки для українських військових: 3 жовтня 2014. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=2OMPPxtAPHU>
23. 6 оберегів які мали бути в кожній українській хаті: 29 січня 2018. URL: <https://www.ua.ua.world/6865/>
24. Харьковские мастерицы делают обереги для бойцов АТО: 28 липня 2014. URL: https://www.youtube.com/watch?v=LrlkrZg_FM
25. Школярі створюють обереги для солдат: 10 вересня 2014. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=RL9UqX2BJP8>
26. Обереги для воїнів АТО: 25 квітня 2017. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HDFiqAQtpZI>

References

1. Hrushevskiy M. *Dytyna u zvychaiakh i iruvanniakh ukrainskoho narodu*. Kyiv: Lybid, 2006. – 256 s.
2. Naiden O. *Paradoks ukrainskoyi lialky: Ukrainska narodna lialka u svitli kroskulturnykh paraleli ta analohiyi. Obriadovi funktsii. Konstruktyvnyi dyzain*. K.: Stylos, 2016. 208 s.
3. Sklyarenko O. *Narodnyie kuklyi svoimi rukami. Zabavy i oberegi*. M.: Piter, 2015. 64 s.
4. Tarasova O. *Lialky-motanky*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia 2014. 126 s.
5. Herus L. *Ukrainska narodna ihrashka*. K.: Baltiia-Druk. 2007. 64 s.
6. Shushkevych A. *Lialka-motanka – ukrainska narodna lialka. Trudove navchannia v sholi: nauково-metodychnyi zhurnal*. 2011. №1. S. 39–42.
7. Stakhurska A. *Lialky-motanky yak symvolichnyi oberih dlia voyniv ATO*.

X Vseukrainska istoriko-kraieznavcha konferentsiia uchnivskoi ta studentskoi molodi z mizhnarodnoiu uchastiu "Pivdenno-Skhidna Ukraina: zi starodavnosti u XXI stolittia" / hol. red. H. V. Kolisnyk. – Kramatorsk: [b. v.], 2017. S. 293–297.

8. Lialka-motanka – prosto lialka, chy oberih?:[Elektronnyi resurs]. –Rezhym dostupu: <http://garbuz.org.ua/Narodni-zvichai/2009-02-05-14-32-34.html>.

9. Serdiuk I. Dytna y dytynstvo v Hetmanshchyni XVIII stolittia // Povsiakdennia rannomodernoi Ukrainy. Istorychni studii v 2-kh tomakh. T 1: Praktyky, kazusy ta deviatsii povsiakdennia. K., 2012. S. 57–86.

10. Lukashenko T. Ukrainski oberehy svoimy rukamy / T. Lukashenko. – Kh.: Vivat, 2015. – 224 s.

11. Oberih dlia voia ATO. Seletskyi NVK 12.02.2017:[Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: selets-scholl.zzz.com.ua/node/6

12. Kleyn L. Istoriya arheologicheskoy myslu T. 1 SPb.: Izdatelstvo S.-Peterburgskogo universiteta, 2011. 688 s.

13. Khomenko L. 1957 r.n., Sribne, pensioner, maistrynia (interviu zapysano Stakhurskoiu A. 08.04.2017 r., zberihaietsia v arkhivi avtora)

14. Stakhurska A. Lialka-motanka yak pamiatka dukhovnoi kultury Ukrainy / A. Stakhurska // Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini, zbr. nauk. statei, vyp. 26. K., Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, 2017. S. 572.

15. Berehyni dlia voiviv vid luchan poyidut na Skhid: URL: 26 lystopada 2014. URL: <https://www.volynnews.com/news/vidsichagresoruukrayinayedina/berehyni-dlia-voyiviv-vid-luchan-poyidut-na-skhid/>.

16. Lialka-motanka – oberih dlia ukrainskykh voiviv:[Elektronnyi resurs]: Novyny biblioteky – 21 veresnia 2015. URL: <http://lib.rv.ua/ua/news/2993/>.

17. Proekt "Darunok – oberih dlia voia – zakhysnyka": T. Sheludko – 01 kvitnia 2016. URL: <https://sheludko2013.wordpress.com/2016/04/01/253/>.

18. Zhyvi lialky-motanky: 23 serpnia 2016. URL: <http://vikna.if.ua/news/category/2016/2016/08/23/59333/view>.

19. Rybak I. 1977 r.n., Khmilnyk, dyzainer, pedahoh (interviu zapysano Stakhurskoiu A. 04.02.2016 r., zberihaietsia v arkhivi avtora).

20. Lialka oberih ATO vriatuvala zhyttia vzvodu soldat: L. Dorozhenko 22 zhovtnia 2015. URL: <http://vlasno.info/spetsproekti/1/persona/item/6564-lialka-oberih-ato-vriatuvala-zhyttia-vzvodu-soldat>

21. Maister-klas lialka-motanka rodynnyi oberih ditei voiviv ATO ta VPO: 8 lypnia 2017. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IN90bO0RWs0>

22. Oberih: lialky-motanky dlia ukrainskykh viiskovykh: 3 zhovtnia 2014. URL:<https://www.youtube.com/watch?v=2OMPPxtAPhU>

23. 6 oberehiv yaki maly buty v kozhnii ukrainskyi khati: URL: 29 sichnia 2018. <https://www.uaua.world/6865/>

24. Harkovskie masteritsy delayut oberegi dlya boytsov ATO: ektronnyi resurs]: – 28 lipnya 2014. https://www.youtube.com/watch?v=LrlkcrZg_FM

25. Shkoliari stvorili oberehy dlia soldat: [Elektronnyi resurs]: – 10 veresnia 2014. – Rezhym dostupu: <https://www.youtube.com/watch?v=RL9UqX2BJP8>

26. Oberehy dlia voiviv ATO: [Elektronnyi resurs]: – 25 kvitnia 2017. Rezhym dostupu: <https://www.youtube.com/watch?v=HdfiqAQtPZI>

А. В. Стахурская-Козориз

аспирантка Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Кукла-мотанка как оберег для украинского воина

В статье рассказывается о мотанке-обереге, которые создаются для украинских военных. Показано сущность оберега и отношение к нему украинцев. Доказано, что оберег нужно не только производить по определенным правилам и соблюдать устоявшиеся нормы, но нужно запрограммировать его на обереговую функцию. В данной статье на примере создания мотанок-оберегов мастерицами из разных регионов Украины показано региональное разнообразие, количество таких мероприятий, интерес к этим мастер-классам СМИ. Изложены взгляды мастериц, особенности куклы-оберега. Доказано, что изготавливают такие мотанки для бойцов женщины и дети. Бойцы с помощью этих оберегов вспоминают мирную жизнь, женщин, детей. Нет ничего лучше для солдата, чем подарок от ребенка; это поднимает дух воина, ведь воюют они именно за этих детей. Доказана необходимость продолжения этой традиции.

Ключевые слова: оберег, кукла-мотанка, мастер, воин, украинская культура, мир, война, АТО.

A. V. Stakhurska-Kozoriz

postgraduate student of the Nizhyn State Gogol University

Doll-motanka as a guard for a Ukrainian soldier

The article tells about dolls, which there are guard. They were created for Ukrainian military. Was show mean the guard and behavior people as to him. Investigated, that the guard need to make according to certain rules and follow the rules, programmed for guard function. Doll-motanka has a few means. Motanka changed means from guard thing to toy. Was moments, when the doll had a few function. From the article is know about mean of doll and how to programme doll for guard function of master and children. Masters combine peace and war by means of motanka. The author believe that the name of the dolls show her mean. Was know that motanka doll was with soldier, when war was started. Such action are healding now. According to the text motanka was made different according to master's story. The author starts by telling the reads about more information we can know in Internet and video resources. They describe emotion of masters, when the they make, when the soldier get the present. Dolls are different in manufacturing technique. In this article shown regional diversity masters of Ukraine, numbers such institutions, curiosity of master classes of Ukrainian massmedia. Tells about master's opinion about feature of doll-guard. It is known, that children and wife make such guards. As follows soldiers remember about family and peaceful life. All know, that presents from child make a smile and lift his sprits, because fathers are soldier for the future and child. The author points out that we know, that we must make these dolls and to continue this tradition. In the result, the important task is the continuation to make a dolls for soldier. We will lift spirit's soldiers, because we can't forget about people, who saving us.

Key words: guard, doll-motanka, master, soldier, Ukrainian, culture, war.

УДК 069:908(477.51)+821.161.1

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-361-367

С. В. Рой

науковий співробітник відділу фондів Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Г. Спаського

Зібрання творів Миколи Гоголя (перевидання кінця XIX ст.) у фондах Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського

У даній статті представлені результати вивчення атрибутування зібрань творів Миколи Гоголя у фондах НКМ імені Івана Спаського, що були видані в кінці XIX ст., які є окрасою фондového зібрання музею. До того ж з'ясовано основні особливості видань творів М. В. Гоголя, що побачили світ після його смерті. Слід відзначити, що останнім часом науковці роблять намагання здійснити та зробити бібліографічний опис усіх видань цього відомого письменника, починаючи ще з 1831 р., тому дане дослідження є спробою долучитися до даного наукового пошуку.

Ключові слова: Микола Гоголь, Ніжинський краєзнавчий музей імені Івана Спаського, Адольф Маркс, зібрання творів, атрибуція, перевидання, редакція, видавництво, видання, фондові колекції.

Творчість і літературне надбання відомого письменника Миколи Гоголя є актуальними у вивченні і висвітленні як у літературних, так і в історичних колах. До постаті великого і всесвітньовідомого письменника Миколи Васильовича Гоголя теж давно прикута увага вчених: філологів та істориків, адже його життєвий та творчий шлях завжди був відображенням цілої епохи. Кожен твір Миколи Гоголя є перлиною та яскравим надбанням світової літератури, тому неодноразово була спроба вивчення зібрань його творів. До того ж твори Миколи Гоголя є важливим джерелом з української етнографії, зокрема, під час вивчення життя і побуту українців у першій половині XIX століття. Поряд з висвітленням теми Петербургу, який був однією з ключових тем у творчості великого письменника, чільне місце в ньому було відведено українській дійсності, традиціям, звичаям, фольклору, історії.

У фондах Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського зберігаються збірки творів Миколи Гоголя, які об'єднує характерна особливість – час видання, а саме кінець XIX ст., вже після смерті

письменника. Майже всі перевидання зібрань творів М. В. Гоголя, починаючи з 1893 р., виходили в Петербурзькій друкарні Адольфа Федоровича Маркса.

Слід зауважити, що їх поява на світ має свою передісторію. 8 березня 1893 р. Адольф Федорович Маркс викупив у Володимира Васильовича Думнова за величезну, можна сказати, небачену на той час суму 150 тис. рублів, право на монопольне володіння авторськими правами на твори Миколи Гоголя. Володимир Думанов був відомим російським книговидавцем та книгопродавцем, починаючи з 1885 р., був керівником фірми "Спадкоємці братів Салаєвих" в м. Москва. За його управління фірма була широко відома видавництвом шкільних і гімназійних підручників та навчальних посібників. Випускалась і художня література, зокрема твори Миколи Гоголя [1, с. 110].

Паралельно з 1884 р. у вигляді додатків до журналу "Ніва", видавцем якого був теж Адольф Маркс, видавалися збірки творів відомих поетів та письменників. Починаючи з 1893 р., право друкувати твори Миколи Гоголя після викупу авторських прав перейшло до Адольфа Федоровича Маркса, який був власником однієї з найбільших типографій у Росії, яка знаходилась у Петербурзі [1, с. 112].

Слід відзначити, що перевидання творів М. В. Гоголя було розпочате з ініціативи та під керівництвом М. С. Тихонравова, вони є найвідомішими з тих, що вийшли в дореволюційній Росії. Микола Савич Тихонравов (1832–1893) – відомий літературознавець, був професором історії російської літератури в Московському університеті й академіком Петербурзької академії наук. Загалом, за його редакцією вийшли перші п'ять томів 10-го видання повного зібрання творів М. Гоголя з перевіреним за першоджерелами текстом і докладними коментарями, що містять історію всієї літературної діяльності Гоголя. Видання цінні тим, що вони стали першим і найбільш серйозним результатом великої роботи з рукописами письменника, проведеної Миколою Тихонравовим у процесі підготовки і редагування зібрання творів. У кожному томі подано великі коментарі з викладом історії того чи іншого твору, опубліковані їх послідовні редакції, зроблено безліч уточнень за матеріалами архіву М. Гоголя, в тому числі його кореспонденції. Дані видання стали повним науково-критичним зібранням творів М. В. Гоголя. Можна сказати, що Микола Савич Тихонравов таким чином на певний час встановив еталон текстологічної роботи з творами Миколи Гоголя [2].

Найпершою з перевиданих творів, у друкарні А. Ф. Маркса, у Петербурзі 1893 р., вийшла книга "М. В. Гоголь. Твори", за редакцією Миколи Тихонравова, том 1, видання 11, обсягом 488 сторінок [3]. Протягом року вийшло ще чотири томи творів Миколи Гоголя. У фондах музею представлені тільки перший та другий томи. Книги в палітурці синього кольору. Видання містить написи, портрети Миколи Гоголя, візерунки тиснені золотом. Книга надійшла у фондосховище з бібліотеки Ніжинського краєзнавчого музею.

Однією з особливостей даних видань є змістовна частина, яка відображає окремі етапи у творчості цього видатного письменника, тому структурно-тематичне наповнення кожного із томів творів різне. Зібрання творів Миколи Гоголя містять також доповнення, редакторські примітки. Перший том видання (1893 р.) складається з трьох частин та 27 розділів і має таку структуру: 1) М. С. Тихонравов. Передмова. Частина перша: Юнацькі досліди. Негода (вірш); 2) Ганц Кюхельгартен (ідилія в картинках) (поема); 3) Микола Гоголь. Італія (вірш). Класні твори; 4) Дві глави з малоросійської повісті "Страшний кабан"; 5) Жінка (стаття); 6) Борис Годунов. Поема Пушкіна (стаття); 7) Кілька розділів з незакінченою повістю; 8) Уривки з початих повістей; 9) Уривок з втраченої драми; 10) 1834 г. (стаття); 11) Про видання історії малоросійських козаків.

Частина друга: 12) Арабески. Різні твори: Життя (стаття); 13) Шльоцер, Міллер і Гердер (стаття); 14) Невський проспект (повість); 15) Про малоросійські пісні (стаття); 16) Думки про географію (стаття); 17) Останній день Помпеї (стаття); 18) Бранець (розповідь), про рух народів у кінці V століття (стаття); 19) Записки божевільного (повість).

Частина третя: 20) Твори (1834 січень 1842 г.), що не ввійшли в перше видання творів М. Гоголя. "Альфред" (початок трагедії з англійської історії); 21) Про рух журнальної літератури в 1834 і 1835 рік (стаття); 22) Петербурзькі записки 1836 роки (стаття); 23) Микола Гоголь. Рецензії, поміщені в "Современнике" А. С. Пушкіна; 24) Ночі на віллі; 25) Нариси, виписки, уривки; 26) Початок рецензії, надрукованої в "Москвитянин"; 27) Введення в давню історію (уривок). Видання містить два портрети Миколи Гоголя, що вигравірувані на сталі Ф. А. Брокгаузом в Лейпцігу, два автографи, та три малюнки.

Цього ж року у друкарні Адольфа Маркса у Петербурзі вийшла друком наступна збірка творів Миколи Гоголя за редакцією Миколи Тихонравова (видання 11-те) обсягом 592 сторінок [4]. Книга в палітурці синього кольору. Написи, портрети М. В. Гоголя, візерунки

тиснені золотом. Книга надійшла з бібліотеки Ніжинського краєзнавчого музею.

Дане видання містить твори, що не увійшли до попереднього зібрання, до них відносяться такі цикли повістей: Вечори на хуторі біля Диканьки: Частина перша: 1) Передмова; 2) Сорочинська ярмарка; 3) Вечір напередодні Івана Купала; 5) Пропаща грамота. Частина друга: 6) Передмова; 7) Страшна помста; 8) Іван Федорович Шпонька і його тітонька; 9) Зачароване місто.

Миргород. Частина перша: 10) Старосвітські поміщики; 11) Тарас Бульба; 12) Доповнення "Тарас Бульба" надруковане в "Миргороді" 1835 р.; Частина друга: 13) Вій; 14) Повість проте як посварилися Іван Іванович та Іван Нікіфоровичем; "Малоросійські слова, що зустрічаються в другому томі". Примітки редактора.

Наступним у 1896 р. вийшло зібрання під тією ж назвою "М. В. Гоголь. Твори", видання 13, під редакцією Миколи Тихонравова, т. 1-ий, в друкарні Адольфа Маркса в Петербурзі, обсягом 522 сторінки [5]. В повному зібранні творів М. В. Гоголя нараховується п'ять томів, які вийшли в цьому ж році. У фондах музею представлений тільки том 1, даного видання, цю книгу до фондів НКМ ім. І. Спаського передала Логовей Надія Володимирівна. Книга в паперовій палітурці, з корінцем, виготовленим з червоної тканини. Даний том включав у себе розділи: Вечори на Хуторі поблизу Диканьки та Миргород. Книга надійшла з бібліотеки Ніжинського краєзнавчого музею.

Том 2-ий цього продовженого видання, вийшов через два роки 1898 р., воно було теж п'ятитомним. Традиційно зібрання творів Миколи Гоголя редагував Микола Тихонравов (видання чотирнадцяте), як і попередні також було надруковано у друкарні Адольфа Маркса в Петербурзі (1898 р., обсяг 522 стор.) [6]. Книга в паперовій обкладинці з корінцем з червоної тканини.

Це зібрання продовжило собою цикл таких літературних пошуків Миколи Васильовича Гоголя: Частина перша. Вечори на хуторі біля Диканьки: Частина перша (твір). 1) Передмова; 2) Сорочинський ярмарок (повість); 3) Вечір напередодні Івана Купала (повість); 4) Травнева ніч, або Утоплена (повість); 5) Пропала грамота (повість). Частина друга (твір); 6) Передмова. Ніч перед Різдвом (повість); 7) Страшна помста (повість); 8) Іван Федорович Шпонька і його тітонька (повість); 9) Зачароване місце (повість).

Частина друга. Миргород: 10) Старосвітські поміщики (повість); 11) Тарас Бульба (повість); 12) Додаток. "Тарас Бульба" редакція, надрукований в "Миргороді" (1835 г.); 13) Вій (повість); 14) Повість

про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем (повідь); 15) Малоросійські слова, що зустрічаються в другому томі; 16) Примітки редактора. Книга в твердій палітурці із золотим тисненням. До фондowego зібрання книга надійшла з бібліотеки Ніжинського краєзнавчого музею.

Одним з останніх видань творів Миколи Гоголя, що знаходяться у фондах Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського, був том 9-й, який вийшов у 1900 р., у Петербурзі (редакція Миколи Тихонравова) [7]. Дане видання було надруковано, як і всі інші, у друкарні Адольфа Маркса, крім того, воно містило додаток до журналу "Нива" за 1900 р. обсягом 130 сторінок. Книга в картонній палітурці, обклеєній тканиною і папером білого кольору з надрукованими випускними даними, тканина темно-сіра.

Дане видання стало продовженням таких творчих літературних розвідок письменника: Юнацькі досліди; Без цензури "Се образ життя нечестивою"; негода; Альбомна замітка; Ганс Кюхельгартен (видання в картинах); Італія (вірш); Класні твори; Дві глави з малоросійської повісті "Страшний кабан"; "Жінка"; Борис Годунов. Поема Пушкіна; Кульгавий чорт; Про поезії Козлова; Кілька розділів з незакінченої повісті; Уривки з початих повістей; Уривки з втраченої драми; Женихи; 1834 р.; Про видання історії Малоросійської козаків; Дружне жартівливе парі.

Арабески: Передмова; Скульптура, живопис і музика; Середньовіччя; Глава з історичного роману; Про викладання загальної історії; Портрет (повідь); Погляд на стан Малоросії: Кілька слів про Пушкіна; Про архітектуру нинішнього часу. Аль-Мамун (історична характеристика); Примітки редактора.

Отже, у фондосховищах Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського є п'ять зібрань творів Миколи Гоголя, два 1893 р. (1 і 2 томи), 1896 (том 1), 1898 (том 2), 1900 р. (том 9). Кожне з цих видань має спільні особливості: біографічні відомості та портрети письменника, редактора, що незмінно редагував усі видання – Микола Тихонравов, друкарня Адольфа Маркса, в якій вони всі без винятку були випущені. Ще однією спільною особливістю всіх вищевказаних зібрань є книжкове оформлення: синя палітурка з золотим тисненням, вигравіровані портрети Миколи Гоголя та його автографи. Час і місце кожного видання також є спільними – Петербург, кінець XIX ст.

До того ж слід зауважити і про відмінні риси кожного зібрання: різна змістовна частина задля висвітлення кожного з періодів творчості Миколи Гоголя, а також продовження та уточнення кожного

з циклів літературного пошуку видатного письменника. Крім того, кожне з вищевказаних видань має свою історію, свій шлях включення до фондової колекції Ніжинського краєзнавчого музею Івана Спаського.

Література

1. Павлова А. Книгоиздательство В. В. Думнова "Наследники братьев Салаевых" в Москве. Москва, 1989.
2. Тихонравов Николай Саввич. *Большая советская энциклопедия*: в 30 т. / под ред. А. М. Прохорова. 3-е изд. Москва: Советская энциклопедия, 1969.
3. Гоголь Н. В. Сочинения / Изд. А. Ф. Маркса; ред. Н. С. Тихонравова. 11-е изд. Санкт-Петербург: Типография А. Ф. Маркса, 1893. Т. 1. 490 с.
4. Гоголь Н. В. Сочинения / Изд. А. Ф. Маркса; ред. Н. С. Тихонравова. 11-е изд. Санкт-Петербург: Типография А. Ф. Маркса, 1893. Т. 2. 592 с.
5. Гоголь Н. В. Сочинения / Изд. А. Ф. Маркса; редакция Н. С. Тихонравова. 13-е изд. Санкт-Петербург: Типография А. Ф. Маркса, 1896. Т. 1. 524 с.
6. Гоголь Н. В. Сочинения в 5 т. Н. В. Гоголя / Изд. А. Ф. Маркса; ред. Н. С. Тихонравова. Изд. 14-е. Санкт-Петербург: Типография А. Ф. Маркса, 1898. Т. 2. 592 с.
7. Гоголь Н. В. Сочинения: в 9 т. Н. В. Гоголя / Издание А. Ф. Маркса; ред. Н. С. Тихонравова. Изд. 15-е. Санкт-Петербург: Типография А. Ф. Маркса, 1900. Т. 9. 264 с.

References

1. Pavlova A. Knigoizdatel'stvo V. V. Dumnova "Nasledniki brat'yev Salayevykh" v Moskve. M., 1989 g.
2. Tikhonravov Nikolay Savicha // Bol'shaya sovetskaya entsiklopediya: [v 30 t.] / Pod red. A.M. Prokhorov - 3-ye izd. - M.: Sovetskaya entsiklopediya, 1969.
3. Gogol' N. V. Sochineniya. T. 1. N. V. Gogolya; Izdaniye A. F. Marksa; redaktsiya N. S. Tikhonravova. - odinnadtsatoye izd. - SPb. : Tipografiya A. F. Marksa, 1893. 490 s.
4. Gogol' N. V. Sochineniya. T. 2. N. V. Gogolya; Izdaniye A. F. Marksa; redaktsiya N. S. Tikhonravova. - odinnadtsatoye izd. - SPb. : Tipografiya A. F. Marksa, 1893. 592 s.
5. Gogol' N. V. Sochineniya. t. 1. N. V. Gogolya; Izdaniye A. F. Marksa; redaktsiya N. S. Tikhonravova. - trinadtsatyy izd. - SPb. : Tipografiya A. F. Marksa, 1898. 524 s.
6. Gogol' N. V. Sochineniya. t. 2. N. V. Gogolya; Izdaniye A. F. Marksa; redaktsiya N. S. Tikhonravova. Sochineniya v pyati tomakh (Izdaniye chetyrnadtsatoye). - SPb. : Tipografiya A. F. Marksa, 1898. 592 s.
7. Gogol' N. V. Sochineniya. t. 9. N. V. Gogolya; Izdaniye A. F. Marksa; redaktsiya N. S. Tikhonravova. Sochineniya v devyati tomakh (Izdaniye pyatnadtsatoye). - SPb. : Tipografiya A. F. Marksa, 1900. 264 s.

С. В. Рой

научный сотрудник отдела фондов Нежинского краеведческого музея им. И. Г. Спасского

**Собрание произведений Николая Гоголя (переиздание конца XIX в.)
в фондах Нежинского краеведческого музея имени Ивана Спасского**

В данной статье представлены результаты изучения атрибутирования собраний произведений Николая Гоголя в фондах НКМ имени Ивана Спасского, выданные в конце XIX в., которые являются украшением фондового собрания Нежинского краеведческого музея. К тому же выяснены основные особенности изданий сочинений М. В. Гоголя, увидевших свет после его смерти. Следует отметить, что в последнее время ученые делают попытки осуществить и сделать библиографическое описание всех изданий этого известного писателя, начиная еще с 1831 г., потому данное исследование является попыткой приобщиться к данному научному поиску.

Ключевые слова: Николай Гоголь, Нежинский краеведческий музей имени Ивана Спасского, Адольф Маркс, собрание сочинений, атрибуция, переиздание, редакция, издательство, издание, фондовые коллекции.

S. V. Roy

researcher of the department of funds

of the Nizhyn Local History Museum named after I. G. Spassky

**Collection of creats of Nikolai Gogol (experience of the end of the XIX century)
in funds of the Nizhyn creek museum of the name of Ivan Spassky**

In this article, for the first time, an attempt was made to make attribution of the collections of Nikolai Gogol's works in the funds of NKM Ivan Spassky's, which were published in the end. Nineteenth century. In addition, the main features of the editions of Nikolai Vasilyevich Gogol, who saw the world after his death, were established. The urgency of this topic is that scholars have recently made attempts to implement, and make a bibliographic description of all the editions of this famous writer, beginning in 1831.

In the storage departments of the Nizhyn Regional Museum named after them. Ivan Spassky, there are five collections of the works of Nikolai Gogol, two in 1893 (volumes 1 and 2), 1896 (volume 1), 1898 (volume 2), 1900 (volume 9). Each of these publications has common features: in particular biographical information and portraits of the writer, editor editing all editions – Nikolai Tikhonravov, typography of Adolf Marx, in which they were all without exception were issued. Each of the aforementioned publications has its own history, its way of engagement in the stock collection of Ivan Spassky's Nizhyn Museum of Local History.

It should be noted that the reprinting of works by Nikolai Gogol was initiated and initiated by MS. Tikhonravova, they are the most famous of those who came out in pre-revolutionary Russia. Publications are valuable because they became the first and most serious results of the great work on the manuscripts of the writer, conducted by Nikolai Tikhonravov in the process of preparing and editing a collection of works. In each volume, great comments are given on the presentation of the history of a particular work, published by their consistent editions, and many clarifications have been made on the materials of Gogol's archive, including his correspondence. We can say that Nikolai Tikhonravov thus for some time established a standard textological work with the works of Nikolai Gogol.

Adolf Marx, owner of the typography, in St. Petersburg, had all the rights to publish the works of Nikolai Gogol, thanks to his efforts, these editions were scattered in all the territories of the former Russian Empire. Given time, every collection of works by Nikolai Gogol, issued in the end. In the nineteenth century, it can serve as a separate exhibit in the exposition of the NKM them. Ivan Spassky.

Key words: Nikolai Gogol, Ivan Spassky Nizhyn Regional History Museum, Adolphe Marx, collection of works, attribution, reprint, editing, publishing, edition, fund collections.

ЗМІСТ

Історія

Москаленко О. Ю. Виникнення географічних знань у первісного населення України (пізній палеоліт, мезоліт).....	5
Гайденко П. І. Миротворчість єпископату у внутрішньокнязівських і політичних конфліктах Русі: християнське примирення сторін чи відстоювання інтересів?.....	20
Веремєєв С. Ф. Митрополит Йосип Велямин Ручький і його роль в історичному розвитку Білорусі.....	37
Луняк Є. М. Чи належав Ніжин Московському царству до 1618 р.?.....	48
Бровко А. Г. Роль Ніжинського козацького полку в українсько-російських протистояннях: історіографія питання.....	58
Алмазов О. С. Особливості укладу життя гарнізону "ратних людей" у період облоги ніжинського "верхнього земляного міста" під час Українського повстання 1668 р.....	71
Желєзко Р. А. Українсько-московська війна 1668 р. в Ніжині: причини, перебіг та наслідки поразки.....	83
Солдатова К. О. Батуринська сотня як військово-адміністративна одиниця Ніжинського полку в XVII та XVIII ст.....	97
Мойсейчук І. І. "Рейнські" погребі як причина конфлікту між грецькими купцями та місцевим населенням у XVIII–XIX ст. у Ніжині.....	107
Крупенко О. В. Сільське господарство лівобережних губерній у кінці XIX – на початку XX ст.: між модернізацією і традицією.....	115
Котельницький Н. До питання про участь В. В. Тарновського-молодшого у земському ліберальному русі на півночі Лівобережної України (60–80-ті рр. XIX ст.).....	129
Лейберов О. О. Дворянство Ніжинського повіту Чернігівської губернії у XIX столітті: демографічне та економічне становище.....	140
Солодка К. Ю. Вплив контрреформ 1880–1890-х років на соціальний склад Ніжинської міської думи.....	154
Степанова О. В. Організація цукрового виробництва в Чернігівській губернії в роки Першої світової війни.....	167
Баров В. В. Козацькі та повстанські традиції у річковій війні на Дніпрі.....	177
Луцай В. І., Сілецький Б. П. Етнонаціональний чинник національної політики радянського комуністичного режиму щодо поляків (1920-ті – перша половина 1940-х років).....	186
Зубченко С. П., Батюк І. В. Політика радянського комуністичного режиму щодо церковно-релігійного життя в Україні (1930–1940-ві рр.).....	203
Стасюк О. Сприйняття Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в незалежній Україні: політичні кроки та освітні уроки.....	214
Зубченко С. П. Депортації польського населення з західноукраїнських земель на початку Другої світової війни.....	232
Авраменко Н. Д., Черненко Т. В. Запровадження німецького окупаційного режиму в селі Лосинівка Лосинівського району Чернігівської області.....	242

Аймари-Пармут Грегори Д. Геноцид на маленькому просторі: порівняльне вивчення подій у Сребрениці та Корюківці.....	256
Сидорович О. С. Споживча кооперація УРСР у міжнародному кооперативному русі у другій половині XX ст. як прояв ідеологічної боротьби із Заходом	265
Філатов Б. С. Криза в Сумському осередку КПУ (1990–1991 рр.)	274
Дудка Р. А. Гендерна політика: завдання в умовах глобалізації.....	282
Кузьменко Ю. В., Іванова А. С. Мода та дозвілля радянських жінок у 1960–1980-ті рр.	291

Всесвітня історія

Моціяка О. П. Виникнення усташсько-домобранського руху та його програмні документи.....	304
Мицик Л. М. "Доктрина Обама" в контексті еволюції зовнішньої політики США.....	314

Історія культури

Кучменко Е. М. Системний підхід і "зіткнення цивілізацій" у міжнародних відносинах – історіософський огляд	326
Моціяка П. П. Вшанування пам'яті Тараса Шевченка і "українське питання" на II сесії IV Державної думи (лютий 1914 р.).....	334
Стахурська-Козоріз А. В. Лялька-мотанка як оберіг для українського воїна	350
Рой С. В. Зібрання творів Миколи Гоголя (перевидання кінця XIX ст.) у фондах Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського	361

СОДЕРЖАНИЕ

История

Москаленко А. Ю. Возникновение географических знаний у первобытного населения Укрины (поздний палеолит, мезолит).....	5
Гайденко П. И. Миротворчество епископата во внутрикняжеских и политических конфликтах Руси: христианское примирение сторон или отстаивание интересов?.....	20
Веремеев С. Ф. Митрополит Иосиф Вельямин Руцкий и его роль в историческом развитии Беларуси.....	37
Луняк Е. Н. Принадлежал ли Нежин Московскому царству до 1618 г.?.....	48
Бровко А. Г. Роль Нежинского казачьего полка в украинско-российском притовостоянии: историография вопроса.....	58
Алмазов А. С. Особенности уклада жизни гарнизона "ратных людей" в период осады нежинского "верхнего земляного города" во время Украинского восстания 1668 г.	71
Железко Р. А. Украинско-московская война 1668 г. в Нежине: причины, ход и последствия поражения.....	83
Солдатова К. А. Батури́нская сотня как военно-административная единица Нежинского полка в XVII и XVIII вв.....	97
Мойсейчук И. И. "Ренсковые" погребя как причина конфликта между греческими купцами и местным населением в XVIII–XIX вв. В г. Нежин ...	107
Крупенко О. В. Сельское хозяйство левобережных губерний в конце XIX – начало XX в.: между модернизацией и традицией	115
Котельницкий Н. К вопросу об участии В. В. Тарновского-младшего в земском либеральном движении на севере Левобережной Украины (60–80-е гг. XIX в.).....	129
Лейберов А. О. Дворянство Нежинского уезда Черниговской губернии в XIX веке: демографическое и экономическое положение	140
Солодка Е. Ю. Влияние контрреформ 1880–1890-х годов на социальный состав Нежинской городской думы	154
Степанова О. В. Организация сахарного производства в Черниговской губернии в годы Первой мировой войны.....	167
Баров В. В. Казацкие и повстанческие традиции в речной войне на Днепре	177
Луцай В. И. Этнонациональный фактор национальной политики советского коммунистического режима в отношении поляков (1920-е – первая половина 1940-х годов).....	187
Зубченко С. П., Батюк И. В. Политика советского коммунистического режима в отношении церковно-религиозной жизни в Украине (1930–1940-е гг.).....	203
Стасюк О. Восприятие Голодомора-геноцида 1932–1933 годов в независимой Украине: политические шаги и образовательные уроки.....	214

Зубченко С. П. Депортации польского населения с западноукраинских земель в начале Второй мировой войны	232
Авраменко Н. Д., Черненко Т. В. Введение немецкого оккупационного режима в селе Лосиновка Лосиновского района Черниговской области...242	
Аймари-Пармут Грегори Д. Геноцид на маленьком пространстве: сравнительное исследование событий в Сребренице и Корюковке	256
Сидорович О. С. Потребительская кооперация УССР в международном кооперативном движении во второй половине XX в. как проявление идеологической борьбы с Западом	265
Филатов Б. С. Кризис в Сумской ячейке КПУ (1990–1991 гг.)	274
Дудка Р. А. Гендерная политика: задачи в условиях глобализации	282
Кузьменко Ю. В., Иванова А. С. Мода и досуг советских женщин в 1960–1980-е гг.	291

Всемирная история

Моцяка О. П. Возникновение Усташско-домобранского движения и его программные документы	304
Мыцьк Л. "Доктрина Обамы" в контексте эволюции внешней політики США	314

История культуры

Кучменко Э. М. Системный подход и "столкновение цивилизаций" в международных отношениях – историософский взгляд	326
Моцяка П. П. Чествование памяти Тараса Шевченко и "украинский вопрос" на II сессии IV Государственной думы (февраль 1914 г.)	334
Стахурская-Козориз А. В. Кукла-мотанка как оберег для украинского воина	350
Рой С. В. Собрание произведений Николая Гоголя (переиздание конца XIX в.) в фондах Нежинского краеведческого музея имени Ивана Спасского	361

CONTENT**History**

Moskalenko A. Yu. The genesis of geographical knowledge of the initial population of Ukraine (late paleolithic, mesolithic).....	5
Gaidenko P. Peacekeeping episcopacy in intra-political and political conflicts of Russia: Christian reconciliation of the parties or defending interests?.....	20
Veremeev S. F. Metropolitan Iosif Veliyamin Rutsky and his role in the historical development of Belarus.....	37
Luniak Y. M. Did Nizhyn belong to the Tsardom of Muscovy before 1618?	48
Brovko A. G. The role of the Nizhyns'kyi cossack regiment in the russian-ukrainian confrontation: the historiography of question	58
Almazov A. Features of the way of life of the garrison of "military people" during siege of Nizhyn "upper grounded city" in time of the Ukrainian revolt of 1668.....	71
Zheliezko R. A. The Ukrainian-Muscovite War of 1668 in Nizhyn: the causes, course and consequences of the defeat	83
Soldatova K. A. Baturyn sotnya as a military-administrative unit of the Nizhyn regiment in the 17-th and 18-th centuries	97
Moiseichuk I. I. "Rhine cellars" as the reason of conflict between Greek traders and the local population in XVIII–XIX centuries in Nizhyn	107
Krupenko O. V. Agriculture of left-bank provinces in the end XIX – at the beginning of XX century: between modernisation and tradition.....	115
Kotelnitsky N. On the question of the participation of V. V. Tarnovsky-Jr. in the zemsky liberal movement in the north of the Left Bank of Ukraine (60–80 th XIX c.)	129
Leiberov A. O. The nobility of the Nezhinsky district of the Chernigov province in the nineteenth century: the demographic and economic situation	140
Solodka K. Y. Influence of counter-reforms of the 1880s–1890s on the social composition of the Nizhyn City Duma	154
Stepanova O. V. The organization of sugar production in the Chernigov Governorate province during the First World War.....	167
Barov V. V. The cossack and insurgent traditions in the river war on the Dnipro	177
Lushchai V. I. Siletsky B. P. "The ethno - national factor of the national policy of the Soviet communist regime towards the Poles (1920s – first half of 1940s).....	186
Zubchenko S. P., Batiuk I. V. The policy of the Soviet communist regime regarding the church and religious life in Ukraine (1930–1940)	203
Stasiuk O. The comprehension of Holodomor-genocide of 1932–1933 in independent Ukraine: political steps and educational lessons.....	214
Zubchenko S. P. Deportation of the Polish population from Western Ukrainian lands at the beginning of the Second World War.....	232

Avramenko N. D., Chernenko T. V. The imposition of German occupied regime in the village of Losynivka the district of Losynivka Chernihiv oblast	242
Gregory D. Aimaro-Parmut. Genocide In A Small Space: A Comparative Case Study of Srebrenica and Koriukivka	256
Sydorovych O. S. Consumer cooperation of the Ukrainian SSR in the international cooperative movement in the second half of the twentieth century as a manifestation of the ideological struggle with the West.....	265
Filatov B. S. The crisis in the Sumy branch of the CPU (1990–1991 rr.).....	274
Dudka R. A. Gender Policy: Challenges in Globalization	282
Kuzmenko Y. V., Ivanova A. S. Fashion and leisure of Soviet women in the 1960s–1980s	291

World History

Motsiiaka O. P. The origin of the ustash-domobran movement and its program documents.....	304
Mytsyk L. M. The Obama doctrine in the context of the US foreign policy evolution	314

History of Culture

Kuchmenko E. M. System approach and "clash of civilizations" in international relationship – historiosophical review	326
Motsiiaka P. P. The honoring Taras Shevchenko's memory and the "Ukrainian question" at the II session of the IV State Duma (February 1914)	334
Stakhurska-Kozoriz A. V. Doll-motanka as a guard for a Ukrainian soldier	350
Roy S. V. Collection of creats of nikolai gogol (experience of the end of the XIX century) in funds of the Nizhyn creek museum of the name of Ivan Spassky.....	361

ПРАВИЛА оформлення статей до збірника "ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ"

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

До опублікування у збірнику приймаються **вичитані** наукові статті, які раніше не друкувалися.

У даних про автора зазначаються прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчені звання, посада, місце роботи, службовий і домашній телефони, e-mail, поштова адреса, подаються *українською, російською та англійською мовами*.

1. Текст має бути складений у Microsoft Word (розширення *.doc, *.docx). Гарнітура – Times New Roman, кегль – 14 pt. Усі поля по два сантиметри. Міжрядковий інтервал – 1,5. Абзацний відступ – 1 см, встановлена заборона висячих рядків.

2. Якщо при наборі статті використовувалися нестандартні шрифти, необхідно обов'язково (!) їх надати.

Назва статті, прізвище, ім'я, по батькові подаються *українською, російською та англійською мовами*.

СТРУКТУРА СТАТТІ

1) Стаття починається з **індексу УДК** у верхньому лівому куті.

2) **Ініціали та прізвище автора** – напівжирними літерами по правому краю.

3) **Назва статті** напівжирними літерами вирівнювання по центру.

4) **Анотації та ключові слова подаються українською, російською та англійською мовами**. Кожна публікація не англійською мовою супроводжується анотацією англійською мовою обсягом не менш як 1800 знаків, включаючи ключові слова. Якщо видання не є повністю українськомовним, то кожна публікація не українською мовою супроводжується також анотацією українською мовою обсягом не менш як 1800 знаків, включаючи ключові слова.

5) **Основний текст** статті може розбиватися на підрозділи. Посилання в тексті подаються у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та сторінки (I7, с. 64) у підзаголовку Література.

Нерозривний пробіл (Ctrl+Shift+пробіл) ставиться **обов'язково**:

- між ініціалами та прізвищем (С. Русова);
- після географічних скорочень (м. Київ);
- між знаками номера (№) та параграфа і числами, які до них відносяться;
- у посиланнях на літературу [14, с. 60];
- всередині таких скорочень: і т. д., і т. п. тощо;
- між внутрішньотекстовими пунктами й інформацією, яка йде після них, між числами й одиницями виміру (20 кг), а також дат (XX ст., 2002 р.)

6) Схеми та малюнки у статті потрібно пронумерувати. Нумерація виділяється *курсивом*, назва малюнка – *курсивом напівжирним*.

Слово "Таблиця" виділяється **напівжирним шрифтом** по правому краю, *назва таблиці* – по центру *напівжирним курсивом*.

7) **Література** розміщується після статті у порядку згадування або в алфавітному порядку. **Список літератури оформляється відповідно до ДСТУ 8302:2015 р.** Окрім того, **перелік літератури дублюється в англійській транслітерації**.

За достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей відповідають автори публікації.

У РАЗІ НЕДОТРИМАННЯ АВТОРАМИ ВСІХ ВИЩЕЗАНАЧЕНИХ УМОВ РЕДАКЦІЯ МАЄ ПРАВО ПОВЕРНУТИ СТАТТЮ НА ДООПРАЦЮВАННЯ ЧИ ВІДМОВИТИ В ЇЇ ДРУКУВАННІ

Без попередньої оплати стаття до друку не допускається.

Матеріали надсилати за адресою: м. Ніжин, вул. Графська, 2
(кафедра слов'янської філології, компаративістики та перекладу)
E-mail: svit.lit@ndu.edu

Відповідальний редактор та упорядник: **Самойленко Григорій Васильович**
тел. робочий: (04631)7-19-77; дом.: (04631)2-41-10

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Збірник наукових праць

Випуск 92

Серія "Історичні науки"

№ 10

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор – І. П. Борис
Комп'ютерна верстка та макетування – В. М. Косяк
Літературний редактор – А. М. Конівненко
Тексти іноземною мовою друкуються в авторській редакції

Підписано до друку
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 23,44
Ум. друк. арк. 21,79

Папір офсетний
Тираж 100 пр.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3-А
(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@ukr.net
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.